

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

*Аналітичні доповіді
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*

Київ
2012

УДК 321.01 (477)
ББК 66.3 (4Укр) 43

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса
НАН України протокол № 6 від 29 грудня 2011 року*

Редакційна колегія:

Левенець Ю.А., доктор політичних наук, академік НАН
України (голова)
Кармазіна М.С., доктор політичних наук
Майборода О.М., доктор історичних наук
Михальченко М.І., доктор філософських наук, член-корес-
пондент НАН України
Рудич Ф.М., доктор філософських наук
Шоповал Ю.І., доктор історичних наук
Перевезій В.О., кандидат історичних наук (відповідальний
секретар)

Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН
України, 2012. – 600 с.

ISBN 978-966-02-6547-9

Пропонована Вашій увазі робота є збірником аналітичних
доповідей Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України з ряду актуальних питань
суспільно-політичного розвитку України.

ISBN 978-966-02-6547-9

УДК 321.01 (477)
ББК 66.3 (4Укр) 43

ЗМІСТ

Доповідь I. Політична інтеграція України: загальнодержавний і регіональний контексти	5
Доповідь II. Теорія коаліційних урядів: світовий досвід та українська практика	41
Доповідь III. Націоконсолідуюча діяльність політичного класу сучасної України: аналіз і прогностичні оцінки	73
Доповідь IV. Політика історичної пам'яті в Україні: консолідуючий та дезінтегруючий потенціал	125
Доповідь V. Взаємовідносини влади, суспільства та особистості: проблеми та тенденції на шляху модернізації	251
Доповідь VI. Політико-стратегічні виклики для України в контексті інтеграції у світову систему безпеки.....	353
Доповідь VII. Історичні символи у масовій політичній свідомості в Україні	449
Доповідь VIII. Культура розв'язання етнічних і конфесійних протиріч і конфліктів в сучасній Україні.....	489

**ПОЛІТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ
УКРАЇНИ:
ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИЙ
І РЕГІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТИ**

Авторський колектив: член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук М.І. Михальченко (керівник) (Вступ, Розділ I); доктор політичних наук Ю.Ж. Шайгородський (Розділ II), кандидат політичних наук В.О. Ковалевський (Розділ III).

Політична інтеграція України: загальнодержавний і регіональний контексти. В аналітичній доповіді здійснено аналіз причин ціннісного розколу України. В першу чергу – це неконсолідована влада в центрі і в регіонах, розрив інтересів держави і окремих політичних партій, відсутність згоди серед політичної й економічної еліт щодо майбутнього України у зовнішньо- і внутрішньополітичній сферах.

Политическая интеграция Украины: общегосударственный и региональный контекст. В аналитическом докладе осуществлен анализ причин ценностного раскола Украины. В первую очередь – это неконсолидированная власть в центре и в регионах, разрыв интересов государства и отдельных политических партий, отсутствие согласия среди политической и экономической элит относительно будущего Украины во внешне- и внутривнутриполитической сферах.

Political integration of Ukraine national and regional contexts. In the analytical report, the analysis of reasons of the valued dissidence of Ukraine is carried out. Above all things it is the unconsolidated power in the centre and in regions, break in interests of the state and separate political parties, absence of consent among political and economic elites in relation to the future of Ukraine.

ЗМІСТ

Вступ	8
Розділ 1. Політична інтеграція України як теоретична і практична проблема.....	9
1.1. Інтеграція і дезінтеграція як фактор політичної стабільності	9
1.2. Політична система українського суспільства як предмет інтегративних зосереджень.	12
Розділ 2. Національні та регіональні аспекти інтеграції України: міфології та реальності	17
Розділ 3. Політичні комунікації в інтеграційних процесах у сучасній Україні	27
Висновки	40

ВСТУП

Після розвалу СРСР, а це був грандіозний процес дезінтеграції, в Україні, де цей процес дезінтеграції пройшов менш руйнівню, постала проблема нового типу інтеграції на основі факту суверенітету країни. Потрібні були інтегративна державницька ідеологія, концепція розбудови Української держави, реформаційні імпульси не тільки стосовно політичної системи, а й щодо усіх сфер політичного життя країни.

Але перед тим, як інтегруватися у політичну націю, в єдину державу, традиційно почалися «політичні розробки» в перехідному політикумі. Ідеологічна і політична боротьба між комуністами і антикомуністами, дезінтеграція лівих, правих і центристів, які відбувалися в 90-ті роки ХХ століття, ще продовжується. Тому процеси нової інтеграції на рівнях держави і громадянського суспільства проходять суперечливо, в суспільстві зберігаються як лінії старих ціннісних розколів, так і виникають нові як результат запеклої боротьби за владу нових соціальних сил. Ці розколи відбиваються як на рівні суспільної свідомості, так і на рівні свідомості індивідів.

Інтеграційні процеси в Україні проходять суперечливо і тому, що влада в цілому і інститути політичної системи, як свідчать соціологічні дослідження, втрачають авторитет, не мають масової народної підтримки. Це є результатом перманентної боротьби груп політичної еліти, гілок влади, кланів за владу, повноваження, контроль над правоохоронними органами тощо.

Політична активність населення виявляється хвилеподібно: то надзвичайна політична пасивність, то сплеск активності, типу Майдану. А це теж не сприяє інтеграційним процесам у державі і в середині української політичної нації.

Тому науковий аналіз політичних процесів в Україні, особливо під кутом зору інтеграційних і дезінтеграційних імпульсів, є актуальним як з теоретичного, так і практичного боків. Автори цієї наукової доповіді аналізують політичну інтеграцію України як на національному, так і на регіональному рівнях, тому що регіональний аспект розвитку України стає неоднозначним, породжує як позитиви, так і негативи.

РОЗДІЛ 1. Політична інтеграція України як теоретична і практична проблема

Уже на останньому етапі існування СРСР виявилось: Україна ціннісно розколота щодо майбутнього СРСР і щодо цілей України. Показником цього були два референдуми, які проводилися в Україні – 17 березня 1991 року більше 80% виборців підтримали точку зору, що Україна повинна залишитися в реформованому СРСР. А 1 грудня 1991 року майже 92% виборців проголосували за незалежність України, всупереч попередньому референдуму.

1989–1991 рр. також показали, що різні регіони України по-різному бачать зовнішньополітичні орієнтири, мовну, культурну політику у країні, форми участі в СНД і т.д. Це свідчило про те, що проблема політичної інтеграції України є не тільки ідейно-теоретичною, але й практичною. Одночасно стало зрозумілим, що процес дезінтеграції СРСР не завершився на території нових незалежних держав. Ці держави опинилися під впливом процесів нової інтеграції і нової дезінтеграції.

1.1. Інтеграція і дезінтеграція як фактор політичної стабільності

На перший погляд проблема поставлена не зовсім коректно, оскільки для буденної свідомості важко уявити дезінтеграцію фактором політичної стабільності. Особливо якщо виходити з жорсткого розуміння терміна «дезінтеграція» як розпад, поділ на частини цілісної структури, послаблення, порушення зв'язків і дій структури. В той же час у політичній науці процес дезінтеграції розглядається більш широко – як процес розпаду старої держави («після дощу буде сонячний день») або після політичної дезінтеграції однієї структури можуть виникнути нові життєздатні структури. Наприклад, дезінтеграція колоніальних імперій підштовхнула інтеграцію нових національних та наднаціональних структур. Від цього виграли як колишні метрополії – Велика Британія, Франція, Іспанія, Бельгія, Португалія, Нідерланди, так і колишні колонії, а також увесь світ. Дезінтеграція «соціалістичного табору» і СРСР, хоча й супроводжувалася великими катаклізмами, спрацювала на політичну стабільність багатьох країн, у тому числі і на політичну стабільність Росії.

Взаємодія інтеграційних і дезінтеграційних процесів є постійно діючим фактором історичного розвитку. Наприклад, у

середньоземноморському світі приблизно тисячу років тривали інтеграційні процеси (Стародавні Греція, Рим, Карфаген), потім відбувалися дезінтеграційні процеси, а через сотні років почався цикл нової європейської інтеграції на новій економічній основі. Євразійська ринкова система склалася в XV–XVI ст.

У XX столітті склалася нова система інтеграційних зв'язків. Хоча й існувала світова економічна система, але світ здійснив спробу інтегруватися у три підсистеми: соціалістична, капіталістична система і країни «третього світа» на базі політичних та ідеологічних принципів. Ці три підсистеми були суперечливими, внутрішньо нестабільними. Більш стабільною виявилася капіталістична система, яка використала тенденції конвергенції, перейняла деякі технології соціалістичного господарювання і виграла історичне змагання зі світом соціалізму і «третім світом».

XXI століття – це століття модернізованого «народного капіталізму», який має і переваги, і недоліки. Але нова велика і інтеграційна хвиля (формування глобального суспільства) відбувається на принципах «народного капіталізму», системної уніфікації, нових інформаційних технологій, за участю нових транснаціональних корпорацій у сферах виробництва, торгівлі, фінансів. Постсоціалістичні країни входять (різними темпами) у цей новий інтегрований і дезінтегрований світ.

На пострадянському просторі після руйнівної дезінтеграції вже в грудні 1991 року у Білоруській (Білорусь) була здійснена перша спроба нової інтеграції у вигляді СНД. Ця спроба виявилася не зовсім вдалою, але це був вияв політичної волі знизити ризики дезінтеграції СРСР і знайти шляхи нової інтеграції.

У 1992–2012 рр. Росія здійснює спроби стати центром нових інтеграційних проектів на пострадянському просторі. Але ні один з них не був успішним. Навіть союз Росії і Білорусі, про який говорять упродовж багатьох років, залишається поки що суто віртуальним проектом. Президент Білорусі не поспішає здавати незалежність країни, оскільки зрозумів, що жодних особливих вигод з союзу з капіталістичною Росією не матиме, навіть в енергетичній сфері. Для олігархів Росії головне – економічний інтерес, а не політичні ігри.

Україна теж робила спроби стати інтеграційним центром (ГУАМ, Балто-Чорноморський союз тощо), але теж не успішно.

Пострадянські країни входять у різні інтеграційні структури (або прагнуть увійти): НАТО, ЄС, Шанхайська ініціатива і т.д. Ці нові форми інтеграції є продовженням як дезінтеграції СРСР, так і нових ліній дезінтеграції. В одних країнах (Балтія)

вони сприяють політичній стабільності, в інших країнах (Україна, Таджикистан, Грузія, Вірменія, Киргизстан) – не завжди сприяють. Наприклад, проблеми нейтралітету або вступу до НАТО України є факторами дезінтеграції.

Виникає питання, чому ж євроатлантична і європейська орієнтація частини населення стали причиною ціннісного розколу України і фактором політичної дестабілізації?

Історія України знає різні періоди: розвитку, тупцювання на місці, руїни тощо. Після здобуття незалежності в 1991 році у людей з'явилися надії на швидке просування вперед і входження України як рівної серед рівних у європейську сім'ю народів. Але склалося не так, як гадалося. Що ж відбувається з молодого Українською державою, чому вона балансує над прірвою?

Розбудовуючи незалежну Україну, не враховали досвід історії: Україна була сильною у ті часи, коли вона була унітарною державою. Тому різні проекти федерації країни, вияви сепаратизму, ціннісного розколу країни гальмували процеси нової політичної інтеграції України.

Крім того, політичні еліти України не змогли досягти пакту про недоторканність у політичних дискусіях п'ятих принципів, які лежать в основі державності України: 1) суверенітет Української держави; 2) українська державна мова; 3) унітарність держави; 4) інтеграція в європейські політичні і економічні структури, поєднана з взаємовигідними відносинами з іншими регіональними і світовими структурами; 5) розбудова демократичної, правової держави, де людина є метою функціонування цієї держави.

У переважній більшості постсоціалістичних країн, зокрема в частині пострадянських, ці принципи татуювані, щоб зберегти політичну інтеграцію і консолідацію суспільств.

Не була розв'язана ані теоретична, ані практична проблеми гармонізації загальнодержавних і регіональних економічних і політичних інтересів. Регіональні економіко-політичні, значною мірою олігархічні, клани захоплювали центральну владу у Києві і прагнули поширити свій регіональний спосіб мислення і дій на усю Україну. Тому обрання кожного нового Президента України тягло за собою кардинальні кадрові ротації, перерозподіл власності, нові хвилі соціальної і політичної напруги. Столиця України – Київ став призом переможцям у президентських перегонах і поступово втрачає роль політичного та інтелектуального центру країни. Це ще раз показало усю небезпеку гасел федералізації (феодалізації) країни.

Дезінтегрує державу ще одна з найболючіших і вибухонебезпечних проблем, яка тільки може загрожувати стабільності і

процвітання держави – це національне питання. Ані логіка, ані здоровий глузд у цій сфері не спрацьовують. І головним тут є не міжетнічні суперечності, хоча вони у суспільстві є, а політична боротьба в середині українського етносу. Різні політичні партії, рухи, групи губляться між собою за владу. А національне питання використовують як димову завісу, щоб дурити самих же українців. Якщо в країні 76–77% етнічних українців, так хто ж їм заважає будувати демократичну, правову, соціальну державу.

Тим більше, що етнічні групи – руські, татари, угорці, євреї та інші у переважній більшості дуже лояльно ставляться, як показують соціологічні дослідження, до Української держави. Згадаймо, у Севастополі за незалежність України 1 грудня 1991 року проголосувало 57,07%, а в Криму 54,19%. В Донецькій області 83,90%, в Луганській – 83,86%.

Якби українці трималися так згуртовано і патріотично, як поляки, то не було б «п'ятої колони» і результати розвитку держави і суспільства були б набагато позитивнішими. Ми самі губимо себе політичними чварами, корупцією, законеслухняністю, відсутністю потягу до порядку. Тому країні не обійтися без Президента – «наглядача», який би силою привчав людей до порядку.

Тому розмови про парламентську форму правління, «чисту» парламентську республіку є невчасними в неконсолідованій країні, де суспільство, регіони ціннісно розколоті. Мабуть, модель президентсько-парламентської республіки на теперішній час є найбільш прийнятною.

1.2. Політична система українського суспільства як предмет інтегративних зосереджень.

Порівняльний аналіз теорії і практики інтеграційних процесів у пострадянських державах свідчить, що усі вони накопичили великий досвід як інтеграції своїх суспільств, так і дезінтеграції. Деякі держави, як, наприклад, Балтії, Грузія, Вірменія, Казахстан, мають досвід позитивного плану. Але і в цих країнах інтеграція супроводжувалася внутрішньополітичними і зовнішньополітичними конфліктами: виштовхування іномовних мігрантів, війни, боротьба кланів за владу і т.д.

У той же час у всіх пострадянських країнах одна конфліктогенна проблема була загальною – реформа і модернізація політичної системи в країні.

В Україні склалася політична система, яка своєю структурою і функціями породжує протистояння гілок влади і дестабілізує державу і суспільство. Причинами цього є:

- Перманентна боротьба гілок влади за повноваження, оскільки Конституція України нечітко фіксує ці повноваження і

перехресчує їх. Особливо конфліктними є проблеми: а) призначення суддів різної компетенції, в тому числі суддів Конституційного і Верховного Судів України, де діють декілька суб'єктів влади і прагнуть контролювати різні елементи судової влади; б) формування уряду, де теж конкурують різні суб'єкти політики (Президент, Верховна Рада, політичні партії); в) призначення і контроль керівників обласних і районних державних адміністрацій, де конкурують Президент і Прем'єр-міністр України та їх апарати*. Ми назвали тільки три «точки» конфліктів. Насправді їх значно більше.

- Перманентні зміни Конституції України, що в умовах нерозвиненої демократії веде до неповаги до Основного закону, та й інших законів. Якої поваги може заслуговувати Основний закон держави, якщо він є аморфним і змінюється під кожен більш-менш значну зміну політичної ситуації (конфлікт під час обрання Президента України, зміни у системі «правляча партія (блок) – опозиція», політичний інтерес Президента або лідера партії тощо). Так само перманентно змінюються усі закони.

- Перехрещення функцій Президента і Прем'єр-міністра України. До цього часу в законодавстві чітко не визначено, хто ж є вищою посадовою особою у виконавчій владі і хто визначає політику у цій гільці влади. Навіть Закон «Про Кабінет Міністрів України» є плінним і не однозначним. Це веде до дестабілізації цієї гілки влади, протистояння функціонерів. Функції Президента України щодо виконавчої влади є великими, але суперечливими.

- Нерозвиненість демократії, розуміння її як свавілля і безвідповідальності. При чому вектор такого розуміння задають вищі органи влади України та їх керівники. Президент видає укази, які виходять за межі його повноважень, уряд не виконує вимог Конституції і законів щодо програми, бюджету, призначень функціонерів.

- Постійне зниження ролі народу України і органів народо-владдя в регіонах. Процес виборів до законодавчої влади стає усе більш закритим і тому виборці вважаються об'єктом підкупу і маніпуляції. Олігархічні групи, які контролюють Верховну Раду, час від часу прагнуть відібрати у народу право обирати Президента України і привласнити собі це право. Усе це веде до

* Повернення до Конституції 1996 року, яке було здійснено в 2010 році, тимчасово стабілізувало політичну ситуацію в країні. Але наступні вибори до Верховної Ради можуть дестабілізувати її і привести до нових проблем у реформі політичної системи. Тим більше, що рівень легітимності чинної Конституції дуже низький.

зміцнення впливу фінансово-промислових олігархічних груп, які близькі до своєї мети – створення повноцінного олігархічного економічного і політичного режиму.

- Використання правоохоронних органів як засобів політичної боротьби між гілками влади, політичними партіями і блоками, політичними лідерами, олігархічними групами тощо. Ці органи перестають ефективно виконувати свої правоохоронні функції, втрачають довіру народу. Тим самим розвалюється правоохоронна система, зростає корупція і злочинність.

- Неузгодженість між провідними політичними силами суспільства щодо цілей і засобів політичного розвитку країни, в тому числі щодо євроінтеграції і вступу до НАТО. У багатьох політичних лідерів і політичних сил відсутній єврореалізм. Тому розмови про «політичні реформи» є політичною демагогією і не мають практичної скерованості. Усе це веде до ціннісної розколотості країни з приводу зовнішньополітичного і внутрішньополітичного курсів країни. В країні творяться і функціонують політичні міфи різного кольору, призначення, що підштовхує політичну напруженість у країні.

- Не завершено процес формування партійної системи України. Існуючі політичні партії зберігають кланово-патерналістський характер, ідеологічно безбарвні (навіть Компартія України), неможливо передбачити процес зростання впливу деяких партій серед населення і зникнення з політичної арени, оскільки їх формування і функціонування визначається не ходом політичних процесів, а впливом олігархічних груп та їх лідерів.

- Нестабільність і неефективність політичної системи не компенсується інститутами громадянського суспільства, які не досягли рівня зрілості згідно з європейськими стандартами і зупинилися в розвитку.

- Політична еліта України показала свою незрілість і некомпетентність, а її конструктивізм вичерпався. При цьому це стосується як владної коаліції, Президента України та його «команди», так і опозиції. Це призвело до того, що різні групи політичної еліти не працюють на інтереси країни, а борються за владу як джерело прибутку, де розподіл національних багатств і бюджету став головним призом у передвиборчих змаганнях усіх рівнів.

Це приблизна характеристика стану політичної системи України, яка показує існуючу політичну загрозу – деградація держави під впливом чинників внутрішньополітичного розвитку. Внутрішні чинники деградації держави детермінують нега-

тивні зовнішні чинники розвитку України, створюють навколо України негативний імідж ціннісно розколотої, нестабільної, корумпованої країни, яка не має чіткого внутрішнього і зовнішнього політичних курсів.

А провідним чинником нестабільності і неефективності політичної системи України є її кадрова незабезпеченість, оскільки бюрократія і управлінська еліта є неякісною, конфліктогенною і значною мірою егоїстично-антиукраїнською. Тому поверховий аналіз на рівні буденної свідомості підштовхує населення до такого висновку: українські політики не в змозі побудувати демократичну, соціально-правову державу. Тому потрібна авторитарна особа, яка взяла б на себе відповідальність за це. І в цьому висновку є значна частка правди. Лідери гілок влади, партій, громадських організацій не можуть домовитися ні з одної проблеми суспільного розвитку, ні з одного пріоритету внутрішньої і зовнішньої політики. І як тільки втрачають владу і переходять в опозицію, починають діяти за нормою – «чим гірша ситуація в країні, тим краще для того, щоб звалити провладні сили». При чому інтереси народу, які усі обіцяють на виборах захищати, зовсім не враховуються. А партії, які захопили владу, починають з завзяттям грабувати країну.

Варто враховувати непатріотичність, антиукраїнськість значної частини державної і самоуправлінської бюрократії і керівників політичних партій як чинник політичних ризиків для України, головним чином, у двох аспектах:

А) ця «п'ята колона» українського політикуму веде підривну діяльність з середини країни, граючи на стереотипах радянсько-комуністичної свідомості і так званого «інтернаціоналізму», за яким ховається великодержавний російський шовінізм. При цьому найбільш експлуатуються гасла другої державної мови (російської), хоча в Україні надзвичайно толерантна мовна політика, «слов'янського братерства», заперечення вступу України до НАТО, можливості реального, а не декларованого «нейтралітету України», повернення Криму Росії тощо.

Б) ця «п'ята колона» дає надії зовнішнім силам на внутрішню підтримку частини населення у разі вторгнення в Україну, особливо в ситуації недостатнього рівня національної безпеки і відсутності гарантій незалежності України. Особливо з боку НАТО, якщо буде конституційно закріплений поки що більше задекларований, ніж реальний нейтральний, позаблоковий статус нашої країни. Геополітичні переваги, які дає військово-політичний контроль над Україною, можуть переважити ризики, якими супроводжуватиметься агресія проти України. При цьому потенційний агресор враховує, що НАТО не піде на воєнний

конфлікт через нейтральну Україну і обмежитися дипломатичною риторикою. Для отримання контролю над Україною Росія застосує енергетичний шантаж і загравання з Німеччиною, Францією, Італією та іншими країнами «старої Європи» відносно ряду проблем – економічних, геополітичних (стримування Китаю, світовий тероризм тощо). Крім того, переваги включення 47 млн слов'ян в «етнічний котел» Росії не дозволить перетворитися в неслов'янську державу Росію і більш щільно закрити її східні і південні кордони, а може й сприяти більш агресивній політиці на цих кордонах.

Що ж робити Україні в цих умовах, а точніше, патріотично налаштованій частині населення і «політичного класу» (політично активній частині населення)?

- Визначитися і конституційно закріпити більш чітко функції гілок влади і тип республіки: президентська, парламентська або змішана (президентсько-парламентська, парламентсько-президентська) і покінчити з практикою парламентських змін Конституції хоча б на 15-25 років (і це закріпити спеціальним конституційним законом). Тому потрібна нова Конституція України, яка б була схвалена на всеукраїнському референдумі.

- Прийняти у Верховній Раді і винести на всенародний референдум один з варіантів курсу у зовнішній політиці: «Повномасштабна Європейська інтеграція» або «Повномасштабна Євразійська інтеграція». Щоб не сидіти на «двох стільцях» і щоб усі гілки влади консолідовано працювали на єдиний курс країни, а наші іноземні партнери знали, з якого реальністю в Україні вони мають справу.

- Визначитися з системами виборів Президента, Верховної Ради України і органів самоврядування і закріпити це законом на 15–25 років, щоб «зняти» конфліктогенну проблему політичного життя України і ризик продовження руйнівної роботи антиукраїнських сил, які прагнуть відновлення «влади рад», а за цією ширмою – ліквідації суверенітету України або встановлення олігархічного режиму. Загроза передачі усієї повноти законодавчої і виконавчої влади Верховній Раді, де декілька олігархічних груп будуть контролювати як Верховну Раду, так і Президента і Кабінет Міністрів України, а також регіональні органи влади. Це є реальною загрозою і близькою до повної реалізації.

- Активізувати теоретичну, пропагандистську і контр-пропагандистську роботу стосовно «п'ятої колони», яку активно використовують зовнішні і внутрішні вороги незалежності України. Сьогодні це одна з найактуальніших проблем збереження суверенітету України і стійкого економічного і полі-

тичного розвитку. Не помічати цієї проблеми або посилаючись на те, що це «теж громадяни України», є безвідповідально історично, політично і аморально. Руйнівні природні процеси теж є об'єктивним фактом, але люди зупиняють і регулюють їх, якщо є на те воля і засоби (повінь, пожежа, засуха, сарана тощо). Тим більше потребують регуляції політичні процеси.

- Цілеспрямована і більш активна підготовка українських патріотичних кадрів без усякої сором'язливості і оглядки на реакцію антиукраїнських внутрішніх і зовнішніх сил. В нашому домі ми господарі. Національні інтереси понад усе.

- Застосувати усю силу закону для захисту національної безпеки України, в тому числі і проти «п'ятої колони». Держава повинна уміти себе захищати усіма законними засобами. Демократія діє до того часу, поки не порушені інтереси держави і громадянина. Результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року ніхто відмінити не може, ані сепаратистські партії, ані сепаратистські рухи, ані захисники ледарів, які не бажають вивчати українську мову і поважати українську культуру, ані зовнішні сили, яким не подобається незалежність України.

- У реалізації програм інтеграції України необхідно враховувати дезінтегративний вплив з боку сусідів України, зокрема з боку Росії. Контент-аналіз діяльності влади і ЗМІ Росії свідчить, що ця держава плекає надії на «міцну прив'язку» до себе України і на якийсь новий вид нової «союзної інтеграції», тому що практика інтеграції в межах СНД показала неуспішність цієї організації в цьому відношенні. Тому в Росії розглядається два найбільш вірогідні сценарії: а) збереження СНД як «парасолькової організації», в межах якої здійснюється діалог між незалежними державами; б) підштовхування процесів внутрішньої дезінтеграції в пострадянських країнах, щоб здійснити сценарій різнопланової інтеграції під тиском і з домінуванням Росії.

РОЗДІЛ 2. Національні та регіональні аспекти інтеграції України: міфології та реальності

Під інтеграцією (від лат. от *integrum* — *ціле*; *integratio* — відновлення) розуміють процес і результат об'єднання певних елементів (частин) в ціле, взаємне зближення та взаємопроникнення. В контексті нашого дослідження аналізуються основні тенденції процесу консолідації українського суспільства, а також здійснюється спроба визначити можливі шляхи розвитку його інтеграції.

Актуальність дослідження зумовлена складністю процесів становлення української державності. Вони позначені історичною розділеністю територій країни, регіональними особливостями культури і традицій, нерівномірністю економічного розвитку регіонів, зрештою – несформованістю української політичної нації.

Гетерогенність політичної культури і зовнішньополітичних орієнтацій України значною мірою зумовлена тривалою бездержавністю, перебуванням її територій у складі двох імперій, що наклало помітний відбиток на розвиток незалежної України.

Політичні спекуляції на історичному минулому України, на різних типах політичної культури, відмінностях в економічному і соціальному розвитку регіонів в умовах їх штучного протиставлення у політичних цілях викликали посилення регіонального розколу за лінією Схід – Захід. Особливої гостроти ці проблеми набули в період передвиборчих «помаранчевих» подій, коли регіональний фактор став предметом політичних маніпуляцій, породжував нові політичні міфи, посилював стереотипне сприйняття політичної реальності. «Ефективність» такого політтехнологічного підходу багато в чому зумовила й те, що згодом проблема «Сходу і Заходу» стала лейтмотивом практично всіх наступних виборчих кампаній.

Досвід виборчих кампаній (2002, 2004, 2006, 2007 та 2010 років) свідчить, що саме проблеми мовної політики, питання формування та реалізації етнополітики в Україні, створення політичної ідентичності ставали основними їх гаслами, предметом політичних маніпуляцій і міфотворення.

Політичні партії та виборчі блоки у цей час зосереджували увагу виборців переважно на питаннях мовної політики, збереження державності, необхідності протистояння сепаратизму тощо.

Суспільні відмінності у соціокультурній сфері часто мають характер політичної кон'юнктурності. У символічному просторі української політики триває протистояння оцінок історичного минулого та його сучасного висвітлення. Попри заклики до консолідації та єдності, політичні сили активно використовують у своїй електоральній риторичі суперечності, що існують у мовно-культурній, історичній та геополітичній сферах, посилюючи тенденції дезінтеграції суспільства, консервуючи його амбівалентність, продукуючи стереотипи про «регіони-донори» і «регіони-споживачі», міфи про «дві України».

Утім, дані соціологічних досліджень засвідчують, що понад 90% респондентів (окрім АР Крим) сприймають Україну як свою Батьківщину; 99,5% бачать майбутнє свого регіону у складі України; 65,5% переконані, що відмінності між українськими регіонами не призведуть до розпаду країни. Лише 6,4%

погодилися з тезою, що західні та східні українці можуть вважатися двома різними народами, натомість 61,9% опитаних не підтримали цю думку.

88,2% опитаних висловилися проти виходу області, де вони проживають, зі складу України, 85% виступають проти того, аби їхня область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої країни. 65,5% опитаних вважають, що протиріччя і диспропорції розвитку Західної і Східної України не можуть призвести до розколу країни. Протилежну думку мають 18,7% (на Півдні України – 26,1%) [Дані соціологічного дослідження УЦЕПД ім. О. Разумкова «Ідентичність громадян України: стан і зміни», 2007].

За даними соціологічного опитування центру ім. О. Разумкова (липень 2009 року), якби референдум щодо проголошення незалежності України відбувався сьогодні, то більшість громадян – 52,2% проголосували б «за», не підтримали – 25,1%, не брали б участі у референдумі 9,1%, не відповіли на запитання 13,5%. З усіх респондентів 62,8% висловили свою готовність захищати країну у разі війни, причому з незначними відхиленнями у відсоткових показниках залежно від регіону: Західна Україна – 64,8%, Центральна – 64,1%, Південна – 57,9%, Східна – 62,8%.

Суперечливість і непослідовність інтеграційних процесів є характерною ознакою сучасного суспільно-політичного розвитку України. Ці процеси мають ознаки хвилеподібності і циклічності.

Передвиборчі періоди характеризуються «витісненням» реальної політики політикою символічною. У сприйнятті й прийнятті політичного міфу як підстави політичних дій і рішень безумовно превалює фактор віри. Віра в реалізацію, доцільність, правильність реформ, наміченого курсу супроводжувала всі «піки консолідації». На цьому тлі й виникають нові позитивні міфи про безпечне майбутнє, про перспективність нових стратегій, про поліпшення показників рівня життя тощо. Зрозуміло, що нові міфи вирізняються домінуванням оптимістичних ідей та концепцій. У післявиборчий період відбувається певна реструктуризація політичних міфів, зменшується їх мобілізуючий вплив. Та обставина, що й досі не склалося позитивного загальнонаціонального проекту-міфу, який би об'єднував громадян на реалізацію передвиборчих гасел, «повертає» їх до реальності.

В. Парето вважав, що політика уряду буде тим ефективнішою, чим успішніше він використовуватиме емоції людей, проте інколи цього недостатньо для збереження влади. Не випадково «спади» консолідаційних процесів, наростання тенденцій дезінтеграції відбуваються на етапі «розвінчання» міфів і

зумовлюються, насамперед, процесом і результатом реальної політики у сфері державного управління.

Результати соціологічних досліджень спростовують поширену думку про те, що питання державної мовної політики, міжетнічних взаємин, політичної нації належать до кола проблем, які найбільше турбують українських громадян. Рейтинг проблем, що найбільше турбують, зазвичай очолюють питання економічного та соціального характеру. За результатами дослідження Всеукраїнської соціологічної служби, 64,2% опитаних найбільшою проблемою назвали зростання цін, 52,4% респондентів турбує низький рівень зарплат і пенсій, 42,6% – зростання безробіття. Серед найбільш суттєвих: проблеми медичного обслуговування – 39,4%, корупція – 28,1%. Кожен четвертий (23,4%) з-поміж опитаних стурбований низьким рівнем комунальних послуг, а кожен п'ятий (21,6%) – зростанням злочинності. Натомість лише 19,8% опитаних вважають проблемою відносини з Росією, 18,2% – кризу моралі та культури. Екологічна ситуація турбує 14,8% опитаних, і лише 5,8% респондентів турбують проблеми вступу України до ЄС і НАТО [Режим доступу : <http://www.soc.com.ua>].

У «міжвиборчий» період відбувається актуалізація саме цих «інструментальних» компонентів ціннісних орієнтацій, своєрідне «повернення» в лоно реальної політики, що характеризується загостренням суперечностей соціально-економічного розвитку.

Показовими, в цьому контексті, є результати багаторічних соціологічних досліджень рівня довіри до Президента, Верховної Ради та Уряду України*. Очевидними є розбіжності в рівні довіри до цих органів у виборчий (перший рік після виборів) і у передвиборчий періоди (табл. 1).

Таблиця 1

**Рівень довіри до Президента України,
Верховної Ради України та Уряду України (у%)**

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2009	2010
Президент	16,1	33,3	23,4	9,7	12,5	26,9	13,1	15,0	49,2	29,4	23,3	5,4	41,3
ВР	9,7	9,5	8,7	7,3	7,5	7,1	7,4	9,1	28,5	15,2	11,2	2,7	21,4
Уряд	11,4	15,9	13,0	7,6	9,8	13,7	9,6	11,2	36,6	15,7	18,5	6,3	29,7

* Складено за результатами досліджень Інституту соціології НАН України (1994–2008 рр.), компанії GfK Ukraine (2009 р.) та TNS Україна (2010 р.). Наведено результати відповідей, що свідчать про повну та переважну довіру.

Своєрідними «піками єднання», консолідації українського суспільства були переважно політичні події: референдум про державний суверенітет України (1991 р.), проголошення її незалежності (1991 р.), президентські вибори 1994, 1999, 2004 років. Слід зазначити, що ці «консолідаційні піки» мали переважно соціально-психологічне підґрунтя і були, здебільшого, продуктом активної політичної міфотворчості.

Особиста й масова віра потрібна й сьогодні, у перехідний період українського суспільства, коли розбіжність між сподіваннями населення та реальними результатами трансформації створює напругу і загрожує його цілісності. Саме тому виникає об'єктивна необхідність орієнтирів у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг української історії й частково знімали соціальну напругу.

У періоди загострення кризових явищ таким механізмом і виступає міф, який є невід'ємною складовою суспільної свідомості. Міф – це своєрідна синергія, де поєднуються свідоме і несвідоме, колективне та індивідуальне, минуле та майбутнє, реальність та ідеальне буття. Завдяки міфологічним конструктам людина краще адаптується до змін, що відбуваються у всіх сферах суспільного життя, «нівелює» у своїй свідомості певні суперечності реальної дійсності.

В умовах трансформації політичної системи України, яка перебуває в пошуку збалансованої моделі державного управління та на фоні світових тенденцій децентралізації, зростає науковий і політичний інтерес до феномену регіоналізму. Тенденція посилення регіоналізації як способу збереження культурної, економічної, історичної, врешті – політичної ідентичності, характерна для більшості країн Європи. Вона зачепила навіть держави з традиційно унітарним устроєм. Регіоналізм став ідейною основою частини загальнонаціональних політичних партій у деяких західноєвропейських країнах.

Регіональні особливості стали предметом значної кількості і вітчизняних досліджень. Саме з огляду на існування об'єктивних розбіжностей між різними регіонами країни, а також з огляду на штучне загострення цієї проблеми окремими політиками та політичними рухами, вона стала надзвичайно актуальною. Щоправда, її дослідження є переважно фрагментарними, а отже, існує необхідність системного, всебічного аналізу цього явища, розробки шляхів його комплексного вирішення.

Молода українська держава пройшла через економічні негаразди, еміграційні відтоки, через цілий ряд політичних подій, що викликали протистояння політично активної частини населення, через відносне загострення етнічних питань (кримського,

русинського). На жаль, усе це не сприяло формуванню почуття національної єдності. Окрім того, брак загальнодержавної концепції регіонального розвитку, диференційованої регіональної політики не дозволяє говорити про сталий демократичний поступ країни. Напруга за лініями «Схід – Захід» та «Центр – Периферія», що об'єктивно існує, загострює необхідність розробки ефективної політики консолідації українського суспільства.

В її основу можуть бути покладені декілька напрямів інтеграції. Серед них:

Політична інтеграція як процес зближення, співробітництва політичних структур, спільного виокремлення суперечностей та формування об'єднавчих загальнодержавних систем. Саме в цій площині подолання розбіжностей у типах політичних культур, економічного і соціального розвитку регіонів сприятиме послабленню регіонального розколу по лінії Схід – Захід, процесу консолідації українського суспільства на шляху об'єднання країни.

Результати більшості вітчизняних досліджень свідчать про наявність регіональних відмінностей у політичних орієнтаціях. Найсуттєвішими є відмінності за етнічним походженням і політичними настановленнями та орієнтаціями, тоді як соціальні відмінності відходять на другий план. Поряд з цим виокремлюються характерні регіональні особливості – представники західних регіонів більш «статичні», «усталені» у проявах внутрішньо- і зовнішньополітичних, культурно-історичних і соціальних орієнтацій, представники Сходу країни – більш «динамічні», і регіональні зміни за цими параметрами демонструють меншу «усталеність».

Разом з тим, аналіз свідчить, що регіональна диференціація політико-електоральної поведінки громадян України не лише не зменшилась, але й зросла. Переконливим свідченням цього є результати других турів президентських виборів (табл. 2).

Таблиця 2

Політична диференціація регіонів за результатами другого туру президентських виборів в Україні*

Рік виборів	Регіони України, де кандидати отримали найкращі результати (в%)	
1994	<u>КУЧМА Л.Д.</u> м. Севастополь 91,98 АР Крим 89,70 Луганська 88,00 Донецька 79,00 Чернігівська 72,33	<u>КРАВЧУК Л. М.</u> Тернопільська 94,80 Ів.-Франківська 94,46 Львівська 93,77 Рівненська 87,25 Волинська 83,93

1999	<u>КУЧМА Л.Д.</u> Тернопільська 92,17 Львівська 91,59 Закарпатська 84,53 Рівненська 76,52 Волинська 75,44	<u>СИМОНЕНКО П. М.</u> Вінницька 59.20 Полтавська 57.66 Чернігівська 56.27 Луганська 53.87 Херсонська 52.88
2004	<u>ЮЩЕНКО В. А.</u> Тернопільська 96.03 Ів.-Франківська 95.72 Львівська 93.74 Волинська 90.71 Рівненська 84.52	<u>ЯНУКОВИЧ В. Ф.</u> Донецька 93.54 Луганська 91.24 м. Севастополь 88.83 АР Крим 81.26 Запорізька 70.14
2010	<u>ЯНУКОВИЧ В. Ф.</u> Донецька 90.44 Луганська 88.96 м. Севастополь 84.35 АР Крим 78.24 Одеська 74.14	<u>ТИМОШЕНКО Ю. В.</u> Ів.-Франківська 88.89 Тернопільська 88.39 Львівська 86.20 Волинська 81.85 Рівненська 76.24

* Складено за даними Центральної виборчої комісії
[<http://www.cvk.gov.ua/>]

Означена тенденція зберігається. За результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру ім. О. Разумкова у листопаді 2010 року, майже 40% українців не підтримували діяльність Президента України.

Згідно з опитуванням, у листопаді, порівняно з жовтнем, зросла частка тих, хто не підтримує діяльність Президента України, Верховної Ради та уряду. Частка тих, хто не підтримує діяльність Президента, зросла з 34,8% у жовтні до 39,3% у листопаді. При цьому частка тих, хто повністю підтримує його діяльність, залишилася незмінною (відповідно, 20,8% і 20,4%). Частка тих, хто не підтримує діяльність Верховної Ради України, зросла з 44,3% у жовтні до 50,1% у листопаді (при цьому дещо зросла також – з 8,1% до 11,0% – повна підтримка її дій). Частка тих, хто не підтримує діяльність уряду України, зросла з 38,6% у жовтні до 44,9% у листопаді. Частка тих, хто повністю підтримує урядову діяльність, статистично значуще не змінилася (відповідно, 14,0% і 13,2%).

При цьому, жителі Південного і Східного регіонів частіше, ніж жителі Західного і Центрального регіонів, висловлюють підтримку діяльності органів влади. [http://aratta-ukraine.com/news_ua.php?id=12434].

Неоднозначним, часто діаметрально протилежним є сприйняття жителями регіонів Сходу і Заходу історичного минулого. По-різному оцінюються ними радянське минуле і сучасна незалежність. Так, у радянському минулому половина донеччан (50%) бачать більше доброго, ніж поганого, а приблизно така сама кількість львів'ян (51%) вважають, що у той час було і добре, і погане.

Період незалежності України неоднозначно оцінюють 58% донеччан і 48% львів'ян. При цьому третина респондентів у Львові (30%) оцінює період незалежності в цілому позитивно, а 35% у Донецьку – негативно. Різновекторними є і зовнішньополітичні орієнтири. На думку донеччан, найнадійнішим союзником України є Російська Федерація (88%), 57% вважають її братньою країною, а 28% – дружньою державою. На думку жителів Львова – союзниками України є ЄС – 25%, Польща – 17%, Росія – 16%. Для 39% львів'ян РФ є сусідньою державою, а для 21% – стратегічний партнер [за результатами досліджень, проведених компанією Research & Branding Group (Київ), ДІАЦ (Донецьк) и УФ «Суспільна думка» (Львів) у березні 2010 року].

У контексті сучасності політична інтеграція значною мірою залежить від визначення зовнішньополітичного вектора і рівня розвитку демократизації суспільства. Подолання внутрішньополітичного протистояння як інтеграційний процес нерозривно пов'язане із спільністю інтересів і цінностей. Рівень інтеграції залежатиме від наявності стійких взаємних очікувань, ефективного політичного управління, звільнення від стереотипів, формування позитивного державницького політичного міфу.

Економічна інтеграція як процес розвитку стійких економічних взаємозв'язків регіонів вестиме до поступового економічного злиття та зміцнення основи взаємовигідного співробітництва. Вирішальна координуюча роль у цьому процесі належить Кабінету Міністрів України як вищому органу у системі органів виконавчої влади, здатному забезпечити погодженість розвитку міжрегіональної економіки.

Соціальна інтеграція як процес встановлення оптимальних зв'язків між відносно самостійними, мало пов'язаними між собою соціальними об'єктами (індивідами, групами, соціальними класами) і подальше їх перетворення в єдину, цілісну систему, в якій погоджені і взаємозалежні її частини на основі спільних цілей та інтересів. Соціальна інтеграція пов'язана з проблемою соціалізації особистості, в тому числі – економічної, створення стійкого і сталого розвитку основних параметрів економічного і соціального зростання.

Соціологічні дослідження особливостей соціально-статусної та класової ідентифікації населення східних і західних регіонів країни, життєвих стратегій виявляють практичну їх ідентичність з переважання самоідентифікації з т.з. «середнім класом». Показовими у цьому контексті є результати дослідження життєвих стратегій жителів Львова і Донецька. Приблизно 40% населення обох міст робить все, щоб підвищити добробут та якість життя, поліпшити своє соціальне становище в суспільстві, демонструючи стратегію досягнення. Майже третина львів'ян і донеччан прагнуть зберегти вже досягнуте соціальне становище, планують його поліпшити, як тільки з'являться сприятливі обставини. Кожному шостому львів'янину і донеччанину властива стратегія виживання [Коваліско, ПМ].

Саме тому протести проти прийняття нового податкового кодексу стали своєрідним «консолідуючим» явищем. Вперше після «помаранчевих» подій вони об'єднали людей, що ідентифікують себе з середнім класом, у різних регіонах і представників різних регіонів на київському Майдані.

«Закритість» влади у розробці стратегій реалізації реформ у сферах, що безпосередньо стосуються соціально-статусної сфери – пенсійної, «трудової», житлово-комунальної, сфери здоров'я і освіти тощо, здатна викликати не лише хвилі протестів, але й переоцінку ролі держави і міри її відповідальності перед людиною за свою діяльність.

Регіоналізація як процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від центрального до регіонального рівня, поява і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів у державному управлінні.

Україна має складну регіональну структуру: регіони відрізняються не лише за господарською та соціальною складовою, але й суспільними настроями; у них різні зовнішні орієнтації, специфічними є і етноконфесійні проблеми. Ці особливості зумовлюються низьким рівнем консолідованості українського суспільства і створюють потенціал для дезінтеграції. Не меншим викликом для єдності держави є процес глобалізації, який спричиняє розмивання державного суверенітету і стимулює політизацію територіальних ідентичностей.

Для більшості сучасних країн світу оптимізація політичної системи залишається критичним фактором забезпечення інтеграції держави як фундаментальної політичної спільності. Актуальним це питання є й для України, яка перебуває в про-

цесі реформування своєї політичної системи і потребує створення дієвої системи організації влади, гармонізації відносин між різними її рівнями.

Для України осмислення взаємовідносин у системі «центр – регіони» є особливо важливим також з огляду на те, що процес об'єднання українських земель у сучасних кордонах завершився зовсім недавно, трохи більше як півстоліття тому.

Підсумки викладеного дозволяють виокремити окремі можливі напрями і шляхи інтеграції:

- Інтеграція через ідентичність. Україна тривалий час йшла шляхом формування національної ідентичності. Процес цей ще не завершений.

- Інтеграція через ціннісну єдність. Регіони України характеризуються різною мірою ціннісно-орієнтовної єдності та різною «мірою національного».

- Економічна інтеграція. Можливим аспектом такої інтеграції може бути об'єднання і мобілізація зусиль задля подолання проблем, що існують, реалізацію загальнодержавних проектів, у т. ч. проектів, спрямованих на подолання бідності. Окремим аспектом цього напрямку інтеграції може стати як економічний, а передусім – соціальний проект, виважене вирішення питання земель сільськогосподарського призначення після скасування мораторію на їх продаж.

- Політична інтеграція. В цьому контексті вибори та інші політичні кампанії мають використовуватись як інтегруючий елемент через формування стійких взаємних очікувань. Окремим і необхідним напрямом має стати вирішення основних суперечностей в оцінці нашого історичного минулого.

- Соціальна інтеграція.

- Інтеграція через використання освітнього потенціалу.

- Інтеграція через громадські об'єднання (екологічні, професійні тощо)

- Інтеграція через регіоналізацію, що зумовлюється логікою розвитку системи політичного і державного управління чинної не завжди ефективної системи управління.

- Необхідною умовою інтеграції українського суспільства є консолідація еліт.

Комплексне вирішення питання консолідації та інтеграції українського суспільства потребує розробки і реалізації із залученням громадськості конкретних заходів, інформаційного, організаційного і фінансового їх забезпечення.

РОЗДІЛ 3. Політичні комунікації в інтеграційних процесах у сучасній Україні

Розібравшись з поняттям «інтеграція», а також його вимірами у суспільно-політичній та регіональній площинах, потрібно окремо зупинитися на практичних основах цього процесу. Комунікація має в цьому сенсі неоднозначну природу, оскільки, з одного боку, виступає інструментом інтеграційних процесів, а з іншого, інтеграція – це і є комунікативний процес. Крім цього, зрозуміло, що для ефективних інтеграційних процесів спочатку потрібно налагодити відносини і вибудувати зв'язки з чітко визначеною інтегральною метою, загальною для всіх учасників комунікації. Тому в цьому процесі на перший план висуваються питання «політичних комунікацій». У загальному плані цей тип комунікацій, фактично, є інфраструктурою, опис та пояснення якої дасть змогу аналітикам глибше та ретельніше вивчати перепони і перспективи інтеграційних процесів в Україні на тій чи іншій основі чи в тій чи іншій сфері.

Спочатку так само потрібно розібратися з категоріями. Інтерпретація категорії «політична комунікація» можлива і як феномену, й як процесу. Здебільшого під цим поняттям нині розуміють різновид соціальної взаємодії, яка реалізується за допомогою повідомлень, що стосуються державного управління і здійснення влади у суспільстві. Але таке визначення будуватиметься на мішанині позитивістського та інтеракціоністського підходу і не є цілком адекватним. Адже інтеракція може розглядатися як симетрична модель комунікації, яка включає в себе всі інформаційно-комунікативні процеси, пов'язані з передаванням та обміном інформацією.

З іншого боку, політична комунікація розуміється як процес передавання політичної інформації, яка циркулює між частинами і всередині політичної системи, а також як процес обміну інформацією між політичними структурами, суспільними групами та окремими громадянами. Але в межах неоінституціональної школи, яка доводить свою ефективність та евристичність у поясненні багатьох сучасних політичних та соціально-економічних процесів, влада – це і є комунікація. Отже, політична комунікація може розглядатися як вияв політичної влади. Таким чином, цілком адекватним буде розуміння політичної комунікації як змісту і форм зв'язку між політичними суб'єктами, тобто процесу передавання та обміну інформацією та іншими ресурсами, що проявляється у змінах на політичному полі.

Множинна форма – «політичні комунікації» – можуть розумітися вже як засоби зв'язку та інструменти реалізації політичних відносин. У сучасних суспільствах демократичного і псевдodemократичного режиму, з певною множиною реальних джерел влади і наявністю достатньо великих територій для управління, політичні комунікації реалізуються в цілому завдяки численним типам і формам, основними з яких є засоби масової інформації та комунікації, чим пояснюється кореляція політичної комунікації з комунікацією масовою.

Для більш концентрованого розуміння місця та ролі цього типу комунікацій в інтеграційних процесах пропонується поділяти їх на прямі та опосередковані. Безпосередня політична комунікація відбувається в межах прямих контактів. В умовах сучасних суспільств та великих територій управління така комунікація практично неможлива, оскільки не може охопити достатньо значні маси населення для змін у структурі наявного політичного поля. Тому домінуючими системами політичних комунікацій нині стають засоби опосередкування: а) громадські формування (політичні партії та інститути громадянського суспільства); б) засоби масової інформації та комунікації.

У сучасному суспільстві як ніде проявляється теза, що факт стає політичним фактом лише, коли отримує певний розголос та інтерпретацію. А це вже лежить в основі становлення сучасних медіакратій, тобто в широкому сенсі влади ЗМІ та розповсюджуваних ними смислів та інтерпретацій.

Наявні медіакратії можуть бути проаналізовані через такі параметри:

- ступінь розвитку медіаринків і розвитку масової преси;
- зв'язок між медіа та політичними суб'єктами, ступінь відображення у ЗМІ ліній соціального і політичного поділу в суспільствах (т.зв. політичний паралелізм);
- ступінь професіоналізації ЗМІ і розвитку автономії політичної медіаспільноти;
- ступінь втручання держави у діяльність ЗМІ.

Наповнення конкретним змістом цих параметрів дає підстави виділити три головні моделі відносин між медіасистемами та соціально-політичними системами:

- модель поляризованого плюралізму (низький рівень накладів газет і професіоналізації працівників медіа та високий рівень політичного паралелізму;

- демократична корпоративістська модель (високий рівень усіх чотирьох зазначених вище параметрів;
- ліберальна модель (середній рівень політичного паралелізму і державного втручання паралельно з високим ступенем розвитку професіоналізації медіаспільноти).

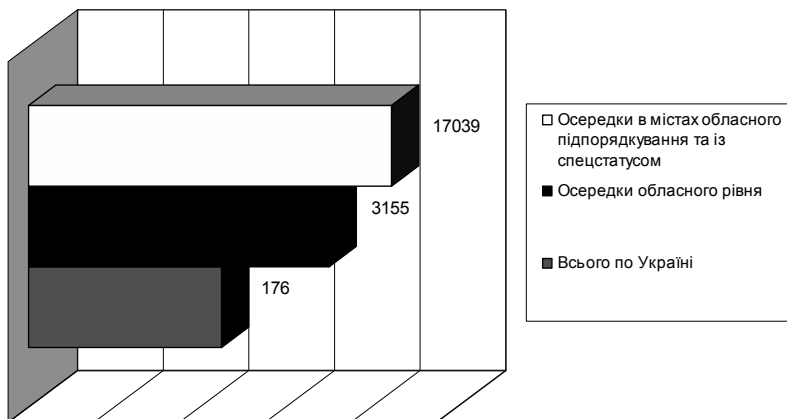
Такого підходу дотримуються сучасні дослідники Д.Галлін та П.Манчіні. До змістовних характеристик ми ще повернемося, а тут варто згадати, що в цілому сучасні дослідження політичних комунікацій ґрунтуються на роботах видатних західних вчених минулого століття – Г. Лассвелла, Д. Істона, К. Дойча, Т. Парсонса, М. Дефльора, М. Маклюена, Ю. Габермаса, Н. Лумана та багатьох інших. В Україні цими питаннями активно займається Г. Почепцов, О. Зернецька, В. Королько, Н. Костенко. Крім того, медіа знаходяться у фокусі уваги Ю. Левенця, окремі аспекти вивчають Л. Нагорна, Л. Кочубей, В. Кулик. Однак невирішених питань залишається багато – від теоретичного узагальнення наявних закономірностей до прикладного дослідження змісту і форм комунікацій, що буде представлено у подальшому.

Коротко щодо меж – представлена у назві розділу доповіді категорія «сучасна Україна», зрозуміло, передбачає починати відлік від набуття незалежності. Однак наявна медіаструктура в цілому склалася до 2000 р., далі її динаміка відбувалося вже за законами медіакратій і ринку. І сьогодні саме вона виступає основою розробки та реалізації інтеграційних процесів і проектів, надаючи інструменти як для їх підтримки, так і для їх нівелювання.

Потрібно наголосити на тому, що якість політичної комунікації визначається рівнем розвитку громадянського суспільства, тобто суспільства, в якому влада залежить від громадян і існує для громадян, а не навпаки. Це передбачає рівноцінні обміни інформацією на горизонтальних та вертикальних рівнях. Ідеальна модель політичної комунікації, яка слугувала б оптимізації інтеграційних процесів, передбачає наявність діалогових моделей, з активним залученням усіх учасників.

Найбільш вагомою та безпосередньо задіяною в політико-інтеграційних процесах ланкою виступають, у першу чергу, політичні партії. Числові показники представлені в Діаграмі 1.

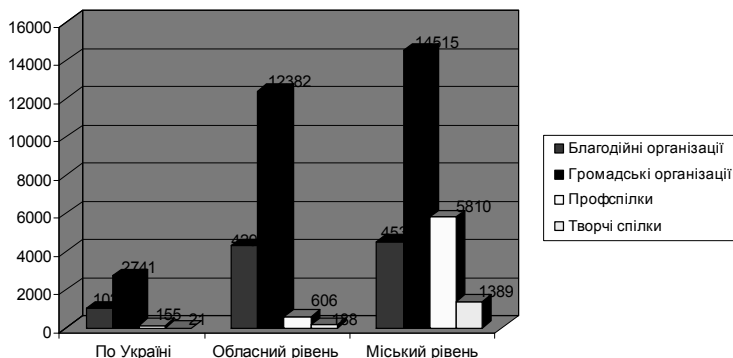
Кількість осередків політичних партій (станом на 1.01.2010 р.)

Як видно, згідно з реєстром політичних партій, який ведеться Мін'юстом, станом на 1.01.2010 р. в Україні налічувалося 176 політичних партій, які мають понад 17 тис. осередків. Теоретично це достатньо широка інфраструктура для реалізації будь-яких демократичних процедур. Але наразі питання поки що не в змісті, а у формах та можливостях і перешкодах. Формами взаємодії на цьому рівні виступають: безпосередня робота в округах та вибори (як результат попередньої роботи та передвиборчого піару).

Наступним елементом політичних комунікацій є громадські формування, які об'єднують у собі громадські організації, профспілки, творчі союзи, благодійні організації. Дані щодо них представлені у наступній діаграмі.

Чисельні показники громадських формувань в Україні (станом на 1.01.2010 р.)

Комунікації на цьому рівні відбуваються у різних формах у межах профільних проектів (за окремими галузями) і за допомогою інших засобів комунікацій (ЗМІ та ЗМК).

Не загадані тут релігійні організації, звісно, також виступають як інструменти політичної комунікації. Офіційно вони знаходяться поза політикою, однак, зрозуміло, що релігія цілком може мати вплив на політичні преференції громадян. Окрім того, що кожна церква має щось на кшталт соціальної доктрини, в нашій країні є випадки прямої політичної участі або участі у передвиборчих процесах. Якщо коротко, то за даними Держкомнацрелігії релігійна мережа в Україні станом на 1.01.2010 р. Була представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діяло 35184 релігійних організацій з позитивною динамікою на рівні 2,0% на рік. Окрім зростання кількості релігійних організацій, зростало й видання церковних друкованих засобів масової інформації, на кінець 2010 р. їх кількість становила 377 одиниць. Це замало для повноцінного статусу медіа в межах предмета аналізу, але тим не менше, це також певний і досить серйозний ресурс.

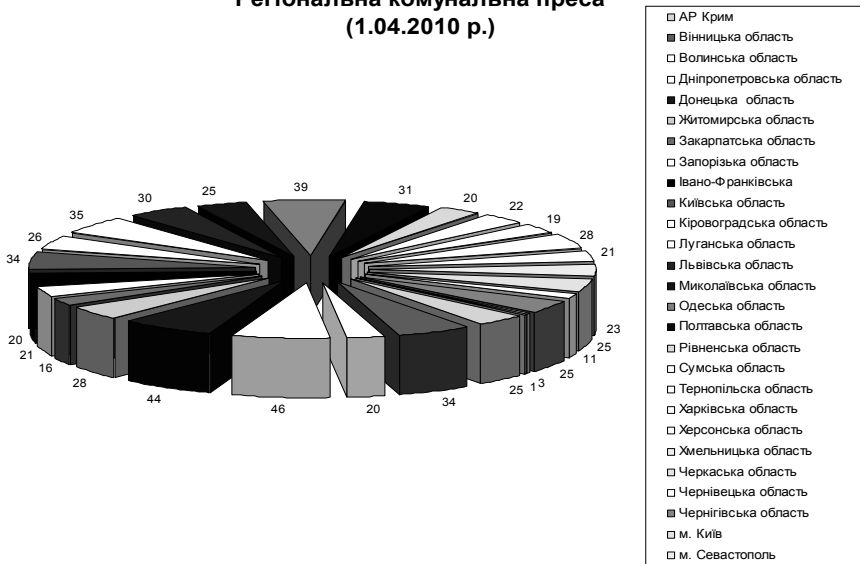
Із самими ЗМІ набагато цікавіше. Саме вони й були основними засобами політичних комунікацій, тобто самими політичними комунікаціями в широкому сенсі. Структура ЗМІ та ЗМК були представлені в Україні 1680 телерадіоорганізаціями, 4630 видавцями, виготівниками та розповсюджувачами продукції, 3856 газетами і журналами, які реально виходили.

Для подальшого аналізу цікавим є розгляд питань власників. Ще декілька років тому структура власності ЗМІ була більш гетерогенною. Окрім СКМ, EastOne та «Привату» значними медіаактивами володіли ІСД, так звані групи Деркача, Суркіса та Медведчука, Третякова та ін. Спостерігався процес певного переформатування і укрупнення основних суб'єктів. Наприклад, так звана група Третякова майже повністю зменшила свою присутність після продажу частки у холдингу «Главред-Медіа» компанії СМЕ (Central European Media Enterprises). Інша частка належала «Привату». На ринку були активно представлені групи: СКМ (ТРК «Україна» та ін.), EastOne (ICTV, СТБ, Новий, М1), умовна група «Фірташа – Хорошковського» (група кампаній Інтер), «Приват» (50% активів СМЕ в Україні). Активно продовжували розвивати свій бізнес і росіяни (наприклад, трохи скандальний проект ТВІ – В. Гусинського та К. Кагаловського). Понад 95% українських медіа належало приватним структурам, однак питання приватизації та роздержавлення ЗМІ, які залишилися у власності держави, залишається вкрай актуальним. Державні і комунальні ЗМІ, які існують за рахунок бюджетного фінансування, стають рупорами правлячих еліт як на всеукраїнському, так і на місцевих рівнях.

Як видно, тут не згаданий Інтернет. Це також політичні комунікації. За різними оцінками, загальна кількість активних користувачів Інтернету в Україні становить близько 10 млн і тримає тенденцію до зростання. Однак, на відміну від Російської Федерації, інтернет-видання в Україні не мають статусу ЗМІ. Це дає підстави використовувати Інтернет-ресурси, у першу чергу, для оперативного розміщення будь-якої інформації, з одного боку, а також як джерела неперевіреної інформації (але на яку можна посперитися у подальшому), з іншого. А від цього вже залежить відповідальність та цензура. Це окрема велика тема, яка варта окремої уваги, але в інших межах.

Цікаві цифри спостерігаються по комунальній пресі, дані щодо якої представлені у такій діаграмі.

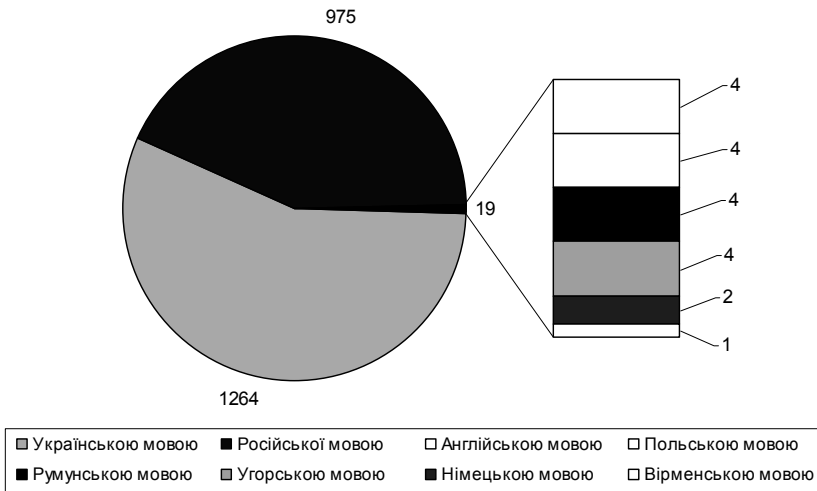
Регіональна комунальна преса
(1.04.2010 р.)

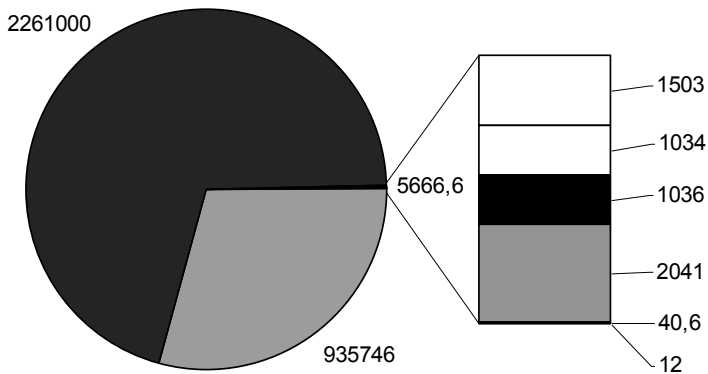
Переважають індустріально розвинуті регіони – Дніпропетровська, Донецька, Одеська області. Це реально працюючі газети, які вписані у структуру регіональних медіа.

Традиційне питання щодо мови газет і журналів. Ці цифри є одними з найбільш вражаючих. 1264 газети, які реально виходили у 2010 р., видавалися українською мовою, а російською 975. Але це відносні цифри, а абсолютні, які відслідковувалися, зокрема, Книжковою палатою такі: 2 млрд 261 тис. примірників – це наклад російськомовних газет. 935 млн 746 тис. – примірників україномовних видань.

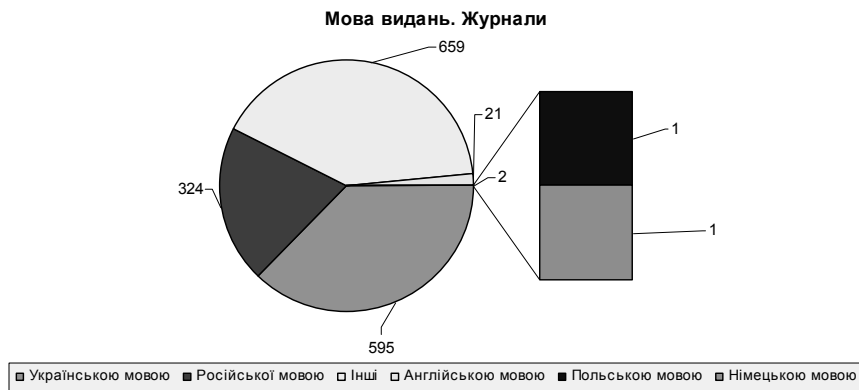
Мова видань. Газети

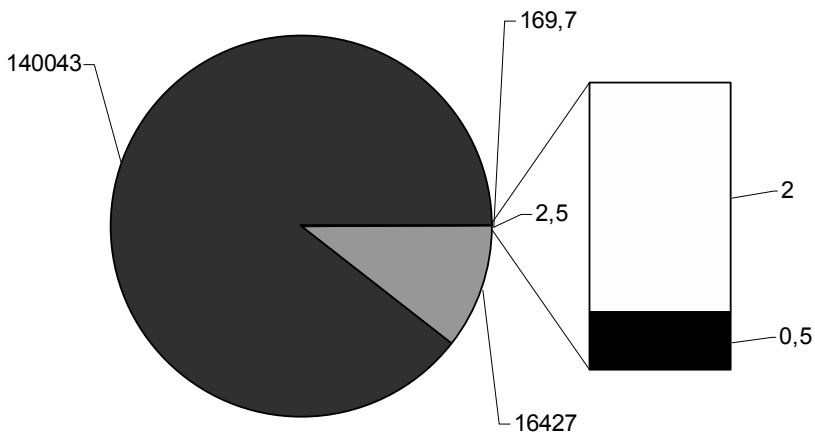
Мова видань. Газети. Наклади (тис.)

Ще гірша ситуація щодо журналів, що представлено у наступній діаграмі.

Мова видань. Журнали. Наклади (тис.)

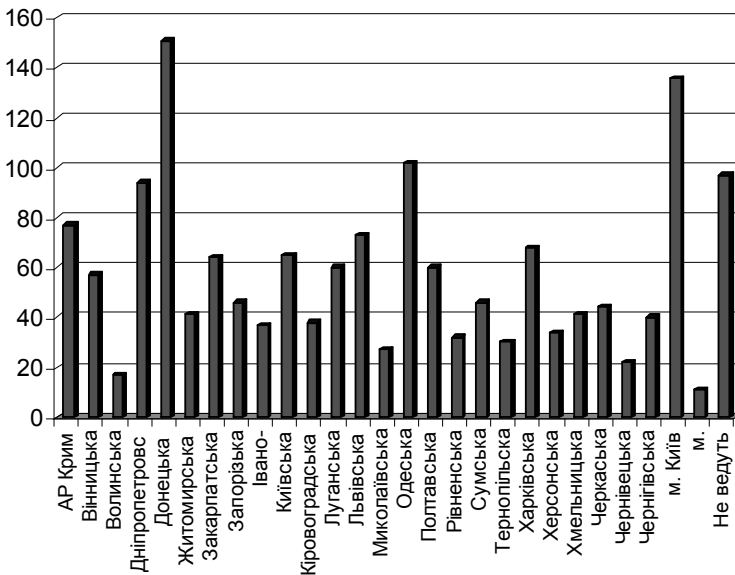

Таким чином, перше місце за сукупними річними тиражами в Україні утримують російськомовні газети та журнали. Майже в два з половиною рази меншим є сукупний річний тираж укра-

їномовних газет і в 8,5 раза менший, ніж у російськомовних, є річний наклад україномовних журналів.

Що стосується телерадіопростору, то всього в Україні у 2010 р. функціонувало: 15 загальнонаціональних, 5 регіональних та 210 місцевих каналів телевізійного мовлення; 15 загальнонаціональних, 8 регіональних каналів радіомовлення, 23 регіональних радіоканали, та 301 місцевий канал радіомовлення. В системі Держкомтелерадіо України (тобто у власності держави) функціонувало 24 обласні державні ТРК, державна ТРК «Крим», а також регіональні ТРК в містах Київ і Севастополь. Усього ж станом на 01.04.2010 р. в Україні зареєстровано 1680 організацій, що на 70 суб'єктів більше, ніж минулого року. Регіональний зріз представлений у діаграмі.

Кількість ТРК. Регіональний зріз (станом на 1.04.2010 р.)

Телерадіопростір України недосконалий, отже, варто розглянути порушення, які виявляються профільною контролюючою установою. За 2009 рік їх було не багато, але більшість з них пов'язані з порушеннями рекламного законодавства (29%) і умов програмної концесії мовлення (29%). Тобто, порушення зобов'язань – трансляція конкретних програм, реклами та ін.

Високими тут залишаються питання порушення мови ведення програм (20%) та ін. (Редакційні статuti як інструмент цензури).

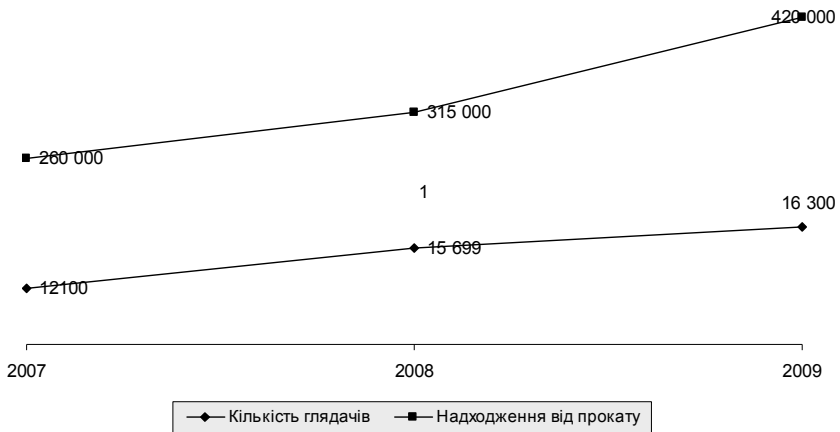
Коли ми вже зачепили питання мови, то варто коротко розглянути питання українського кінематографа. Зазначимо, що український кінематограф фактично не бере участі у політичних комунікаціях. Сьогоднішні українські інформаційні продукти (у першу чергу, телевізійні) фактично є неконкурентноздатними, але чинне законодавство і Держкомтелерадіо в ліцензійних умовах передбачають використання окремих українських продуктів, що часто нехтується мовниками. Тут є вкрай важливий аспект – наприклад, існує Державна програма створення позитивного іміджу України, в якій не бере участь на конкурсних засадах жодна з серйозних ПР-агенцій, але яка реалізується здебільшого засобами УТР (відомої ще з часів занепаду Радянського Союзу, 1989 р.) та інших державних суб'єктів у структурі Держкомтелерадіо, наприклад, «Укрінформ» чи телеканал «Культура».

Справа ще у тому, що ст. 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» чітко встановлює обсяги поширення національного аудіовізуального продукту – не менше 50% (це національний аудіовізуальний продукт або музичні твори українських авторів чи виконавців), що, з огляду на останні тенденції, буде знято наприкінці 2010 – на початку 2011 року. Вказані раніше порушення здебільшого стосуються порушення ст. 10 цього ж закону, якою визначається, що для загальнонаціонального мовлення частка ефірного часу, коли мовлення ведеться українською мовою, має становити не менше 75% обсягу добового мовлення. У 2009 році планувалося зменшення квот інших мов до 15%, що було зазначено у відповідній рекомендації НРТР (Нацради ТБ і радіо), але цього через певні політичні причини не сталося.

Стосовно динаміки ведення радіопередач провідних вітчизняних радіокомпаній українською мовою, то вона була позитивною – від 43,5% у 2006 році до 90,1% у 2009 р.

Продовжуючи питання мови українського інформаційного простору, зокрема українського кінематографа, коротко представлю власні спостереження за українським кінопрокатом. Отже, головна теза – українського популярного кіно сьогодні фактично не існує. Тож наразі не будемо його чіпати. Але актуальним є питання дубляжу, особливо з огляду на останню полеміку щодо нього на рівні міністрів та відомих громадських діячів. Дані щодо відвідуваності у кореляції з надходженнями від кінопрокату в Україні представлені на такій діаграмі:

Відвідуваність та надходження від кінопрокату в Україні

Нагадаємо, що прокат фактично не містив українського продукту. Здебільшого ці дані ґрунтуються на дослідженнях Міжнародної асоціації виробників і дистриб'юторів фільмів Motion Picture Association. За їхніми даними, у березні 2010 року кінотеатри в Україні відвідали близько 2 млн глядачів, а відвідуваність зросла на 20% порівняно з аналогічним періодом минулого року. Також слід нагадати, що 100% дубляж в Україні розвернувся з початку 2008 р., а у 2007 р. про конституційність таких заходів виніс рішення Конституційний Суд. Можливості для якісного дубляжу сьогодні у нас є. Але питання наразі занадто політизується і скоріш за все буде вирішуватися владою у напрямі відновлення попередньої системи без обов'язкового дублювання.

Це просто як інформація, оскільки це окрема тема для досліджень: від економічних переваг саме українського дублювання до інтересів власників кінотеатрів і політиків, які лобіюють ті чи інші монетарні чи ідеологічні (за якими таки стоять економічні) інтереси.

Так чи інакше, все це є підґрунтям подальших політико-інтеграційних процесів. Саме в цих умовах (викладених вище) держава сьогодні має створювати і поширювати якісь позитивні, консолідаційні смисли, які, власне, і матимуть консолідуючий характер. Але, як видно, окрім постійного зменшення відповідних ресурсів і можливостей у держави (а у першу чергу, звісно,

в умовах відсутності інтересу), сьогодні фактично нічого не робиться ані для покращення внутрішнього, ані зовнішнього іміджу нашої країни, а держава і надалі втрачає важелі для регулювання і розвитку цієї однозначно системоутворюючої галузі українського суспільства.

Підводячи підсумки, потрібно наголосити на тому, що у доповіді автор дуже стисло намагався продемонструвати евристичні та ґносеологічні можливості і необхідність теоретичного і прикладного аналізу інформаційно-комунікативних процесів у сучасній Україні, які є фундаментальними для інтеграційних процесів. Політичні комунікації як предмет політологічного аналізу знаходяться у постійній динаміці і тому потребують постійного моніторингу і вивчення щонайменше на предмет ефективності у політичних процесах. Унаслідок надання політичним комунікаціям статусу предмета для аналізу і проведення відповідних спостережень, можемо зробити кілька важливих і актуальних висновків, які, звісно, є проміжними у подальших політологічних дослідженнях стану і перспектив сучасних українських політичних комунікацій. До цих подальших досліджень відносять й розробки систем і критеріїв ефективності політичних комунікацій, дослідження аудиторій, вплив політичних комунікацій на прийняття та реалізацію політичних рішень, розвиток корпоративізму та процесів розвитку медіакратій тощо.

У цілому, основні висновки розділу можна звести до тих, де акцентується увага на стані, перешкодах та ускладненнях у процесах подальших досліджень :

- ускладнення медіакратій, що є підставою для обмеження доступу до відповідної інформації. Але навіть та інформація, яка сьогодні доступна для спостереження, має відповідним чином верифікуватися, оскільки сама по собі вже є інструментом для маніпулювання;

- недооцінка значення інформаційно-комунікаційного аспекту в процесі демократизації суспільства, розбудови держави, її європейської та євроатлантичної інтеграції;

- відсутність довгострокової інформаційної стратегії, концепції інформаційної політики України, в якій, окрім загальних правил і меж, міститимуться окремі змістові характеристики іміджу України;

- намагання суб'єктів інформаційних відносин маніпулювати громадською думкою шляхом поширення недостовірної,

неповної та упередженої інформації у засобах масової інформації;

- непрозорість відносин власності щодо засобів масової інформації;

- наявність значної кількості інформаційної продукції, що не відповідає вимогам законодавства, негативно впливає на систему суспільних цінностей та призводить до деградації суспільства;

- висока інформаційна залежність України від зарубіжних інформаційних ресурсів та висока ймовірність поширення анти-українських смислів тощо.

Усе це має враховуватися й під час подальших фахових досліджень політичних комунікацій в Україні та їх можливостей для політико-інтеграційних процесів.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз політико-інтеграційних процесів у сучасній Україні ґрунтується на кількох особливо важливих, на думку членів робочої групи, аспектах. По-перше, політична інтеграція як стратегічна мета і предмет дослідження має теоретичне і прикладне значення, у першу чергу, для загальнодержавної політики щодо консолідації української політичної нації на основі демократичних політичних цінностей і норм. По-друге, з дослідницьких позицій варто розрізняти різні рівні політичної інтеграції, на яких державні інститути та органи місцевого самоврядування можуть використовувати різні інструменти і механізми для реалізації поставленої мети. Крім того, політична інтеграція як узагальнююче поняття містить у собі багато інших «інтеграцій» – соціальну, економічну, територіальну та ін., які разом становлять структуру політико-інтеграційних процесів і забезпечують її динаміку. По-третє, фундаментом політико-інтеграційних процесів є комунікації, різні форми яких надають широкі можливості або ж, навпаки, нівелюють намагання політичних акторів проводити інтеграційну політику. Сьогодні дослідники сходяться на думці про необхідність подальших досліджень у цій галузі і, головне, практичне втілення науково обґрунтованих рекомендацій у прикладну політичну та державну діяльність.

**ТЕОРІЯ КОАЛІЦІЙНИХ УРЯДІВ:
СВІТОВИЙ ДОСВІД
ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА**

Авторський колектив: академік НАН України Ю.А. Левенець, доктор політичних наук Г.І. Зеленько, кандидат політичних наук В.О. Ковалевський, доктор політичних наук О.А. Фісун

Теорія коаліційних урядів: світовий досвід і українська практика. В аналітичній доповіді показано, що коаліційні теорії є важливим засобом прогнозування подальшої урядової роботи, однак сам по собі процес коаліціювання має розглядатися в умовах подій, що сталися і що можуть статися, в рамках ідеологічного поля, наявної електоральної системи, програмних положень політичних партій, їхніх урядових та законодавчих стратегій.

Теория коалиционных правительств: мировой опыт и украинская практика. В аналитическом докладе показано, что коалиционные теории являются важнейшим средством прогнозирования последующей правительственной работы, однако сам по себе процесс коалицирования должен рассматриваться в условиях событий, которые случились и которые могут случиться, в рамках идеологического поля, имеющейся электоральной системы, программных положений политических партий, их правительственных и законодательных стратегий.

The theory of coalition governments: international experience and Ukrainian practice. In the analytical report, it is shown that coalition theories are the major mean of prognostication of subsequent governmental work, however in itself the process of coalition must be examined in the conditions of events which happened and which can happen, within the framework of the ideological field, existing electoral system, program thesis of political parties, their governmental and legislative strategies.

ЗМІСТ

Розділ 1. Сучасні теорії коаліційних урядів: загальний огляд	44
Розділ 2. Інституційні параметри коаліційних урядів	53
2.1. Інститути, які впливають на попередні домовленості стосовно формування коаліції	54
2.2. Інститути, які мають вплив на урядові рішення після формування коаліції	56
2.3. Коаліційні угоди як важливий елемент створення коаліцій	57
2.4. Фактори, які впливають на формування різних типів коаліцій	58
2.5. Особливості формування коаліцій у Центральній та Східній Європі	60
Розділ 3. Практика формування урядових коаліцій в Україні	61
Список використаних джерел і літератури	72

Розділ 1. Сучасні теорії коаліційних урядів: загальний огляд

Розвиток сучасних демократичних політичних режимів нерозривно пов'язаний з розвитком конкурентної партійної системи. Комбінація конкурентності та плюральності є індикатором політичного розвитку, оскільки відсутність одного з двох чи одразу двох елементів відкидає принцип «змагальності» взагалі. Наявність конкурентної боротьби на ринку електоральних ресурсів стимулює перемогу найсильніших та найбільш представлених у суспільстві з точки зору їхньої електоральної підтримки політичних партій. З одного боку, багатопартійність найчастіше передбачає проходження до парламенту більше двох партій, а отже, вироблені таким парламентом конкурентні рішення будуть репрезентативними, сам процес їхнього вироблення буде мати елемент конкурентності, а їхня імплементація, відповідно, буде досить ефективною. В той же час потрапляння партії до парламенту не означає її перемоги в рамках електорального відбору. Електоральний відбір закінчується тоді, коли голоси, віддані за ту чи іншу партію, конвертуються у мандати, формується уряд, а отже, переможцями можна назвати ту партію, яка представляє собою більшість у парламенті і відтак здатна самостійно сформувати уряд.

Однак нерідко жодна з партій, що увійшла до складу парламенту, не є партією більшості, результатом чого стає формування коаліційного уряду, що містить у собі елемент конфліктності. З другого боку, якщо мотивація партій, чії представники увійшли до складу такого уряду, збігається, то рішення такого кабінету будуть репрезентативними відносно інтересів виборців. Такою мотивацією може бути бажання реалізувати спільні програмні положення або отримати доступ до певних міністерських посад, що, з точки зору теорії раціонального вибору, є тією вигодою, якої прагнуть усі учасники законодавчого процесу.

Спроможність партій до утворення коаліцій є індикатором зрілості демократії. Це пов'язано з тим, що особливості політичної культури детермінують політичну поведінку. Демократична політична культура відзначається раціональністю та компромісністю, що проявляються у готовності до поступок задля максимізації власних вигод (у вигляді владних повноважень, посад, доступу до ресурсів задля реалізації програм) та мінімізації трансакційних витрат.

Тому важливою частиною політичного процесу є формування коаліції. Рішення щодо ідентифікації коаліційних партнерів (та їхніх політичних преференцій), кількість партнерів, які бажають об'єднатися, – важливі чинники, які беруться до уваги під час формування коаліційного уряду.

У випадку, який характерний для парламентських республік, коли до парламенту потрапляє понад дві партії, існує велика ймовірність, що жодна з них не здатна бути більшістю. Якщо жодна партія у парламенті не має більшості, необхідним кроком є формування коаліції, оскільки у парламентських системах склад уряду потребує довіри з боку парламентської більшості. Якщо ж уряд не розраховує на підтримку з боку більшості у парламенті в рамках такої системи, то він повинен шукати тимчасових партнерів, які підтримали б інтереси його партії у парламентському голосуванні; у разі, якщо йому не вдається знайти таких партнерів, існує ризик, що парламентська опозиція більшості заблокує його роботу, а це призведе до усунення від повноважень наявного уряду, формування нової коаліції та, відповідно, нового кабінету.

У ракурсі аналізу електорально-політичних процесів та процесів, що об'єктивно витікають з них (тобто формування органів виконавчої влади), парламентська коаліція є прагматичним об'єднанням партій, що увійшли до складу парламенту, з метою формування кабінету міністрів, вертикалі виконавчої влади, парламентських комітетів, розподілу владних повноважень, реалізації владних рішень, отримання ресурсів для реалізації власних передвиборчих програм та відсторонення інших партій від цього процесу. Окремі системи формування вищих органів державної влади потребують формування формалізованої коаліції у новообраному парламенті. В такому разі на противагу формалізованій коаліції формується опозиція, що може бути як інституціоналізованою, так і неінституціоналізованою. За наявності у законодавстві норм щодо необхідності формування коаліції (як інституціоналізованого актора) ймовірним буде формування саме мінімально виграшної коаліції: партії, що вирішили формувати коаліцію, намагатимуться мінімізувати загальну кількість членів коаліції, максимізуючи власну частку під час розподілу міністерських посад та посад у регіональних органах виконавчої влади. Однак в умовах мінімально виграшної коаліції внесення змін до конституції та прийняття окремих законів, що потребують під час голосування у парламенті більше, ніж просту більшість (50% + 1 голос) голосів депутатів, може бути проблематичним. У такому разі партійні коаліції змушені шукати підтримки серед інших парламентських партій.

А отже, чим більшою, ніж проста більшість, є коаліція, тим ефективнішою буде робота уряду, оскільки з розширенням коаліції розширюється й впливовість кабінету на законодавчі процеси.

Варто зазначити: коли серед партій, що увійшли до парламенту, є та, яка за кількістю наближається до простої більшості, існує чітка ймовірність, що саме ця партія сформує коаліцію, оскільки чим ближчою є партія до статусу партії більшості, тим менша у неї потреба в коаліційних партнерах [1, с. 6].

Якщо опозиція в рамках уряду, який спирається на меншу за кількістю голосів, ніж конституційну, більшість у парламенті є інституціоналізованою, має певні формалізовані повноваження та обов'язки, такою опозицією будуть підтримуватися виключно ефективні рішення, в той час як конституційні зміни, що базуються на вузькоєгоїстичних партійних інтересах, не будуть підтримані. В свою чергу, неформалізована опозиція дає змогу коаліції пропонувати власні конституційні питання, шукаючи партнерів для голосування серед інших парламентських партій. Якщо норми щодо обов'язкового формування інституціоналізованої коаліції більшості та формалізованої опозиції відсутні, формування коаліції меншості є можливим. Розширену коаліцію може бути створено за умов як наявності норми щодо необхідності формування коаліції більшості, так і за умов її відсутності. Звичайно, формування такого типу коаліції передбачає наявність вираженої консолідації більше, ніж простої більшості, партій у парламенті з приводу тієї чи іншої гострої суспільної проблеми.

Процес коаліціювання є до певної міри особливим типом гри, в якій партії змагаються одна з одною за те, щоб увійти до союзу, що у разі перемоги далі виграє право брати участь у реалізації владних рішень. Також процес коаліціювання є інституціонально обумовленим, а отже, потребує розгляду того поля, де перебувають партії та де відбувається сама гра зі створення коаліції [2, с. 4]. Одні інститути є екзогенними відносно гри коаліціювання, тобто такими, що не можуть бути змінені, принаймні у короткий термін, а інші являють собою ендегенні правила гри, які є результатом прийняття самих акторів задля нівелювання проблем коаліційного уряду.

Принцип побудови коаліції передбачає, що партії намагаються побудувати коаліцію, яка достатня для перемоги, але не більше. Партії можуть раціонально шукати певної надбільшості за умов, коли інститути вимагають цього, або щоб запобігти ризику провалу формування кабінету міністрів. У свою чергу,

трансакційні витрати можуть мотивувати партії мінімізувати коаліційних партнерів більшою мірою, ніж сформувати більшість [2, с. 15]. До того ж, якщо розглядати коаліційну гру (з точки зору теорії раціонального вибору) як змагання союзів індивідів, то, з кожного з цих індивідів, необхідна мінімізація кількості поглядів союзників таким чином, щоб більша кількість членів союзу, до якого належить індивід, отримала міністерські посади, а отже, виходячи з прагнення кожного індивіда потрапити до складу виконавчої влади, найменша можлива кількість учасників коаліції є раціонально виправданою.

Таким чином, як зазначалося вище, **трьома основними типами коаліцій** є такі:

1. Мінімально виграшні коаліції (коаліції, що включають тільки таку мінімальну кількість партій, яка необхідна для створення парламентської більшості);

2. Розширені чи надлишкові коаліції (коаліції, що містять більшу кількість партій, ніж це необхідно для створення мінімальної більшості);

3. Зменшені, «карликові» або звужені коаліції (коаліції, що не підтримуються значною парламентською більшістю).

Залежно від орієнтації акторів зазвичай виокремлюють два підходи до формування коаліції:

1. Орієнтація на певний політичний курс (policy-seeking) стимулює гравців об'єднуватися за принципом схожості програмних положень. Результатом таких орієнтованих дій є об'єднання партій переважно з сусідами за політичним спектром. У рамках такого підходу найімовірнішим варіантом є такий, коли партія, яка займає центральні позиції у спектральному розподілі партій на шкалі «ліві – праві», виступить актором, що формуватиме коаліцію. Однак такий підхід може мати певні неточності: якщо дослідник аналізує вже створену коаліцію, що складається з певних учасників, то він може визначити програмні положення цих учасників коаліції ближчими, ніж вони є насправді, а програмні положення інших, потенційних на час складання коаліції учасників – далекими, незважаючи на їхню можливу близькість. До того ж такий підхід стикається зі складністю вибору методів дослідження партій, що увійшли до парламенту та готові створити коаліцію. Така складність пов'язана з тим, що в рамках дослідження партія повинна розглядатися у межах ідеологічного поля, що може бути одно- чи багатовимірним, та зі труднощами вибору методів дослідження (контент-аналіз програмних положень, анкетування на предмет позицій електорату та еліт щодо політичного курсу, експертні

опитування) [3, с. 8]. У свою чергу, спираючись на опитування, оцінюючи ідеологічні навантаження та близькість партій, а також їхню попередню коаліційну поведінку, можна припуститися помилки, а отже, недооцінити різницю між позиціями акторів незважаючи на те, що вони формували разом коаліцію у попередніх електоральних циклах.

2. Орієнтація на міністерські посади (office-seeking, policy blind, power-oriented) передбачає, що першочерговою стратегією гравців має стати вибір партнерів для коаліціювання з точки зору мінімізації кількості членів партій, що складають коаліцію, й кількості самих партій та максимізації власної частки у цьому об'єднанні, а також мінімізації власних трансакційних витрат [4, с. 34]. Ця теорія базується на теорії раціонального вибору [3, с. 4] та передбачає, що політичні партії як групові актори, члени партій та партійні лідери є раціональними акторами, метою яких є власна вигода, що в рамках процесу формування уряду проявляється у прагненні увійти до складу кабінету. Оскільки головною винагородою в рамках цієї теорії є міністерські посади, задля підтримки у парламенті більшості місць партії намагатимуться сформувати коаліцію більшості, однак імовірним буде створення мінімально вигірної коаліції, відмова в участі у ній «зайвим», з точки зору кількості членів коаліції, партіям, особливо великим за кількістю членів (оскільки за умов входження такої партії до коаліції більшість урядових місць буде належати їй). Вимушеність формування коаліційних урядів, незважаючи на бажання максимізувати власну частку у складі створюваного уряду, викликана тим фактом, що відсутність контролю за парламентською більшістю з боку уряду і, відповідно, наявність опозиції більшості може призвести до того, що така опозиція може блокувати всі можливі ініціативи з боку кабінету. У той же час варто відмітити, що задля уникнення конфліктів всередині кабінету, з точки зору підходу, партії мають частково відмовитися /скоригувати/ пом'якшити власні програмні положення, що в подальшому може призвести до втрати ними частини власного електорату. А отже, задля уникнення такої необхідності партії намагатимуться обирати таких партнерів по коаліції, програмні положення яких не вступали б у конфлікт з програмою власної партії задля зниження конфліктності у взаємовідносинах під час подальшої колективної роботи уряду.

Обидві концепції, однак, відзначають, що формування нового уряду жодним чином не є результатом впливу того, який уряд було створено до цього, та не зумовить тип уряду, що буде сформований у подальшому.

У політичній науці виокремлюють декілька концепцій, що спрямовані на передбачення того, яку коаліцію буде створено за наявності тих чи інших акторів (Див. табл. 1.1):

1. *Мінімально виграшні коаліції (minimal winning coalitions)*. Мінімально виграшна коаліція – це коаліція, в якій тільки ті партії беруть участь, що є мінімально необхідними для створення більшості. Тобто мінімально виграшною буде коаліція тільки тоді, коли неможливо скласти іншу коаліцію (більшості) з меншою загальною кількістю учасників. Це пов'язано з тим, що політичні партії зацікавлені в максимізації своєї влади. В парламентських системах влада означає участь у кабінеті, а максимум влади – це отримання стільки місць у кабінеті, наскільки можливо. Для того, щоб увійти до складу кабінету, партії меншості вимушені об'єднуватися з іншими партіями. Однак принцип мінімальної виграшної коаліції нівелює можливість входження до коаліції непотрібних партій, оскільки збільшення коаліції за межі мінімально виграшної призведе до зменшення частки кожної партії в кабінеті. У такому разі, коли одна партія є партією більшості, можливим є лише один варіант, тоді як у разі відсутності такої партії є як мінімум два варіанти формування коаліції. Більш пізні дослідження продемонстрували, що найбільша партія у новосформованому парламенті має тенденцію виступати «доцентровим» актором у коаліційних переговорах, а отже, його буде важко усунути від можливості отримати міністерські посади [4, с. 34].

2. *Мінімальний розмір коаліцій (minimum size coalitions)*. Ця теорія ґрунтується на тому самому припущенні щодо максимізації влади, що і мінімально виграшна коаліційна теорія. Якщо політичні партії хочуть виключити непотрібних партнерів з коаліційного кабінету, максимізувати свої частки в розподілі місць кабінету, вони зможуть також віддавати перевагу кабінету, який буде базуватися на мінімально можливій парламентській більшості. В такому разі партії орієнтуватимуться на формування коаліції мінімально допустимої кількості парламентських місць.

3. *Коаліції з найменшою кількістю партій (coalitions with the smallest number of parties)*. Мінімально виграшні коаліції досягатимуть формувань, які включають найменш можливу кількість партій. Виходячи з цієї концепції, переговори та торги легше завершити та легше утримувати коаліцією купи, якщо вона містить у собі меншу кількість партій.

4. *Коаліції з мінімальною дистанцією (minimal range coalitions)*. Ця теорія виходить з того, що легше формувати та підтримувати коаліції партіями, які мають схожі політичні та

ідеологічні уподобання. Чим менша відстань між політичними курсами партій, тим ймовірно стійкішою буде коаліція. До того ж коаліціювання з партіями, далекими за політичним спектром, може призвести до того, що вони втратять підтримку власних електоральних груп через поступки у програмах, зроблені задля коаліціювання та отримання міністерських посад.

5. *Мінімально зв'язані вигранні коаліції (minimal connected winning coalitions)*. Ця теорія передбачає, що участь у процесі формування коаліції беруть партії, які є суміжними за своїм розташуванням у політичному спектрі, а також коли залишається важливою мінімальна кількість учасників. Цей підхід передбачає, що політичні партії будуть прагнути створити коаліцію зі своїми найближчими «сусідами» з партійно-політичного спектра, а інші суміжні партії будуть додаватися в міру «комплектації» більшості. Однак такі коаліції можуть не бути мінімально виграними коаліціями.

6. *Політично стійкі коаліції (policy-viable coalitions)* утворюються тоді, коли партії намагаються коаліціюватися з тими, в яких програмні переваги близькі, однак це відбувається за схемою, відмінною від двох попередніх. На думку дослідників, не має значення, яка кількість партій увійде до кабінету і які саме партії братимуть участь у його формуванні. Ключовим моментом є важливість для кожної партії отримання міністерських посад, що стимулюватиме партії до кооперації та пом'якшення власних програм, а також до мінімізації кількості парламентарів всередині коаліції задля збільшення частки власної партії у новоствореному кабінеті.

7. *Коаліції медіанного законодавця (median legislator coalitions)*. Ця теорія впливає з моделі голосування правила більшості та передбачає, що якщо кожна з партій на лівому чи правому флангах конкурує по одному політичному аспекту, але не може виступити як партія більшості, партія, що контролюється середнім законодавцем, може виступати як «політичний диктатор». Отже, можливо передбачити, що цей партійний середній законодавець буде завжди входити до уряду. Таким чином, дана концепція не стверджує, що обов'язково буде створено мінімально вигранну коаліцію, акцентуючи на тому, що центральний гравець є провідним у формуванні коаліції будь-якого розміру. Варто зазначити, що ймовірність того, що коаліційна гра проходитиме за цим сценарієм, тим вища, чим більша перевага центральної партії у розмірах відносно інших парламентських партій, які не є носіями крайніх позицій у партійно-політичному спектрі.

8. *Коаліції розділеної опозиції (coalitions of division of the opposition)*. Чим більш ідеологічно розділена опозиція, що контролює більшість парламентських місць, тим вищими є шанси того, що буде сформовано кабінет меншості. Такий кабінет може бути сформований однією або двома партіями, навіть якщо вони не становимуть більшості у парламенті за умов, коли парламентські партії не можуть дійти згоди щодо коаліціювання, оскільки не бажають поступатися окремими положеннями власних програм через те, що програми цих партій не можуть бути узгоджені без втрати цими партіями наявної в них електоральної підтримки. Оскільки партії з найбільш радикальними програмними положеннями схильні відмовлятися від співпраці, очікуваними коаліціями мають стати такі, що не містять у собі акторів із крайніми радикальними програмними положеннями. Союзниками по коаліції у цьому разі можуть стати лише ті партії, що поділяють центристські позиції.

Слід наголосити, що наведений набір коаліційних концепцій передбачає ряд неточностей. По-перше, такий список є невичерпним, оскільки орієнтований лише на формування коаліцій в рамках мажоритарної передумови, в той час як у парламентських системах нерідко зустрічаються так звані «кабінети меншості». До того ж наявність норм щодо необхідності підтримки уряду парламентською більшістю вимагає формування кабінету більшості, тоді як формальна відсутність такої необхідності стимулює формування кабінетів меншості. Також стимулом для утворення «кабінетів меншості» можуть бути значні повноваження парламентських комітетів. Існує два типи кабінетів меншості [5, с. 104]:

1. Справжні кабінети меншості сформовані однією партією, що не має більшості у парламенті, а отже, вимушені шукати підтримки іншої парламентської партії задля того, щоб залишитися при повноваженнях та просувати власні законодавчі пропозиції. Якщо мати на увазі, що названий кабінет вимушений звертатися до різних парламентських партій відповідно до власних пропозицій, такий кабінет має дещо спільне з надлишковим кабінетом.

2. Так звані «приховані уряди більшості». Для таких урядів є характерним те, що вони формуються однією партією, що має підтримку у парламенті з боку однієї або більше партій, формує коаліцію, однак не надає цим партіям за їхньої згоди депутатських мандатів.

Насправді, більшість кабінетів меншості є кабінетами першого типу, в умовах якого партія, що не має більшості у парла-

менті, формує кабінет та залежно від тих питань, які вона бажає запропонувати у рамках законодавчого процесу, шукає собі союзників серед інших партій, представлених у парламенті. Виходячи з того, що підтримка партії, що сформувала кабінет самостійно, з боку інших партій може бути постійною, кабінети меншості можна сприймати як розширений уряд.

Програмні спрямування партій здатні стимулювати розширення коаліції, оскільки кожна партія задля мінімізації подальших конфліктів намагається створити кабінет з партіями-партнерами, програми яких містять найбільшу кількість спільних рис з програмою власної партії. Така орієнтація партій може бути викликана певними нетиповими обставинами, такими як воєнна небезпека (наприклад, розширена коаліція та «великий» кабінет У. Черчилля у Великій Британії, пов'язані з Другою світовою війною) або набуття антидемократичними партіями популярності у суспільстві. Кабінет меншості може бути сформований в умовах, коли відсутня необхідність для кабінету у підтримці з боку більшості у парламенті. Розширені коаліції можуть стати наслідком необхідності специфічної кількості більшості (замість простої більшості) у питаннях зміни конституційних норм чи прийняття особливих рішень.

Отже, у разі коаліціювання партії мають звертати увагу на те, яким чином це відіб'ється на їх електоральній підтримці, тобто чи буде така або інша коаліція легітимною з точки зору їх електоральних груп, а також бути вмотивованими на те, щоб скласти таку коаліцію, члени якої були б готові сформувати механізми швидкого та ефективного розв'язання внутрішніх конфліктів. Не є життєво важливим те, якого типу коаліцію буде утворено; найважливішим аспектом її функціонування та метою її формування є ефективність виконання закріплених за нею повноважень.

Коаліційні теорії є важливим засобом прогнозування подальшої урядової роботи. Однак сам по собі процес коаліціювання має розглядатися в умовах подій, що трапилися і що можуть трапитися, в рамках ідеологічного поля, наявної електоральної системи, програмних положень політичних партій, їхніх урядових та законодавчих стратегій, індивідуальних стратегій партійних лідерів та рядових членів партій, наявних законодавчо закріплених повноважень парламентської більшості, парламентських комітетів, парламентської опозиції, самого уряду та процедур набуття, реалізації та припинення урядових повноважень.

Таблиця 1.1.

**Очікувані коаліції, прогнозовані лінійними теоріями
коаліцій відносно гіпотетичного розподілу місць
[5, р. 93; 3, р. 5-7]**

Партії	A (ліві)	B	C	D	E (праві)
Місця	8	21	26	12	33
Теорії					
Мінімально виграшні коаліції	ABC	ADE	BCD	BE	CE
Мінімальний розмір коаліцій		ADE			
Коаліції з найменшою кількістю партій				BE	CE
Коаліції з мінімальною дистанцією	ABC		BCD		CE
Мінімально зв'язані виграшні коаліції	ABC		BCD		CDE
Політично стійкі коаліції	ABC		BCD		CE
Коаліції медіанного законодавця	AC, ABC	C, BC, BCE	BCD, ACE, BCDE	ABCDE, ABCD, ACDE	CE, CD
Коаліції розділеної опозиції	BC	BD	BCD	B, C, D	CD

РОЗДІЛ 2. Інституційні параметри коаліційних урядів

Неоінституціональний підхід, що виник на початку 1980-х років як найбільша альтернатива традиційному підходу до формування уряду, підкреслює роль різних типів інститутів у структуруванні результату процесу коаліційного формування. Можна виділити два напрями в неоінституціональному підході. Перший з них концентрує увагу на попередніх домовленостях і завчасних (pre-formation) торгах щодо формування коаліцій, таких як існування інвеститури чи визначення партії-форматора.

Інший напрям зосереджується скоріше на інституційній структурі урядового вироблення рішень після формування коаліції (post-formation) та на тому, яким чином вона впливає на коаліційне формування. Інститути – це необхідний ключ до різноманітності коаліційного досвіду навіть у більшості однаково розвинутих демократичних суспільствах. Деякі важливі інститути (такі, як конституційні норми) є зовнішніми до коаліційної гри в сенсі, що актори в цій грі не мають жодної реальної можливості змінити їх у короткій перспективі. Інші важливі інститути є внутрішніми, що являють собою правила, якими партійні актори зобов'язують себе часто саме для того, щоб мати справу з коаліційним управлінням. Роль, яку інститути відіграють у коаліційній політиці, можна розуміти і як потенційні причини, і як наслідки викликів, що з ними стикаються політичні партії в парламентських демократіях.

2.1. Інститути, які впливають на попередні домовленості стосовно формування коаліції

Серед інститутів, що мають значний вплив на процес структурування та формування уряду, можна виділити *здатність виступати ініціатором* у переговорах щодо створення коаліції. Партії, що мають таку владу, називаються формуючими партіями (formateur parties) [4, с. 35]. Партії-форматори повинні бути здатними формувати коаліцію способом, який включає гарантування їхнього власного місця в уряді, а також зсув ідеологічного профілю кабінету на свою користь [4, с. 36].

Іншою нормою, що має вплив на формування типу коаліції, є *правило інвеститури*¹. Воно впливає на те, яка більшість має бути створена [3, с. 9]. Так, уряд меншості більш вірогідно формується там, де немає права інвеститури. Також на формування коаліції впливають правила, які обмежують партійну композицію в парламенті або розмір парламентської більшості. Таким чином, важливим є те, який тип більшості необхідно сформувати: звичайну більшість (50% +1) або абсолютну (конституційну) (2/3 або більше). Це наслідок того, що в деяких системах контролювати більшість місць у парламенті досить тільки для введення «ординарних» політичних рішень, водночас існують такі політичні рішення, що вимагають політичної реформи, для прийняття якої вимагається спеціальна більшість з порогом 3/5, 2/3 або й більше [3]. Втім, у таких країнах, як Норвегія,

¹ Під правилом інвеститури розуміється процедура наділення тієї чи іншої посадової особи чи групи осіб повноваженнями, передбаченими конституційним актом.

Данія, Фінляндія, Австрія, Португалія, Великобританія, Ісландія відсутнє правило інвеститури. Серед країн, які вимагають формального голосування, в більшості випадків поширена звичайна більшість (Бельгія, Італія, Ірландія, Швеція). І тільки в Іспанії та Німеччині новий уряд має підтримати абсолютна більшість членів парламенту [6, с. 135].

Інша процедурна влада, яка має вплив на результат коаліції, – це *здатність призначати прем'єр-міністра* [4, с. 36]. В більшості випадків пост прем'єр-міністра відходить до найбільшої партії. Вона вимагає й більшого «трофею». Готовність політиків до розподілу урядових портфелів та посад у кабінеті залежить від конкретних особливостей конституційного дизайну, партійної системи та правлячої коаліції. Ці характеристики політичної системи визначають контекст, в якому мають місце політичні торги щодо кабінету. Вірогідно, що політичні актори, які беруть участь у формуванні кабінету, будуть вдаватися до створення нових портфелів і міністерських постів як способу вирішення конфліктів з приводу розподілу існуючих портфелів. Міністерські посади є цінними нагородами та призами для політичних суб'єктів, що беруть участь у процесі формування кабінету. Загальне число цих нагород може варіюватися від кабінету до кабінету як за часом, так і в різних країнах. Учасники, які беруть участь у формуванні кабінету, мають останнє слово щодо того, скільки портфелів і посад буде в кабінеті [7, с. 3 – 4].

Формальну вагу кожного гравця можна вивести з пропорційного правила, яке ґрунтується на припущенні, що гравці мають певну вагу, яка пропорційна кількості місць у парламенті. Кожний учасник отримує таку нагороду, яка пропорційна кількості місць, що забезпечується в коаліції. Але всупереч цій загальній пропорційній нормі гравець, який має порівняно невелику кількість парламентських мандатів, може збільшити свою вагу, якщо він є величиною, необхідною для збереження коаліції [3]. Класичний приклад: парламент містить 99 місць, в якому дві партії мають по 49 місць, а третя партія – 1. Партія, яка обіймає 1 місце, – це осьова партія, яка має значну вагу в здатності вести торги щодо коаліційних домовленостей, оскільки жодна партія не здатна отримати більшості. Якщо розглядати мінімально виграну коаліцію, то в ній кожен актор є осьовим [8, с. 9 – 10]. Таким чином, розмір партії, яка має невелику кількість місць у парламенті, компенсується через її значну здатність вести переговори. Відхилення від пропорційності теоретично пояснюється різницею переговорної влади. Коаліційні теорії, базовані на здатності вести торги, дуже часто передбачають диспропорційний результат [3]. Домінантний гравець –

це особливо сильний осьовий актор у тому разі, коли існують дві взаємовилучні програвні коаліції, де кожна може стати вигравною за умови приєднання домінантного гравця, але не шляхом поєднання одна з одною. В більшості випадків домінантним гравцем стає найбільша партія [8, с. 10].

2.2. Інститути, які мають вплив на урядові рішення після формування коаліції

Останні теорії досліджують вплив інститутів, що структурують урядові вироблення рішень, коли уряд вже сформовано. Серед таких правил виділяють: функціонування кабінету (такі, як баланс між колективним урядом та індивідуальною міністерською юрисдикцією, політична відповідальність та відставка), парламентські правила (кваліфікована більшість, розпуск парламенту та призначення нових виборів), електоральна система, вето-гравці (глава держави, зарубіжний уряд, групи тиску) [3]. Підхід щодо розподілу портфелів починається з багатовимірної просторової моделі голосування, яка схожа на політико-орієнтовані моделі розміру та ідеологічної традиції. Певний набір правил, що стосуються прийняття державних рішень, включає важливі передумови, що міністри мають повновладний контроль над тим виміром політики, який пов'язаний з їхньою міністерською посадою. Це припущення пояснює існування партій, які користуються стратегічними перевагами у створенні коаліції, що залежить від ідеологічної позиції та розміру. В цьому відношенні можна виділити існування двох типів «сильних партій», які мають різні можливості входження до уряду, що залежить від їхньої ідеологічної позиції та від розміру: «дуже сильна партія» (very strong party) та «просто сильна партія» (merely strong party). «Дуже сильна партія» характеризується тим, що отримує майже всі урядові портфелі та створює ситуацію, де не має змоги сформувати альтернативний уряд. Таким чином, ця партія має бути здатною сформувати однопартійний кабінет меншості або принаймні гарантувати собі місце в уряді. «Просто сильна партія» має не такі сильні позиції, як «дуже сильна партія», однак вона також здатна потрапити до уряду. Хоча деяка законодавча більшість віддає перевагу, врешті-решт, саме коаліційному урядові, ніж уряду, в якому «просто сильна партія» отримує всі портфелі, «просто сильна партія» є членом кожної з цих альтернативних коаліцій. Теоретично, «просто сильна партія» в змозі накласти вето на створення будь-якого уряду без жодної можливості формування альтернативного. Вона може прийняти рішення створити уряд, в якому буде керувати самостійно [4, с. 37].

Дуже сильна партія більш вірогідно ввійде до кабінету, ніж просто сильна партія. [3]. Також партії медіанного виборця є важливими на стадії процесу формування уряду та ці партії важко виключити з кабінету [4, с. 43].

Аналіз формування уряду також характеризується через мотиви політиків, що прагнуть потрапити до кабінету. Політики можуть бути мотивовані отримати тільки місця в уряді, їх можна назвати орієнтованими на міністерські посади (*office-seeking*), або для них є принциповою саме політика уряду, вони хочуть отримати місця в уряді саме з огляду на це, їх можна назвати орієнтованими на певний політичний курс (*policy-seeking*) [8, с. 5]. Урядові портфелі – це найбільш істотний вигравш для тих політиків, хто орієнтований на міністерські посади [8, с. 7]. Коаліційне правління потребує партій з такими преференціями, що можуть мати певні розбіжності зі специфічних питань і проводити спільну політику. Партії, що беруть участь у коаліції, залучені до гри «змішаних мотивів». З іншого боку, вони мають причини кооперуватися зі своїми партнерами для здійснення успішної загальної політики. З другого боку, кожна партія стикається з сильними стимулами рухати політику в напрямках, що покладені на партії їхніми членами та округами, що цю партію підтримують. Таким чином, стимули коаліційних партнерів у політиці та їхні позиції постійно конкурують одне з одним [9, с. 94].

2.3. Коаліційні угоди як важливий елемент створення коаліцій

Одним із важливих елементів вивчення коаліцій виступають домовленості щодо формування коаліції. Коаліційна угода виникає як один із основних інститутів, що робить колективний коаліційний кабінет життєздатним. Вона являє собою центральний інструмент для коаліційного вироблення політики. Коаліційна угода не є законодавчо обов'язковою, але на практиці трапляється дуже часто. Вона не тільки пов'язує лідерів партій, але й партії в цілому. Насправді, ці угоди звичайно схвалюються головним партійним органом, який приймає рішення, і, власне, таке схвалення, законодавчо встановлене та легітимізоване, пов'язує всі інші елементи партій: починаючи з вищестоящих та рядових членів окружних партійних організацій, окремих парламентарів та міністрів, управлінський апарат партії та навіть партійного лідера. Коаліційна угода є життєвим елементом, який робить коаліційне правління можливим, допомагає уникнути деяких важких та складних проблем торгів, а також слабкості коаліцій (обмеженість інформації,

відсутність виконання контрактів, неодночасність голосування) [3]. Існує згода стосовно до того, що партії, які уклали довиборчий договір щодо формування певного уряду, вірогідніше за все, будуть сформовані [4, с. 36]. Так, в Ірландії, Німеччині та Норвегії партії часто укладають договори, що показують електорату, яка коаліція буде сформована, коли майбутні коаліційні партії отримають життєздатну парламентську більшість [6, с. 127].

На термін створення коаліцій також впливає тип коаліції, що створюється, та строк, який закріплено в законодавстві тієї чи іншої країни. У Великобританії та Греції формування нового уряду завжди відбувається надзвичайно швидко та займає приблизно чотири та вісім днів, відповідно. Така коротка тривалість у Греції існує завдяки конституційному забезпеченню, що передбачає: лідеру партії на формування уряду дається максимум три дні. В Данії, Швеції, Франції та Ірландії формування займає від двох до чотирьох тижнів. В Норвегії, Німеччині, Люксембурзі, Іспанії, Австрії формування уряду відбувається приблизно за шість-вісім тижнів. В Бельгії та Нідерландах – двох найбільш яскравих прикладах консенсусної демократії – для досягнення розуміння партіям потрібно в середньому близько восьми тижнів [6, с. 122].

2.4. Фактори, які впливають на формування різних типів коаліцій

Можна виділити різні фактори, що впливають на формування різних типів коаліцій. Важливим є аналіз того, як вилучення партії з коаліційного переговорного процесу впливає на кінцевий результат цього процесу, та, насамперед, як це вилучення впливає на вірогідність того, що мінімальна коаліція буде сформована. Декілька аргументів поєднують виключення партії з коаліційних домовленостей з ймовірним формуванням мінімальної коаліції. По-перше, виключення партії з процесу формування коаліції збільшує шанси інших партій бути представленими в уряді. Це може викликати спокусу всередині цих партій засвідчити малу дисципліну голосування в поточному уряді. Мінімальний критерій може гарантувати уникнення патової ситуації в прийнятті рішень, де є брак дисципліни голосування [10]. Вилучення однієї чи більше партій з коаліційних домовленостей збільшує можливість формування мінімальної коаліції [10]. Нестабільність партійної системи змушує політиків дотримуватися короткотермінових стратегій. Оскільки їх шанс перевиборів обмежений, політики мають стимул максимізувати їх рентабельність (корисність) через збереження коаліції настільки малої, наскільки можливо. Це може гарантувати

високу можливість формування мінімальних коаліцій. Політична фрагментація теж здійснює значний вплив на формування коаліцій. Складність знайти «спільний знаменник» збільшується зі зростанням кількості партій.

Існує значна взаємозалежність між партійною системою та типом кабінету. Зі збільшенням чисельності ефективних парламентських партій зменшується вірогідність, що однопартійна мінімально вирашна коаліція буде створена [5, с. 112]. Однак низький пересічний розмір політичної партії у високофрагментованій системі скорочує витрати включення додаткової партії до коаліції; таким чином формування великих коаліцій більш вірогідно в такій фрагментованій партійній системі [10].

Водночас створення розширених кабінетів та кабінетів меншості мають інше пояснення. Одне з найважливіших – наміри партій. Завдяки участі в коаліції партії мають владу через отримання урядових посад. Але водночас володіння міністерськими портфелями може не бути постійною метою партій, бо не завжди урядова відповідальність є електоральними перевагами, і як наслідок, період перебування в опозиції дасть змогу партіям як отримати голоси, так і збільшити шанс участі в кабінеті надалі. Якщо таке припущення важливе для декількох партій, то це створює високу можливість, що кабінет меншості буде сформовано. Причинами, за якими створюється кабінет більшості, ніж мінімально вирашний кабінет, є те, що в переговорах щодо формування кабінету може не бути визначено точну кількість можливих лояльних коаліційних партій, що пропонуватимуть створення кабінету. Таким чином, додаткові партії можуть приєднуватися до коаліції, страхуючись від того, що хтось з учасників може перейти на іншу сторону, а також гарантуючи вирашний статус кабінету [5, с. 99]. Вимога «конструктивного» вотуму недовіри, за яким відразу пропонується альтернативний кабінет, має два різні ефекти. Успішний вотум недовіри, який вимагає підтримання парламентською більшістю, може заохочувати формування кабінету більшості. Вимога конструктивного вотуму недовіри може також підтримати кабінет меншості при владі, якщо парламентська більшість занадто розділена. Німеччина була першою країною, яка запровадила конструктивний вотум недовіри в її післявоєнній конституції. Він також використовується в Іспанії, Папуа, Новій Гвінеї, Бельгії [5, с. 101]. Рівне представництво двох партій у парламенті може заохочувати формування розширених коаліцій. Прикладом розширеного кабінету є бельгійський кабінет, який у подібному форматі існує завдяки такій нормі конституції, як обов'язковий баланс лінгвістичних груп. Так, наприклад, якщо

фламандські соціалісти формують кабінет, то норма вимагання лінгвістичного балансу збільшує можливість, що франкомовні соціалісти будуть включені також, навіть якщо вони не потребують додаткових партій для створення парламентської більшості [5, с. 102]. Спеціальна більшість, яка потрібна для прийняття конституційних поправок чи звичайних законів, може бути вагомим причиною для формування розширених коаліцій. На початку 1990-х років тенденція Фінляндії до розширених коаліцій була посилена вимогою 2/3 або 5/6 більшості для певних типів законів з економічних питань [5, с. 103].

2.5. Особливості формування коаліцій у Центральній та Східній Європі

Водночас формування коаліцій у нових демократіях мають деякі особливості. Конституційний дизайн країни визначає, хто є основними учасниками процесу формування кабінету. Більшість європейських демократій є парламентськими, тоді як більшість країн Східної Європи мають напівпрезидентські республіки. Основна різниця між ними полягає в тому, що формування кабінету в парламентських режимах залишається в першу чергу за політичними партіями, представленими в парламенті, напівпрезидентський конституційний дизайн вводить ще одного потужного гравця у процесі формування кабінету, яким є президент. На відміну від глав держав в парламентських країнах, всенародно обраний президент в напівпрезидентській системі відіграє часто важливу роль у призначенні прем'єр-міністра та кабінету для затвердження парламентом [7].

Важливість чистого патронажу у формуванні кабінету також створюється завдяки характеру партійної системи. Посткомуністичні партійні системи характеризуються різними сумішами ідеологічних і клієнтельних рис. Партійні системи, які структуровані в основному уздовж клієнтелістських мереж, характеризуються більш явною залежністю від різних типів патронажних призначень, ніж партійні системи з переважно ідеологічним характером політичної конкуренції.

Якщо в стійких демократіях становлення партійної системи тривало роками, а партії мали чітко визначену ідеологію, то партії, що виникли під час демократичного переходу в країнах Центральної та Східної Європи, мали політичні програми, що були розпливчасті, їх було дуже багато, з неоднозначними та дублюючими одна одну положеннями, через що виявити певні значимі відмінності було неможливо. Також через це виборцям та іншим партіям було важко визначити, до якого ідеологічного спектра належить та чи інша партія.

Західноєвропейські партії комбінують як отримання посадових місць, так і дотримання програмних положень, прагнучи складати мінімально зв'язані коаліції, які передбачають, що коаліції створюють партії, суміжні за своїм розташуванням у політичному спектрі. Для східноєвропейських партій характерне коаліціювання на основі спільних цілей у проведенні політики: підтримка певних економічних або адміністративних перетворень, незважаючи на партійне минуле чи сукупний розмір коаліцій. Але водночас коаліційний потенціал тієї чи іншої партії визначався її минулим попереднім демократичним формуванням, залежно від того, чи партії сформувалися з комуністичного режиму або ж з опозиції. Партії будуть формувати коаліції всередині свого «табору», навіть якщо їхня ідеологічна або політична позиція близька до партії з опозиційного табору. Таким чином, у цій ситуації партії мають обмежену кількість потенційних коаліційних партнерів. Якщо партія вирішила приєднатися до протилежного табору, вона може бути покарана протягом наступного електорального або коаліційного циклу. Ця норма стосується тільки тих, хто приєднався до коаліції, а не тих, хто формував цю коаліцію. Такий поділ існуватиме доти, доки партійні еліти не відчують, що вони не будуть покарані за те, що приєдналися до іншого табору. Коли розмір «покарання» знижується, то ймовірність міжтабірних (cross-camp) коаліцій зростає. Це може статися, коли є загроза демократичній системі. Тоді всі партії можуть «зімкнути ряди» та сформувати міжтабірну коаліцію проти антидемократичної партії. Також може бути політичний тиск (вимоги міжнародних організацій, економічні кризи), який впливає на міжтабірні коаліції [11].

РОЗДІЛ 3. Практика формування урядових коаліцій в Україні

Від часу здобуття незалежності у 1991 р. середня тривалість життєдіяльності уряду – 1,5 роки. За своєю суттю усі вони були політичними і формувалися через застосування напівпарламентського або парламентського принципу формування уряду. Спершу парламент – Верховна Рада України – з подання Президента України затверджувала кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, потім парламент висував власну кандидатуру на розгляд Президента, а той, у свою чергу, подавав цю кандидатуру на

розгляд Верховної Ради України, яка схвалювала кандидатуру, запропоновану Президентом, і схвалювала весь склад уряду.

Як відомо, в Україні всі електоральні цикли супроводжувалися досить гострою боротьбою політичних сил. Парламенти, які обиралися на мажоритарній, змішаній та пропорційній основі, відзначалися політичною строкатістю, жодна партія (блок політичних партій) не мала конституційної більшості. Тому всі уряди, сформовані парламентами усіх каденцій, були багато-партійними та коаліційними за своєю суттю.

Процеси функціонування парламентських коаліцій в Україні можна поділити на такі етапи:

1) 1991 – 2005 рр. – неінституціоналізована коаліція.

2) 2006 – 2010 рр. – інституціоналізована коаліція.

3) з 2010 р. – повернення до неінституціоналізованого формату коаліції, пов'язаного з відміною конституційної реформи.

Залежно від орієнтації акторів зазвичай виокремлюють два підходи до формування коаліції:

1. Орієнтація на певний політичний курс (policy-seeking) стимулює гравців об'єднуватися за принципом схожості програмних положень. Результатом таких орієнтованих дій є об'єднання партій переважно з сусідами за політичним спектром.

2. Орієнтація на міністерські посади (office-seeking, policy blind, power-oriented) передбачає, що першочерговою стратегією гравців має стати вибір партнерів для коаліціювання з точки зору мінімізації кількості членів партій, що складають коаліцію, та кількості самих партій та максимізації власної частки у цьому об'єднанні, а також мінімізації власних трансакційних витрат.

Коаліційні теорії є важливим засобом прогнозування подальшої урядової роботи, однак сам по собі процес коаліціювання має розглядатися в умовах подій, що трапилися і що можуть трапитися, в межах ідеологічного поля, наявної електоральної системи, програмних положень політичних партій, їхніх урядових та законодавчих стратегій, індивідуальних стратегій партійних лідерів та рядових членів партій, наявних законодавчо закріплених повноважень парламентської більшості, парламентських комітетів, парламентської опозиції, самого уряду та процедур набуття, реалізації та припинення урядових повноважень.

Деякі важливі інститути (такі як конституційні норми) є зовнішніми до коаліційної гри в тому сенсі, що актори в цій грі не мають жодної реальної можливості змінити їх у короткостро-

ковій перспективі. Інші важливі інститути є внутрішніми, що являють собою правила, якими партійні актори зобов'язують себе часто саме для того, щоб мати справу з коаліційним керуванням. Роль, яку інститути відіграють у коаліційній політиці, можна розуміти як потенційні причини, так і як наслідки викликів, з якими стикаються політичні партії в парламентських демократіях.

Звісно, що загальний сумнівний, з точки зору ефективності, політичний макроклімат у країні позначився і на принципах формування коаліцій. Причину цього можна пояснити насамперед суто формальними обставинами – конституційне закріплення домінуючої ролі Президента у владній моделі, обмеженістю механізму стримувань і противаг, який передбачав одноосібний контроль Президента за вертикаллю виконавчої влади; відсутність політичної відповідальності Президента через неможливість в українських умовах застосування наявної процедури імпічменту; відсутністю політичної відповідальності окремого парламентаря через відсутність імперативного мандата. За таких обставин виконавча влада на чолі з главою держави виявилася обмеженою лише незаперечністю наявних відносин влади і конституційно визначеним терміном повноважень. Така модель управління, по суті своїй, не відповідала моделям представництва, а електорат перетворився у засіб самолегітимації влади, що у політичній науці класифікується як делегативна демократія [12], або, у термінах американського політолога Річарда Сакви, режимна система [13]. Сутність такої системи у тому, що вона має неполітичні витоки, тому зазвичай супроводжується перманентною кризою легітимності. Режимна система глибоко авторитарна і прагне обмежити себе від ефективного демократичного контролю. Однак щоб втриматися, вона використовує демократичні процедури, насамперед вибори, та інші форми мобілізації громадян. Подібне співіснування призводить до появи численних громадських інститутів, які, будучи формально демократичними, в кінцевому рахунку відповідальні лише перед собою або ж своїми «патронами» (патронажні відносини). Таким чином демократичний фасад зберігається, але демократичні процедури переходять в розряд «дефіциту»: знижується роль представницьких органів влади, посилюється роль особистостей (персоналій), насамперед інституту президентства, форми політичної участі обмежуються, набуваючи декоративних форм.

В Україні під час формування коаліцій на першому етапі формуючими партіями були «партії влади», які до 2006 р. були представлені різними партіями або блоками, зазвичай створеними як політичні проекти «під вибори»: Народно-демократична партія, «Злагода», Соціал-демократична партія України (об'єднана), блок «За єдину Україну», Наша Україна, з 2010 р. партія влади і у прямому, і у переносному сенсі представлена Партією регіонів. Проте критерієм об'єднання цих партій у парламентську коаліцію були особисті домовленості лідерів, захист спільних бізнес-інтересів тощо. Втім, ідеологічний критерій через нерозвиненість партійної системи й існування «протопартій» (груп інтересів), але не повноцінних політичних партій, які б виконували покладені на них функції (представництва інтересів, посередництва, владну) і мали повноцінну партійну інфраструктуру, не був визначальним під час формування парламентських і, відповідно, урядових коаліцій. Тому наявні у світовій політичній науці теорії коаліційних урядів досить вибірково можна застосовувати аналізі українських реалій.

В Україні правило інвестиції передбачає голосування простою парламентською більшістю (226 голосів депутатів). Парламентська більшість в Україні завжди створювалася у форматі «простої», а не конституційної більшості. Конституційна більшість за українським законодавством становить 2/3 депутатів парламенту, тобто 300 депутатів. Таким чином, парламентські рішення, які вимагали голосування конституційною більшістю, були голосуваннями ситуативними (епізодичними) або не голосувалися через відсутність конституційної більшості. Це стосується подолання вето Президента, застосованого щодо деяких законів, внесення змін до Конституції України.

Досить умовною в Україні є й вплив іншої процедурної влади, яка впливає на формування парламентської коаліції, – здатність призначати Прем'єр-міністра. Оскільки конституційний дизайн та характер партійної системи, процедура формування уряду загалом і призначення Прем'єр-міністра зокрема не є факторами, здатними консолідувати парламентські партії.

В Україні у ході електорального відбору до 2006 р. перемогали так звані «партії влади». Хоча подібну перемогу можна назвати умовною, оскільки жодного разу партії, навколо яких формувалася парламентська більшість і які формували уряд, не набирали ані абсолютної, ані навіть відносної більшості голосів виборців. Отже, отримані провладними партіями голоси виборців, конвертовані у депутатські мандати, хоча й становили біль-

шість, достатню для формування уряду, переможницями жодну з цих партій назвати неможливо. Теоретично такий строкатий склад урядів в Україні передбачав високий рівень конфліктності всередині. Проте закладений високий потенціал конфліктності на практиці проявлявся не стільки у конфліктах всередині уряду, скільки між окремими членами кабінету та главою держави, який до 2006 р. (з січня 2006 р. вступив у дію закон про внесення змін до Конституції України) мав усі важелі впливу на Кабінет Міністрів та окремих його членів.

При цьому основним мотивом партій, чиї представники входили до складу урядів, радше було прагнення захистити власний бізнес, утриматися при владі, ніж виконувати обіцянки, дані виборцям у ході виборчої кампанії. Отже назвати рішення урядів репрезентативними стосовно інтересів виборців також можна лише умовно.

Вважається, що спроможність партій до утворення коаліцій є індикатором зрілості демократії, але щодо України складно застосувати це визначення. Причина у тому, що в основі створення коаліцій в українському парламенті були особисті інтереси окремих політичних акторів, а не бажання реалізувати партійні програми. Крім того, зафіксований у Конституції принцип політичної відповідальності парламентських партій по суті, робив їх відповідальними радше перед Президентом, оскільки виключно Президент мав право поточного коригування складу уряду, відправивши у відставку будь-якого міністра або весь уряд у будь-який момент. Натомість перед парламентом уряд ніс колективну відповідальність, а питання політичної відповідальності могло ставитися один раз на півроку, а за умови ж наявності схваленої парламентом Програми діяльності уряду – один раз на рік [14]. Умовною можна вважати й політичну відповідальність парламентських партій, тому що Конституцією не закріплювався імперативний мандат у частині відкликання депутатів, обраних за мажоритарним принципом, чи заборона переходу депутатів із фракції у фракцію, обраних на пропорційній основі. Недостатніми були й можливості Президента вплинути на недієздатний парламент, розпустивши його, оскільки Конституція надавала таке право Президенту лише за умови, якщо парламент не проводить засідання протягом 30 днів, що на практиці було малореальним. Подібна недостатня інституціоналізація сфер впливу виборців на парламент, з одного боку, і Президента на парламент – з іншого, перетворювала парламент на безвідповідальний орган, у якому

точилися політичні дебати, але при цьому парламент досить слабо виконував свою основну функцію – законотворення.

Склад урядів в Україні змінювався радше за бажанням Президента, ніж внаслідок застосування політичної відповідальності парламентом. Низький рівень розвитку політичної культури парламентарів України зумовив неспроможність парламентських партій створювати стабільні коаліції. Водночас, не зафіксований законодавством механізм парламентського принципу формування уряду не підштовхував партії до пошуку компромісів під час формування урядів.

Ідентифікації, які бралися за основу під час формування урядів в Україні, – особиста відданість Президенту України, а не партійні програми чи ідеологічні пріоритети.

Для другого етапу характерним було формування мінімально виграшних коаліцій. По суті, вести мову про повноцінний процес коаліціювання в Україні можна лише стосовно другого етапу. Для нього характерна політична конкурентність, змагальність у політичному процесі тощо. Проте формат коаліції як мінімально виграшної пояснює неможливість парламентарями внести зміни до Конституції України, про що декларували пропрезидентські політичні сили, подолання вето Президента, застосованого ним щодо низки законів тощо.

Неінституціоналізований формат коаліції в українських умовах спричинив те, що коаліція створювалася формально, аби тільки не блокувалася робота парламенту. Але депутати не прагнули створити розширену коаліцію, оскільки не ставили перед собою стратегічні цілі, спрямовані на реалізацію певних національних стратегій тощо.

Припущення, що кожен парламентський гравець має політичну вагу, пропорційну кількості місць у парламенті, в Україні також складно застосувати, оскільки практика формування парламентської більшості (за винятком періоду 2006–2010 рр.) засвідчила, що парламентська більшість формувалася навколо пропрезидентської партії апріорі, незалежно від того, скільки місць ця партія здобула у парламенті. Відтак політичну вагу партії у парламенті і суспільстві визначала не кількість голосів, які отримала ця партія на виборах, і, відповідно, кількість депутатських мандатів у парламенті, а ступінь її наближення до Президента.

Щодо періоду 2006–2010 рр., то справді під час формування парламентської коаліції можна застосовувати загальну пропорційну норму. Також у цей період в українському парламенті діяв принцип: всупереч загальній пропорційній нормі, гравець,

який має порівняно невелику кількість парламентських мандатів, може збільшити свою вагу, якщо він є величиною, необхідною для збереження коаліції. Оскільки у парламенті ймовірним було формування мінімально вигранної коаліції, у 2006 р. осьовою партією виявилася Соціалістична партія України на чолі з Олександром Морозом. На парламентських виборах 2006 р. соціалісти ледь перетнули тривідсотковий обмежувальний бар'єр, але, зважаючи на те, що для створення парламентської більшості необхідні були голоси соціалістів, внаслідок коаліційних торгів Олександр Мороз отримав посаду голови Верховної Ради, а соціалістична партія кілька міністерських портфелів.

Під час коаліційних торгів 2007 р. після дострокових парламентських виборів та після виборів Президента у 2010 р., коли уряд Ю. Тимошенко був відправлений у відставку новообраним Президентом України Віктором Януковичем, і під час формування парламентських коаліцій осьовою партією стала Комуністична партія України, яка, хоча й мала на той час лише 27 депутатських мандатів, отримала преференції у вигляді і парламентських комітетів, і посад у вищих органах виконавчої влади [15].

Серед факторів, які визначають характер урядових рішень (вище охарактеризовано детальніше), вирізняють: функціонування кабінету (як баланс між колективним урядом та індивідуальною міністерською юрисдикцією, політична відповідальність уряду та процедура відставки), парламентські правила (кваліфікована більшість, розпуск парламенту та призначення нових виборів), електоральну систему, вето-гравці (глава держави, зарубіжний уряд, групи тиску). Аналізуючи українську практику відповідно до запропонованої схеми, можна виявити її специфіку.

У період дострокового парламентського електорального циклу 2007 р. «дуже сильними партіями» можна вважати Партію регіонів України та Блок Юлії Тимошенко. «Просто сильні партії» представлені Комуністичною партією України та Нашою Україною – Народною Самообороною. Блок Володимира Литвина та Комуністична партія України були по чергово так званими «осьовими партіями», які здобули меншість місць у парламенті, але від позиції яких залежав формат парламентських коаліцій і у 2007 р, і у 2010 р. Успіх інших партій – це радше результат ефективно проведеного партіями, які намагалися потрапити до парламенту, «розкручування» створеними спеціально під вибори

політичними проектами із застосуванням ефективних виборчих технологій і внаслідок психологічного стану виборців – протестний електорат, байдужий електорат, виборці, які голосували емоційно тощо. Так звані «дуже сильні партії» почергово формували парламентську коаліцію і виступали формуючими партіями, коли у 2006 р. парламентська більшість була інституціоналізованою і сформованою навколо БЮТ, у 2007 р. навколо Партії регіонів, у 2008 р. після переформатування парламентської більшості навколо БЮТ і у 2010 р. після президентських виборів навколо Партії регіонів.

Характерною рисою української політики від 1991 р. було укладання різноманітних політичних угод, своєрідних пактів правлячих та опозиційних політичних акторів про «ненапад» або політичних партнерів про співпрацю. Звісно, що ці угоди не мали чинності закону і відзначалися характером «джентльменських угод», але відігравали позитивну роль для стабілізації функціонування парламенту. Проте, на відміну від поширеного у європейській політиці укладання коаліційних угод до виборів, в Україні в передвиборчий період партії, які балотуються до парламенту, обмежуються деклараціями або ж угодами, які після закінчення електорального циклу не виконуються. Напевно найвідомішим прикладом, але вже під час президентського електорального циклу, була так звана «канівська четвірка», коли угода про співпрацю була підписана лідерами чотирьох політичних партій, але, які зрештою, так і не змогли висунути єдиного кандидата на посаду Президента України.

Терміни формування парламентських коаліцій в Україні також залишаються тривалими. Це пояснюється, по-перше, відсутністю у законодавстві норм, які б встановлювали чіткі терміни формування парламентської коаліції; по-друге, відсутністю опосередкованих стимулів, які б підштовхували партії до прискорення процесів коаліціювання, як, наприклад, у ряді європейських країн неспроможність парламенту створити парламентську коаліцію або сформувати уряд у визначені законом терміни у разі, якщо парламентська коаліція не є інституціоналізованою, є підставою для розпуску парламенту. Сюди ж належить деструктивний характер вотуму недовіри, зафіксований українським законодавством, коли, на протигау конструктивному, відставка кабінету можлива лише за наявності нового (альтернативного) кабінету, що забезпечує безперервність і спадковість урядової діяльності.

Отже, теоретично в Україні можлива ситуація, коли країна може функціонувати, маючи не повноцінного Прем'єр-міністра, а виконувача обов'язки Прем'єр-міністра, що істотно знижує позиції уряду і в системі органів державної влади, і під час переговорних процесів на міжнародному рівні (випадок Юрія Єханурова, який у 2006 – 2007 рр., будучи виконувачем обов'язки Прем'єр-міністра, був обмежений у власній компетенції, проводячи переговори щодо ціни на газ з російськими партнерами). Крім того, нестабільність партійної системи і високий рівень персоніфікації української політики тривалий час змушували політиків дотримуватися короткотермінових стратегій, що позначалося на характері державної політики. Протягом усіх років існування України як держави приймалася велика кількість різноманітних національних стратегій розвитку або реформ, проте жодну з них не можна вважати втіленою на практиці.

Проблема взаємозалежності між ефективними парламентськими партіями та типом кабінету в Україні, по суті, з 2011 р. набула ознак, які характерні радше для неопатримоніальних суспільств. Тобто факт, коли партія класифікується як ефективна парламентська партія, не означає того, що вона автоматично має брати участь у формуванні кабінету. По суті, маємо заміщення повноцінного процесу коаліціювання, характерного для країн Західної та Центрально-Східної Європи, коли виключно ефективні парламентські партії є суб'єктами парламентської коаліції. В Україні цей процес не визначається результатами парламентських виборів, оскільки в українських реаліях поняття «ефективна парламентська партія» замінюється поняттям «партія, наближена до Президента», що автоматично гарантує їй певні преференції під час формування кабінету. Таким чином втрачається логічний ланцюжок «виборець – партія – фракція – урядова коаліція – уряд», характер якого визначається виключно у ході електорального відбору.

Отже, в українських реаліях не спрацьовує формула, коли завдяки участі в коаліції партії мають владу через отримання урядових посад. У цьому випадку володіння міністерськими портфелями і електоральна відповідальність є електоральними перевагами. Зважаючи на те, що в Україні протягом трьох останніх електоральних циклів спрацьовувала характерна для Європи «система гойдалок» і виборці, розчаровані діями влади, голосували за опозиційні партії, володіння міністерськими

посадами часто використовувалося задля реалізації особистих потреб осіб, які ці посади обіймали, відтворюючи неопатримоніальну модель відтворення влади та капіталу або ж задля можливості використовувати адміністративний ресурс під час наступних парламентських (президентських) виборів. Тому тільки за умови проведення повноцінних конкурентних виборів перебування в опозиції давало змогу опозиційним партіям як отримати голоси, так і збільшити шанс участі у формуванні кабінету надалі. Але Україна після відміни конституційної реформи у жовтні 2010 р. повернулася до моделі інкорпорації еліт, зафіксованої Конституцією України зразка 1996 р., що унеможлиблює повноцінне відтворення та кооптацію еліт та лідерів виключно у процесі електорального відбору. Як наслідок, це спотворює власне ідею електоральної демократії і поглиблює рівень політичного відчуження з усіма негативними наслідками (саботаж реформ, низький рівень довіри до органів державної влади, політичний колапс і стагнація суспільно-політичної та економічної сфер).

Проблема форм взаємодії еліт і надалі залишається основоположною для України. Це зумовлено поверненням до напівпарламентського способу формування уряду і, по суті, до дуалізму виконавчої влади. Наразі слід вести мову про те, що інститут і особистість глави держави виконує роль протизваги парламенту через існування напівпарламентського способу формування уряду. Тоді як формат парламентської коаліції і роль уряду нівелюються через звуження функцій і сфер компетенції парламентської більшості та розширення прерогатив Президента щодо виконавчої гілки влади загалом.

Отже, коаліційні уряди – це норма багатоскладових суспільств. Їх перевага полягає в тому, що сам процес коаліціювання – крок, який, по-перше, стимулює політичне структурування суспільства і стимулює оформлення партійної системи; по-друге, є формою опосередкованого (через політичні партії) залучення суспільства до формування державної політики. Основний недолік у тому, що подібний принцип у неструктурованих суспільствах призводить до періодичних або й перманентних урядових криз, що дестабілізує політичний процес. Однак для посткомуністичних суспільств, перед якими постає дилема демократичного поступу або ж повернення назад до авторитарного стану, є необхідністю, умовою подальшого розвитку. Тому тут питання необхідно ставити не у зв'язку з застосуванням чи незастосуванням парламен-

тського принципу формування уряду, а у контексті вибору форм політичної співпраці основних парламентських партій, а також партій, які є осьовими, тобто мають так звану «золоту акцію».

Однак основна проблема, яка нині оголилася в Україні, – пошук більш досконалих і, головне, дієвих моделей інтеракції: перенесення у нормативно-правову площину і використання у політичній практиці форм політичної участі, які б були співмірними, з одного боку, з керованістю суспільства, а з другого – уможлиблювали інноваційність суспільно-політичних процесів і нейтралізували інерційність та агресивність системи. Тому пактування як укладання короткотермінових угод з тих чи інших питань, залучення до роботи в органах виконавчої влади і представників різних політичних сил дозволить зняти політичну напругу у суспільстві. Пактування, на відміну від створення коаліції, не передбачає узаконення домовленостей, а лише досягнення згоди з тих чи інших питань і має характер ситуативних. Отже, за наявного характеру конфігурації влади пактування як спосіб досягнення домовленостей лишається єдиним можливим набором напівкроків-напіврішень, які дадуть змогу хоча й не такого динамічного, як потребує країна, але все ж поступу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Вдск Н., Dumont P. A Combination of Methods. The Way Forward in Coalition Research // Paper presented at the annual meeting of the APSA, Chicago, September 4, 2004.
2. Coalition Governments in Western Europe / Ed. by W.C. Müller and K. Strøm. *Oxford: Oxford University Press*, 2000.
3. De Winter L., Andeweg R.B., et al. The State of Art in Coalition Research: Critical Appraisals and Alternative Avenues // Paper for the workshop «Government Formation: a theoretically informed inductive approach», Torino, March 22 – 28, 2002.
4. Martin L., Stevenson R. Government formation in parliamentary democracies // *American Journal of Political Science*. – 2001. – Vol. 45, №1. – P. 33 – 50.
5. Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms & Performance in Thirty-six Countries. New Haven: Yale University Press, 1999.
6. De Winter L. The role of Parliament in Government Formation and Resignation // Düring H. (ed.). *Parliaments and majority rule in Western Europe*. – Frankfurt: Campus Verlag, 1995. – 115 – 151.
7. Protsyk O. Reforming Cabinets in Post-Communist Countries: Political Determinants of Cabinet Organization and Size // Paper presented at the annual meeting of the APSA, Chicago, September 2 – 5, 2004.
8. Laver M. Models of Government Formation // *Annual Review of Political Science*. – 1998. – Vol.1. – P. 1 – 25.
9. Martin L.W., Vanberg G. Coalition Policymaking and Legislative Review // *American Political Science Review*. – 2005. – Vol. 99, №1. – P. 93 – 106.
10. Geys B., Heyndels B., Vermeir J. Explaining the Formation of Minimal Coalitions: Anti-System Parties and anti-pact Rules // *European Journal of Political Research*. – 2006. – Vol. 45, № 6. – P. 957 – 984.
11. Grzymala-Busse A. Coalition Formation and the Regime Divide in East Central Europe // *Comparative Politics*. – 2001. – Vol. 34(1). – P. 85–104.
12. O'Donnel G. Delegative Democracy. – *Journal of Democracy*. – 1994. – Vol. 5. – №1. – P.59.
13. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России // *Полис*. – 1997. – №1. – С.61-82
14. Конституція України. – К.: Парламентське видавництво, 1996.
15. Історія українського парламентаризму / За ред. В. М. Литвина. – К.: Дніпро, – 2010. – С. 569.

**НАЦІОКОНСОЛІДУЮЧА
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО
КЛАСУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
АНАЛІЗ І ПРОГНОЗНІ ОЦІНКИ**

Авторський колектив: доктор філософських наук Ф.М.Рудич (керівник) (Вступ, Розділ III, Висновки), доктор політичних наук А.Д.Пахарев (Розділ I), доктор політичних наук Л.О.Кочубей (Розділ II).

Націоконсолідуюча діяльність політичного класу сучасної України: аналіз і прогностичні оцінки. В аналітичній доповіді наголошується, що на сучасному етапі перед політичним класом, політичною нацією України постали питання стратегічного плану, на які необхідно дати відповідь: по-перше, формування консолідаційної ідеології; по-друге, становлення ефективно діючих владних структур; по-третє, перехід до інноваційної моделі економіки і, нарешті, визначення зовнішньополітичної стратегії держави.

Націоконсолидирующая деятельность политического класса современной Украины: анализ и прогнозные оценки. В аналитическом докладе подчеркивается, что на современном этапе перед политическим классом, политической нацией Украины стоят вызовы стратегического значения: во-первых – формирование консолидирующей идеологии; во-вторых, формирование эффективной структуры власти, в-третьих – переход к инновационной модели экономики и, наконец, определение внешнеполитической стратегии государства.

National and consolidating activities of a political class in modern Ukraine: analysis and predicted assessments. In the analytical report, it is emphasized that at the present stage in front of the political class, political nation of Ukraine, the strategic plan questions, which need to be answered, appear. First, the formation of consolidating ideology and secondly, the establishment of effective government structures and the third, finding innovative model of economy and finally determine the foreign policy strategy of the state.

ЗМІСТ

Вступ	76
Розділ 1. Історичні передумови політичного протистояння Сходу і Заходу України	77
1.1. Політико-географічний розподіл України як фактор майбутнього протистояння	77
1.2. Релігійні та культурно-освітні відмінності населення західних і східних земель України	81
1.3. Етнічні розбіжності в походженні населення східних і західних українських територій	87
Розділ 2. Сучасні виклики, що стоять перед політичним класом і вирішення яких може привести до об'єднання України	93
2.1. Створення національної ідеї. Мовне питання	93
2.2. Зовнішньополітичні орієнтири України. Політичне та економічне становище держави	102
Розділ 3. Діяльність політичного класу з формування політичної нації як передумови утвердження єдиної Української держави	110
3.1. Формування консолідаційної ідеології	111
3.2. Становлення ефективно діючих владних структур. Інноваційна модель економіки ...	114
3.3. Зовнішньополітична стратегія держави	117
Висновки і прогнози оцінки	120
Список використаних джерел і література	121

ВСТУП

Проблема націоконсолідуючої діяльності політичного класу України є не тільки актуальною, а й надзвичайно складною.

Під час її дослідження були ґрунтовно проаналізовані історичні передумови політичного протистояння Сходу і Заходу. Слід наголосити, що протистояння Сходу і Заходу загострилося в роки незалежності України. І можна з упевненістю сказати, що це не антагонізм українців східних і західних регіонів країни, а політична боротьба за владу суб'єктів сучасного політичного процесу, які використовують на свою користь минулі вікові розбіжності.

У цьому контексті аналізуються сучасні виклики, що стоять перед політичним класом і вирішення яких може привести до об'єднання України. Один із визначальних з-поміж них – національна ідея, створення формули взаємодії мов, української як державної з іншими мовами, насамперед російською як мовою міжнародного спілкування.

У роботі підкреслюється, що на сучасному етапі перед політичним класом, політичною нацією України поставили питання стратегічно плану, на які необхідно дати відповіді. По-перше, формування консолідаційної ідеології; по-друге, становлення ефективно діючих владних структур; по-третє, розробки інноваційної моделі економіки і, нарешті, визначення зовнішньополітичної стратегії держави.

Сформульовані підсумки і прогнозні оцінки завершують аналіз названої теми.

РОЗДІЛ 1. Історичні передумови політичного протистояння Сходу і Заходу України

Внутрішньополітична криза, яка перманентно супроводжує розвиток сучасного українського суспільства часів державної незалежності, по-особливому загострилася в умовах так званої «помаранчевої революції» та президентства В. Ющенка (2004 – 2009 рр.). І хоча внутрішньополітична боротьба за владу велася політичними елітами, різними лідерами, впливовими політичними партіями, олігархічними кланами та іншими суб'єктами політичного процесу, в центрі загальнонаціонального політичного конфлікту опинилося протистояння пересічних громадян східних та західних регіонів України. Точніше, треба зауважити, що конфлікт походив не від простих громадян, а від провідних політичних гравців внутрішньополітичної боротьби, які майстерно використовували засоби маніпулювання настроями та поведінкою людей.

У сучасній політичній науці України існують різні погляди на проблему політичного протистояння східних і західних областей. Деякі науковці та публіцисти вважають, що жодного протистояння ніколи не було і немає, що це все вигадки політичних конкурентів. Але такий підхід не відповідає історичній істині. Протистояння існує і має досить глибоке історико-політичне, релігійне, духовне та етнонаціональне коріння.

1.1. Політико-географічний розподіл України як фактор майбутнього протистояння

Політичні передумови протистояння східних і західних регіонів України пов'язані передусім з історичним минулим українського народу, який фактично не мав до кінця XX століття своєї власної держави, хоча боротьба за незалежну державність велася з другої половини XVI століття. Намагання деяких істориків видати Давньоруську державу за українську є відвертою фальсифікацією, а визначення козацької доби, Гетьманщини, державних ерзац-утворень початку XX століття як повноцінної державності є підтасовуванням і перекрученням історичної дійсності. Так розпорядилася історія, що українська народність, а потім і українська нація сформувалися в межах потужних іноземних держав (Речі Посполитої, Росії, Австро-Угорщини, Туреччини та ін.), які володарювали на українських

землях. Але провідними політичними гравцями та суперниками на українській території були Польща (Річ Посполита) і Росія.

В умовах національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1654 рр.) Російська держава незабаром підтримала українського гетьмана, внаслідок чого були прийняті Переяславська угода і Березневі статті 1654 р. про включення України до складу Росії. Але після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) в Україні розпочалася запекла боротьба за владу козацької старшини, серед якої фігурували представники не тільки проросійської орієнтації, а й досить впливові козацькі лідери, які були прибічниками польської і навіть турецької політики.

Початок політичного та географічного поділу українського народу на східних та західних мешканців було покладено в період Руїни (друга половина XVII століття), коли розгорнулася жорстка боротьба за владу різних загонів козацької верхівки в умовах польсько-російських та російсько-турецьких війн. До процесу розмежування українців причетні не тільки представники козацької еліти, а й невеликого розуму політичні лідери, які обіймали посади гетьманів спочатку загальноукраїнського рівня, а потім правобережних і лівобережних. До цих діячів слід віднести гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетерю, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепу. Помітний внесок у політичну ситуацію Руїни здійснили впливові козацькі військові І. Сірко, І. Богун, Я. Сомко, В. Золотаренко, В. Васюта та ін. [1].

Але політично-географічному розподілу українських земель за часів Руїни передували суттєві історичні передумови внутрішньополітичного та зовнішньополітичного характеру.

До внутрішньополітичних факторів минулого слід віднести, на нашу думку, два найважливіші.

Перший полягає в специфіці й традиціях одержання в спадщину влади в Давньоруській державі – Київській Русі. Якщо більшість європейських народів Середньовіччя прямувала до формування міцної централізованої монархічної державності, яка була гарантом консолідації суспільства і запорукою національного суверенітету, то Київська Русь пройшла шлях від хиткої централізованої влади часів Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха до державної роздробленості та кривавих міжусобних війн [2]. Татаро-монгольська навала з'явилася майже через століття після фактичного знищення міцної Давньоруської держави, яка стала жертвою власної міжусобиці.

Другим фактором можна вважати процес виникнення і формування Запорозького козацтва, яке, з одного боку, стало центром боротьби проти польсько-литовських загарбників, а з другого – центром формування національної політичної та військової еліти, з лав якої вийшли майбутні лідери національно-визвольного руху. Сам феномен Запорозької Січі як потужної військової організації має різне обґрунтування і тлумачення в історичній літературі. Окремі автори вважають, що українські козаки – це подібність західноєвропейських лицарів, але козаки вийшли з лав українського селянства і мешканців міст та містечок. Частково з такою концепцією можна погодитися, коли йдеться про колишній соціальний склад запорожців. Але зрозуміло, що ані селяни, ані міські міщани не мали навіть елементарних військових навичок. Військове мистецтво в цю селянсько-міщанську масу могли внести тільки професійні військові, які були вихідцями з різних країн, де відбувалися жорстокі внутрішньополітичні війни за владу. Так, відомий російський історик і етнограф Л. Гумільов цілком аргументовано стверджує, що військово майстерність у Запорозьку Січ запроваджували російський князь Дмитро Шемяка та литовський князь Свідригайло, які після поразки в своїх країнах із залишками власних військ потрапили до козацтва [3].

Утворення на околиці Речі Посполитої Запорозької Січі Дмитром Вишневецьким (нащадком Рюриковичів) як протестної діючому режиму військово-політичної структури не було чимось надзвичайним. Подібні протестні формування козацтва створювалися на кордонах Російської держави і були центрами повстань проти царського режиму (повстання С. Разіна, К. Булавіна, І. Болотнікова, О. Пугачова). У Росії найбільш потужним було Донське козацтво, яке своїми землями межувало з так званим Диким степом та українськими територіями. Для нашого дослідження становить певний інтерес той факт, що між Донським і Запорозьким козацтвами існувала угода про умовний кордон, який проходив по руслу Сіверського Донця та Кальміусу. Землі Війська Донського заселялися переважно російськими селянами-втікачами. Дикий степ почав заселятися після приєднання Криму до Російської імперії. Мешканцями цієї території були не тільки українці, а й росіяни, греки, молдаване, болгарі і навіть серби.

По-різному складалася доля українського та російського козацтв. Запорозька Січ була ліквідована за часів імператриці Катерини II (1775 р.). Більшість козацької старшини одержала російське дворянство, маєтки на вільних землях Півдня і колишнього Дикого степу та інші дворянські пільги. Невеликий

загін запоріжців потрапив із сім'ями за Дунай і перейшов на службу до Туреччини. Купка козаків на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським була заслана до Соловків. Окремі запорозькі козаки пізніше брали участь у стихійних проявах народного опору в період Гайдамаччини та Коліївщини, але це вже не була потужна збройна сила минулого.

Російські козацтва Дону, Лугані, Яіка, азійського півдня та Амуру були включені до складу збройних сил держави з правами самостійних військових одиниць та з досить широкими правами самоврядування, а значні соціальні та матеріальні пільги російським козакам робили їх надійним оплотом самодержавства, що яскраво підтвердили війни XIX – початку XX ст., революції та громадянська війна.

Таким чином, територіальний розподіл сучасних українських земель на західні та східні регіони мав не тільки давню політичну історію, а й певну специфіку, яка формувала майбутнє протистояння. Західно-українські землі багато століть перебували під владою Речі Посполитої, а потім Австро-Угорської імперії, і населення, природно, засвоювало польсько-литовську та австрійську політичну ментальність. Східні території формувалися в лоні Російської держави, і населення, природно, відчувало потяг до російських політичних цінностей.

Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) завершилася трьома великими революціями, наслідком яких стала ліквідація трьох європейських імперій – Російської, Німецької та Австро-Угорської. У Центральній та Східній Європі були відроджені колишні, або з'явилися нові незалежні держави: Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Литва, Латвія, Естонія та ін.

В умовах громадянської війни (1918 – 1920 рр.) на східних і більшості центральних земель України перемогла радянська влада і була створена радянська республіка, яка на правах союзної структури ввійшла до складу Радянського Союзу у грудні 1922 р. разом з Російською Федерацією, Радянською Білорусією та Закавказькою Федерацією, до якої входили Азербайджан, Вірменія і Грузія.

Західні українські землі (Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя й частина Полісся) опинилися в межах відродженої Польщі, Буковина була включена до складу Румунії, а Закарпаття – до Чехословаччини [4]. Об'єднання цих земель з Радянською Україною відбулося в умовах Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) і завдяки перемозі Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, яка була головним військовим фактором у розгромі гітлерівської Німеччини та її сателітів. Але соціально-економічне, політичне та культурне зростання

західноукраїнських територій не почалося відразу після війни. Цей процес був загальмований антирадянською боротьбою українських націоналістів, більшість з яких були підручними гітлерівського режиму. Фактично населення західноукраїнських земель перебуває в єдності з усім українським народом близько 60 років, що в історичному розумінні дуже замало для дійсно національної єдності.

1.2. Релігійні та культурно-освітні відмінності населення західних і східних земель України

Крім важливих географічних історико-політичних розбіжностей східних і західних українських територій, про які йшлося вище, не менш суттєве значення відіграє релігійний фактор.

Історично склалося так, що західні землі сучасної України, як і значна частина центральних регіонів, опинилися під владою Польщі та Литви, які після створення державної польсько-литовської унії склали монархічну державу – Річ Посполиту. Панівною релігією Речі Посполитої був католицизм, тому природно, що влада прагнула перетворити православне населення підлеглих земель на католиків. Але цей процес зіткнувся із запеклим опором православного населення окупованих українських і білоруських земель. Тільки незначна частина панства колишніх давньоруських князівств та міської аристократії прийняла католицизм в обмін на шляхетські пільги та адміністративні посади.

У таких умовах влада Речі Посполитої разом з Ватиканом пішли шляхом утворення греко-католицької унії, яка була проголошена у Бресті в 1596 році. Уніатська церква підпорядковувалася Ватикану, а православ'я король проголосив поза законом. Спочатку уніатська церква зберігала окремі обряди православ'я, але поступово вони скорочувалися або зовсім зникли під тиском ватиканського управління.

Уніатство проіснувало в західноукраїнських регіонах до 40-х років XX століття і було скасовано Львівським собором 1946 р. та Закарпатським собором 1949 р. Але в умовах розпаду Радянського Союзу греко-католицька церква була відроджена в Україні новим державним керівництвом. Таким чином, можна зробити висновок, що релігійне протистояння Сходу і Заходу України має не тільки багатовікову історію, а й загострилося в сучасній внутрішньополітичній ситуації.

На Сході, Півдні та в більшості центральних регіонів України завжди панівною була православна церква, керівництво якої з початку XIV ст. перебувало в Москві. Але розпад радянської держави не оминув розколу й українського православ'я. За

ініціативи недалекоглядних політиків було здійснено відокремлення від Московського патріархату частини православних приходів і створено так званий Київський патріархат, який не визнаний світовим православ'ям. Крім того, в Україну повернулася так звана українська автокефальна церква, проголошена петлюрівським універсалом і також не визнана світовим православ'ям. Таким чином, нині в Україні є три православні громади, що ще більше ускладнює загальнорелігійну ситуацію, яка доповнюється досить активним упровадженням у життя українських громадян різноманітних зарубіжних сектантських утворень.

Особливість сучасної ситуації полягає в тому, що майже всі релігійні конфесії України є активними учасниками внутрішньополітичних подій і певною мірою намагаються впливати на перебіг політичних процесів. У сучасному політичному протистоянні східних і західних регіонів республіки головні політичні актори відверто спираються на підтримку релігійних конфесій. Політична практика часів державної незалежності свідчить, що греко-католицька церква та приходи Київського патріархату виступають на боці західноукраїнських політичних структур, а представники Московського патріархату – на боці східних та південних політичних суб'єктів.

У сучасному ідейно-політичному протистоянні Сходу і Заходу України є також культурно-освітній або духовний фактор, який має певне історичне коріння. Сучасні політичні ідеологи західних українських регіонів настирливо поширюють вигадку про те, нібито Галичина, будучи «українським П'ємонт», завжди була авангардом боротьби за об'єднання українських земель та створення власної державності. З точки зору реальних історичних подій, це відверте міфологічне фантазерство, яке реально не має жодної вірогідної підстави і розраховане на історичну непоінформованість більшості громадян. Тому є потреба надати коротеньку історичну довідку про італійський П'ємонт, який став дійсно центром об'єднання розрізнених італійських земель в єдину державу.

П'ємонт – історичний і адміністративний центр на північно-західній території Італії. Відзначається високим ступенем концентрації промисловості (монополії ФІАТ, Піреллі, Монтекатіні та ін.), розвинутим робітничим класом та високотоварним сільським господарством. З XIX століття П'ємонт є найбільш розвинутою областю Італії, буржуазія та сільська аристократія якої відігравали провідну роль у русі за створення єдиної національної Італійської держави (1859 – 1860 рр.). П'ємонт – один з головних центрів робітничого і демократичного руху Італії [5].

Національно-визвольна боротьба П'ємонту була тісно пов'язана з рухом карбонаріїв (перша половина XIX століття), з військово-революційними походами Джузеппе Гарібальді, внаслідок чого до П'ємонту були приєднані Ломбардія (1859 р.), Парма (1860 р.), Тоскана (1860 р.), Модена (1860 р.), Неаполітанське королівство (1860 р.), Папська область (1860 р.), Венеція (1866 р.) та Римська область (1870 р.) й створено об'єднане Італійське королівство зі столицею у Римі. У роки Другої світової війни П'ємонт був потужним центром боротьби проти гітлерівської окупації [6].

Навіть побіжне порівняння української Галичини з італійським П'ємонтом не витримує жодної політичної, соціально-економічної та духовної позиції.

У визвольному русі та боротьбі українського народу за власну державність завжди в авангарді виступали політичні сили центральних регіонів України – Київщина, Полтавщина, Черкащина та ін., а центром цієї боротьби була Запорозька Січ. Історія майже нічого суттєвого не може нагати про участь галичан у численних козацько-селянських повстаннях другої половини XVI ст. під керівництвом Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Григорія Лободи, Матвія Шиули, пізніше – під проводом Тараса Федоровича (прозваного Трясилом), Івана Сулими, Павла Павлюка, у великій національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1654 рр.) [7].

Не була Галичина в авангарді національно-визвольної та антифеодальної боротьби і в подальші історичні епохи. Гайдамацький рух, Коліївщина, повстання Устима Кармалюка, українська таємна політична організація «Кирило-Мефодіївське братство», зародження політичних партій в Україні та їхня боротьба за незалежність на початку XX ст. – усе це здійснювалося національними лідерами та елітами центральних і східних українських регіонів, хоча окремі галичани брали участь у цих подіях.

Але було б необ'єктивно стверджувати, що західні українці були байдужими до іноземних загарбників. Боротьба проти польських та австро-угорських окупантів висунула талановитих народних ватажків – Лук'яна Кобилицю (Буковина), Олексу Довбуша (Галичина) та ін. Масова національно-визвольна боротьба в Галичині, на Буковині та Закарпатті, яка увійшла в історію українського народу як рух загонів опришків, тривала близько трьох століть. Крім О.Довбуша, на чолі загонів опришків були В. Баюрак, І. Бойчук, В. Якимюк, Д. Марусяк, М. Шталюк, М. Драгирук та ін. Таким чином, можна зробити висновок, що народ Галичини боровся за національне визво-

лення на всіх етапах власної історії, але стверджувати, що Галичина була «українським П'ємонтом» у боротьбі за створення самостійної держави – це відверта міфологія.

Друга змістова проблема, що не надає Галичині права називатися «українським П'ємонтом», – це промислово-економічний стан цього регіону, який фактично за часи Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії та відродженої Польщі після Першої світової війни був відсталою околицею цих держав. На відміну від італійського П'ємонту, в Галичині ніколи, аж до радянських часів, не було розвинутого робітничого класу, а видобуток нафти в Бориславі наприкінці XIX – першій половині XX ст. належав австрійцям і полякам. У цьому регіоні були лише дрібні майстерні та невеличкі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Високотехнологічні галузі промисловості почали розвиватися тут після Другої світової війни, коли зусиллями радянської влади у Львові, Івано-Франківську, Тернополі були побудовані потужні заводи, на роботу до яких приїздили не тільки інженери і висококваліфіковані робітники з центральних та східних регіонів України, а й спеціалісти з інших радянських республік [8]. Інша річ, в якому стані опинилися ці підприємства сьогодні за часів державної незалежності.

Не витримує Галичина й статусу загальнонаціонального інтелектуального центру України. Як стверджує канадський історик українського походження Орест Субтельний: «Навіть за польськими мірками Західна Україна була надзвичайно аграрною: близько 80% її населення складали селяни, 8% припадало на промислових робітників, інтелігенція становила близько 1% (15 тисяч осіб)». Кожний третій, а частіше – кожний другий дорослий українець був неписьменний. До Першої світової війни у Східній Галичині було понад 2400 початкових українських шкіл, у 1937 році їх залишилося тільки 352. На Волині протягом цього часу кількість українських шкіл скоротилася з 440 до восьми [9].

Не кращим був і стан із середньою та університетською освітою. Так, на одну українську гімназію припадало 230 тисяч українців. У 1926 р. наказом Пілсудського в єдиному вищому закладі – Львівському університеті – було ліквідовано український факультет, а також українські кафедри. Навчання цілком було переведене на польську мову. У період возз'єднання Західної України з Радянською Україною (вересень 1939 р.) у Львівському університеті частка українців ледве сягала 10% [10].

Орест Субтельний, будучи прихильником ідеології радикального націоналізму, називає акт возз'єднання українських

земель в умовах Другої світової війни радянською окупацією. Але й він змушений визнати, що Радянська влада принесла західним українцям конкретні поліпшення. Він пише: «... Було багато зроблено для українізації та зміцнення системи освіти. До середини 1940 р. кількість початкових шкіл на Західній Україні досягла близько 6900, з них 6 тисяч українських. Українська мова стала мовою викладання у перейменованому на честь Івана Франка Львівському університеті – цьому давньому бастионі польської культури, що тепер відкрив двері для українських студентів і професорів. Помітно поліпшилося медичне обслуговування населення, насамперед сільського. Були націоналізовані промислові й торговельні підприємства, які раніше контролювалися переважно поляками та євреями. Але чи не найпопулярнішим кроком стала експропріація радянською владою польських землевласників» [11].

Таким чином, можна зробити висновок, що за майже півтора передвоєнних роки в Галичині та на Волині відбулися такі радикальні соціально-духовні зміни на користь українських трударів, яких цей край не знав за всю багатовікову історію під владою польсько-австрійських окупантів.

Велика Вітчизняна війна (1941 – 1945 рр.) ще більше загострила внутрішньополітичне протистояння населення східно-західних регіонів України. Причиною цього протистояння була міра участі в боротьбі проти гітлерівської окупації. Якщо переважна більшість українського населення Сходу та Центру республіки перебувала в лавах Червоної армії, радянських партизанських формувань, у підпіллі окупованих регіонів, то в Західній Україні, особливо у Галичині, така ж переважна частина українців була колабораціоністами, а найбільш активні служили в есесівських каральних формуваннях «СС Галичина», «Нахтігаль», «Роланд» та ін. Треба нагадати тим, хто або забув реальні події війни, або свідомо фальсифікує їх, що в останній важливій військовій операції на території України (під Бродами на Львівщині) змагалися разом з гітлерівцями вояки з Галичини, які були розгромлені радянськими військами. Як свідчить статистика, з 10 тисяч галицьких есесівців 3 тисячі було вбито, інші потрапили у полон, тільки 2 тисячі уникли полону й пізніше багато з них приєдналися до УПА [12].

Науковим завданням цієї роботи не є аналіз та оцінка військових подій Великої Вітчизняної війни з погляду участі в них українців Сходу та Заходу республіки. Це складна історико-дослідницька проблема, яка має величезну кількість ґрунтовних досліджень радянських часів, силу-силенну джерельної бази

архівних документів, спогадів учасників і т. ін. Є загальновідомі факти про те, що в лавах Червоної армії кожний четвертий був мешканцем Радянської України, а статистика нагороджених за відвагу в роки війни збігається зі статистикою українців-учасників бойових дій, що свідчить про героїзм громадян України в боротьбі з окупантами. На жаль, після розпаду Радянського Союзу в українській історичній науці періоду війни почав досить активно розвиватися напрям апологетики колабораціонізму. Це стало можливим завдяки прямому втручанням або потуранню, окремих політичних лідерів сьогодення в історичну науку, чим швидко скористалися не тільки окремі недобросовісні науковці, а й націоналістичні засоби масової інформації, які особливо відзначилися в період так званого «помаранчевого» володарювання (2005 – 2009 рр.).

Героїзація гітлерівських посіпак притаманна не тільки окремим українським сучасним політикам, науковцям та журналістам. Подібні явища можна прослідкувати в країнах Балтії, деяких країнах Центральної Європи і навіть у Росії, де з'являються апологети власівців. Але не слід вважати, що сучасна українська наука, як і засоби масової інформації тотально захоплені фальсифікацією та апологією колабораціонізму часів Великої Вітчизняної війни. Проти цих явищ принципово виступають представники історичної (у тому числі академічної) науки – академік П. Толочко, професори, доктори наук В. Кудін, Д. Табачник, П. Шляхтун та ін.; відомий письменник та історик О. Бузина, популярні публіцисти М. Запорожець, В. Корнілов, С. Лозунько, В. Долганов, М. Михайленко, О. Попов, Л. Піддубний, О. Росов, В. Сидорченко та ін., роботи яких ґрунтуються на солідному фактологічному архівному матеріалі з використанням великої кількості фотодокументів. Ці публікації і документи досить переконливо викривають дійсне обличчя українського радикального націоналізму, який в роки всенародного лиха був на боці окупантів і брав активну участь у їхніх злочинах [13].

Можна з достатньою часткою вірогідності зробити висновок, що проблематика історичних подій періоду Великої Вітчизняної війни, особливо в часи державної незалежності, ще більше загострила протистояння українського Сходу і Заходу, а ініціатором та провідником цього протистояння були політичні діячі, в тому числі колишні «вірні лєнінці», які заради одержання владних посад і соціальних пільг жертвували громадським спокоєм і злагодою в країні.

1.3. Етнічні розбіжності в походженні населення східних і західних українських територій

Серед суттєвих факторів сучасного політичного протистояння Сходу і Заходу України є значні етнонаціональні розбіжності населення цих регіонів, які формувалися відповідно до племінного походження та історичних умов їхнього існування та розвитку.

Етнічний склад населення західних регіонів країни – це своєрідний конгломерат племінних формувань, які мали не тільки слов'янське походження, а поєднали в собі угорське, румунське, молдавське та інше національне коріння. Видатний український історик М. Костомаров стверджує, що Великий князь Володимир відібрав у 992 року у польського короля червенські міста (теперішня Галичина) і приєднав цей край, населений хорватами, до Русі [14].

Після розвалу Давньоруської держави західноукраїнські землі були захоплені потужними країнами-сусідами: Польщею, Литвою (після їхнього об'єднання – Річчю Посполитою), Угорщиною, Молдавією, Румунією. Так сталося, що народи Західної України на довгі століття (до середини XX ст.) опинилися під владою іноземних держав. Як свідчать численні історико-документальні джерела, періоди іноземного володарювання на західних українських землях не обмежувалися лише адміністративним та економічним пануванням. Суттєвою складовою окупації було духовне та етнічне поневолення. Особливо жорсткою була так звана «полонізація» українського народу з боку Речі Посполитої, а у XX ст. після відродження Польщі як держави внаслідок результатів Першої світової війни.

Проблема полонізації українців Галичини і Волині досить ґрунтовно висвітлюється в історичній науковій та навчальній літературі. Але автори цих робіт зосереджують увагу переважно на освітнянських, соціально-економічних та адміністративно-управлінських питаннях, приховуючи численні факти етнонаціональних перемішувань, які є природним процесом в умовах територіальних завоювань і військових захоплень.

Уже в період захоплення Галичини і Волині поляками і литовцями, а згодом їхнього об'єднання в єдину державу Річ Посполиту українське населення почало інтенсивно зазнавати наслідків політики полонізації не тільки із соціально-економічного, релігійно-духовного та адміністративно-управлінського боку, а й в етнонаціональному напрямі. Першими на масову покірність завойовників пішли галицькі і волинські бояри, які перейняли віру польської шляхти, пишалися шлюбами з нею й у 1431 р. отримали рівний з поляками статус. Таким чином, «до

середини XV ст. після реорганізації Галичини в Руське воєводство, тобто в провінцію Польського королівства, і впровадження тут латини як офіційної мови, мало що залишилося від гордого колись Галицького князівства» [15].

Можна частково погодитися з висновком, який зробив Орест Субтельний, що «підпорядкування поляками земель і населення України було важливим поворотним пунктом в історії обох народів. Для поляків це означало сталу орієнтацію на Схід, на відміну від західної, що переважала раніше; подібна зміна несла далекосяжні політичні, культурні та соціально-економічні наслідки. Для українців це було більш ніж просто заміною своїх правителів чужими: воно означало підпорядкування чужій нації з іншою релігією й культурою. Незважаючи на певні позитивні наслідки такого симбіозу, згодом з нього виріс гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт, що тривав близько 600 років і поширився на всі царини життя України» [16]. Але, як бачимо, автор ретельно оминає асиміляційний фактор польського панування, який відіграє визначну роль не лише в історії, а й в сучасному політичному протистоянні.

Три розподіли Речі Посполитої у XVIII ст. могутніми державами – Австро-Угорською, Російською імперіями та Німеччиною – мало що змінило на краще в долі народу Західної України, яка в основному потрапила до складу Австро-Угорщини. За майже 140 років панування австрійців на Буковині, Волині, Галичині та Закарпатті процес етнонаціональної асиміляції не припинявся, а в галицько-волинських землях продовжувалася колонізація, бо нова влада зберігала польське поміщицьке землеволодіння та місцеве управління [17].

Двадцятиріччя між світовими війнами було для народу Західної України періодом національного гноблення і приниження. Як відзначають майже всі дослідники цього періоду, найбільше національний гніт українського народу чинився з боку польської влади, що, природно, викликало політичний та військовий опір. Польське керівництво на чолі з диктатором Ю. Пілсудським відродило, але в більш жорсткій формі, колишню політику колонізації українського населення. Наймасовіші репресії щодо українського народу були проведені восени 1930 р. – так звана «пацифікація». Її метою було умиротворення Галичини, послаблення українських політичних сил та встановлення в краї авторитарного режиму. Для проведення каральної операції уряд використав 17 спеціальних загонів поліції (понад тисячу осіб) і 10 ескадронів кавалерії. На першому етапі «пацифікації» каральні дії чинила переважно поліція, на другому – в основному військові. У багатьох місцевостях

проведено повторні каральні експедиції поліції та війська на українські землі. У ході каральних операцій застосовувався протиправний принцип збірної відповідальності. Було проведено понад 5 тисяч обшуків. З селянських громад стягувалися контрибуції продовольством і фуражем. Проведено численні арешти активістів українських організацій та установ, запроваджено концтабори [18].

На жаль, більшість дослідників цього періоду історії західноукраїнського народу, розкриваючи досить ґрунтовно проблеми політичного, соціально-економічного та духовного гноблення українців, мало уваги приділяють питанню етнонаціональної асиміляції українців загарбниками. Так, польський уряд почав направляти до Галичини й Волині переселенців – так званих осадників. До 1938 року до цього регіону прибуло 200 тисяч поляків у сільську місцевість і ще 100 тисяч – у міста [19]. Але, зрозуміло, ці понад 300 тисяч поляків (переважно чоловічої статі) прибули не тільки для володіння земельними наділами чи для служби поліцаями, поштарями, дрібними чиновниками та ін. Це був досить потужний загін асиміляторів українського населення, або ландскнехтів біологічної колонізації. Найбільш успішно процес державної асиміляції українців проходив на Волині за часи воєводи Г. Юзовського (1929 – 1938 рр.), коли втілювалася в життя його «Волинська програма», яку санкціонував і всіляко підтримував Ю. Пілсудський [20].

Треба зауважити, що у міжвоєнний період були спроби й поміркованого польсько-українського зближення, але політичний радикалізм з обох боків унаслідок власної агресивності не дав змогу втілити в життя це зближення.

Таким чином, торкаючись проблеми етнічних розбіжностей населення Західної України з українцями центральних і східних регіонів країни, можна з достатньою впевненістю стверджувати, що західні українці, маючи давнє походження від карпатських хорватів, через історичні обставини найбільше підпадали під асиміляційні процеси з боку сусідів-завойовників (угорців, румунів, чехів, словаків й особливо поляків), що, безумовно, суттєво відбилося на їхньому етнічному стані.

Абсолютно іншим шляхом формувався етнонаціональний склад населення східних регіонів України, де історично домінували росіяни. Деякі дослідники, в тому числі радянських часів, стверджували, що перевага росіян серед населення Донбасу стосується переважно робітничого класу, який формувався з другої половини XIX ст. за рахунок вихідців з європейських губерній Росії. Створювалося враження, що сільське населення є

цілком українським. Але такі твердження, м'яко кажучи, не відповідають історичній правді.

Дійсно, можна погодитися з тим, що рекрутування робітничого класу Донбасу, індустріальна могутність якого зміцнювалася рік у рік, з десятиліття до десятиліття, відбувалося переважно з російських губерній.

Але й на донецьких землях, які раніше належали Війську Донському, століттями мешкали російські козаки і селяни. Ці землі були відмежовані від донського козацтва радянською владою і передані Радянській Україні в умовах так званої політики «розкозачення», ініціатором якої був голова ВЦВК Я. Свердлов. Ця територіальна передача була своєрідною помстою донським козакам, які брали активну участь у боротьбі проти радянської влади в роки громадянської війни, а козацькі формування під проводом отаманів О. Каледіна, П. Краснова, К. Мамонтова, А. Шкуро та ін. були майже головними військовими силами білого руху. Природно, що на переданих Україні землях Війська Донського (приблизно дві третини сучасної Луганської області й близько 40 відсотків сучасної Донецької області) залишилися російські розкозачені та селяни. Українське селянство мешкало переважно на Старобельщині в Луганській області та правобережжі Сіверського Донця та Кальміуса на Донеччині, або після створення російською владою (XVII ст.) Слобожанщини з українських переселенців й приєднанням Криму до Російської імперії (XVIII ст.) та заселенням Дикого степу.

Радянська політика українізації 20-х років XX ст. помітно змінила національний склад східних регіонів на користь присутності в них українців. Якщо в 1923 р. у таких важливих промислових центрах, як Харків, Луганськ та Дніпропетровськ, українці становили від 38,7 до 16 відсотків мешканців, то через 10 років їхня частка зросла до 50,31 – 48 відсотків. У 1920 році українці становили 32 відсотки міського населення й здебільшого мешкали у невеликих містах. У 1939 році українцями були понад 58 відсотків міських жителів, причому значна їхня частка переселилася до великих промислових центрів. Так, у Харкові частка українців зросла з 38 до 50 відсотків, у Запоріжжі – з 28 до 56 відсотків, у Дніпропетровську – від 16 до 48 відсотків [21]. Треба зауважити, що керівникам Радянської України вдалося домовитися із союзним урядом про те, щоб масові вербовки в Україні не проводилися на будівлі Уралу та Сибіру. Крім того, серед українських будівельників великих індустріальних об'єктів Харкова, Донбасу і Дніпропетровщини, які були в більшості малописьменні й не мали професійної кваліфікації, були

організовані гуртки з подолання малописьменності та надбання потрібних робочих спеціальностей, що сприяло закріпленню українців в індустріальних центрах республіки.

Етнонаціональний склад східних регіонів України поступово змінювався на користь присутності в ньому українського населення. Але слід зазначити, що й, перебуваючи на Сході республіки, українці помітно змінювалися етнічно, інтегруючись у духовно-побутові реалії нової місцевості. У цьому плані є сенс проілюструвати такі процеси на прикладах останнього перепису населення радянських часів у двох потужних областях українського Сходу – Луганській та Донецькій.

Населення Луганщини – багатонаціональне. Серед жителів області, за даними перепису 1989 року, українці налічували 1482 тис. (близько 52%), росіяни – 1280 тис. (44,8%), білоруси – 34 тис. (1,2%), татари – 12 тис. (0,4%), євреї – 8 тис. (0,3%), а також молдавани, вірмени, поляки, цигани, болгары, чуваші, азербайджанці, німці та ін. Характерною особливістю Луганської області є помітна частина росіян серед корінного населення сільської місцевості. Так, у Меліівському районі росіян зафіксовано 26%, у Папаснянському – 29,7%, у Свердловському – 29,6%, у Лутугінському – 32,6%, у Троїцькому – 37,4%, в Антрацитівському – 39,3%, у Слов'яносербському – 39,1%, у Перевальському – 46,9%, у Новоайдарському – 49,7%, у Краснодарському – 55,2%, у Станично-Луганському – 65,1%. В останніх сільських районах області, які раніше входили до так званої Слобожанщини, українське населення переважає в більшості з них [22].

Населення Донецької області також є багатонаціональним. Українців живе в області 2693 тис. (50,7%), росіян – 2316 тис. (43,6%), які здебільшого оселені в містах, білорусів – 77 тис. (1,5%), греків – 84 тис. (1,6%), татар – 25 тис. (0,4%), євреїв – 28 тис. (0,5%). Усього налічується представників близько 100 різних національностей, серед яких найбільш помітні молдавани (13 тис.), вірмени (10 тис.), болгары (7 тис.), поляки (7 тис.), німці (6 тис.), цигани (5 тис.), азербайджанці (4 тис.), грузини (4 тис.), мордва (3 тис.), а останнім часом – чеченці.

Для більш об'єктивної оцінки етнографічного стану на Донбасі слід врахувати таке досить поширене соціальне явище, як змішані шлюби, в яких основну масу становлять українсько-російські шлюби (близько 60 – 70%), а це, за статистикою того часу, близько 7 мільйонів населення республіки [23].

Своєрідною є мовна ситуація, яка сформувалася в Донбасі протягом минулого століття, особливо в умовах індустріалізації.

За даними перепису населення 1989 р. близько 34 відсотків українців Луганщини вважали рідною мовою російську, а більшість українського населення вільно володіла двома мовами (українською і російською). У Донецькій області ці показники мають такий вигляд: понад 40 відсотків українців вважали рідною мовою російську, а росіяни вільно володіли як українською, так і російською мовами, хоча побутове і повсякденне спілкування в Донбасі відбувається переважно російською [24].

Українське населення становило значну меншість у Донбасі до революції, бо формування робітничого класу йшло переважно за рахунок російського нечорнозем'я; також близько третини земель Донеччини належало Війську Донському, які були передані Україні радянською владою після революції і громадянської війни. Тому на початку 1920-х років українців у містах і промислових центрах Донбасу налічувалось 5–7%, у селах понад 50%. Поповнення Донеччини українцями (крім повільної міграції, яка ніколи не була масовою) проводилося трьома основними хвилями. Перша пов'язана з індустріалізацією Радянського Союзу і припадає на другу половину 1920-х – першу половину 1930-х років. Друга хвиля припадає на післявоєнні роки, коли на Донеччину перевезли багато людей з областей, які постраждали від посухи 1946 року, а також із Західної України, де фактично йшла війна з УПА. Третя хвиля була вже за комсомольським закликком на будівництво нових шахт у 1950 – 1960 роки [25].

Підсумовуючи викладене, можна, безумовно, визначити, що політичне протистояння західних та східних українців має глибоке історико-політичне, соціальне й етнанаціональне коріння: багатовікове перебування в складі різних іноземних держав, в яких українці потрапляли в умови насильницької або повільної асиміляції; істотне за рівнем становище науково-промислового розвитку; релігійно-конфесійна ворожнеча, особливо уніатів і православних; полярні погляди на духовні цінності та освіта тощо. На жаль, за часи радянської влади не вдалося подолати ці розбіжності, хоча невелике позитивне просування відбувалося.

Проблема протистояння «Схід–Захід» загострилася в умовах державної незалежності України після розвалу Радянської держави. І можна з достатньою упевненістю сказати, що це не антагонізм українців східних і західних регіонів країни, а політична боротьба за владу активних суб'єктів сучасного політичного процесу, які використовують на свою користь минулі давні розбіжності.

РОЗДІЛ 2. Сучасні виклики, що стоять перед політичним класом і вирішення яких може привести до об'єднання України

«Споконвічний брак расової єдності серед тієї людської громади, що живе на українській землі, сполучений з невиховуванням її в напрямі розвитку єдності політичної, спричинився до того, що основною прикметою українських людей є певний брак патріотизму і зненависть до своїх власних земляків» (В.Липинський «Листи до братів-хліборобів»)

2.1. Створення національної ідеї. Мовне питання

За визначенням сучасної політичної науки: «Нація (від лат. natio – плем'я) – спільність людей незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами і обов'язками, культурою і традиціями» [26].

Етнічні корені нації формують лише початкову її фазу, територіальну спільноту на основі етнічної самосвідомості, мови та культури, яку називають культурною нацією [27]. Вищою фазою розвитку нації є нація політична, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі громад з різною культурою на основі рівності прав та взаємоповаги.

На сучасному етапі створення політичної нації викликає певні проблеми. Для формування політичної нації необхідний пошук консолідуючої ідеї, у першу чергу, для двох принципів мовних груп: україномовного та російськомовного населення.

Безумовно, така ідея має бути консолідуючою для більшості населення України. Віра, духовність, культура, громадянське суспільство – досить спрощена формула національної ідеї. Кожен її елемент можна розвивати і деталізувати. Можливі й інші складові. Проте це саме те, у чому конче має потребу українське суспільство для переходу зі шляху до розпаду на шлях консолідації, для руху від етнічної культурної української нації до створення нації політичної за участю як Східної, так і Західної України, як україномовного так і російськомовного населення.

Нині існують два основні наукові підходи щодо формулювання та реалізації української національної ідеї [28].

Перший, відповідно до якого національна ідея формулюється представниками політичного класу та поширюється у суспільній свідомості за допомогою ЗМІ, є досить проблемним. З огляду на події політичного життя України протягом останніх років першочерговим завданням видається консолідація власне політичного класу, а отже, його ефективність у розробці національної ідеї є сумнівною. Враховуючи відсутність авторитету представників політичного класу у переважної кількості громадян України, унеможливорюється сприйняття та реалізація національної ідеї, сформульованої відповідно до цього підходу за сучасних умов.

До розробки національної ідеї необхідно підходити стратегічно, послідовно та публічно. Зокрема, проблема потребує широкого обговорення не лише серед представників політичного класу, а й різних соціальних верств. Це, звичайно, передбачає більш тривалих дискусій основних засад та положень ідеї, проте зберігається вірогідність можливості позиціонування тієї ідеї, яка могла би бути підтримана більшістю громадян країни. У цілому ж співпраця представників різних соціальних груп і прагнення ними взаємного порозуміння щодо наповнення національної ідеї вже стане певною реалізацією її консолідуючої функції. Політичний клас сучасної України не зможе реалізувати свою місію у формуванні національної ідеї, доки не продемонструє готовність до спільної дії в інформаційному, культурно-символічному та духовному просторах.

Визначальним фактором національної ідеї є мова. У розділі I Конституції України «Загальні Засади» закладаються основи конституційного ладу, зокрема міститься ст. 10 про державну мову. Ця мова є складовою конституційного ладу України. Відповідно до розділу XIII Основного закону зміни статусу державної мови чи надання іншим мовам статусу, вищого за той, який їм наданий розділом I Конституції, передбачають, в свою чергу, внесення змін до Конституції України. Розділ I належить до тих розділів Конституції, внесення змін до яких має розглядатися на всеукраїнському референдумі після проходження відповідної процедури у Верховній Раді. Рішення Конституційного Суду від 14 грудня 1999 року №10-рп/99 містить положення, відповідно до якого дається визначення державної мови. Вона ототожнюється з офіційною мовою. І на цьому зроблено особливий акцент. Свого часу політики багато говорили про те, що державна мова – це щось відмінне від офіційної. Мовляв, державна мова одна, а офіційних може бути кілька, тож поряд із державною офіційною можна визнати і російську, й інші.

З метою підвищення рівня міжкультурного та міжмовного взаєморозуміння у багатонаціональній Європі Рада Європи з 2001 року оголосила Європейський день мов, щоб привернути увагу до проблеми вивчення іноземних мов.

Мовна картина Європи в XX столітті значно збагатилася внаслідок масових міграцій. За даними недавнього опитування, наприклад, у Лондоні нині мешкають носії 336 мов світу [29]. Водночас дуже часто збільшення мігрантів призводить до погіршення становища автохтонних мов. Саме так сталося в Україні.

Однією з обов'язкових складових демократичних перетворень є консолідація демократії і, як наслідок, – досягнення демократичної стабільності. Цей перехід може бути досить тривалим, а утвердження демократії визначається здатністю політичних акторів досягати консенсусу.

Обидві частини нинішньої української політичної «еліти», перебуваючи при владі чи в опозиції, і не згадують наразі про статтю 11 Конституції України, за якою держава має забезпечувати консолідацію і розвиток української нації, розвиток мовної, культурної, релігійної, етнічної самобутності, що озброює українською мовою носіїв цієї мови, етнічних українців, дійсно і надійно, назавжди захищає українську мову як єдину державну в Україні і що... позбавило би можливості політичну «еліту» вести спільний піар на надуманих ними мовних проблемах, що виключило би, врешті решт, можливість вести нинішню політичну гру та унеможливило би присутність цієї «еліти», «політиків-популістів», за висловом О. Пахльовської, при владі [30].

Відсутність переконань – це ключова проблема української опозиції. Україні сьогодні потрібні не опозиціонери, а переконані люди. Опозиція поки що не може скористатися шансом для власної консолідації та знаходження компромісів. До того ж українська опозиція, як правило, «дружить проти когось», однак не формується на підставі економічних чи політичних реформ.

Партією регіонів до 100 днів нової влади було підготовлено низку реформаторських законопроектів: «Про судовий устрій України і статус суддів», «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», поправки до Адміністративного, Цивільного та Господарського кодексів тощо. Але один із них – Базовий закон України «Про мови України» – крім філологічної вишуканості формулювання гідний особливої уваги через міну пришвидженої дії, яку він закладає під українську державність.

Відповідно до нього, місцеві ради наділяються правом надавати статусу регіональних тим мовам, носіїв якої в тому чи іншому регіоні нарахують понад 10 відсотків.

Автори посилаються на «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин», ратифіковану Україною ще 1999 року з великою кількістю застережень і, втім, ще двічі ухвалену Верховною Радою в 2003 та 2006 роках. Щоправда, в оригіналі йдеться не про меншини взагалі (мовні, конфесійні, культурні, сексуальні тощо), а саме про національні меншини. Дійсно, на території держави, окрім власне українців, проживають росіяни, молдавани, угорці, татари, поляки, гагаузи, цигани, болгарі, греки, євреї, серби. Досі підтримка державної мови з боку держави мала декларативно-протокольний характер. Окрім буквально кількох галузей (реклама, кінопрокат), пріоритет української або не забезпечувався, або просто саботувався. На половині території держави здобути освіту українською, переглянути телепрограму українською, купити українську книжку чи газету було в десятки разів проблематичніше, ніж мовою братньої країни. Усупереч Конституції, значна частина держави впродовж усіх двох десятиліть її існування була практично відрізана від мови, яку, за даними останнього перепису, визнають рідною понад дві третини громадян [31].

Головним продуктом маніпулятивних технологій напередодні та після виборів 2004 року став міф про «дві України», який взяли на озброєння регіонали. Фактично ентузіасти законопроекту необачно взялися формувати нову східноукраїнську ідентичність – ідентичність людей, які відчуватимуть більшу спорідненість зі своїми закордонними сусідами, ніж зі співвітчизниками. Реалізація мовних ініціатив влади може призвести до масштабної деукраїнізації, а за найгіршого перебігу подій – до штучного поділу України. Розкол із педалюванням «ворожості» з'явився в українському політичному дискурсі під час президентських виборів 2004 року. Не виявляли ознак «розколу» й моніторингові соціологічні дослідження. Соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей, здійснюваний у ході дослідження «Львів – Донецьк» (1994 – 2004) показав, що профілі стійкості та гнучкості систем групових ідентичностей в середовищах регіональних спільнот Галичини та Донбасу є відмінними, але водночас була зафіксована однаковість у переконанні стосовно того, що *ці відмінності не заважають обом спільнотам жити разом в одній країні* [32].

Загальновідомо, що побудова виборчої кампанії на основі певної моделі є важливим внутрішнім чинником ефективності

виборчих технологій, оскільки структурує виборчу кампанію та забезпечує зв'язок стратегії та тактики. Так, зокрема, використання проблемного підходу в електоральному процесі в Україні має певні особливості. Український електорат різномірний, і виокремити кілька ключових проблем, які б привернули увагу значної кількості населення, досить складно. Більше того, досить часто реальна проблематика підміняється свідомо «роздутими» проблемами, які мають не соціально-економічний, а ціннісний характер – наприклад, реабілітація воїнів ОУН-УПА або надання офіційного статусу російській мові. Результати соціологічних досліджень свідчать, що ці проблеми сьогодні не є ключовими для українського виборця, однак за допомогою маніпулятивних технологій вони подаються як дуже актуальні. У даному випадку проблемна модель, по суті, підміняється моделлю домінуючого стереотипу.

Депутатами кримського парламенту було прийнято постанову про надання російській мові статусу регіональної, посилячись на вимоги Закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», проте не маючи достатньо повноважень для його ухвалення. «Ця постанова не має жодного юридичного значення. Органи місцевого чи регіонального самоврядування, до яких належить і Кримська Верховна Рада, не мають компетенції визначати статус мов на своїй території, його визначають тільки Конституція і закони України. Про це йдеться у 10 ст. Конституції» [33]. Така мовна бравада органів самоврядування в Україні спостерігається не вперше. У серпні 2006–2007 рр. низка місцевих рад на Півдні і Сході України оголосили, що на їхній території російська мова матиме статус регіональної. Було підписано юридичний висновок щодо рішень місцевих рад, у якому йдеться про те, що в чинному українському законодавстві вже гарантовано вільне використання російської органами місцевого самоврядування як мови роботи, діловодства і документації, забезпечено право громадян звертатися до державних органів російською та використовувати її в адміністративних чи судових справах. Але застосування російської мови за законом має здійснюватися одночасно із застосуванням державної і не повинно підмінювати використання української мови як державної. Якщо йдеться про заміщення української мови російською, то це русифікація, що вже суперечить тій самій Європейській хартії, яка захищає її позиції державної мови.

Підтримка російської мови передбачена майже в кожній статті законопроекту. Наприклад, у всіх загальних середніх навчальних закладах забезпечується вивчення державної мови і

російської. Ще один приклад – дублювання іноземних фільмів має здійснюватися державною мовою, російською або регіональною на замовлення дистриб'юторів і прокатників. Зрозуміло, що жоден кінопрокатник не витратить тисячі доларів на дублювання стрічки, скажімо, румунською, оскільки він чудово розуміє, що такий фільм ніхто не побачить – у місцях компактного проживання румунів немає кінотеатрів. При цьому прокатникам, звісно, буде дешевше користуватися лише російським дубляжем.

До речі, якщо буде ухвалено «базовий мовний закон», люди не зможуть обійняти державну посаду в регіоні, де використовується мова з регіональним статусом (де-факто російська), якщо вони нею не володітимуть. Фактично це робить знання державної – української – мови обов'язковим у регіоні – всі охочі можуть за бажанням без неї обійтися.

Регіональний (російській) мові фактично надається пріоритет у використанні. Мовні закони від Партії регіонів, які відверто надають пріоритет російській мові, не сприяють єдності суспільства, навпаки, можуть призвести до насадження внутрішньої ворожнечі та штучного поділу країни.

У експертному висновку Вченої ради НаУКМА щодо законопроекту «Про мови в Україні» від 22 вересня 2010 р. зазначається, що «у разі ухвалення і втілення пропонованого законопроекту «Про мови в Україні» неминуче відбудеться маргіналізація української мови, витіснення її з найважливіших сфер суспільного життя, що, врешті-решт, призведе до зникнення української нації як системотвірного чинника незалежної української державності. Відсутність мотивації щодо опанування української мови спричинить у найближчій перспективі мовну ізоляцію і відчуження регіонів один від одного, що, в свою чергу, покладе початок «мовної федералізації» України та її дезінтеграції як держави» [34]. Також наголошується, що необхідно розробити концептуально інший, новий законопроект за участі фахівців, а не представників інших політичних сил.

Державна мова – це мова відповідних актів, що заперечується цим законопроектом, бо офіційна публікація дозволяється й російською. А в тих регіонах, де регіональна є іншою, ніж російська, дозволяється публікація і цією регіональною мовою. Фінансовий бік дуже важливий, але він практично не прописаний у цьому законопроекті.

Запропонована цим законопроектом двомовність може мати певні юридичні наслідки. Зокрема, так звана двомовність, коли вона закріплена законодавчо, потребує детального регулювання багатьох нюансів. Наприклад, публікація державних актів

двома мовами, хай навіть і близькими, може спричинити різне тлумачення. В інших країнах, де є така домовленість, люди іноді змушені звертатися до Європейського суду з прав людини, тому що їхні права порушуються внаслідок різного тлумачення того самого акта.

Новий статус російської мови розглядається у законопроекті на рівні регіональної мови – поряд із ще 14 поширеними в Україні мовами нацменшин. Всі загальнодержавні акти, видані українською, повинні дублюватися і регіональними мовами. Це може призвести до конфліктних ситуацій і до гострого дефіциту кваліфікованих кадрів, які володіють регіональними мовами. Не менш дискусійною виявилася норма, відповідно до якої держслужбовці зобов'язані будуть вести діловиробництво, здійснювати послуги та звертатися до громадян мовою, якою звертаються до органів влади [35].

Вся ідеологія проекту Закону «Про мови в Україні», внесенного до Верховної Ради представниками урядової коаліції, прямо суперечить нормам міжнародного права. За тим виглядає прозора мета: лишивши українську мову номінально єдиною державною, забезпечити водночас тотальне домінування російської.

Автори законопроекту стверджують: «володіння російською мовою забезпечує громадянам України широкий доступ до здобутків світової науки і культури». За таких умов українська мова потребує підтримувальних дій держави. У цьому ми зовсім не унікальні. Так, наприклад, Франція вживає активних підтримувальних дій щодо французької, намагаючись захистити свій мовний простір від тиску значно поширенішої у світі англійської. На жаль, внесений до Верховної Ради законопроект таку логіку щодо української мови відкидає.

Натомість автори законопроекту пропонують гарантувати громадянам «право отримання освіти державною мовою і російською мовою, а в межах території, на якій поширена регіональна мова,... цією регіональною мовою». Реалізація такого положення, за висновками науковців Академії наук вищої школи України, неминуче призведе до тотальної русифікації дошкільної та шкільної освіти на половині території держави, де російська мова і сьогодні реально домінує, а також до руйнування острівців україномовної вищої освіти в Харкові, Одесі, Донецьку та інших університетських містах Сходу і Півдня, які було створено впродовж двох минулих десятиліть. Мовна ситуація в українській освіті повернеться до кінця 1980-х років, коли внаслідок здійснюваної в СРСР державної політики русифікації українську мову було, по суті, вилучено з освітнього процесу на половині території України [36].

Крім того, обов'язкове опитування учнів (їхніх батьків) та студентів щодо мови, якою вони хотіли б навчатися, як передбачено в законопроекті, перетворить освіту на поле нескінченних мовних воєн, де політики всіх напрямів знаходитимуть вдячне поле для виголошення найрадикальніших гасел.

Отже, новий Закон «Про мови в Україні» (в разі його ухвалення) не зробить Україну сильною і консолідованою (як стверджують його автори). Навпаки, він означатиме подальшу фрагментацію суспільства й посилення внутрішнього напруження між регіонами й людьми (адже легко спрогнозувати реакцію україномовних радикалів, які спробують створити для російськомовних у Львові ті самі умови, які сьогодні мають україномовні в Севастополі). Україна зробить ще один визначальний крок у бік від демократичної та благополучної Європи до Євразії із злиднями, корупцією і сваволею.

Тим часом є випадки, коли західні демократії починають поводитися безкомпромісно. Коли французи відчули, що глобалізація надто, як на їхню думку, пожвавилася, вони ввели квоти на трансляцію іноземної – переважно англосовієтської – музики по радіо й телебаченню, показ чужих фільмів. Вони діють рішуче, не без надмірних проявів галльського темпераменту, але тому не полишають. Стала демократія, окрім того, має ще ті переваги, що в разі кризи здатна функціонувати швидко та ефективно, без зайвих вагань.

Приклад Канади: коли сорок років тому постала реальна загроза розпаду Канади з боку провінції Квебек, де місцеві франкофони почувалися дискримінованими під навалом англійської (не лише у власній країні, адже за парканом Сполучені Штати), було вжито надзвичайно жорстких заходів. Зокрема, французька визнавалася єдиною офіційною та обов'язковою до вивчення. При цьому видаються англосовієтські газети, працюють телеканали, радіостанції, театри, університет, але на статус французької, якою розмовляють 80 відсотків мешканців, ніхто не зазіхає. Якби не це, через покоління квебекці навряд чи проголосували б за те, щоби залишитися в складі конфедерації [37].

В. Литвин направив законопроект про мови верховному комісару ОБСЄ у справах національних меншин. Про це голова Верховної Ради сказав у ефірі одного з телеканалів. Таким чином посадовець заявив, що він намагається не продукувати напругу серед населення. Також він зазначив, що допоки українська мова залишатиметься єдиною державною – доти й Україна буде країною [38].

Мовне питання ще стоїть на порядку денному – особливо в період виборчої кампанії: чи то президентської, чи парла-

ментської. Навіть і на місцевих виборах почасти звертаються до питання мови. У вирі виборчих перегонів непомітним залишився один ювілей. 28 жовтня 1989 року, понад 20 років тому Верховна Рада Української РСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР», за яким Українська РСР забезпечила українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності. Сорок статей закону і понині забезпечують «поступове впровадження української мови у всі сфери суспільного життя». Правда, до них додалася стаття 10 Конституції України, декілька рішень Конституційного Суду України, принцип верховенства права і диктат інструкцій.

У чому ж проблема, якщо після більше двадцяти років дії закону ані сам закон, ані державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року зі ста пунктів, яка була розроблена на виконання закону республіканською комісією, створеною постановою Ради Міністрів УРСР за участю Академії наук УРСР, відповідних міністерств і відомств УРСР, облвиконкомів, Київського та Севастопольського міськвиконкомів, не зреалізована? Ще за Прем'єр-міністра В. Януковича була затверджена Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки. Фактично за суверенний період це була єдина комплексна державна програма задля зміцнення статусу української мови як державної.

Мова у Російській Федерації є навіть більше, ніж засіб між-національного спілкування. Такий висновок можна зробити із аналізу прийнятих у Росії законів, які врегульовують мовні питання. Частково пояснення саме такої мовної політики знаходимо ще в Концепції Федеральної цільової програми «Російська мова (2006–2010 роки)», яка затверджена розпорядженням уряду Російської Федерації від 5 серпня 2005 року за №1355-р. Так ось, стратегічним завданням програми, окрім законодавчого для РФ забезпечення ефективного функціонування російської мови як державної мови РФ, стало і забезпечення ефективного функціонування російської мови як основи розвитку інтеграційних процесів в СНД, а також підтримка російської мови в країнах Балтії. Показниками програми мало стати різке збільшення в 2010 році кількості осіб, які володіють російською мовою, серед населення держав-членів СНД та країн Балтії: із 15% у 2005 році до 40% у 2010 році. При цьому на вивчення стану і реального використання російської мови в державах – членах СНД та країнах Балтії на 2006–2010 роки із федерального

бюджету виділено 0,82 мільйона рублів; із позабюджетних коштів – 2,2 мільйона рублів (мільйони рублів в цінах відповідних років). На виході мав бути створений банк даних, який містить систематизовану інформацію про реальне використання російської мови в державах-членах СНД і країнах Балтії. Також зазначеною програмою із федерального бюджету РФ протягом 2006-2010 років планувалося виділити 401,68 мільйона рублів і 45,5 мільйона рублів із коштів бюджетів суб'єктів РФ на реалізацію комплексу заходів з укріплення позицій російської мови в державах – членах СНД і країнах Балтії [39].

2.2. Зовнішньополітичні орієнтири України. Політичне та економічне становище держави

Чітка відмова від членства в НАТО й водночас постійне прагнення до членства в Євросоюзі: Україна й надалі балансує на перехресті назад-вперед між Заходом та Сходом. Твердження американського держсекретаря Гіллари Клінтон під час її візиту до України про те, що не можна змушувати Україну обирати між Росією та Заходом, не є хибним.

Альтернативи зрозумілі: з одного боку, зона вільної торгівлі з ЄС – найбільшим ринком світу із сукупним населенням 500 млн осіб та з ВВП \$18,4 трлн (для порівняння: у 2009 році населення США становило приблизно 300 млн осіб, а ВВП – \$14,3 трлн). Фактично це передумова входження до ЄС. З другого боку – членство у слабкому Євразійському економічному співтоваристві (ЄврАзЕС), де домінує Росія.

Для України членство в ЄврАзЕС означатиме відкат назад, у глухий кут. Члени цього союзу неконкурентоспроможні на світовій арені. Найбільший із них – Росія – визначає політичні параметри, але слабші члени не стають від цього сильнішими.

Угода про Митний союз, яку підписали Росія, Білорусь і Казахстан у листопаді 2009-го, мала набрати чинності частково 1 січня 2011 року, а повністю – 1 липня. До 2012-го його учасники планували створити Спільний ринок. Насправді ж Митний союз набрав чинності лише 6 липня, тому що Білорусь не ратифіковувала угоди про його створення. Причиною цієї затримки був газовий конфлікт Росії та Білорусі.

17 червня 2010 р. голова Верховної Ради В. Литвин під час візиту до Німеччини відповів на запитання журналістів про альтернативу між Європою та Росією. Литвин не погодився, що між ними є якийсь антагонізм, та підкреслив, що «без України Європа є незавершеною. Вона має бути частиною ЄС» [40].

У червні 2011 р. Прем'єр-міністр М. Азаров під час прес-конференції в Люксембурзі щодо зони вільної торгівлі заявив:

«У деяких пунктах підемо на поступки ми, у деяких інших – ЄС». Про незмінність курсу на Європу заявляв під час своїх першого і другого візитів до Брюсселя й Президент Янукович.

Незважаючи на оптимізм українських політиків, європейсько-українські відносини та переговори щодо зони вільної торгівлі мають тривалу й мінливу історію. Допомога Україні з боку ЄС почалася з інструменту європейського сусідства та партнерства, який був спрямований на підтримку реформ в Україні у межах підписаної у квітні 1998 року Угоди про партнерство та співробітництво і Плану дій Україна–ЄС (2005 рік). Національна індикативна програма на 2007–2010 роки визначила три пріоритетні сфери підтримки: розвиток якісного урядування, регуляторна реформа та розбудова адміністративних інституцій, розвиток інфраструктури. Однак ЄС – це не тільки економічний союз, а також спільнота цінностей. Як у будь-якому клубі, у ЄС є правила, які потенційні члени можуть прийняти чи ні. Але в разі негативної відповіді вони не можуть вступити до ЄС. Йдеться не лише про основні принципи спільного ринку – вільний рух товарів, послуг, людей та капіталів. Дотепер ЄС приймав тільки вільний рух українського капіталу до Лондона, Люксембургу чи Кіпру. А ось до вільного руху людей і товарів ставлення в Європі було менш привітне. Україна, натомість, скасувала для європейців візовий режим, а зі вступом до СОТ у травні 2008 року відкрила свої ринки для імпорту з ЄС.

Йдеться про той обсяг європейського законодавства (так званий *acquis communautaire*), який повинні імплементувати всі члени, включно з асоційованими. До цих норм, звісно, належать і такі базові принципи, як свобода ЗМІ.

Саме з цієї причини переговори між Києвом та Брюсселем тривають із лютого 2008 р. Український уряд, зі свого боку, ухвалив резолюцію про пріоритетні заходи інтеграції України до ЄС на 2010 рік. У ній йшлося про пріоритетні дії на підтримку процесів політичної асоціації та економічної інтеграції. Після ухвалення Порядку денного в листопаді 2009-го було створено спільний комітет високопосадовців. Під час його першої зустрічі в січні 2010-го було складено перелік із 78 пріоритетів на 2010 рік.

Однак наразі реалізовано з них тільки 11, і в цьому полягає справжня дилема. Яка користь від усіх цих угод і договорів, якщо на практиці переговори відбуваються в зовсім іншому руслі? Документи залишаються сумною теорією.

Вартість узгодження українського законодавства з європейським величезна. Головною проблемою є те, що такі витрати може виправдати тільки чітка перспектива членства. І це основ-

ний недогляд ЄС разом із небажанням досягти компромісу щодо сільського господарства та харчової промисловості, що забезпечують понад 10% українського ВВП та більше ніж 20% робочих місць. На додаток до митного європейського агропротекціонізму є ще й високі гігієнічні та санітарні стандарти, особливо для м'ясних та молочних продуктів. Це означає, що для того, аби вийти на європейський ринок, потрібні значні інвестиції, тож українським компаніям, як правило, вигідніше експортувати свою продукцію до Росії.

Позиція потужних корпорацій теж є двоїстою. Найпозитивніше до євроінтеграції ставляться експортоорієнтовані підприємства металургії та важкої промисловості. С. Тарута та Р. Ахметов публічно підтримували членство в СОТ. У квітні 2009 року директор із міжнародних зв'язків та відносин з інвесторами SCM Джок Мендоза-Вілсон заявив на «круглому столі», присвяченому угоді про вільну торгівлю між Україною та ЄС, що важливим завданням є наближення української регуляторної бази (включно із законодавством і стандартами) до європейської. «Ми – бізнес та уряд – маємо розбудовувати структури, які були б здатні імплементувати ці зміни у регулюванні та законодавстві. Зона вільної торгівлі є справжньою нагодою побудувати глибокі та тривалі зв'язки з найбільшим та найбагатшим ринком світу», – зазначив він.

За останні десять років перед фінансовою кризою частка українського експорту до ЄС зросла з 20% до майже 30%. Та промислові магнати зацікавлені не лише в експорті, їм потрібні й закордонні кредитори, вони хочуть провести ІРО (первинне публічне розміщення акцій) на іноземних біржах. А це означає більше прозорості у питаннях власності.

Однак, у 2008 році в інтерв'ю «Українській правді» І. Коломойський на запитання про те, чи відкриє він структуру власності групи «Приват» згідно з новим європейським законом про акціонерні товариства, відповів: «Прозорість – це менше прибутків». Інші магнати теж не схвалюють чітко угоди про вільну торгівлю, особливо в тих галузях, де можна очікувати подальшого зростання конкуренції. Це, наприклад, автомобільна та фармацевтична промисловості, що (після газової промисловості та енергетики) отримують найбільше державної допомоги та податкових пільг. Існує в Україні також чимало неефективних сільськогосподарських підприємств та машинобудівних заводів, які матимуть проблеми з європейською грантовою політикою.

Основною відмінністю ЄС від ЄврАзЕС є те, що Євросоюз – це не лише економічний союз, а й спільнота цінностей. А щоб

стати сильнішим, треба шукати сильних, а не слабких партнерів.

Сам характер політичної боротьби в Україні передбачає невизначеність результатів будь-якої політичної дискусії. Учасники політичних баталій не мають чіткого плану дій навіть на найближчий час. Всі маневрують, домовляються, вводять в оману одне одного, постійно змінюють прийняті рішення, провокують опонентів.

Українське суспільство є суспільством як конфліктним, так і суспільством з високим рівнем невизначеності в соціально-політичній і духовній сферах.

У суспільстві порушується стабільність, а це супроводжується кризами. Нестабільність, що приводить до перестановок у межах еліти (розпуск парламенту, відставка уряду тощо), може бути викликана кризою влади різної гостроти – як конфліктами між різними групами еліти, так і конфліктами між владою і народом.

Політична нація здатна обирати собі владу, а не бути обраною владою, спроможна змінювати цю владу і побудувати сильну державу. Однак люди бояться влади: «рабство у голові сидить досить міцно».

На сьогодні чотири відсотки українців вважають диктатуру ідеальною формою правління для України. Про це «Інтермедіа-консалтинг» повідомили у прес-службі соціологічної групи «Рейтинг», посилаючись на результати дослідження, проведеного 9 – 16 вересня 2010 р. [41].

17 відсотків українців, опитаних у вересні 2010 р., вважали президентську форму правління оптимальною для України, третина підтримувала президентсько-парламентську форму правління, чверть – парламентсько-президентську, 5 відсотків – парламентську, 4 відсотки – диктатуру, а 18 відсотків – не змогли визначитися з цього питання.

Порівняно з результатами дослідження, проведеного у квітні 2010 року, підтримка президентської форми правління знизилась у 1,5 раза – з 26 до 17 відсотків, а підтримка парламентсько-президентської форми правління, навпаки, зросла з 16 до 23 відсотків.

Тенденції щодо зростання підтримки посилення президентської влади були характерні лише для Донбасу, в решті регіонів зросла підтримка парламентсько-президентської або парламентської моделі.

Вибори є особливим тестом на зрілість громадянського суспільства. Політичні технологи, розробляючи стратегію і тактику виборчої кампанії, мають враховувати стан політичної свідомості та культури, стереотипи тощо. Без врахування цих факторів деякі технології можуть привести до «керованого хаосу».

Вибір політичних лідерів залишається на порядку денному. Немає кому ефективно управляти. Практично у всіх репутація безвідповідальних. Тих, хто не дотримується певних домовленостей та продовжує таку ситуацію, захищає депутатська недоторканність, відсутність будь-якого юридичного механізму в Україні, що здатен змусити політичні сили виконувати взяті на себе зобов'язання.

Серед факторів згуртування функціонуючої еліти України домінує орієнтація на сильного лідера, який формує навколо себе команду особисто відданих соратників, а також галузевий і регіональний фактори згуртування еліти. Серед механізмів рекрутування еліти зберігається домінуюча роль належності до «команди», потрібні зв'язки, патронаж. Політична еліта – це субелітна група, до функції якої належить безпосереднє управління політичним процесом. Важлива функція еліти – вироблення стратегічних рішень і забезпечення трансляції прийнятих рішень на рівень масової свідомості та поведінки [42].

На сьогодні виходимо з того, що саме політичний клас (під яким розуміємо всіх тих, хто має стосунок до управління державою і суспільством, включаючи опозицію), правляча еліта (авангардна частина тих, хто на даному етапі реально володіє владою) повинні визначити і запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, подати проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності.

«Зміна етнічного характеру, – зазначав американський політолог С. Майтл, – буде найпомітнішою, якщо в суспільну підсвідомість вноситиметься якесь нове ставлення до влади і моральності, що становлять основну групу цінностей людини» [43].

Говорячи про виклики сучасності, які стоять перед Україною на сьогодні, можна констатувати, що політичним класом (який нині лише формується) вони не вирішені.

Україна на роздоріжжі через внутрішню слабкість та чвари і не здатна розв'язувати сучасні проблеми. Влада має бути налаштована на конкретну мету.

Зміна виборчої системи – пропорційна виборча система, до якої такий тривалий час йшла Україна, але із впровадженням системи відкритих списків на вибори до ВРУ – питання, яке неодноразово порушувалося в українському суспільстві. З іншого боку – висловлюються пропозиції за повернення до мажоритарної системи.

Нові партії, а не політтехнологічні проекти – це шлях до зміни еліти. Існує суспільний попит на новий формат політичних партій: побудова знизу, без акціонерів і вождя.

Принцип зміни поколінь повинен бути основним в українській політиці. Це не означає привести лише молодих, це озна-

чає привести в систему влади кращих, з новими ідеями, новими підходами, професійно підготовлених, з новим баченням.

Еліта повинна прийти через форматування нових політичних сил, які будуть не харизматичним клубом для одного лідера (незважаючи на те, що українці тяжіють до персоніфікованого вибору). В умовах справжньої внутрішньої демократії та конкуренції вони будуть доводити свою важливість та можливість проводити зміни і вести за собою людей, мати стратегічну мету і волю до її здійснення і при цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у державі.

Необхідними для країни нині є зміни, а не переформатування, якими ми живемо останні роки. Стратегічні питання у нас нівелюються.

Головною проблемою для України є не світова фінансова криза, а внутрішня криза розвитку політичної системи та економіки, політична нестабільність і нерозвиненість середнього та малого бізнесу.

Розглядаючи зазначене питання, потрібно враховувати незавершеність процесів формування спільної української ідентичності, формування української політичної нації, виховання патріотизму та почуття національної єдності; передбачення наслідків різних соціально-політичних дій і особливо недостатню визначеність політичних і соціально-економічних напрямів майбутнього щодо політичного режиму, типу держави та характеру її відносин з громадянським суспільством. Окрім того, необхідно брати до уваги негативний досвід загострення соціально-культурних розбіжностей під час виборчих перегонів в Україні у 2004, 2006, 2007 та 2010 роках.

На сучасному етапі одним з головних завдань є визначення суспільних цінностей та інтересів, і, відповідно, формулювання певних «технічних завдань», вмотивованого вибудовування кроків, що надасть можливість запропонувати політичному класу всі похідні: економічну, соціальну, молодіжну, зовнішню політику, систему освіти, оборонну доктрину тощо. Важливим також є налагодження діалогу між різними соціальними групами та ініціативність у цьому питанні з боку політичного класу. Національна ідея може виникнути лише у процесі певної спільної дії між цими соціальними групами.

Україна має сама зробити вибір. Дії українського уряду мають бути зважені. Потрібно сильною рукою вирішити, що буде краще для країни, а не для конкретного бізнесу. Потрібно вибрати між «розумними та красивими», тому що досить скоро ЄС загубить свій інтерес до України взагалі. Адже сам Євросоюз

втомлений та відчуває на собі наслідки від українсько-російських газових воєн і прагне покращення відносин між Києвом та Москвою. З обох боків, з обох союзів для України можуть бути мінуси, тому треба приймати найбільш зважені рішення, а це можливо лише за наявності гармонії в українській внутрішній політиці.

Проблема зовнішньополітичних орієнтирів України є набагато фундаментальнішою: ми не маємо достатньо інтегрованого внутрішньополітичного простору для того, щоб представляти внутрішні інтереси України на зовнішній арені. Йдеться про те, що ми не дуже добре уявляємо, якими є наші власні національні інтереси і в який спосіб вони реалізуються всередині країни, щоб доносити їх до світової спільноти. Отже, Україна не має можливості робити якісні зміни в своїй зовнішній політиці, оскільки перед нами досі стоїть проблема незавершеності внутрішніх трансформацій і вироблення консолідованої внутрішньої політики стосовно цих трансформацій.

У загальній політичній ситуації, що сьогодні складається в Україні, можна виокремити низку складових, які вказують на те, що в країні, її політичній системі, всупереч тестам на демократію у вигляді виборів, розбудови політичних інститутів, демократична система, по суті, «пробуксовує», бракує сталості всіх складових демократії. Адже не відбулося реальної консолідації демократії, тобто тих складових норм та інститутів, які роблять демократичні перетворення незворотними. На рівні суспільної поведінки, зокрема, серед представників політичного класу, лакмус консолідації демократії проявляється, коли жодна політична група не намагається сприйняти демократичні норми та принципи урядування.

Може відбутися й «демократичний відкат», стрибок до авторитаризму. Як відомо, відкат від демократії стає можливим тоді, коли існує недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед ключових груп еліти та широкої громадськості. Цьому сприяє й економічна криза, що загострилася, соціальна і політична поляризація, найчастіше зумовлена діями урядів, які намагаються проводити чи симулювати проведення соціально-економічних реформ занадто швидко. Також це і вплив геополітичних факторів та наявність подвійних стандартів ставлення до контрдемократичних перетворень з боку демократичних країн. В Україні до відповідних проблем додалися також спекуляції з боку політичних еліт стосовно контрверсійних питань історичної пам'яті, «розділеності українського суспільства». А чинна влада після президентських виборів 2010 року та почасти

громадянське суспільство не змогли утворити сталих площадок для діалогу та пошуку взаємних компромісів.

Створенню можливості перезавантаження системи сприяла й ситуація всередині політичних еліт, які протягом тривалого часу не змогли узгодити свої позиції та прагнули опосередковано діяти за принципом «переможцю дістається все». «Незрілість еліт, розвиток політичної корупції в Україні, клановість та орієнтованість виключно на лідера в політичних партіях, втрата зв'язку політичних сил з виборцями за відсутності політичних, економічних та соціальних реформ привели до тривалої політичної та економічної кризи в країні. На думку аналітиків, якщо ситуація не зміниться і про «бюджет», «чергові угоди з РФ», «реформи» ми будемо дізнаватися тільки зі скупих інформаційних анонсів, Україна не просто не вступить до ЄС, не просто зупиниться на ідеї міфологізованої багатовекторності, але, ймовірно, може поповнити список країн, у яких пройшов той «демократичний відкат» [44].

Випробування владою можливе лише тоді, коли є справжня, організована влада з єдиною метою, єдиною програмою. Така влада завжди проходить випробування реальними справами. На сьогодні вона впоралася більш-менш з одним лише завданням – організувалася у владу. Проте не слід забувати, що ця організація відбулася з надзвичайно великими порушеннями Конституції.

Усі двадцять років східні політики будували для себе своє суспільство, свого виборця, свою підтримку. На Заході – аналогічно: будувалося своє суспільство, свій виборець, своя підтримка. У центрі – та сама картина. Таким чином, кожна регіональна еліта будувала виборця для себе: обманювала його (що, втім, спостерігається й сьогодні) [45].

На думку професора Л. Нагорної, «...майбутнє країни величезною мірою залежатиме від успішності чи неуспішності консолідаційних стратегій. А ці останні мають своїм обов'язковим компонентом вибудову оптимальних моделей конструювання ідентичностей – насамперед національної, але не меншою мірою також регіональних» [46]. Зменшення протиріч у регіональних та мовній площинах можливе через демократичний діалог та віднаходження суспільних компромісів, що має відбуватися на засадах формування в Україні консолідованої демократії. Необхідним є збереження демократичних процедур.

Замість епілогу:

«Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» (В.Липинський).

РОЗДІЛ 3. Діяльність політичного класу з формування політичної нації як передумови утвердження єдиної Української держави

Попередні зауваження. Нація – одна із складних категорій у політичній науці. Останнім часом актуалізується науковий інтерес до дослідження цієї категорії. До істотних ознак нації, як правило, «відносять спільність території, мови, культури, економічних зв'язків, психологічних особливостей, самоідентифікаційних характеристик тощо» [47].

Зрештою, «політична теорія визнає націю як політичну спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави незалежно від їхнього етнічного, соціального походження, культурно-мовних і інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення – «політична нація», «нація – держава» [48].

Важливою особливістю формування нації є об'єктивний процес створення національних держав у різних формах їх політичної організації і рис самостійності. Такий шлях пройшла більшість сучасних європейських держав. «Історія України неначе постійно обертається по колу, проте цей рух необхідно перетворити на поступальний, спрямувавши на створення міцної Української держави. Заради цього необхідно об'єднати народ, представлений багатоетнічним населенням, в єдину українську політичну націю» [49]. Володимир Маленкович: «На мій погляд, дуже важливо, щоб люди саме зараз зрозуміли, що у них є держава, але немає нації і треба цю націю будувати». І далі: «Україна історично багатокольорова країна, от і треба будувати націю з урахуванням її багатокольоровисті» [50]. Тільки так можна створити правову демократичну державу з розвиненими інститутами громадянського суспільства, сильним політичним класом.

Політичний клас, правляча еліта, які мають атрибути влади, зосередили в своїх руках реальну владу в головних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави, покликані визначити і запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, проект національного розвитку, адекватний викликам сучасності та геополітичному виміру країни.

На нинішньому етапі перед політичним класом, політичною нацією України постали виклики, на які необхідно дати відповідь. По-перше, формування консолідаційної ідеології, яка б об'єднала суспільство; по-друге, становлення ефективно діючих владних структур; по-третє, розробка інноваційної моделі економіки і, нарешті, визначення зовнішньої політичної стратегії держави.

3.1. Формування консолідаційної ідеології

Після розпаду Радянського Союзу Україна отримала в спадок усі свої етнічні землі «і велику частку російськомовного населення, але не змогла створити українську політичну націю за його участю. Це результат непродуманої мовної і культурної політики, прагнення насильницької українізації» [51].

Як відомо, громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів дотримуватися різноманітних теорій, які відображають різні аспекти життя суспільства, і відстоювати їх.

Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу відносно найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. Як підтверджує досвід, такі цінності можуть бути визначені в рамках політичної нації, здатної об'єднати Україну, яка після президентських виборів особливо відчутно розкололася ідеологічно майже на дві – Схід і Захід – майже рівні частини. Процес відчуження Сходу і Заходу не припиняється і після виборів (жовтень 2010 р.) у місцеві органи влади.

У цілому результати виборів стали для Партії регіонів тріумфальними. У 21 області і Криму регіонали нині перебувають при владі. При цьому в чотирьох областях – Полтавській, Чернігівській, Сумській і Хмельницькій – регіонали, не маючи більшості депутатів в обласних радах, пішли на союз з іншими партіями [52]. «Suddetsche Zeitung», ФРН: «Місцеві вибори в Україні підтвердили політичний розкол країни. Тоді як у російськомовних регіонах на Сході і Півдні з великим відривом перемогла Партія регіонів, у районах Західної України (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) вперше вийшла вперед ВО «Свобода» [53].

Свого часу в українському суспільстві розгорнулася гостра дискусія – про від'єднання частини східних і південних регіонів від основної України [54]. Суть дискусії: нехай проросійсько налаштовані області відійдуть і не висять баластом, заважаючи іншій частині країни розвиватися. Небезпека полягає в тому, що процес від'єднання може призвести до розпаду країни.

Відзначимо, що ще у 80-ті роки минулого сторіччя канадський історик Орест Субтельний у написаній ним історії України показав, що існує стійка лінія, яка розмежовує Україну на дві частини. Виявилося, що в різних частинах країни живуть люди з відмінними світоглядними цінностями, різним історичним досвідом, протилежними геополітичними устремліннями, відмінною культурною орієнтацією, різним баченням майбутнього і різними мовними відданнями переваги, що зумовлено багатомовними процесами [55].

Щоб подолати цей розкол, потрібно рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які до останнього часу утверджувалися на державному рівні і, по суті, є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титової нації», що вносить розкол у багатонаціональне українське суспільство і ставить під загрозу цілісність України. Актуалізовані до останнього часу проблеми Голодомору 30-х років минулого сторіччя, переосмислення ролі гетьмана Івана Мазепи, «героїзація» ОУН–УПА та їхніх лідерів повинні висвітлюватися об'єктивно, не ідеалізовано.

Зміцнення державної єдності України має здійснюватися шляхом піднесення загальної, зокрема політичної, культури громадян суспільства, політичної еліти, прилучення їх до вимірів демократичного світу, модернізації їхнього мислення і життя.

Виходимо з того, що в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошена не нація, яка дала назву країні, а народ у цілому, тобто не етнічна спільність, а поліетнічне громадянське суспільство.

Більш високою фазою розвитку нації є *нація політична*, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі різноетнічних громад на основі рівності громадянських прав та взаємоповаги [56]. До політичної нації в Україні належать українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи.

Особливо підкреслимо при цьому, що українці як етнічна нація дають назву країні. Українська мова є державною. Становлення української політичної нації можливе тільки на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства і тоді, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. Лише їй під силу вивести з кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, перш

за все європейських країн. Ключовими цінностями загально-громадянської ідеології могли б стати відчуття відповідальності за долю країни, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість, освіченість. І, що особливо важливо, – науково-об'єктивне висвітлення історії становлення й утвердження Української держави. Історія повинна об'єднувати, а не сіяти розбрат між громадянами. «Не буде ніяких сепаратистських настроїв, якщо почнуть дотримуватися права, поважатимуть духовність і культурні потреби громадян України–Руси» [57].

В українському суспільстві, у всіх його осередках то затишає, то спалахує з новою силою дискусія з мовного питання. «Мова за собою тягне довгий ланцюг проблем – культури, світогляду, переконань, менталітету, політики, історії, релігії, способу життя, світовідчуження, навіть якихось особистих психологічних проявів окремих людей і груп» [58].

Як правило, висловлюються дві точки зору.

Перша. Російській мові слід надати нарівні з українською статус державної. Прихильники цієї точки зору приводять такий доказ: ситуація, коли мова, якою володіє переважна більшість населення і яка має міжнародне значення, не наділена офіційним статусом, уявляється неприродною [59].

Друга. Слід обмежити сферу впливу російської мови, інакше страждатиме українська. Міністерство освіти і науки України свого часу вимагало протягом півтора–двох років повністю перевести викладання у всіх вищих навчальних закладах на державну мову, а шкільним учителям та учням наказувало навіть на перервах спілкуватися виключно українською мовою.

Слід погодитися з твердженням про те, «що вирішити мовну проблему «кавалерійським наскоком» не вдасться» [60].

Як відомо, стаття 10 Конституції України так визначає механізм функціонування української мови і мов інших національностей:

«Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування» [61].

Стосовно української мови більш природним уявляється поступовий перехід на українську мову всіх сфер діяльності українського суспільства [62]. Особливу увагу слід приділити навчанню української мови (починаючи з дитячого садка) нового

покоління наших молодих співгромадян в україномовних і російськомовних навчальних закладах, стимуляції книговидання, формуванню культурних центрів, проведенню конкурсів, фестивалів. Надзвичайно важливо, щоб кожен державний чиновник і депутат будь-якого рівня досконало володіли щонайменше двома мовами – українською і російською. Безумовно, будь-який держслужбовець регіонального рівня (як на Заході, так і на Сході країни) повинен ними володіти вільно, а в місцях мешкання інших національних меншин – ще і мовою відповідного етносу. Якщо шлях у вищу владу і політику буде закритий людям, які не знають державної мови, про цю проблему давно б забули.

Відповідно до Конституції України слід інтенсифікувати вільний розвиток, використання і захист російської мови, закріпивши за нею статус мови міжнаціонального спілкування. З цією метою важливо відновити програми викладання російської мови і літератури в школах, на філологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Олжас Сулейменов, постійний представник Казахстану в ЮНЕСКО: «Після розпаду Союзу інтерес до народних, споконвічних мов значно підвищувався нерідко на шкоду російській мові. Але потім зрозуміли: забувати російську мову не можна. Це погано для національної культури, через те, що відразу звужується зв'язок з навколишнім світом. І саме тому в Казахстані ввели ідеологію трьохмовності. Казахська мова – державна, російська – як мова євразійського спілкування і англійська – як мова світового спілкування. І ось така, на мій погляд, формула буде сприяти розвитку і нашої економіки, і нашої культури» [63].

Це саме стосується і виконання вимоги Конституції України про сприяння вивченню мов міжнародного спілкування. У нашому випадку повинно йтися перш за все про мови європейських держав.

3.2. Становлення ефективно діючих владних структур. Інноваційна модель економіки

На нинішньому етапі розвитку суспільства вирішальним чинником об'єднання України є утвердження сильної демократичної влади. Нинішня політична система – це система транспартійної корупції, в якій різні партії сваряться на публіці, а в середині зв'язані бізнес-інтересами, які є для них визначальними. При цьому культивується всемогутність грошей. А це – прямий шлях до корупції. Відповідно до європейських вимірювань, демократія – це державна машина, що

ефективно діє на користь країни, а не купки політиків, це чітке розмежування повноважень між гілками влади, це стабільно працюючий уряд, який підтримує стабільна більшість у парламенті, і незалежна судова влада, дієва боротьба з корупцією, це консенсус політичного класу і суспільства щодо стратегічно важливих для країни питань [64].

Саме політичний клас, правляча політична еліта покликані визначити і запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності, геополітичному виміру країни.

Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розподілу владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, наявність офіційної опозиції – невідкладні завдання, які належить вирішувати новообраному Президентові, парламентській більшості і створеному уряду. На даному етапі очевидна тенденція відновлення централізованої моделі державного механізму на чолі з Президентом при одночасному скороченні адміністративного апарату. Саме главі держави належить визначити мету, цілі і стратегію реформ у суспільстві, підібрати професійні кадри, об'єднати всі владні інститути для її реалізації. Глава держави повинен мати силу, волю і відповідні ресурси, щоб це зробити. І при цьому новообраному Президенту важливо уникнути ситуації, в якій опинився його попередник: ставши у власних очах богообраним, розучився реагувати на прості речі, не помічати особистих вчинків і дій (надмірне особисте збагачення, витрати), які не прикрашають будь-якого політичного діяча, а тим більше лідера нації.

У стратегічному плані не виправданим є включення у владні органи на відповідні посади чиновників з колишніх структур, хоча нерідко це пояснюють політичною доцільністю.

На сучасному етапі роль Української держави, її політичного класу в розвитку інститутів громадянського суспільства зростає. Держава безперервно прагне розширювати свої повноваження в соціальній сфері. Проте інститути громадянського суспільства практично не впливають на функціонування політичної системи. Простежується соціальна апатія і схильність до самоорганізації, смиренність перед владою. «У реальності народ виступає не в ролі самоорганізуючого творчого суб'єкта, а як керований і ведений об'єкт» [65].

І сьогодні в Україні всі зрозуміли, що після розвалу СРСР і отримання незалежності у нас так і не склався новий порядок, який забезпечував би виживання. Проте «за нами велика історія

справедливих і рівноправних співтовариств запорозьких козаків, які заклали основи справедливості, рівноправного управління – зборів громадян, кошів, того, що на сучасному етапі називають радами. Адже тільки після обговорення всіх важливих справ на загальних зборах громад затверджувалось останнє рішення. Щоб ніхто не був обурений або обмежений. І тоді всі «кидали шапки вгору» [66].

У процесі трансформації політичної та економічної системи в Україні йде пошук моделі ефективного розвитку економіки. Світова економічна криза, яка охопила і нашу державу, переконливо довела неефективність капіталізму вільного ринку. «Якої б ідеології ми не дотримувалися, зрушення від вільного ринку до державного реформування повинне бути значно відчутнішим, ніж думають політики. А якщо врахувати гостроту економічної кризи, то і достатньо швидким. Час не на нашому боці» [67].

Як вважають експерти, в своєму економічному розвитку Україна має перейти від доктрини «навздогінного розвитку» до стратегії «випереджального розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, де державне і приватне так чи інакше переплітаються. У зв'язку з цим економіка України вимагає істотних структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної, а не корпоративної економіки (за роки незалежності так і не вдалося її сформувати). Тому необхідна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних накопичень, спрямованих не на подальше збагачення їхніх власників (ідеться насамперед про олігархів), а на розвиток виробництва, відповідні управлінські кадри, які б досконало володіли методами управління інноваційною економікою.

Підписаний у липні 2010 року меморандум між Міжнародним валютним фондом і Україною, за яким наша країна мала отримати кредит в 15 млрд доларів, передбачав дотримання ряду жорстких умов.

Це – приведення цін на газ та інші комунальні послуги до ринково обґрунтованого рівня. Передбачається також поступове збільшення пенсійного віку для жінок – з 55 до 60 років. У цьому зв'язку Уряд повинен визначити ліміти для мало-забезпечених громадян і спростити систему надання субсидій.

Головне завдання полягає в ефективному використанні наданих МВФ кредитів для ініціювання нового імпульсу здійснення інноваційно-технологічної моделі розвитку економіки, зокрема впровадження енергозберігаючих технологій, що забезпечить мінімізацію залежності від зарубіжних енергоносіїв.

Україні потрібно в першу чергу використати наявні природні ресурси [68]. Наша країна має потужні запаси вугілля і металу. Існує розвинена наукова база, ще не розтрачено потенціал розвитку високих технологій. Продукція авіапрому, турбоатому, оборонної промисловості цінується в усьому світі. Є чудові можливості у сільському господарстві, четверта частина світових чорноземів – наша.

У цьому контексті важливим є визначення відповідним указом Президента України ряду пріоритетних напрямів для розвитку економіки майбутнього: «Нова енергія», «Нова якість життя», «Нова інфраструктура» [69].

Врахування інтересів усіх регіонів, зміцнення економіки, перемога над безробіттям сприятиме тому, що «на тлі поліпшення добробуту всі суперечності, що роз'єднують громадян країни на Схід і Захід, будуть забуті або втратять свою гостроту». І далі: «Повинні бути здійснені назрілі соціально-економічні реформи, здатні змінити ситуацію в житті людей, а отже, і об'єднати їх у відчутті патріотизму і гордості за те, що вони живуть у цій країні» [70].

3.3. Зовнішньополітична стратегія держави

Важливим завданням політичної нації є створення дійсно демократичної правової держави – сильного гравця на світовій «шахівниці».

Подальше будівництво незалежної держави, збереження суспільної стабільності і міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколотися країну за ідеологічними і національними ознаками можливе за збереження сприятливих зовнішніх умов.

Перед новим Президентом України на повний зріст стало завдання невідкладного вирішення питань зовнішньої політики, подальшого розвитку відносин зі стратегічними партнерами з урахуванням своєрідної конфігурації, що склалася, – Росії, ЄС, США [71].

Оцінюючи зовнішню політику нової влади, слід відзначити, що їй удалося позбавитися від протистояння державних інститутів, яке вкрай ослабляло позиції країни на світовій арені.

Пріоритетом зовнішньої політики України стають відносини з Російською Федерацією. «Довіра у відносинах з нашим стратегічним партнером потрібна в першу чергу нам самим. Бо саме вона є виключно важливим чинником виживання української нації в умовах жорстокої економічної кризи» [72].

Враховуючи, що протягом останніх років між Україною і Росією був відсутній діалог на найвищому рівні, наявність такого діалогу свідчить про відновлення політичної довіри. Дмитро Медведєв: «На жаль, за останні роки відносини між

нашими країнами не просто знаходилися в стагнації, вони деградували. Зараз йдеться не про поліпшення цих відносин, а про їхнє відродження, реанімацію за допомогою потужних дієвих засобів» [73].

Такими засобами швидше за все слід вважати підписані президентами двох країн у Харкові угоди про зниження ціни на газ і продовження на 25 років терміну перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі. Щоправда, угода про Чорноморський флот неоднозначно сприйнята в українському суспільстві.

Україна і Росія разом з цим мають намір всебічно розвивати торговельно-економічну, інвестиційну взаємодію, підтримувати і заохочувати зв'язки, створювати максимально сприятливі умови для об'єднання потенціалів двох країн у таких галузях, як сучасний паливно-енергетичний комплекс, космос, авіабудування, атомна енергетика, нанотехнології, військово-технічна співпраця, транспорт, інформаційно-комунікативні технології і ін.

Анатолій Зленко: «Немає сумніву в тому, що обидві держави, будуючи свої відносини на рівній і розгалуженій договірній основі, отримають підтримку своїх громадян і міжнародного співтовариства і, зрештою, стануть країнами справжньої демократії». І далі: «Досягнення якісних змін у характері взаємодії України і РФ знаходитиме підтримку серед лідерів провідних країн світу» [74].

Це, у свою чергу, припускає відновлення балансу між Росією і Європейським Союзом. Україна готова до європейської інтеграції настільки, наскільки готовий Європейський Союз. Європейська інтеграція залишається пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Леонід Кожара: «Ми не ставимо питання про те, коли саме Україна буде членом Євросоюзу. Для нас важливий прагматичний аспект: що несе в собі розвиток співробітництва в ЄС. Ми ставимо завдання досягнення чотирьох європейських свобод: переміщення товарів, капіталів, послуг і людей [75]. Нормалізація відносин з Російською Федерацією не стоїть на заваді процесові європейської інтеграції, а навпаки – сприяє йому. Об'єднаний Європі потрібна економічно сильна демократична Україна, яка спільно з Росією сприяє зміцненню стабільності не лише в регіоні Центрально-Східної Європи, а й на усьому Європейському просторі.

Що ж до моделі реалізації безпеки в світі загалом і в Східній Європі зокрема, прийнятної для нашої держави, то Україна може вибрати для себе або модель реалізації безпеки країн Східної Європи, які є членами НАТО та ЄС і підпорядковують своє суспільство транснаціональному капіталу, або модель,

відповідно до якої командні висоти в економіці країни займає національний капітал, а сама вона має позаблоковий статус, що закріплено в прийнятому Верховною Радою Законі «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики України». Гарантії неучасті Києва у військових блоках, які Москва вважає для себе недружніми, – ключове політичне питання українсько-російських відносин. Позаблоковий статус України неоднозначно сприймається різними політичними колами в державі, проте такий підхід має право на існування. Адже зрозуміло, що Україна не може вести власну геополітичну гру і ставати на один рівень з РФ, ЄС і США.

Водночас, Україна має розглядати себе як важливу європейську державу з регіональними інтересами, що безпосередньо стосуються нашої безпеки. Формування і послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики, що передбачає стратегічні відносини з Росією, перспективні з Європейським Союзом і рівні, ділові, – з США. Йдеться також про активізацію політичних контактів і торговельно-економічних відносин з країнами, що розвиваються. У першу чергу, з країнами СНД, а також з Китаєм, Індією, Бразилією, країнами Близького Сходу. Шлях до цього – досягнення самодостатності внутрішнього становища, стабільного політичного, економічного і соціального розвитку, зміцнення оборонного потенціалу, дотримання канонів права, демократії і гуманізму. Все це, зрештою, буде сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму безпеки Європи XXI сторіччя.

ВИСНОВКИ І ПРОГНОЗНІ ОЦІНКИ

Перший. Завдання, що стоять перед країною, і їхнє успішне вирішення вимагають наполегливої праці над створенням української політичної нації.

Виключна роль у створенні програми формування політичної нації та її реалізації належить політичному класу, духовній, зокрема, політичній еліті. Духовна еліта не повинна стояти осторонь політичних процесів, що відбуваються в державі, насамперед у формуванні консолідаційної ідеології, яка б об'єднала політичну націю як передумову утвердження єдиної Української держави.

Другий. Виходимо з того, що справжній політичний клас в Україні тільки формується. Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох могутніх політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, яка нині відсутня, з'явиться справжня владна еліта, політичний клас, що характеризується високим професійним рівнем, має стратегічні цілі і волю для їхнього здійснення. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, покликана опанувати демократичну політичну культуру і при цьому нести правову і моральну відповідальність за стан справ у державі.

На даному етапі очевидна тенденція відновлення централізованої моделі управління на чолі з Президентом з одночасним скороченням державного апарату. Саме главі держави належить визначити стратегію розвитку українського суспільства, адекватну сучасним викликам в ідеологічній, політичній, економічній і зовнішньополітичній сферах.

Третій. Це завдання можна вирішити, лише сформувавши політичну націю, а також на основі високого професіоналізму та запровадження механізмів (нормативно-правових, організаційних та інших), які забезпечували б відповідальність політичного класу за стан справ у державі. На порядок денний дедалі гостріше виноситься питання оновлення політичного класу, чому має сприяти адміністративна реформа, зміна тієї його генерації, яка на перше місце висуває власні інтереси, а не запити суспільства.

І, нарешті, **четвертий.** Вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною владою для реалізації висунутої мети. Потрібні рішучі дії політичного класу, владних структур, політичної науки, суспільства, спрямовані на те, щоб переломити несприятливий перебіг політичних, економічних, соціальних і духовних процесів і не тільки вивести Україну з кризи, а й зробити її політично стабільною, економічно могутньою, незалежною державою, яка впевнено прокладає шлях у ХХІ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: Эксмо, 2006. – С.536 – 559; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С.221 – 324; Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Знання України, 1992. – С.112 – 175.
2. Див.: Ключевский В. О. Сочинения. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1956. – С.170 – 182; Карамзин Н. М. История государства Российского. – Т.2, 3. – М.: Наука, 1991. – С.7 – 188.
3. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1992. – С.682 – 683.
4. Див.: Субтельний О. Україна: історія. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – С.369 – 391.
5. Советская историческая энциклопедия. – Т.11. – М., 1968. – С.735.
6. Див.: Советская историческая энциклопедия. – Т.4. – М., 1963. – С.107 – 109; Т.7. – М., 1965. – С.24; Лурье А. Гарибальди. – М.: Молодая гвардия, 1957. – С.241 – 268.
7. Див.: Субтельний О. Назв. праця. – С.105 – 110; 115 – 127.
8. Див.: Довідник з історії України. – Т.2. – К.: Генеза, 1995. – С.16 – 17; 37; 48 – 49; 63 – 64; 307.
9. Советская историческая энциклопедия. – Т.4. – М., 1963. – С.36 – 57.
10. Субтельний О. Назв. праця. – С.375, 379.
11. Там само. – С.375, 379.
12. Там само. – С.393.
13. Там само. – С.415.
14. Див.: Щотижневик «2000». – 11 – XI. – 2009 р., 18 – IX. – 2009 р., 23 – IV. – 2009 р., 13 – 20. – XI. – 2009 р., 23 – 30 – IV. – 2010 р., 14 – 21 – V. – 2010 о., 6 – VIII. – 2010 р., 17 – IX – 2010 р., 15 – 22 – X. – 2010 р.; газета «Сегодня» – 10 – I. – 2010 р., 6 – II. – 2010 р., 13 – III. – 2010 р.; щотижневик «Столичные новости» – документальні матеріали під рубриками? «Доля на крові» та «Холокост по-оунівські» (липень – грудень 2007 р.).
15. Костомаров Н. И. Исторические произведения. – К.: Киевский госун-т, 1989. – С.202 – 203; Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: Эксмо, 2006. – С.8.
16. Субтельний О. Назв. праця. – С.74.
17. Там само.

18. Див.: Там само. – С.192 – 199.
19. Довідник з історії України. – Т.2. Назв. праця. – С.343 – 344.
20. Субтельний О. Назв. праця. – С.372.
21. Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С.589.
22. Субтельний О. Назв. праця. – С.339, 355.
23. Див.: Географічна Енциклопедія України. – Т.1. – К., 1989; Заставник Ф. Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994.
24. Там само.
25. Там само.
26. Політологічний словник: Навч. посіб. для вищих навчальних закладів / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С.523.
27. Бадзьо Ю. Український вибір // Персонал плюс. – 2004. – №32(80). – 23–29 серпень. – С.5.
28. Див.: Пашкова О. Б. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства: Автореф. дис.... канд. політ. наук / ІДіП ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – С.9–10.
29. 26 вересня – Європейський день мов // Віче. – 2010. – №17(278). – вересень. – С.27.
30. Пахльовська О. // День. – 2010. – 13 – 14 серпень. – С.5.
31. Золота міна // Укр.тиждень. – 2010. – №22 (135). – 4–10 червня. – С.18–19.
32. Див.: Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С.270.
33. Тимчук У. Русифікація нон-стоп // Укр.тиждень. – 2010. – №22 (135). – 4–10 червня. – С.14.
34. Експертний висновок щодо законопроекту «Про мови в Україні» // Укр. тиждень. – 2010. – №40(153). – 1–7 жовтня. – С.22.
35. Ивженко Т. Верховная Рада заговорила по-русски // Независимая газета. – 2010. – 16 сентября.
36. Україно моя євразійська? // Укр. тиждень. – 2010. – №38(151). – 17–23 вересня. – С.12.
37. Європейські сантехніки та українська ціна // Укр. тиждень. – 2010. – №38(151). – 17–23 вересня. – С.14–15.
38. Українська мова – європейським структурам // Сегодня. – 2010. – 13 листопада.
39. Князєв Н. Мовна політика Росії // День. – 2010. – №139–140. – 6–7 серпня. – С.9.

40. Уве Умлауфф. Третього шляху немає: Україні доведеться робити вибір між Європою та Росією // Укр. тиждень. – 2010. – №38(151). – 17–23 вересня. – С.30–31.

41. ІМК // <http://www.imk.com.ua/ua/news/info/149645>

42. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. Рудича; ІПіЕНД ім. І.Кураса НАН України. – К.: Парлам. вид-во, 2010. – С.34.

43. Maitl S. Reflection: the way to the justice University of Illinois Press, 1999. – P.78.

44. Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / УНЦПД. – К.: Агентство «Україна», 2010. – С.74.

45. Кравчук Л. Програма Януковича – чудова, але в нього немає команди, щоб реалізувати її // День. – 2010. – №139–140. – 6–7 серпня.

46. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2008. – С.286.

47. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С.396.

48. Там само.

49. Палладина Т. Перспективы национализма в Украине // День. – 2010. – 12 января.

50. Цит. за: Рутковский Александр. Владимир Маленкович: «Нет нации, откуда же национальный дух?» // 2000. – 2010. – 15 октября.

51. Заруба О. Нація чи інтеграція? Про пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції // Україна в європейському контексті. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ / Луганск. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченко. – Луганск: Знання, 2004. – С.132.

52. Коротков Д., Харченко А. Партия 22 регионов // Сегодня. – 2010. – 8 декабря.

53. Цит. за: Зарубежные СМИ об Украине // 2000. – 2010. – 12 ноября.

54. Див.: Пахлевская О. Диоген против сепаратизма // День. – 2010. – 13 – 14 августа.

55. Див.: Алексеев В. «Линия Субтельного». Раскол сохраняется – это объективная реальность Украины // Київський телеграф. – 2010. – 5 – 11 февраля.

56. Заруба О. Названа праця. – С.128.

57. Камарский О. Спасение Украины-Руси. Нужна объединительная идея // 2000. – 2008. – 14 ноября.
58. Алексеев В. Названа праця.
59. Михайленко М. Международные эксперты: Украина нуждается в большей ответственности власти перед гражданами // 2000. – 2010. – 30 декабря.
60. Даньшин Н. Языковой катамаран Украины // Зеркало недели. – 2010. – 13 марта.
61. Конституція України. – К.: Парламенське вид-во, 2006. – С.7.
62. Див. про це докладніше: Даньшин Н. Названа праця.
63. Олжас Сулейменов: «Поиски национальной идеи заканчиваются обыкновенным национализмом» // 2000. – 2010. – 7 января.
64. Див.: Силина Т. Украина в трех соснах: НАТО – Россия – ЕС // Зеркало недели. – 2008. – 27 сентября.
65. Петров П. Срочно требуется другой народ // 2000. – 2010. – 3 – 9 декабря.
66. Гонтар А. Как долго ждать Украине демократию? // 2000. – 2010. – 3 – 9 декабря.
67. Хобсбаум Э. Что прибудет на смену. Социализм провалился, теперь обанкротился капитализм // Київський телеграфъ. – 2009. – 10 – 16 июля.
68. Див.: 19 лет спустя. Экономический путь Украины в оценке экспертов // Київський телеграфъ. – 2010. – 20 августа – 2 сентября.
69. Див.: Главное – не потерять темы // Столичные новости. – 2010. – 9 – 10 ноября.
70. Мишель де Монтень. Как объединить Украину // Столичные новости. – 2010. – 16 – 22 февраля.
71. Див.: Зленко А. Черная полоса прервана ... // 2000. – 2010. – 12 марта.
72. Орел А. Доверие в отношениях с Россией в первую очередь нужно нам самим // 2000. – 2010. – 12 марта.
73. Цит.за: Лазулько С. Без «крутых поворотов» // 2000. – 2010. – 12 марта.
74. Зленко А. Названа праця.
75. Цит.за: Скачко В. Прорыв или провал? Украина – ЕС: либо пан, либо пропал, либо опять все откладывается // Київський телеграфъ. – 2010. – 19 – 25 ноября.

**ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ
ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ:
КОНСОЛІДУЮЧИЙ ТА
ДЕЗІНТЕГРУЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ**

Авторський колектив: доктор історичних наук Ю. Шаповал, доктор історичних наук Л. Нагорна, доктор історичних наук О. Бойко, доктор філософії О. Гнатюк, кандидат історичних наук В. Перевезій, мол. науковий співробітник С. Набок.

Політика історичної пам'яті в Україні: консолідуючий та дезінтегруючий потенціал. В аналітичній доповіді підтримується гіпотеза про те, що в Україні, як державі, через відсутність осмисленої ідеологічної стратегії стає можливою безконтрольна, підвладна різним політичним впливам, інтерпретація історичного минулого.

Политика исторической памяти в Украине: консолидирующий и дезинтегрирующий потенциал. В аналитическом докладе поддерживается гипотеза о том, что в Украине, как в государстве, из-за отсутствия осмысленной идеологической стратегии становится возможной бесконтрольная, подвластная разным политическим влияниям, интерпретация исторического прошлого.

The policy of historical memory in Ukraine: consolidating and disintegrating potentials. In the analytical report it is supported the hypothesis that in Ukraine as in the state, in the absence of intelligent ideological strategy, unchecked, depended on various political influences interpretation of the historical past becomes possible.

ЗМІСТ

Вступ	128
Розділ 1. Політика пам'яті та її орієнтаційна місія	131
Розділ 2. Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України	166
Розділ 3. Сучасний політичний міф як інструмент маніпулювання історичною пам'яттю.....	190
Розділ 4. Взаємополітизація полів історії та релігії в сучасній Україні	211
Розділ 5. Обличчя історичної пам'яті. Доробок польського Інституту національної пам'яті та суспільні дискусії	230
Рекомендації.....	248

ВСТУП

Потреба звертатися до минулого, вести з ним постійний діалог притаманна кожному цивілізованому соціуму. І не лише тому, що, не знаходячи відповіді на питання «що робити?», ми інстинктивно задаємося простішим: «хто винен?». Існує своєрідна «магія задзеркалля»: багатьом здається, що, розшифрувавши сигнали з минулого і потойбічного, легко пояснити парадокси сьогодення і зазирнути у майбутнє. Є й більш прагматичні мотиви ніколи не згасаючого інтересу до історії: в руках політиків та ідеологів вона виступає як інструмент соціалізації, виховання громадянських почуттів. Якщо й справді існує життєдайна субстанція, яка перетворює населення на народ, то одним з його найважливіших компонентів є історична свідомість. У ситуаціях вибору, що виникають постійно, історичні аналогії можуть підказати оптимальний вибір і убезпечити від помилок.

Про історичну пам'ять сьогодні говорять як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності. Це справді ефективний важіль, але лише за умов наявності у суспільстві загальноприйнятого проекту майбутнього й консенсусу щодо основоположних цінностей. Коли ж у соціумі гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують навколополітичні пристрасті, історична пам'ять здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Адже колективна пам'ять – доволі умовний і крихкий конструкт, який вибудовується, як правило, у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов. Вона включає в себе не лише акумульований історичний досвід, але не меншою мірою символи, міфи і все те, що входить, використовуючи термінологію Карла Юнга, у сферу «колективного несвідомого». Можливість сакралізації певних подій і постатей стає при цьому цілком реальною, а сам пошук «історичної правди» – беззмисловним.

Модна у свій час теза про те, що історія має бути «вчителькою життя», давно розвінчана. І руку до цього доклав не лише всюдисущий постмодернізм. Безліч разів людство мало можливість переконатися у тому, що об'єктивне історієписання – не більш ніж рожева мрія. Адже історичний наратив у будь-якому вигляді – це не стільки фіксація подій, скільки реєстр їхнього відображення у свідомості сучасників і нащадків. Пропущений через свідомість дослідника факт перестає бути об'єктивною реальністю, стаючи не більш як образом, сформованим у його уяві. За точним зауваженням Ганса-Георга

Гадамера, історики дивляться на свої історично детерміновані об'єкти з перспективи, яка сама є історично детермінованою. Вони бачать те, що дозволяють їм бачити упередження їхнього часу.

Із сказаного випливає надзвичайно важлива проблема відповідальності історика (і політика не меншою мірою) за ті «образи минулого», які він пропонує суспільству. Заклики «писати таку історію, якою вона була», можуть звучати цілком щиро, але суспільної користі від них небагато. Адже у кожному суспільстві існує політична й ідеологічна кон'юнктура, яка змушує одних проходити повз «незручні» для них факти, а інших – щось прикрашати чи сакралізувати. Зрештою, не виключена і можливість наявності «кількох правд». А головне: на відміну від так званих точних наук, історія не має у своєму розпорядженні достатньо надійних інструментів верифікації. Перевірити щось із того, що відбувалося у минулому, неможливо, а всякі спроби відтворити картину лишаються у кращому разі моделями.

Саме тому у моделюванні історичної пам'яті найбільшого успіху досягають ті соціуми, які керуються простим принципом – «не зашкодь». Злагодя у будь-якому суспільстві вибудовується непросто, і механізми відтворення минулого зазвичай передбачають і відповідні інструменти його «подолання». Йдеться насамперед про принципове неповторення того, що призводило в минулому до зіткнень і травм. А також про пошук в історичному досвіді здорових консолідуючих ідей і шляхів порозуміння. Зовсім не потрібно приховувати якісь темні сторінки історії, але конче важливо розглядати їх у контексті певної епохи, відповідно до панівних у ті часи правових і моральних норм. Зрештою, якщо вже історія здатна чогось навчати, то вона має насамперед вчити людей здоровій самокритиці і відповідальності за свої вчинки. Найлегше знайти винуватців своїх бід на стороні і стати у позу скривдженого й ображеного. Але чи можна виховати патріота, змалечку вкладаючи у його свідомість образ жертви, віктимізуючи індивідуальну і колективну свідомість?

Здається, що європейський світ оптимальний модуль ставлення до минулого вже виробив. Навряд чи на політичній карті з'явилася б об'єднана Європа, якби не було знайдено консенсусу у націленості на майбутнє і нероз'ятрювання минулих травм. Нинішні європейські цінності базуються на послідовному людиноцентризмі, обстоюванні прав і свобод індивіда безвідносно до його етнічного походження, громадянства, майнового стану, на пріоритетах вільного руху людей, товарів, ідей,

ініціатив, послідовному захисті прав меншин. Наполегливо вибудовуються нові стереотипи взаємного сприйняття держав-членів ЄС з акцентом на спільних інтересах і завданнях, нові моделі транскордонного співробітництва. Багато уваги приділяється виробленню «спеціальних статусів сусідства». Як бачимо, робиться все для того, щоб усвідомлення важливості інтеграційних процесів стало альфою й омегою колективного й індивідуального світосприймання. А наголос на історичних сюжетах здебільшого використовується для того, щоб зайвий раз наголосити – в ім'я щасливого майбутнього дітей і онуків слід назавжди виключити умови, що призводили в минулому до жахливих катаклізмів.

Не варто, зрозуміло, ідеалізувати європейський досвід – у будь-якій інтеграційній співпраці є свої проблеми. Не все так просто там і у стосунках з історією: від місцевих інтелектуалів доволі часто доводиться чути скарги на те, що «тематику пам'яті» не завжди вдається ефективно вписати у контекст формування громадянської ідентичності. Австрійського культуролога Й. Файхтінгера, приміром, турбує небезпека підпорядкування історичної пам'яті логіці «методичного націоналізму». Коли «група - Ми» націлена на несприйняття Іншого, навіть культуру можна перетворити на інструмент домінування, зауважує він².

І все ж у сучасному світі «приреченими» на перемогу однозначно є ідеї інтеграційної налаштованості, за самим своїм змістом націлені у майбутнє. Над цією аксіомою варто замислитися українському політичному класу.

Бути чи не бути Україні в об'єднаній Європі і коли саме? Це насамперед залежить від готовності її еліт відмовитися від ігор з «перетягуванням каната» і плідно працювати над засвоєнням європейської системи цінностей і норм поведінки. Неможливо йти вперед із головою, повернутою назад, в архаїчний світ колядування і ранжування за принципом «свій – чужий». Так само безперспективно плекати в історичній пам'яті лише ті сюжети й мотиви, які об'єктивно запрограмовані на конфронтацію. Мінімум емоцій, максимум неупередженості, толерантність – єдино можливий шлях до формування в Україні політичної нації, вільної від садомазохістських комплексів і постійної «боеготовності». Чим раніше наші еліти зрозуміють несумісність європейського універсалізму із притаманними вітчизняній традиції партикуляристськими й етноцентристськими настановами, тим коротшим буде омріяний шлях до Європи.

² Файхтінгер Й. По ту сторону методичного націоналізму // Вопросы философии. – 2007. – № 9. – С.35.

РОЗДІП 1. Політика пам'яті та її орієнтаційна місія

1. Політика пам'яті, історична свідомість, історична пам'ять: проблема усталення дефініцій

Прикметною особливістю сучасності стали актуалізація й символізація історичного знання з виразними ознаками політизації усієї системи ставлення до минулого. В Україні ця тенденція особливо виразна: оціночні бренди використовуються як мірило лояльності й патріотичності. За часів президентства В. Ющенка влада розглядала конструювання історичної пам'яті як свій безпосередній обов'язок – навіть безвідносно до настроїв і думок суспільства з приводу тієї чи іншої історичної події. Відповідним чином скомпоновані образи минулого стали не лише символічними маркерами у політичних протистояннях, але й орієнтирами для бажаного майбутнього. Присутність політики пам'яті як цілеспрямованого впливу на формування історичної свідомості у системі гуманітарної політики була очевидною. Інша річ, наскільки ефективною з точки зору консолідаційних завдань була ця політика. Акцентування травм, поразок, прищеплюваний соціуму комплекс жертви створювали негативний суспільний фон, а виразна політизація минулого виявила здатність девальвувати, знецінювати історичне знання як таке.

Нова влада радикальними змінами у кадровій політиці і рядом гучних заяв проголосила принциповий відхід від тих орієнтирів у політиці пам'яті, які визначали її зміст упродовж попереднього п'ятиріччя. Президента В. Януковича категорично не влаштовує роль історії як «найбільшого деструктиву», що засвідчило, зокрема, створення при Президентові нового консультативно-дорадчого органу – Громадської гуманітарної ради. Однак питома вага гуманітарної політики у системі пріоритетів влади лишається невисокою. Упродовж півроку суспільству не тільки не було запропоновано нову стратегію у гуманітарній сфері, але й не сформульовано сутність політики пам'яті у розумінні тих сил, які нині перебувають при владі.

Потреба в чіткому окресленні орієнтирів гуманітарної політики нині надзвичайно гостра, і не лише в контексті ситуативних переорієнтацій. З настанням інформаційної ери світ швидко змінюється, і так само швидко мають змінюватися оціночні підходи й дослідницькі методи, застосовувані у процесах формування оптимальних умов соціалізації індивіда й колективних ідентичностей. Будь-якій владі, яка має намір впливати на суспільну свідомість, доводиться пристосовуватися

до деперсоналізованого світу комунікацій, в якому акцент робиться не на завданнях самовиявлення, а на самопрезентаціях – на візуалізації образів, творенні іміджів, продукуванні брендів. Роль ідеологій починають відігравати «структури візуалізації», що є комерційним продуктом і як такі здебільшого позараціональні й підвладні політичній кон'юктурі. За тих умов з'являються реальні ризики підміни цінностей сурогатами й симулякрами, втрати будь-яких світоглядних орієнтирів. Платою за невизначеність і бездіяльність може стати така хаотизація суспільної свідомості, в якій впевнено почуватимуться лише маніпулятори.

За умов виразного різномислення у поглядах на історичне минуле, які ми нині маємо можливість спостерігати, від політичних і культурних еліт залежить надзвичайно багато: вони повинні не лише чітко визначати перспективні цілі з урахуванням різноспрямованих «культурних кодів», але й вміти маневрувати й домовлятися, уважно стежачи за суперництвом історико-культурних дискурсів і вибудовуючи оптимальну стратегію взаєморозуміння і узгоджених дій. Елемент новизни тут має створюватися постійним продукуванням життєздатних пояснювальних схем і концептуальних парадигм, максимально віддалених від «пошуку ворога» й перебільшення значення «зовнішнього чинника», націлених на прищеплення соціуму відчуття «національної самокритики» і відповідальності за наслідки власних вчинків.

Щоб у суспільстві функціонували й відтворювалися позитивні ціннісні уявлення, необхідний цілеспрямований наголос владних структур і елітних прошарків на важливості процесів самоорганізації й взаємної відповідальності влади перед суспільством і навпаки. Здоровий соціум і відповідальний індивід мають покладатися насамперед на себе і не шукати винуватців своїх бід на стороні – ні в минулому, ні в сучасних обставинах. Коли питання ставиться саме так, воно переростає у ширшу й глибшу проблему: співвідношення власних стимулів до вдосконалення і зовнішніх впливів чи перешкод. Суспільство починає одужувати, коли у ньому переважають установки на самореалізацію, конкурентоздатність, налаштованість на діалог і співпрацю.

Будь-яка політика в кінцевому рахунку підпорядкована завданню боротьби за владу та її суспільну легітимізацію. У цивілізованому суспільстві, однак, у політиці превалює не груповий, а спільний, загальногромадянський інтерес. Якщо з такого погляду оцінювати сутність політики пам'яті, то вона може розглядатися як різновид управлінської активності держави у

публічній сфері, спрямований на підтримання у суспільстві осмисленого бачення відносин у ланцюгу «минуле – сучасне – майбутнє», раціонального ставлення до традицій та інновацій, розуміння важливості охорони культурної спадщини. Головне тут – вироблення усвідомленого, толерантного ставлення до інакшості й інакомислення, вміння знаходити компроміси й шляхи узгодження різних підходів і відмінних точок зору.

Політика пам'яті – це насамперед данина пошани й поваги до зусиль і життєвих подвигів мільйонів людей, які створювали матеріальні та духовні цінності й захищали їх, часто ціною власного життя. Це також створення позитивного узагальнюючого образу країни й народу – такого, який потрібен нам і прийдешнім поколінням для нормального соціально-психологічного самопочуття, а державі – для забезпечення лояльності й згуртованості населення, для налагодження зовнішніх контактів, для залучення в країну капіталів і туристів. Зрештою, це і система формування національної ідентичності на засадах загальноновизнаних універсалістських цінностей, поваги до культурного розмаїття, прищеплення громадянам усвідомленого розуміння своїх прав і обов'язків.

Історія – це те, що приходить до кожної людини з темного небуття і що створює, зрештою, сенс її власного перебування на Землі. Це також те, що дає людині змогу зазирнути за обрії буденного, зрозуміти сенс сакральних істин, підняти бодай краєчок завіси над майбутнім. Поставити на користь людині раціональне історичне знання – значить наблизитися до розв'язання «вічної» проблеми узгодження свободи й необхідності. Лише на цьому шляху уявляється можливим забезпечити взаємодію трьох складових, що визначають ефективність впливу на суспільну свідомість: історичного пізнання як когнітивного процесу, історичного знання як його реального результату та історичної свідомості, яка є опосередкованим результатом ціннісно-психологічного впливу знання на систему світобачення та емоції. Історик у цьому процесі виступає як сполучна ланка між академічним та політичним просторами, між державою й суспільством.

У найширшому розумінні конструювання політики пам'яті є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його в ідеалі є вироблення максимально наближеного до реальності «образу минулого» – як дійового інструменту впливу на суспільну свідомість. «Робота пам'яті» – своєрідна соціокультурна компенсація, яка допомагає соціуму й індивіду виробляти власне усвідомлене ставлення до минувшини, культурних і моральних

традицій народу і водночас уникати травмуючого впливу повсякденності. Природно, що «політика пам'яті» є тим символічним ресурсом, який широко використовується елітними прошарками суспільства для виховання патріотизму, національно-громадянської ідентичності й толерантності. На кожному новому етапі історичного розвитку традиційна модель формування історичної пам'яті зазнає змін і модифікацій, і на цей процес рівною мірою впливають як тенденції розвитку історичної науки, так і політичні та інші виклики сьогодення.

Меншою мірою піддається концептуалізації й коригуванню система ціннісних настанов і поведінкових стереотипів, яка зазвичай вкладається у поняття «історична свідомість». Попри те, що воно закріплене в Конституції України (Ст.11), політики й соціогуманітарії досі не визначилися із його сутнісним наповненням. У найширшому сенсі під це поняття підводять усе розмаїття форм – як виниклих стихійно, так і створених наукою, – в яких суспільство усвідомлює чи відтворює свій рух у часі. У вужчому – специфічну форму духовного освоєння дійсності, яка надає суб'єкту можливість самовизначення в часі і просторі. Основний предмет рефлексії історичної свідомості – об'єктивні відносини міжпоколінської, міжкультурної, міжетнічної спадкоємності. За Ю. Вільчинським, історична свідомість - це те, що століттями спонукало людей вивчати долю своєї «крові» й «документально підтверджувати «коли?» і «звідки?», а також ретельно вписувати свій родовід в історичну канву. Саме у ній філософ вбачає вияв «волі до спрямованості у часову далечінь»³.

Історична свідомість суспільства має як науково-теоретичні, так і побутові грані. І якщо на науковому рівні вона тяжіє до максимально повної репрезентативності, то на побутовому на перший план виходить проблема впливу на емоції різних суспільних верств і вікових категорій. Кризовий стан історичної свідомості в Україні очевидний: суспільство фактично змирилося із наявністю «різних історій» і різних критеріїв відбору фактів, які належить пам'ятати. Більше того, самі ці факти, відповідно скомпоновані й препаровані, так часто стають ідеологічною зброєю, що сама процедура визначення «топосів пам'яті» втрачає сенс.

Історія будь-якого народу сповнена безліччю проявів насильства, трагедій, людських драм. Чи варто закарбовувати кожне з них в історичній пам'яті нащадків і цим обтяжувати покоління, що вступають у життя, відчуттям моральної провини? Історики й

³ Вільчинський Ю. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. – К., 2009. – С.233.

філософи різних країн відповідають на це питання по-різному. З подачі К. Ясперса, який оголосив усю німецьку націю «мовчазними свідками» або «співучасниками» нацизму, на Заході набув поширення науковий напрям «філософія після Освенцима». Він апелює до моралі і вважає необхідним перегляд усіх тих основоположних цінностей індивідуалізму, на яких базується світовідчуття людини Заходу. «Презумпція провини» поширюється на всіх, хто вижив у страшній війні, і на їхніх нащадків. Звідси – постійна апеляція до концептів травми, ненависті, жертвовності, відповідальності. Не можна не визнати, що саме так акцентований «дискурс провини» допоміг німецькій спільноті вийти з шокового стану і по-новому подивитися на проблему Іншого, переглянути своє ставлення до етнічних меншин⁴.

Радянський досвід ставлення до негативних сторін власного минулого був принципово іншим: «ура-патріотичні» сюжети повністю витіснили правду про страждання простої людини за умов державного терору й кровопролитної війни. І коли ця правда в «перебудовчому» контексті вийшла на поверхню, ефект сам по собі виявився травматичним. Спричинена ним гостра криза цінностей і сьогодні заважає створенню об'єктивної картини подій; шараханням то в один, то в інший бік вона справляє на історичну свідомість паралізуючий вплив.

Отже, навряд чи варто вибудовувати історичну пам'ять на суцільному негативі. Інколи – задля терапевтичного ефекту, як дотепно зауважує Я. Грицак, доцільно про щось і не згадувати. Американці не люблять згадувати про величезні втрати, завдані війною Півдня й Півночі, французи – про Варфоломіївську ніч. В Україні ж, «на жаль, немає консенсусу в тому, що ми мусимо пам'ятати, а що старатися забувати»⁵. Концентрація негативу явно перевищена у тій історичній продукції, яка адресується дітям, і це небезпечно. Якщо людину з раннього дитинства переконують, що вона належить до нещасливого, гнобленого, «упослідженого» народу, чи виросте вона патріотом? А коли вона з шкільних років засвоїть, що зовнішня спорідненість сусідів маскує підступність та ворожість, чи зможе виробити у собі толерантність як імператив поведінки?

До розробки стратегій вилучення занадто травматичного (колективного й індивідуального) досвіду із системи суспільних комунікацій вдаються всі країни, які вважають своїм пріо-

⁴ Суковата В. «Філософія після Освенцима»: рефлексії військового насильства у західній і пострадянській свідомості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №2. – С.112 – 131.

⁵ День. – 2007. – 18 жовтня.

ритетом соціалізацію підростаючих поколінь. Кожна з них має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями «Vergangenheitsbewältigung» (подолання минулого) або «Vergangenheitspolitik» (політика минулого). Німеччина ж першою вдалася до усталення поняття «історична політика» на означення цілеспрямованого державного впливу на пам'ять і колективну ідентичність політичними засобами. Нині цей термін широко застосовують у Польщі, де предметом історичної політики є встановлення державних свят, ритуалів, патріотичних обрядів, визначення місць національної пам'яті, присудження відзнак, упорядкування назв вулиць. Охоплюється нею і увесь комплекс музейної та меморіальної політики включно із затвердженням шкільних програм та підручників.

В Україні термін «історична політика» поки що не приживається. Очевидно, це пояснюється як багатозначністю й розмитістю самого поняття, так і усвідомленням того, що вплив державної політики на систему історичного знання не повинен бути всеохопним. Розуміють це й у Польщі. За А. Смоляром, «не надто вдалим буває зіставлення історії (що як галузь наукової рефлексії має підлягати методологічній дисципліні й керуватися прагненням об'єктивізму та пізнання істини, не шукаючи зручних дидактичних висновків) із політикою, яка за своєю природою перетворює на засіб усе, що тільки може зробити інструментом»⁶.

Навряд чи усталиться у вітчизняному науковому дискурсі і запропонований В. Середою термін «історична ідентичність». На її думку, запровадження поняття «регіональні історичні ідентичності» допоможе прояснити витоки та зміст регіональних варіацій артикуляції історичного минулого, з'ясувати дистанцію між домінуючими парадигмами пояснення історії й особливостями «персональної пам'яті» індивіда⁷. Однак, попри всі важливості історичної пам'яті в системі ідентифікацій сучасної людини, вона навряд чи може бути домінантним критерієм самостановлення. Різноспрямовані парадигми в регіональній історичній свідомості меншою мірою відбивають політико-культурні орієнтації на груповому й особистісному рівні, ніж використовувані елітами технології символізації.

Оскільки наша історична пам'ять явно переобтяжена ідеологізованими регіональними конфігураціями символів минулого, кожна спільнота істориків має обстоювати пріоритети науки в

⁶ Смоляр А. Влада й географія пам'яті // Критика. – 2010. – № 5 - 6. – С.21.

⁷ Sereda V. Regional Historical Identities and Memory // Україна модерна. Спеціальний випуск. К.-Львів, 2007. – С.160 – 209.

його оцінках, опираючись спробам політиків та ідеологів нав'язати суспільству власне бачення минувшини й власні критерії патріотизму. Далі буде показано, яка гостра боротьба проти використання національної історії у політичних цілях точиться нині у Франції. Взаємовідносини політики й соціальних наук переростають у серйозну проблему повсюди, бо скрізь є політичні сили, які намагаються перетворити історію на інструмент соціального включення й «призначення винних», здобування компенсацій за страждання минулого. Різномислення у питанні про те, чи існує «борг пам'яті» і яким чином можна його віддати, збільшує потенціал нерозуміння і відповідних ризиків. Але у цивілізованому світі влада й соціум намагаються дотримуватися консенсусу бодай у тому, що у ставленні до минулого варто до мінімуму звести небезпеку «зловживання пам'яттю», перетворення пам'яті на знаряддя війни.

«Роздмухування» функцій пам'яті, гіпертрофія підпорядкованих їй установ і знарядь, зазначає П. Нора, небезпечні тією ж мірою, як і забуття «обов'язку пам'яті». Не має йтися про мікшування: намагання зретушувати минуле відкриває шлюзи для політичних спекуляцій. Йдеться про дози і ще більшою мірою – про адаптування шокуючих фактів до особливостей певної, насамперед дитячої, аудиторії. Незміцніла свідомість схильна сприймати жахи минулого без необхідної поправки на умови, які їх детермінували. А отже, виникає реальна небезпека «перенесення провин» з одного суб'єкта на інший і виникнення на цій основі відчуттів національної ущемленості, «комплексу жертви», запрограмованості на поразку, а то й девіантних проявів.

З цього погляду уявляється надзвичайно важливим виховання культури історичного мислення – із виключенням політичної боротьби «з минулим і за минуле». Суспільство має усвідомлювати, що безхмарного і нетравматичного минулого не було у жодного з народів, що живуть на планеті. Вердикт діям предків можна виносити лише з урахуванням тих, давно зниклих, умов, за яких їм доводилося діяти. Інакше це буде вже не історія, а «політика, повернута в минуле».

Чітке визначення поняття «історична пам'ять» – основоположна домінанта в системі пріоритетів культури історичного мислення. Історична пам'ять – фундамент національної ідентичності, феномен, рівною мірою індивідуальний і колективний. Предметом дослідницької уваги й наукових дискурсів тут є своєрідні топоси, «місця й фігури пам'яті», уведені в систему відповідних символів. Добір їх здійснюється значною мірою довільно, але з обов'язковою «прив'язкою» до сучасних реалій. «Місця пам'яті» – це завжди соціальні конструкти, значною

мірою осучаснені. Такими символічними об'єктами можуть бути окремі події, місцевості, особи, ритуали, символи – все те, що сприймається в суспільстві як певна цінність із власною «біографією».

2. Історична пам'ять як суспільний феномен й екзистенційна цінність

Потреба в історичній пам'яті закладена у глибинній підсвідомості кожного індивіда, якщо його турбують проблеми смислу життя і свого місця у ньому. Людина прагне не лише до осмислення особисто пережитого життєвого досвіду, але й до екстраполяції його на матрицю світовідчуття попередніх поколінь. Сукупність давно минулих фактів, подій, явищ, які судилося пройти через фільтр внутрішнього світу індивіда, здатна перетворитися на переконання і визначати вчинки особи. Зрештою, історична пам'ять стає не тільки скарбницею колективного досвіду, але й елементом масової свідомості і як така визначає моделі світосприймання і поведінки великих мас людей. Вона спроможна бути надійним орієнтиром у розмаїтті життєвих світів, світоглядних систем, психологічних настанов.

Водночас історична пам'ять – це далеко не завжди суто наукове, вибудоване в руслі раціональності, знання. В ній знаходять своє відтворення ілюзії, міфи, нереалістичні очікування. Вона може бути й вмістилищем консервації віджилих ціннісних орієнтирів, полем для випробування ідеологічних та релігійних матриць, відверто маніпулятивних технологій. Історична пам'ять доволі часто виявляється інструментом апріорного презентизму, використання відсепарованих та відповідно препарованих фактів на догоду певним політичним силам чи потребам.

У конструюванні моделей історичної пам'яті надзвичайно важливо забезпечити функціональну рівновагу гуманітарних, соціальних та патріотичних завдань. Кожен здоровий соціум дбає про те, щоб історична правда допомагала виховувати громадянина й патріота, щоб вона слугувала засобом легітимації існуючого державного устрою і водночас забезпечувала непорушність канонів універсалістської, загальнолюдської етики. На практиці для узгодження цих завдань потрібно докласти неабияких зусиль, бо індивід може вважати себе патріотом і бути ксенофобом, налаштованим на ворожнечу з оточенням і нездатним зрозуміти систему інших поглядів. Широта мислення й обстоювання загальноцивілізаційної ідентичності не обов'язково узгоджується із розумінням важливості захисту етнокультурних надбань. Коли ж розбіжності роздмухуються, виникає серйозна

загроза не лише суспільному порозумінню, але й національній безпеці.

Історичну пам'ять, отже, доцільно розглядати у двох ракурсах – як соціальний, екзистенційний та ідеологічний конструкт, з одного боку, і як обопільно гострий інструмент – з другого. Г. В. Ф. Гегель вважав її різновидом базованої на антитезах рефлексивної історії, в якій прагматика сполучається з моральними рефлексіями та етичними повчаннями. Утім, доводив він, народи і уряди ніколи нічому не навчилися в історії і не діяли відповідно до уроків, які з неї випливають⁸. Адже плин часу неблаганний, і кожна епоха диктує свої «правила гри». Із різного розуміння свободи випливають різні способи її реалізації. Отже, конфлікти мають право на існування не лише в суспільному житті, але й у колективній свідомості. А прийнятна для всіх універсальна схема історичного процесу – не більш як черговий міф.

Ще на початку ХХ ст. француз М. Хальбвакс наголошував: штучні спроби створити заднім числом колективну пам'ять завжди суб'єктивні⁹. Щоправда, він намагався розвести поняття «колективна пам'ять» і «історична пам'ять»: друга вважалася йому більш об'єктивною, базованою на спогадах очевидців подій. Навряд чи на такому шляху вдасться наблизитися до істини, і це визнавав найвідоміший авторитет у сфері політики пам'яті, редактор французької семитомної серії «Місця пам'яті» П. Нора. Історія й історична пам'ять перебувають у складному, нерівноважному зв'язку. Якщо традиційне ставлення до минулого визначалося переважно монопольною позицією історика, то в новому баченні соціальної ролі минувшини проглядається насамперед пошук групових ідентичностей. Коли пам'ять підміняється «обов'язком пам'яті», остання здатна успішно конкурувати з історією і навіть витіснити її у якихось конкретних випадках. «Ефект акумуляції» призводить до «роздмухування» функцій пам'яті, гіпертрофії її інфраструктури.

Історична пам'ять, доводить Нора, емоційна й легковірна: її влаштовують лише ті деталі, які її підкріплюють. Вона «прилаштовує спогад серед священного». Історія відрізняється від історичної пам'яті тим, що потребує інтелектуальних та секуляризаторських операцій, аналізу та критичного дискурсу. Тут менше емоцій («історія завжди говорить прозою»). Утім, їй

⁸ Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории. – СПб, 1993. – С. 61.

⁹ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3.

далеко не завжди вдається витримувати конкуренцію з історичною пам'яттю щодо впливу на людські душі.

На секрети цього впливу проливає світло інший французький історик Ж. Нуарель. Конфлікти з приводу пам'яті постійно підживлюють ЗМІ. «Могутність засобів масової комунікації створює умови, за яких у центрі уваги опиняється історія-пам'ять, що витісняє історію-науку. У такому світі немає місця для розуміння або пояснення минулого»¹⁰.

Можливо, це пояснення хибує на спрощення. П. Нора міркує більш глобально. Причини домінування політики пам'яті у ставленні до минулого він вбачає у впливі загального духу емансипації на історичне знання. Розпад колоніальних імперій, активізація й розкутість меншин, зняття ідеологічних заборон – все це чинники, які актуалізують і політизують сферу пам'яті. На пострадянському просторі цей процес вилився у відверте протистояння офіційної історії й сконструйованої історичної пам'яті: остання «несподівано здобула престиж демократії і протесту»¹¹.

Процес формування колективної пам'яті можна представити у вигляді безперервного наповнення своєрідних риторичних резервуарів, в яких водночас відбувається структурування минулого у певній ціннісній ретроспективі. Зрозуміло, що в цих резервуарах насамперед опиняються ті сюжети, які здатні справляти емоційний вплив на свідомість людини. Відчуття безперервного плину історії у такій подачі зникає, натомість у політичному обігу змінюють один одного вихоплені з контексту фрагменти й осучаснені в міру здібностей авторів картини. Надалі події розвиваються за алгоритмом бодрірівського «принципу симуляції». Стирання межі між бажаним і дійсним створює свідомісні симулякри, в яких грані між минулим, сучасним і майбутнім виявляються стертими. Зрештою, людина опиняється у просторі міфів, а цей простір взагалі не потребує осмислення реалій сучасності, оскільки непропорційно густо заповнений минулим.

Чи означає це, що орієнтаційна місія, яку виконує історична пам'ять, всуціль негативна? Жодною мірою. Людство не виробило кращого механізму міжпоколінської передачі інформації,

¹⁰ Цит. за: Тьесс А.-М. Использование национальной истории в политических целях: на примере современной Франции // Социологический журнал. – 2010. – №1. – С.101.

¹¹ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3.

трансляції ідейних настанов і моральних цінностей, ніж той, який перебуває у когнітивному просторі історичної науки. Циркулює у суспільстві історичне знання – орієнтир, який допомагає соціуму й індивіду знаходити своє місце у швидкоплинному світі, розуміти закони розвитку історичного часу і масштаби соціального простору. «Минуле, що мислиться, відчувається й переживається, зумовлює наше ставлення до спадщини. Історичне мислення формує наші ціннісні орієнтації, вказує на те, що ми найбільше шануємо, до чого ставимось байдуже і чого прагнемо уникати»¹². Зрештою, кожен індивід екстраполює одержану інформацію на себе, осмислює її відповідно до досвіду власної родини. Історія, дотепно зауважував В. Ключевський, «вчить навіть тих, хто у неї не вчиться; вона їх провчає за невігластво й зневагу»¹³.

Минуле зринає у суспільній свідомості як продукт інтерпретацій, але створені людською уявою моделі й образи живуть своїм життям, і тривалість їхнього життя прямо залежить від того, наскільки ці моделі відповідають запитам сучасності. У травмованих соціумах образам минулого належить роль своєрідних захисно-компенсаторних механізмів. Їхня психотерапевтична дія визначається здатністю бути інструментом адаптації до складних реалій буття. Вибудовуючи спрощені, зрозумілі сучасникам образи минулого, інтерпретатори або знімають з їхнього сумління тягар колективних провин, або відводять негативну енергію убік уявного «ворога». І в тому, і в іншому випадку відбувається якщо не процес колективного самоочищення, то в усякому разі акт порозуміння чи прощення. Актуалізоване у такий спосіб минуле здатне знімати напругу в суспільстві, але незважені моделі можуть давати й зворотний ефект.

А.-М. Тьесс бачить високу місію історичного знання у здатності *refere fines* – проводити кордони й розподільчі лінії. П. Бурдье, якому належить введення терміна у «кордонний простір», бачив сутність конфлікту навколо класифікацій у боротьбі за монополію на право «відкривати очі» й «прищеплювати віру», право примусу до знання й визнання, право давати легітимні визначення кордонам, які перетинають соціальний світ. *Refere fines*, акт, який полягає у «проведенні прямих розподільчих ліній» – це, по суті, боротьба за право на розведення внутрішнього й зовнішнього, царства

¹² Вільчинський Ю. Філософія історії. – С.10.

¹³ Ключевский В.О. Письма, дневники, афоризмы и мысли об истории. – М., 1968.- С.266.

сакрального й царства профанованого, на визначення своєї й чужої території. Як колись монархам, сьогодні історичній науці призначена висока місія «бути експертами у важливих політичних і соціальних сферах», моделювати й прогнозувати майбутнє¹⁴.

«Робота пам'яті», отже, виконує важливу місію посередника між минулим, сучасним, майбутнім і є важливим важелем соціалізації індивіда. Інша річ, що в сучасних переобтяжених величезною кількістю інформації суспільствах на людину тисне величезний апарат ідеологічного примусу. Кожна політична сила намагається «за максимумом» використати підвладний їй інформаційний простір. Продукування історичного знання теж поставлене «на потік» – з усіма позитивами й негативами, які супроводять будь-яке «серійне виробництво». А відтак «локуси пам'яті» неминуче перетворюються на конфліктні зони. Ілюстрацією цього можуть служити ті «битви за минуле», які точаться на пострадянському просторі, стимулюючи постійні спекуляції навколо «відновлення історичної правди».

Для підтримання (як і для руйнування) колективної ідентичності історія цінна тим більшою мірою, що кожен може трактувати й використовувати її на свій розсуд. Саме поняття «історія», яким користується людство упродовж як мінімум двох з половиною тисячоліть, сьогодні лишається не менш розмитим і багатозначним, ніж у часи Геродота. Робити історію і писати історію – зовсім різні види діяльності, і навіть з-поміж професійних знавців історії – історіографів – виділяються свої теоретики, фактографи, популяризатори. Інколи й фахівцеві важко розібратися у складних переплетеннях позитивістських, історико-антропологічних, структуралістських, постструктуралістських, постмодерністських, мікроісторичних та інших напрямів історичного знання. Кожний історик одноосібно вирішує проблему: який напрям дослідження обрати, що важливо донести до колективної свідомості і про що без великої шкоди для неї можна не згадувати. Але кожен причетний до написання історичної розвідки не може не замислюватися над тим, яку функцію він при цьому виконує і як, зрештою, його слово «відгукнеться». Хтось добросовісно відшукує щоразу вислизаючу Істину, хтось прагне залишити свій слід у трактуванні тієї чи іншої події, хтось відверто виконує соціальне замовлення.

¹⁴ Тьесс А.-М. Использование национальной истории в политических целях. – С.97.

3. Політика формування історичної пам'яті: світовий і вітчизняний досвід

Вибудовуючи стратегію формування історичної пам'яті, владні структури й культурні еліти будь-якої країни мають враховувати як загальноцивілізаційні особливості історичного процесу, так і власний історичний досвід. Для України одним з першочергових завдань у цьому плані є врахування багатополарності українського політичного ландшафту. Сучасна Україна – це у багатьох відношеннях безпрецедентно складний територіальний комплекс, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехрещування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Зрештою, це і своєрідна контактна зона, де мирно або не мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною. А це означає, що запропонувати суспільству «образ минулого», який рівною мірою задовольнив би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій, доволі проблематично, якщо взагалі можливо. Доводиться рахуватися і з відмінними підходами істориків, вихованих у різноспрямованих системах світобачення. І, що не так вже й часто береться до уваги, з протистоянням двох типів націоналізму – радикального українського, з жорсткою етнічною прив'язкою й нетерпимістю до ідеологічних компромісів, і більш толерантного, але із залишками імперських амбіцій, російського.

Інколи питання щодо об'єктивності історичного знання формулюється надзвичайно гостро: мовляв, а чи взагалі існує незаангажована історична наука? Тут варто розрізняти, по-перше, історичну науку й історичну пам'ять, а по-друге, заангажованість як прямий тиск ідеології чи політики і особистий погляд історика, зумовлений його життєвим досвідом, освітою, соціальною належністю тощо. Історик, як і будь-який дослідник, має право на особисту позицію і власне трактування об'єктивності й історизму. Якщо ця позиція не продиктована кон'юнктурними міркуваннями, її слід поважати. А оскільки нейтралізувати ідеологічний вплив на історичну науку ще нікому не вдавалося, до конфлікту інтерпретацій варто ставитися з розумінням. На іронічне ставлення заслуговують і часто висловлювані обурення щодо «переписування історії». Навряд

чи його можна уникнути: кожне нове покоління привносить у суспільний дискурс щось своє, наука розвивається, з'являються нові дані, нові ракурси історичного бачення. Сподіватися на те, що історичні постулати лишатимуться незмінними упродовж десятиліть, меншою мірою наївно.

Не випадково Європа, ще недавно розділена кордонами й ідеологічними упередженнями, наполегливо вибудовує не лише механізми примирення, але й своєрідну «стратегію коригування пам'яті» – насамперед як систему упередження конфліктних ситуацій, що можуть виникати на ґрунті «недоосмисленого» минулого. «Якщо ми хочемо мати Європу, їй потрібен «пам'ятевий кодекс», а не просто сума національних історій, вважає, приміром, французький історик Ф. Жутар¹⁵. Інструментарій європейської «пам'ятевої історизації» надзвичайно широкий – від двосторонніх комісій істориків до спеціальних заходів «підтримання миру», від заснування «інститутів пам'яті» та спеціалізованих музейних установ до винесення спірних питань на розгляд міжнародних організацій – Ради Європи, ОБСЄ тощо. Інколи навіть здається, що неупереджений науковий аналіз починає підмінятися правовим чи адміністративним регулюванням. І все ж кодифікована «спільна європейська пам'ять» поки що лишається добрим побажанням.

Нічого дивного у цьому немає – національний інстинкт, не кажучи вже про сформовану національну ідентичність, непідвладний навіть найуспішнішим політичним проектам. Складний і суперечливий історичний процес, в якому добро і зло можуть співіснувати навіть у діях окремої людини, а перемоги часто невіддільні від поразок, у просторі дозованої пам'яті постає, як правило, у чорно-білому зображенні. Осучаснені ідеальні схеми не передають не лише атмосферу епохи, але й нюанси світовідчуття людей, в душах яких почуття обов'язку постійно змагалося із інстинктом самозбереження. З позицій сучасності легко «засуджувати» минуле, пропонувати інваріанти, відверто моралізувати. Але кому дано збагнути породжувану насильством психологію людини, затиснутої в лещата реальної чи уявної безвиході? В історії кожного народу є сторінки, які викликають почуття жалю або сорому. Але право судити когось мають лише сучасники, для нащадків же головне – відчуття суспільний контекст тієї чи іншої епохи і, по можливості, утримуватися від категоричних суджень.

¹⁵ Цит. за: Розу В. Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009. – С. 221.

Саме тому лише історики у всеозброєнні сучасного соціо-гуманітарного знання, а не владні структури й політичні сили мають визначати рамки й пріоритети політики пам'яті. Найчіткіше цю позицію формулюють французькі історики, які 2005 р. створили Комітет нагляду за публічним використанням історичної науки. Історична наука, доводять вони, «не є об'єктом якоїсь юрисдикції. У вільній державі ані парламент, ані судова влада не мають юридичного права встановлювати історичну істину». Прийняття французьким урядом кількох «законів про пам'ять» стало причиною гострих конфліктів, аж до відставок, судових позовів, петицій та демонстрацій¹⁶.

Що ж до модних стратегій «примирення», то вони можуть бути «палицею на два кінці». Навіть Іспанія, де ця стратегія довго фігурувала як зразкова, нині демонструє доволі скептичне ставлення до ідеї «пам'ятевого консенсусу». Асоціації повернення історичної пам'яті вважають некоректним і небезпечним замовчування злочинів проти людяності, скоєних франкістським режимом. У цій державі новий консенсус нині базується не на імперативі забуття й урівнювання катів і жертв, а на потребі «воскрешати не єдину пам'ять, а множину пам'ятей»¹⁷.

Ця проста істина, однак, слабо усвідомлюється у сегментованому, поляризованому українському соціумі. Дискусія про відтворення минулого в історичній пам'яті втягнула величезні маси людей – від політиків і професійних істориків до школярів. Утім, відносний консенсус у питанні про роль історичного знання існує лише на рівні визнання його визначального впливу на процеси соціалізації молодого покоління та вихованні патріотизму. Але вже саме бачення патріотизму демонструє наявність у суспільстві безлічі розподільчих ліній. Для когось патріот – це насамперед захисник етнокультурних надбань віками поневоленого народу. Інші вкладають у це поняття відкритість до загальноцивілізаційних надбань, вміння йти у ногу з часом, бачити перспективу, жити у злагоді з оточенням і власною совістю.

У сучасному когнітивному просторі стикається багато різноспрямованих підходів у питанні про те, чим є історичне знання – інформацією про події, що відбувалися в минулому, орієнтаційною матрицею для коригування суспільних настроїв чи

¹⁶ Тьесс А.-М. Использование национальной истории в политических целях. – С.92 – 104.

¹⁷ Мартинес-Малер О. Іспанія в боротьбі зі своєю минувшиною: болісні й суперечливі траєкторії пам'яті // Європа та її болісні минушини. – С.66 – 76.

набором довільно вибудованих істориками конструкцій задля творення наперед заданих легітимаційних схем. Значною мірою ця різноспрямованість визначається тим, що не завжди проводиться чітка грань між науковим і т.зв «ужитковим» історичним знанням. Л. Зашкільняк має рацію, коли говорить про «неуникненну дихотомію історичних знань: з одного боку, вони є продуктом певної соціально-культурної спільноти, яка прагне усвідомити й злегітимізувати себе, посівши відтак своє місце серед інших соціальних спільнот (колективів, націй, держав тощо); з другого, – вони з необхідності прагнуть вийти за рамки цієї спільноти й усвідомити себе в загальнолюдському вимірі, у порівнянні з іншими. Звідси й нерозв'язна епістемологічна суперечність між соціально-культурною залежністю, схильною до ідеалізації себе та своєї спільноти, і загальнолюдським поглядом на світ, де «я» і моя спільнота взаємодіють з іншими «я» і спільнотами. І, на жаль, не завжди виглядають привабливо»¹⁸.

Інша річ, що ані ця дихотомія не є неуникненною, ані епістемологічна суперечність не така вже й нерозв'язна. Надзвичайно низький рівень національної самокритики в українському суспільстві знайшов свій найбільш кристалізований вияв у створенні вкрай ідеологізованої схеми історичного процесу, в якій майже непогіршений український етнос незмінно постає у ролі жертви «зловорожих» сил, а його внесок у загальнолюдську культуру значною мірою нівелюється внаслідок того, що був зроблений «чужими» мовами. Варто ввести украї героїзовану козацьку історію у реалістичний контекст пізньосередньовічного й ранньоновочасного варварства із притаманною йому жорстокістю, щоб зрозуміти небездоганність спрощених схем витоків української Руїни та її сумних наслідків, зазвичай пов'язуваних виключно з російським імперським впливом. Ще важливіше нарешті усвідомити: той символічний (і матеріальний також) ресурс, за володіння й управління яким сьогодні ведуть відчайдушну боротьбу українські еліти – це спадок УРСР, в міфологізованій історії якої більшість новітніх інтерпретаторів не бачить нічого, окрім державного терору.

Усякий міф прагне до позаісторичного, мінімально обтяженого проблемами, канону. Доводиться визнати, що саме таким є сучасне, всуціль міфологізоване й до краю спрощене бачення радянського історичного досвіду України. Лінійна, телеологічна, етноцентристська в своїй основі схема українського історичного досвіду набула інструментального значення. Наші еліти навчи-

¹⁸ Зашкільняк Л. Історія «своя» й історія «чужа» // Критика. – 2009. – Ч.9 – 10. – С.24.

лися вправно оперувати потрібними їм «образами минулого». Але неподолане завдяки цьому минуле завжди виявляється в змозі «помститися» тим політикам й історикам, які відсепаровують факти на догоду цьогохвилинним потребам. А в суспільстві «страждальний» дискурс поглиблює відчуття втоми, глибинний дискомфорт, підживлює соціальний фаталізм.

«Оборонна психологія» міцно вкарбувалася в історичну пам'ять українського народу. Багатовікова залежність і вироблений на цій основі комплекс меншовартості спричинилися до того, що його героями найчастіше ставали не видатні мислителі, не вчені зі світовим ім'ям, не творці архітектурних шедеврів, а «незламні борці». Поволі мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях стало домінантою українського світосприймання. І це можна зрозуміти і для якогось етапу навіть виправдати – адже й сам «український проект» був здійснений лише у контексті жорсткого протистояння. Не було ні найменшого шансу на здобуття української незалежності в мирному руслі демократичного розвитку. Вона могла стати витвором або війни, або революції, або їх обох, і саме на цих шляхах вона здобувалася у 1917 – 1920 рр. Але оскільки ця боротьба не увінчалася успіхом, а розчленування України навіть поглибилося, «травмована свідомість» дістала додатковий регіональний вимір.

Те, що різні частини України упродовж століть перебували по різні боки державних кордонів, наклало такий виразний відбиток на типи регіональної самосвідомості, що оцінки всіх доленосних для України історичних подій і визначних історичних постатей у регіональному колективному баченні виявляються гостро відмінними. Найменш упереджений серед російських українознавців О. Міллер навіть вважає, що тут сформувалися й існують досі дві українські ідентичності, які відрізняються не тільки за мовними уподобаннями, але й за тим образом минулого, який лежить у їхній основі (надалі він, щоправда, визнає, що конкурують не так територіальні ідентичності, як відмінні різновиди націоналізмів). Але вісь протистояння окреслена чітко: західноукраїнці дивляться на східноукраїнців як на об'єкт соціальної інженерії й зіпсованих чужим впливом і навпаки. За оцінкою Міллера, Президенти Кравчук і Кучма намагалися зменшити розрив між двома типами української ідентичності, проводячи обережну, на вигляд суперечливу, політику формування ідентичності. Ющенко різко посилив націоналізаторський курс, поглибивши протистояння в суспільстві¹⁹.

¹⁹ Міллер А. Политика строительства нации-государства на Украине // Политическая наука. – 2010. – №1. – С. 76 – 99.

В результаті у тій схемі історичного процесу, навколо якої вибудовується політика пам'яті в Україні, «точок дотику» майже немає, як немає і загальновизнаної схеми історичної еволюції. «Нативістський» наратив вибудовується за шаблоном: Київська (вже українська) Русь – Галицько-Волинська держава – шляхта й козацтво у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій – колоніальний стан українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях – «визвольні змагання» УНР, Української держави та ЗУНР – «советська окупація» – героїка ОУН-УПА – українське дисидентство – здобуття незалежності. В альтернативній схемі пріоритети розставлені по-іншому: давньоруська народність – литовсько-польська колонізація – Переяславська рада – суспільно-політичні рухи – Жовтнева революція і громадянська війна – утворення УРСР – Велика Вітчизняна війна – розпад СРСР. Відповідно і «пантеон героїв» гостро відмінний. Обидві схеми хибують на прямолінійність і спрощення, а з факту компромісності самого «українського проекту» робляться протилежні висновки. Відсутність в Україні як держави скільки-небудь вираженої ідеологічної стратегії робить конкуренцію інтерпретацій, по суті, безконтрольною і підвладною будь-яким політичним впливам.

Коли українським елітам допоможе прийти до спільної мети розумно інтерпретований і артикульований історичний досвід, поки що сказати важко. Адже, як точно підмітив Г. Гребенник, «європейський досвід пам'яті – «подолання травматичного минулого», наш вітчизняний – відтворення непримиренності»²⁰. Непримиренність підживлюється як успадкованою «подвійністю» й гібридністю регіональних самоідентифікацій, так і невтомно пропагованим правим спектром політичної думки негативізмом щодо радянської спадщини і всього того, що формувало систему світосприймання старших поколінь. Не встигнувши як слід сформуватися, громадянсько-територіальні ідентичності зазнали руйнівного впливу штучно нав'язуваних «заперечувальних», негативістських підходів. Нові міфологеми розквітають буйним цвітом, тому що завжди існує можливість спекуляцій на ідеях «повернення» і на зовнішніх впливах («п'ята колона», «чорний піар», «чужі політтехнології»). Останнім часом дістала своєрідне «друге дихання» глибоко закорінена в українській самосвідомості міфологема «зради» – за нових умов вона виявилася зручним інструментом поділу на «своїх» і

²⁰ Гребенник Г.П. Проблема отношений политики и морали (Опыт конструирования макиавеллианско-кантианского метадискурса). – Одесса, 2007. – С.468.

«чужих» і водночас перешкоджання ідеям розвитку, самодостатності, обстоювання власної позиції. Риторика «захисту демократії» маскує кроки у напрямі утвердження принципів авторитаризму й політичного сектантства. Під запитання ставляться самі поняття індивідуальності і прав людини.

На фоні нескінченних і поки що малопродуктивних звертань до історичної пам'яті потьманили ширші поняття – історичне мислення, історична свідомість, які відображають, між іншим, рівень відповідальності суспільства за адекватність своїх знань про минуле. Оптимальний рух знань у часі потребує такого спрямування процесу пізнання, в якому ідеї продукуються на основі синтезу традицій та інновацій. Історичне мислення пробуксовує, коли замикається у колі усталених схем і консервативних догм. Соціум ризикує викривленням власних часово-просторових орієнтацій, якщо виявляється нездатним зрозуміти виклики часу, подивитися критично не тільки на зовнішні обставини свого існування, але й на власні дії і вчинки. А це означає, що інтелектуали повинні відчувати особисту відповідальність за той стереотип «історизації», який поширюється з їхньої подачі на масовому, особливо освітньому, рівні.

4. Тиск міфів на історичну пам'ять

Польський історик Г.Самсонович з притаманною йому іронічністю писав, що історія подекуди нагадує йому театральну костюмерну, де зберігаються туалети для дуже різних п'єс. Здебільшого їх беруть звідти залежно від потреб часу²¹. За сумною іронією тут стоїть констатація того, що історичне знання доволі часто виконує суто службову функцію легітимізації (або, навпаки, делегітимізації) влади чи певних політичних сил. У суспільствах, зациклених на пріоритетах споживацтва, за логікою споживацьких рейтингів конструюється й побудована на історичних символах політика пам'яті. Логіка раціональності, якій підпорядкований відбір сюжетів, вміщуваних у «соціальні рамки пам'яті», дуже часто виявляється на практиці логікою політичної вигоди, підкріпленою системою міфів.

Міфи супроводили процес історієписання в усі часи. Ще Геродот писав про міф як про «прикрашену історичну подію». Як атрибут людської свідомості й елемент культури міф виконував функцію пояснення незрозумілих суспільних процесів, як вторинна семіологічна система (метамова) він, навпаки, затемнював справжню суть цих процесів на догоду тим чи іншим політичним потребам. Від найдавніших часів і до наших

²¹ Samsonovich G. O «historii Prawdziwej». – Novus Orbis, 1999.

днів наукове історичне знання й міфологізована історична свідомість вибудовуються на різних підвалинах, у них відмінні часові коди й засоби популяризації «вічних істин».

Історієписання підпорядковане ритмам лінійного часу; досліджуючи минуле, історик виходить на осмислення сучасного й майбутнього за законами раціональності й послідовності. «Безперервність історії, – зазначав А. Тойнбі, – найпривабливіша з усіх концепцій, вибудована за аналогією з уявленнями класичної фізики...Розділи історії будь-якого окремо узятото суспільства нагадують послідовні ступені досвіду людини»²². Що ж до уведення історичних фактів у контекст міфологізованої історичної пам'яті, то воно відбувається в руслі циклічності; його домінантою є повторюваність і постійне повернення до «архетипічних витоків». На зміну оповіді приходять фрагменти, як правило, довільно змонтовані й витлумачені. «Гетеротопія доповнюється гетерохронністю: суперечливі контексти зближуються у просторі й часі вельми довільно...Відбувається «втягнення» минулого в актуальні контексти, що обертається його «осушаченням», вільними реінтерпретаціями й «новими прочитаннями»...Історичний час віртуалізується й дістає нелінійну багатозначність, яка перестає бути джерелом значущих смислів і починає служити віртуальним розважальним фоном повсякденного комфорту. Історичні образи, перетворюючись на об'єкти споживацтва, самі підпорядковуються тепер логіці споживацьких рейтингів»²³.

Про міфотворчість у формуванні історичної пам'яті пишуть багато, але алгоритм міфотворення в системі історичного знання лишається все ж непроясненим. Погляд на міф як прямий обман фігурує найчастіше, але суті міфотворчості він не розкриває. Ми не часто замислюємося над тим, чому кожна національна культура простежує свої початки у певному історичному каноні, в основі якого лежить культурний міф. «У тому або іншому вигляді міф присутній у суспільній та індивідуальній свідомості, створюючи цілісний образ – картину буття людини у світі історій й вічності. По суті, міф виконує найважливішу функцію зняття екзистенційних і логічних суперечностей між історично минулим та позачасовим – культури у вічності та вічності в культурі». Міф допомагає людині

²² Тойнбі А.Дж. Постигание истории. Избранное. – М., 2001. – С.43 – 44.

²³ Горин Д. По ту сторону «принципа истории»: об одной особенности исторического самосознания // Неприкосновенный запас. – 2009. – №6. – С.123 – 132.

позбутися страху перед історією. Циклічний час, притаманний міфології, дарує людині не лише зрозумілу їй самостійну форму самовиявлення – ритуал, але й особливу метафізичну звабу й духовну рівновагу²⁴.

Близькими до істини є трактування міфу як замкнутої символічної системи з власним конструктивним потенціалом. Останній яскраво проявляється на стадії легітимізації націотворчих спрямувань і державницьких ідей. Особливість міфу як складного смислового комплексу в тому, що він не піддається верифікації і спростуванню фактами. Живучість міфів зумовлюється тим, що вони перебувають у позараціональному просторі, експлуатуючи інтуїтивні відчуття й генетично успадковані передсуди. У політичному полі міф виконує поряд з маніпулятивною і своєрідну «обмежувальну» функцію – саме він задає параметри відокремлення «свого» політичного простору від «чужого». Саме тому «спростування» міфів виявляється, як правило, невдячною справою – адже вони приймаються «на віру» і вже тому, по суті, перебувають поза «принципами історії».

Популярність міфів пояснюється не лише їхньою інструментальною функцією, але й зручністю спрощених, прийнятих на віру певних стереотипів масової свідомості. За Р. Бартом, міф «дарує есенціальну простоту; у світі, який він організує, немає суперечностей, оскільки немає глибини»²⁵. Позараціональність міфу і примат у ньому образно-емоційного начала виявляються «запитаними» особливо в часи суспільної нестабільності. І саме в ці часи до мови міфів охоче звертаються ідеологи. Незалежно від того, на яких цінностях і яких передсудах базуються штучно сконструйовані політичні міфологеми, вони майже завжди мають у своїй основі опозицію «ми – вони», протиставлення «героїв» і «злодіїв». Застосування евфемізмів, підміна дефініцій виступають як засоби політичної містифікації, яка затемнює справжню суть подій і явищ.

Н. Яковенко досить точно визначила джерела функціонування у вітчизняному історичному дискурсі шести-семи своєрідних формул-міфем, що, починаючи з кінця XIX ст., витворювали український національний міф. Від міфу про «вибір» (віри, протекції) через міфему безперервного тяжіння до «возз'єднання» прокладався шлях до пошуку «окупантів» і такого «історіографічного пропагандизму», який не полишав

²⁴ Жукова О.А. О мифологических соблазнах русской истории и культуры // Вопросы философии. – 2010. – №4. – С.110 – 122.

²⁵ Барт Р. Мифологии. – М., 1996. – С. 270.

місця «для буденного життя, для елементів громадянського суспільства, для феномену взаємопроникнення культур тощо»²⁶. Зрештою утвердився нині домінуючий спосіб тлумачення минулого як пошук прецедентів для підтвердження тих або інших достоїнств українського народу, а відтак і викривлений погляд на історичну науку як на свого роду «національний проект», який морально зобов'язує дослідника пропагувати патріотичні цінності.

Якщо пильніше придивитися до матриць вітчизняної історичної пам'яті, неважко переконатися, що вони всуціль зіткані з міфів, починаючи з трипільського, через киеворуський та козацький, аж до залишково-радянського, з одного боку, й оновленого бандерівського – з іншого. Будь-які спроби розхитати бодай один з цих міфів шляхом раціоналістичних міркувань і неспростовних фактів ані у колі професіоналів, ані на рівні масової свідомості «не спрацьовують». Насамперед тому, що кожен міф намертво зрісся з певною ідеологією і відповідає цілком визначеним політичним потребам. Тому дискусії на теми історичної пам'яті перетворюються, як правило, на зливу взаємних звинувачень у заангажованості і не підносять рівень історичного знання, а навпаки, дискредитують його.

Отже, міф з легкістю стирає грані між історією й ідеологією, історією й політикою. При цьому, як підмітив К. Леві-Строс, міфологічна логіка досягає своїх цілей немовби ненароком, обхідним шляхом, засобом «бриколажу»²⁷. Включаються механізми соціально-символічного позасвідомого, причому у стані політичних протистоянь опора на міф усвідомлюється як внутрішня потреба визначення по лінії «свій – чужий».

Я. Грицак має рацію, коли пише, що історичні міфи відіграють надзвичайно велику роль у націотворчому процесі. Через свою могутню притягальну силу вони є надзвичайно ефективними засобами творення колективної ідентичності, навіть за умови пасивності реальної чи потенційної спільноти. Держава активно втручається у цей процес, намагаючись у такий спосіб закріпити конгруентність понять «нації» та «держави» й так «уполювати одразу двох зайців» – злегітимізувати саму себе та виховати лояльних громадян. Історики й особливо публіцисти теж не стоять осторонь реалізації цих завдань. «Великим питанням залишається, однак, наскільки історики

²⁶ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // [http:// www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm](http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm)

²⁷ Леві-Стросс К. Структурная антропология. – М., 2008.

можуть впливати на кінцевий продукт, навіть якщо вони свідомо ставлять собі таку мету; скажімо, у тих випадках, коли пишуть шкільні програми та підручники з історії»²⁸.

Про нову міфотворчість в історієписанні сказано вже так багато, що примножувати приклади навряд чи варто. Тут хотілося б звернути увагу лише на кілька небезпек. Перша – у поле суспільної уваги потрапляють переважно ті події і факти, які мають роз'єднувальний потенціал. Підміна, на яку мало хто звертає увагу: те, що робилося в СРСР на ґрунті гіпертрофованої класової ненависті, нині трактується у категоріях «колоніального визиску», «окупаційного режиму». Внаслідок висування на перший план етнічних мотивацій причини й наслідки міняються місцями; конструювання «образів минулого» здійснюється за осучасненими матрицями. Це неминуче тягне за собою ефект «трансплантації понять» і таке «перекодування пам'яті», яке уявляється потрібним з точки зору політичної кон'юнктури. Ідучи таким шляхом, важко вибудовувати культуру порозуміння, зате легко збільшувати потенціал нетерпимості. Не доводиться вже говорити про те, що постійний пошук ворогів на стороні обертається проти тих політиків, які цим займаються, бо нівелює те відчуття відповідальності перед історією за власні дії, яке становить основу усякої раціональної політичної поведінки. Уроки історії засвоюються лише тоді, коли породжують загострене відчуття самокритики.

Другою небезпекою є той виразно етноцентристський фокус у підходах до минулого, який уже відчутно стає на заваді створенню повнокровної картини історичного процесу. Етнічна історія України, якщо говорити не лише про український, а й про єврейський, кримськотатарський та інші етноси, в усі часи складалася драматично – насамперед внаслідок дії геополітичних чинників, але також і внаслідок слабкості й нескоординованості дій етнічних еліт. Але як акцентована «віктимізація», так і настійлива «етнізація» історії – далеко не кращі з методологічного погляду підходи до відтворення минулого у всій повноті й багатогранності. Етнічні самоідентифікації можуть бути головними у самовідчутті якоїсь частини суспільства, але значно більше людей жило й живе іншими інтересами й турботами. Це особливо помітно за умов сучасної України, в якій значна частина громадян опинилася на межі виживання.

Легко зрозуміти галичан – їхні етнічні домагання так послідовно ігнорувалися австрійським урядом і поляками, що

²⁸ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С.15.

протестний етнонаціоналізм став «альфою й омегою» їхнього світовідчуття. Але немає жодних підстав переносити цей стереотип у загальну атмосферу Наддніпрянщини, де етнічна самосвідомість аж до початку XX ст. була притаманна лише незначній частині населення. Можна по-різному ставитися до марксистської теорії класів і класової боротьби, але зображувати події 1917–1920 рр. в Україні лише у кольорах національної революції означає не лише спрощувати загальну картину, але й перекривати кисень для розуміння дальшого розвитку ситуації, внаслідок якого Україна опинилася у складі СРСР.

Третя небезпека полягає, на наш погляд, у неспроможності подивитися відкритими очима на радянський період вітчизняної історії. Бачити тут один суцільний негатив – антиісторично і з будь-якого погляду непродуктивно. Сучасна Україна є спадкоємницею не стільки УНР, яка виявилася дуже короткочасним, до того ж невдалим, експериментом, скільки УРСР. Не будемо фокусувати увагу на намірах і планах Кремля – це тема окремої розмови. Але ж значно більш вагомими є об'єктивні виміри радянської спадщини – друга в Європі за розмірами територія, закріплення за Україною статусу модерної держави, а за українською етнонацією ознак «титularyності», оптимальний фундамент для вирішення проблем територіальної організації внаслідок зафіксованих радянським ладом міжреспубліканських кордонів і наявності відповідних республіканських організаційних структур, модернізаційні здобутки у сфері економіки, високий освітній рівень населення, членство в ООН і багато іншого. Якби більшовики у свій час не підтримали лозунг права націй на самовизначення і не створили своєрідну напівдержавну субстанцію у вигляді УРСР, шлях до української незалежності міг би бути значно довшим.

Абсолютно непродуктивним з будь-якої точки зору виявилось ігнорування і навіть демонстративне відкидання як «чужого» того величезного пласту російськомовної культури, який упродовж століть творився спільними зусиллями росіян і українців. Виразний тиск ідеології у даному разі «працює» на збіднення пласту українських культурних надбань, викреслює з української історії безліч імен людей, пов'язаних з нею походженням і симпатіями.

Отже, хоч як ставитися до історичних міфів, не можна не бачити того, що міф – це апріорна форма мислення, яка прагне до позаісторичного, мінімально обтяженого проблемами, канону. Доводиться визнати, що саме таким є сучасне, міфологізоване й до краю спрощене бачення історичного досвіду України. За Г. Касьяновим, воно вибудоване «відповідно до етнічно

ексклюзивної, місцями ксенофобської (росіє- і полонофобської), телеологічної, лінійної версії. З одного боку, це сприяло певній кристалізації української національної самосвідомості, з іншого – породило й породжує проблеми з громадянською ідентичністю: у країні з полікультурною історією та явними культурними відмінностями між компактними регіонами така версія у перспективі є небезпечною»²⁹. Настав час нарешті визнати: етноцентристська в своїй основі схема українського історичного процесу не витримує наукової критики. Лише від сумлінності й скоординованості дій істориків залежить, чи буде вона у найближчій перспективі наближена до життєвих реалій.

Робота з критичної переорієнтації культури пам'яті надзвичайно складна і для певної категорії істориків навіть болісна. Адже зручна схема «пошуку ворога» і віднесення на його рахунок усіх мислимих і немислимих бід значно менше обтяжує свідомість, ніж осмислення власних, національних провин. Але без такої роботи марно сподіватися на ефект формування загальногромадянської ідентичності і поліпшення іміджу в очах світової спільноти. Це блискуче доведено, зокрема, німецьким досвідом переосмислення власного «темного» минулого. Історикам ФРН нелегко дався відхід від колективної амнезії зі стратегією замовчування злочинів нацистського режиму. Але лише тоді, коли вони твердо стали на шлях донесення до світу «саморефлектуючої пам'яті про націонал-соціалістичне варварство», своєрідна «архітектура примирення» принесла бажаний результат.

Під впливом цього процесу значно реалістичніше на темні плями у власній історії почали дивитися й історики інших країн Заходу. «Ідеалізуючі національні оповіді» стали об'єктом гострої критики, а внаслідок публічного обговорення ганебних явищ минулого соціуми дістають потужний моральний імпульс. Що ж до Німеччини, то нині внаслідок плідної роботи спільних – німецько-польської, франко-німецької та інших – комісій вона вже значно меншою, якщо не мінімальною мірою відчуває тягар колишнього іміджу «воєнного противника» в очах європейської спільноти.

Україні, усвідомлює це її історичний загал чи ні, теж доведеться пройти свій шлях переформатування історичної пам'яті, і не найгіршою стратегією при цьому може бути критичний перегляд домінуючої нині «націоналізуючої оповіді». У даному разі нас цікавить, однак, не стільки стратегія, скільки тактика, а саме: вибір тих прийомів історизування, які можуть

²⁹ Касьянов Г.В. Украина между Россией и Европой: превратности выбора // Новая и новейшая история. – 2005. – №3. – С.80.

виявитися оптимальними для відтворення минулого в усій його повноті й неоднозначності. Адже реконструкція минулого – це не просто його відтворення у вже стертому, значною мірою віртуальному, вигляді. Це ще й корекція вже запропонованих попередниками уявлень про минуле, а отже, і певна ломка у суспільній свідомості засвоєних тією чи іншою мірою істин.

Базову довіру в суспільстві, про яку всі ми мріємо, неможливо забезпечити на шляхах наслідування успадкованого від радянських ідеологічних доктрин відмежування «своїх» від «чужих». А отже, значного переосмислення потребують не лише конструкти войовничої непримиренності, компромісу, зради, але й відповідні суспільні практики. Погодьмося з очевидною істиною: не тільки ми конструємо минуле, але й минуле «програмує» нас, вчить бути мудрішими. Надзвичайно важливо відшукати ту грань між сакралізацією й героїзацією минулого і його критичним осмисленням, яка не збільшуватиме неминуче присутній у кожному суспільстві конфліктогенний потенціал, а зменшуватиме його на основі раціональності й розуміння тих непростих обставин, в яких доводилося діяти нашим попередникам.

5. Методологічна культура формування історичної пам'яті

Сучасна методологічна культура мислення допускає різні тлумачення одних і тих самих процесів і явищ. Думка О. Шпенглера про те, що «немає ніяких вічних істин» і що «не існує абсолютно правильних або хибних точок зору»³⁰ багаторазово підтверджена історичним досвідом. На практиці, однак, завдання узгодження відмінних точок зору є складним не лише на рівні інтерпретаторів подій і явищ, але й на рівні масової свідомості. Ті або інші оціночні категорії легко укорінюються в емоційній сфері і сприймаються «на віру»; в разі етнічних, релігійних чи інших ускладнень вони легко перетворюються на додаткове джерело конфліктності. При цьому колективні феномени, як правило, тяжіють до лінійних, спрощених, а то й відверто міфологізованих конструктів, бо міфи легше сприймаються на масовому рівні. Експлуатуючи інтуїтивні відчуття й генетично успадковані передсуди, вони позараціональні у самій своїй основі.

Сьогодні в інтелектуальних колах Заходу до досліджень, створених в річищі «історії пам'яті», існує досить стримане, щоб не сказати негативне, ставлення. За висновком австрійського культуролога Й. Файхтінгера, з точки зору впливу на стан

³⁰ Шпенглер О. Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1993. – С.155.

національної ідентичності ці праці значної цінності не мають. «Тематика пам'яті користується сьогодні широкою популярністю у засобів масової інформації, однак найчастіше продається, так би мовити, старе вино у нових міхах»³¹.

Песимістичний тон відомого вченого можна зрозуміти: адже даремно дошукуватися істини там, де історизація використовується як засіб для посилення відчуття «Ми» на протигагу відчуттю «Ви». Вибудовуючи фундамент історичної пам'яті, кожне нове покоління діє за принципом «образного моделювання», відшукуючи в минулому те, що співзвучне його настроям і очікуванням. Конструювання «образів минулого» неминуче пов'язане із трансплантацією понять і змішуванням часів; по суті, відбувається штучне викривлення того, що відбувалося насправді, свідомо чи неусвідомлена «гра в минуле і з минулим». При цьому саме поняття «образ минулого» набуло своєрідного символічного змісту. «Образ минулого виконує роль соціального посередника між минулим і сучасним; агента впливу сучасного у просторі минулого і минулого у сучасному»³².

Варто також пам'ятати, що незалежно від питомої ваги міфологічної складової історична пам'ять – це різновид не наукового, а прикладного знання. Прикладні знання принципово локальні й еклектичні, вплив практичного (відомчого, меркантильного) інтересу на пізнавальні прийоми тут може бути визначальним. Власних когнітивних основ прикладна наука не створює; «логіка її розвитку задається іззовні», і тому прикладне знання легко трансформується у набір технологічних рецептів. Щоб вийти поза межі власної службової ролі, прикладна наука повинна постійно співвідносити свої висновки із фундаментальним знанням і коригувати їх³³.

На відміну від пам'яті як такої історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду. Кожний історичний факт потрапляє ніби під промінь прожектора і стає об'єктом прискіпливого аналізу. До того ж цей аналіз здійснюється, як правило, людиною небезсторонньою. Керуючись власною системою цінностей, вона

³¹ Файхтінгер Й. По ту сторону методичного націоналізму. Перспективи культури, исторической памяти и идентичности в Европе // Вопросы философии. – 2007. – № 9. – С.35.

³² Глебова И.И. Травматическое прошлое и национальная политическая культура // Политическая наука. – 2006. – №3. – С.115 – 116.

³³ Пружинин Б.И. Ratio Serviens? Контуры культурно-исторической эпистемологии. – М., 2009. – С.197, 269.

сама обирає «точку відліку» у підході до тієї доби, яку вивчає. А майже неминуча «оціночна бінарність» (біле – чорне, добре – погане) заважає бачити півтони і нюанси. Плюси на мінуси і навпаки змінюються напрочуд легко, і саме це відкриває майже необмежені можливості для маніпулювання суспільною свідомістю. Зведення в абсолют своїх виняткових достоїнств супроводиться застарілими претензіями до «інших». Ідентичності, створювані на основі таких версій минулого, запрограмовані на конфлікт. Саме тому, констатує Є. Хельберг-Хірн, «колективна пам'ять ані лінійна, ані безстороння: вона вибіркова і підвладна емоційній і політичній цензурі... Ідея альтернативного минулого необхідна для нинішнього виправдання альтернативного майбутнього»³⁴.

Глобалізаційні процеси ставлять під сумнів евристичну й особливо комунікативну цінність виробленого на традиційному фундаменті історичного знання – до такої міри, що питання «Чи виживе Кліо за глобалізацією?» виноситься у заголовки статей в авторитетних журналах. Висновок про те, що національна історія в епоху глобалізації «не лише не потрібна – вона заважає»³⁵, на перший погляд, може здатися провокативним і позбавленим будь-якої логіки. Але з урахуванням радикалістських крайнощів, притаманних сегментованим суспільствам із фрагментованими політичними культурами, варто замислитися над тим, які наслідки може мати заангажований погляд на історію, коли його пропагують державні структури. Адже в епоху глобалізації історія виразно перетворюється із засобу групової самоідентифікації на джерело продукування комерціалізованих образів. Пристосовуючись до потреб ринку, вона з легкістю підміняє ідею оволодіння знанням маніпулятивними конструктами.

Політика пам'яті – це і є процес вибудовування співзвучних настроїв епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї. Але водночас вони здатні виконувати і функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій.

³⁴ Hellberg-Hirn E. Imperial Imprints. Post-Soviet St.Petersburg. – SKS Finnish Literature Society – 2003. – P.114.

³⁵ Бойцов М.А. Выживет ли Клио при глобализации? // Общественные науки и современность. – 2006. – № 1. – С.93.

З подачі постмодерністів у сучасній історіографії дедалі частіше можна зустріти твердження на зразок того, що історик має безмежну свободу у виборі способів осмислення й описання реалій минулого. Цей постулат предметно заперечує у своїй книзі «Історичне судження. Межі історіографічного вибору» англійський історик Дж. Горман. Для історії історіографії, якщо вона написана у контексті прагматичної філософії, доводить він, важлива оцінка тих варіантів вибору, який зробили історики минулого, і тих варіантів вибору, яких вони зробити не могли. Межі вибору історика існують, хоча досягнення «узгодженості» в історичних дослідженнях – справа складна. Історики погоджуються один з одним у тому, що одну й ту саму реальність вони досліджують і описують різними способами. Вони бачать тут суперечність і навіть відшукують алгоритм її розв'язання, але не вважають, що відсутність згоди неодмінно треба долати. Але ж будь-який конфлікт потребує вирішення, інакше саме поняття «історія» втрачає сенс. Історична професія не має власного «конституційного суду», тому історики мають самі шукати шляхи подолання конфлікту. І при цьому пам'ятати, що війна, в ході якої ми намагаємося прибрати тих, чиї уявлення для нас чужі, далеко не кращий спосіб подолання конфлікту. Необхідний синтез варіантів вибору фактологічного матеріалу, придатних для розуміння прагматичних меж дослідження³⁶.

Історик має постійно пам'ятати і про ті пастки, які принесла з собою своєрідна мода на постмодернізм. Уявлення про історика як пророка, який «передбачає заднім числом», або як про посередника-медіатора, що мандрує між наукою й мистецтвом, здатне водночас і поліпшувати, і погіршувати імідж історичної науки. Вихід історіографічних дискурсів поза традиційні межі історичного знання імпонує масовій свідомості, створює ефект розкутості, в якому завжди є місце для апріорних ідей і несподіваних висновків. На жаль, саме ідеологізовані й політизовані історіографічні схеми мають найбільший ступінь стійкості, сполученої з інерційністю.

6. Проблеми рентабельності й ціни вибору стратегії історизування

Поняття стратегії історизування подвійно актуальне для держав, що виникли на посткомуністичному просторі і змушені були пройти через болісний процес ломки усталених ціннісних орієнтирів. Проблема вибору нової ідеологічної стратегії й

³⁶ Горман Дж. Грамматика историографии // Вопросы философии. – 2010. – № 3. – С.45 – 53.

регулювання поведінки за допомогою нових інституційних механізмів виявилася тісно переплетеною із по-різному витлумаченим завданням «стирання слідів злочинного минулого». При цьому неминуче постало питання, яке відомий французький знавець посткомуністичних реалій Ж. Мінк вклав у формулу рентабельності стратегічного вибору тих чи інших зображень конфліктної минувшини. Порушувати питання рентабельності потрібно, зауважує він, але виміряти її важко, тим більше, що учасники роблять свій вибір емпірично, залежно від своєї думки про цю рентабельність і від очікуваної вигоди. Вибір залежить від слушної кон'юнктури, але кон'юнктура умовності, приманюючи другорядних гравців можливістю дістати якісь політичні дивіденди, може звести нанівець довгі роки зусиль, витрачених на примирення.

За Мінком, саме це ставить на порядок денний проблему соціології пам'яті – з дослідженням придатності пам'яті до реактивації та використання у мобілізаційних стратегіях. Адже коли у виборі епізодів минувшини в політичних цілях керуються «егоїзмом болю», «йдеться не просто про манеру бачення, а також про стратегію монтажу». Минуле розмальовують постфактум, і тут уже допускається таврування, подання у вигляді, який шокує. Групи войовничих істориків, які вже без комплексів зізнаються в належності до упередженої течії, відкидають висвітлення у напівтонах, творять символічну минувшину, призначену для потреб конфронтації та змагання. Але навіть ті, хто заради свого академізму намагається вирватися із поля пам'ятевих ігор, «*polens volens* беруть участь у грі», хоча б з огляду на деонтологічний кодекс чи на вимоги методології. У підсумку «різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизуальні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх»³⁷.

Усвідомлення того, що сучасне на наших очах перетворюється на об'єкт історизації і зовсім скоро стане минулим, ставить історика в позицію «наздоганяючого суб'єкта». Постійним, в режимі он-лайн, зміщенням межі між минулим і сучасним покликане до життя поняття «рецепція» (Г. Люббе) – ним позначають залежність майбутньої рецепції минулого від способу нинішньої трансляції минувшини в сучасність, а також

³⁷ Мінк Ж. Вступ. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Європа та її болісні минувшини. – С.23 – 24, 37.

відповідні запобіжники³⁸. Соціальна місія історика в усі часи визначалася його відповідальністю за ступінь достовірності тієї інформації, яку він має донести до нащадків. У наш час міра цієї відповідальності на порядок зростає, бо не лише незмірно збільшується сам обсяг інформації, але й значно більш строка-тим стає «корпус інформаторів». Боротьба різних політичних сил за власне «місце під сонцем» органічно включає в себе і «битви за минуле».

Оформлення специфічного підходу до трактування минулого – «медійного історичного знання» – варто розглядати як різновид комерційного посередництва. Поставлене на потік творення вигідних тим чи іншим політичним силам «образів минулого» фахівці справедливо розглядають як форму дискредитації наукового історичного знання. У продукуванні «потрібних» уявлень про минуле – смисл появи цілої «індустрії пам'яті». Прагнення до самоствердження шляхом дистанціювання від минулого, що визнається «невигідним» з пропагандистської точки зору, оцінюється як засіб легітимації політичного домінування і впливу на соціальний капітал. Але в кінцевому підсумку таке препарування історії дає зворотний ефект. Культивування неповаги до цінностей, сповідуваних батьками, робить дітей бездуховними циніками, які розуміють і сприймають лише владу грошей.

З другого боку, підтримувана владою «індустрія пам'яті» передбачає кількісне зростання завжди наявної в середовищі науковців замкнутої корпорації людей, готових «на замовлення» виготовляти потрібні образи й символи. Службова функція такого «цільового використання» історії не потребує доведення. У політичному сенсі вона співвідносна з проблемою легітимізації влади й відповідної «історичної політики», в інформаційному – з обґрунтуванням претензій на монополізацію історичного знання в корпоративних інтересах. Із наукою така «індустрія» має небагато спільного, оскільки відверто дистанціюється від визнання «кількох правд» і різних точок зору. Але саме авторитетом науки вона зазвичай освячується.

Цікаво подивитися з цього погляду на символічну ціну й ідеологічну функцію «бандерівського міфу», який дістав «друге дихання» у зв'язку з указом колишнього Президента В. Ющенка про присвоєння С. Бандері звання Героя України. Це прийняте «під завісу» президентської каденції незважене рішення не лише збурило українське суспільство, неабияк посприявши його поляризації, але й викликало зливу емоцій у середовищі євро-

³⁸ Люббе Г. В ногу со временем. О сокращении нашего пребывания в настоящем // Вопросы философии. – 1994. – №4. – С.103.

пейських і заокеанських політиків та інтелектуалів. Як могло статися, що Героєм України визнано політика, який, за оцінкою Т. Снайдера, «прагнув перетворити Україну на однопартійну фашистську диктатуру без національних меншин»? Змістова дискусія з цього приводу, ініційована часописом «Критика», виразно виявила підґрунтя новітнього етапу міфотворчості. Адже йшлося не про постать політичного терориста і навіть не про канонізований у націоналістичному середовищі пропагандистський символ, а про код, який слугує індикатором ставлення до радянської спадщини й засобом розмежування її прихильників і противників. І – ширше – про ставлення до нинішнього курсу української влади й до Росії як імовірної загрози.

Оприлюднена часописом епістолярна полеміка двох відомих зарубіжних українців – З. Когути та І. Химки – з приводу ставлення до ОУН і постаті С. Бандери³⁹ сама по собі промовиста. Можна наводити скільки завгодно аргументів на користь того, що «обидві ОУН були антидемократичними, антисемітськими, ксенофобськими», що до них цілком застосовне визначення фашистських і що безліччю документів підтверджена їхня участь у масових вбивствах євреїв, поляків, комуністів. Все одно у свідомості більшості мешканців Галичини і певної частини істориків вони поставатимуть як уособлення мужності й самовідданості, в ореолі борців за незалежність. «Збереження Бандери як символа» розглядається при цьому як ознака системного опору владі, яку значна частина молоді та інтелектуалів не готова сприйняти як «свою». Розмову про рентабельність і ціну саме такого історичного вибору варто відкласти «на потім» – адже до втілення в життя ідеалу «єдиної України» ще доведеться пройти чималий шлях, і навряд чи він буде устелений пелюстками троянд. Але поки що можна констатувати: проблеми національної консолідації ускладнюватимуться, доки не відбудеться чітка артикуляція нових орієнтирів «політики пам'яті» – таких, які б виразно протистояли вже міцно укоріненім у масовій свідомості стереотипам народу як жертви й жертвовності, як лінії поведінки.

Мабуть, лише наступні покоління істориків зможуть повною мірою оцінити, якої величезної шкоди утвердженню громадянської ідентичності в Україні завдав стократ тиражований міф про «страждених», «упосліджених» українців. Навіть якщо розраховані на експлуатацію «комплексів жертви» стратегії історизації і не підпорядковуються відверто кон'юктурним цілям, вони, як правило, справляють від'ємний вплив на стан суспільної свідомості. «Страждальницький» дискурс формує гру-

³⁹ Критика. – 2010 – Ч.3-4. – С.8 – 14.

пову ідентичність за ознакою «ступеня травматичності»; кожна група намагається довести, що постраждала більше за інші. Сучасний лібералізм, який представляє себе оборонцем скривджених, мимоволі закріплює нові конфліктні лінії в суспільстві, породжені логікою ресентименту. Так добрі наміри заводять у черговий глухий кут.

Якщо минулому починають надавати переважно інструментального значення, від'ємний вплив незважених трактувань на політичний процес стає очевидним. Приміром, коли російсько-українські відносини подаються виключно в категоріях «пригноблення», колоніальної експлуатації, історична провина за втрачену на початку ХХ століття українську державність однозначно покладається на Росію. А далі будь-які форми стратегічного зближення України з Російською Федерацією починають розглядатися як загроза національному суверенітету, територіальній цілісності тощо. Під таким тиском навіть економічно вигідні для України проекти можуть «заморожуватися» і згодом втрачати актуальність.

Особливо вразливою є проблема специфічних «місць пам'яті» (термін П. Нора). Пам'ять потребує власного просторового аспекту, тобто визнаних суспільством ландшафтів і монументів, які «згущують», матеріалізують пам'ять, роблять її відчутною «на дотик». Просторова фіксація образів минулого та її відповідне осмислення – важлива функція будь-якої держави. Пріоритетна увага цій фікації надається у Німеччині: окрім «пам'яті нації» та «пам'яті класів», поняттям «культурної пам'яті» тут охоплюється спеціальний напрям, що має назву «пам'ять і простір». Йдеться про своєрідну топографізацію пам'яті про минуле – політику коригування топонімів, географічних назв тощо. Мнемонічна енергія минулого, закодована у своєрідних «острівцях пам'яті» та «фігурах спогадів», концентрується за законами просторової близькості і справляє чималий вплив на кристалізацію суспільних уявлень про час і простір, суспільне й приватне, скороминуще й вічне. При цьому саме територіальні «модуси пам'яті» виявляються найстійкішими, оскільки вони використовують ефект наочності, виступаючи у ролі охоронців традиції й інструментів її трансляції у майбутнє.

Вітчизняна меморіальна політика похвалитися такими здобутками не може. Вона еклектична й різноспрямована, як і вся політика пам'яті. «Війна пам'ятників» вже давно стала сумною реальністю, а її вплив на поглиблення конфронтаційних ліній у суспільстві багатократно зафіксований. Зрештою, це окрема тема, яка потребує постійного моніторингу наявних тенденцій і їхнього вдумливого аналізу.

ВИСНОВКИ

1. Історична наука й історична пам'ять використовують різні стратегії історизації. Навряд чи коректно проводити межу між ними по лінії елітарного й масового знання. Історична пам'ять – не стільки масове знання про минуле, скільки сприйняття минулого як спадщини, що стає інструментальною цінністю. Коли пам'ять органічно вбудовується в систему пошуку ідентичності, проблеми об'єктивності відходять на другий план. Цілком імовірним стає «зловживання пам'яттю», а то й перетворення її на інструмент ідеологічної війни. Тому політику пам'яті варто розглядати не лише з епістемологічної, але й з етичної точки зору.

Культурно-історична епістемологія не лише створює відносно надійний фундамент наукового знання, але й пропонує універсальні критерії відбору об'єктів пам'яті. Предметно аналізуючи створюваний в процесі історизації особливий домен раціональності, вона водночас окреслює межі між наукою і псевдонаукою, між фундаментальним і утилітарним знанням. Оскільки прикладна наука не створює власних когнітивних підвалів, вона часто опиняється в полоні «напівзнання» й еклектики. Держава й суспільство, які дбають про раціональність політики пам'яті, не повинні економити на фундаментальній науці. Йдеться не лише про мізерні тиражі академічних видань, але й про хибну практику заборон на продаж академічними інститутами своєї наукової продукції. Бо вакуум на ринку науково-популярної літератури негайно заповнюється низькопробною кон'юнктурщиною.

Рівною мірою сказане стосується й «культурної індустрії» у тій її частині, призначенням якої є пряме обслуговування політики пам'яті. Ідея «креативних культурних індустрій», надзвичайно популярна в сучасному світі, базується на усвідомленні того величезного значення, якого набувають у процесі соціалізації індивіда телевізійна індустрія, індустрія виробництва фільмів, з урахуванням відео та DVD, інтернет-індустрія, видавничий бізнес тощо. Віддати все це на відкуп ринковій стихії – значить дістати у підсумку ущербне покоління, цілковито орієнтоване на примітивні споживацькі стандарти й позбавлене здатності до співпереживання.

2. «Робота пам'яті» (термін П. Рікера) – це не стільки відтворення подій минулого, скільки цілеспрямоване вибудовування символів і оціночних штампів. Не тільки самі символи, але й технології символізації визначають характер подачі тих або

інших подій. З метою підсилення їхнього емоційного сприйняття особливо активно використовуються символи трагедій, страждань, жертви тощо. У новопосталих державах використання символів величі й героїзму виявляється прямо підпорядкованим легітимізуючим, «націоналізуючим» завданням.

Здійснювана українською владою упродовж двадцятиріччя незалежності політика деідеологізації вдарила бумерангом по всій системі соціалізації особи й, зокрема, по «політиці минулого». Процес розмивання традиційних ідеологій супроводиться не просто торжеством ідеологічного еклектизму, але й виразною переорієнтацією на маніпулятивні практики впливу на суспільну свідомість. Об'єктом комерціалізації стала практично уся гуманітарна сфера. Особливо підвладними силі грошей виявилися ті стратегії історизації, які поширюються засобами ЗМІ. Маніпулятивні ідеології й технології виразно тиснуть на інтерпретації, створюючи їхній виразний конфлікт і поглиблюючи процеси поляризації в суспільстві. Діалогічні практики, які мають домінувати на конференціях, «круглих столах» та інших зібраннях, не повинні лишатися осторонь демонстрації тих політичних цілей, які зазвичай закладаються у фундамент маніпуляцій. А головне: держава має нарешті подбати про довгострокову ідеологічну стратегію й приведення до новітніх європейських стандартів усіх засобів впливу на свідомість.

3. Вибудована в рамках політики пам'яті концепція історичного минулого України внутрішньо діалогічна й абсолютно непридатна як інструмент консолідації соціуму навколо загальнозначущих цілей і цінностей. Незалежно від «градусу академічності» чи тяжіння до політичної аналітики запропоновані схеми періодизації української історії, як і набір її найвизначніших віх, настільки гостро різняться у двох основних (із кількох запропонованих) моделях – «націоналізуючій» і «залишково радянській», що досягти консенсусу на цій базі не уявляється можливим. Дискусії, як правило, теж нічого не дають, бо виливаються в серію інвектив і особистих образ. Лишається очікувати прориву до раціональності на базі історіографічного осмислення наявних підходів і створення нового синтезуючого наративу в руслі багатфакторного аналізу й «національної самокритики», з обов'язковою умовою відходу від лінійних і телеологічних схем, етноцентризму, мегаломанії тощо.

4. Моральним імперативом сучасності є орієнтація на полікультурність і повагу до інакшості. Держава має вибудовувати систему громадянського виховання на фундаменті контекстуального універсалізму таким способом, щоб у фокусі уваги був акцент на багатоманітності культур, взаємоповазі й толе-

рантності. Культура миру як популярне гасло сучасності передбачає оздоровлення морального клімату у суспільстві шляхом зняття стереотипів ворожості й нерозуміння, збагачення палітри знань з метою розширення можливостей для усвідомленого ідентифікаційного вибору. Полікультурна освіта на різних вікових рівнях має стати засобом виховання непримиренності до різних проявів національної мегаломанії, ксенофобії, анти-семітських упереджень.

5. Важливо подбати про загальну тональність політики пам'яті. Люди втомилися від «страждальницького дискурсу» і дедалі більше звикають геть усе бачити у негативному світлі. Тим часом кожному подію, навіть трагічну, можна подати в сенсі «подоланої трагедії». Історичні твори, театральні вистави, пам'ятники не повинні емоційно діяти на посилення «комплексу жертви», ставати черговою інфотравмою. Все, що минуло, має переконувати: сильна людина і здоровий соціум спроможні вийти непохитними з будь-якої ситуації. Сумні ювілеї повинні вести людину від «світлої печалі» до усвідомленої «радості подолання» й торжества життя у найрізноманітніших його проявах.

РОЗДІЛ 2. Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України

Одним з найважливіших складників образу країни чи нації як суспільного утворення є історична складова, що нині її прийнято називати історичною пам'яттю. Незалежно від того, говоримо ми про самоідентифікацію чи ідентифікацію «іншого», образ, на основі якого здійснюється така ідентифікація, не є сталим, хоч, поза сумнівом, для нього характерна певна інертність. Формування чи «редагування» цього образу – процес складний та довготривалий, проте одним з важливих чинників у ньому є державна політика у сфері історичної пам'яті.

Відзначення певної події або вшанування окремої особи на державному рівні містить у собі не лише елемент «засвідчення» – констатації того, що ця подія або особа є важливою на загальнодержавному рівні, але й цілий арсенал популяризаційних механізмів, що дає змогу «ввести» ту чи іншу подію чи особу в освітлене коло національної пам'яті. Відповідно, відсутність окремих подій чи осіб у цьому колі сприяє «затінюванню», виведенню за межі загальнодержавної ваги, поступового витіснення у сферу регіональної або групової пам'яті чи то й загалом у сферу забуття. Тяглість відповідної політики утворює свого

роду ідентифікаційний зв'язок, що пов'язує історію країни з переліком імен, подій та явищ, що з нею асоціюються.

За останніх кілька десятиліть у європейських країнах вироблено значний арсенал механізмів формування та підтримання/редагування форм державної політики у сфері пам'яті. Окремі країни Європейського Союзу широко використовують інституційний механізм, коли функції держави у формуванні та підтриманні політики пам'яті з окремих, найбільш фундаментальних, питань покладаються на спеціально створені установи. Яскравим прикладом є Інститути національної пам'яті або інші аналогічні за функціями установи, що існують в багатьох країнах Європи⁴⁰. Окрім інституційного механізму можуть бути й інші форми закріплення певної історичної візії на державному рівні. Так, у Російській Федерації існує окремий Закон «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії»⁴¹, яким визначаються на державному рівні перелік найважливіших віх історії держави Росія. Нарешті, можливим є й такий механізм, як сукупність здійснених на державному рівні відзначень окремих подій та вшанування пам'яті чи відзначення ювілеїв окремих осіб, що у комплексі також становлять певну «карту» загальнодержавної пам'яті.

В Україні за часів незалежності були зроблені спроби використання всіх трьох механізмів формування політики пам'яті. Спробу застосування інституційного способу формування національної пам'яті було здійснено у 2006 році, коли було утворено Інститут національної пам'яті, який функціонував у 2006 – 2010 роках. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті»⁴² від 31 травня 2006 року він мав виконувати функцію «реалізації державної політики та координації діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу». Більше того, у складі установи мав функціонувати «Департамент формування політики національної пам'яті та історичного аналізу». Проте, на відміну від своїх європейських аналогів (в першу чергу – від польського), УІНП не став провідною установою у формуванні

⁴⁰ Мінк Дж. Інституційні дієвці пам'ятевого поля: Агентство Йоахима Гаука, Інститути пам'яті// Європа та її болісні минувщини. – К., Ніка-центр, 2009. – С. 32-36

⁴¹ Закон о новой памятной дате России// <http://kremlin.ru/acts/-8444> (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁴² Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» № 8 від 12 січня 2011 р.// <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/875.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010).

освітньої візії української історії та пам'яттєвої політики. Хоч загалом діяльність цього Інституту та її результати ще не повною мірою вивчені, проте даних, щодо його визначального впливу на процеси формування та трансформування історичної пам'яті у роки його діяльності наразі немає.

Аналогічного російському закону в Україні так і не було прийнято. На практиці перелік державних свят визначає Кодекс законів про працю, відповідно до якого святковими (вихідними) днями в Україні є: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День незалежності України. Крім того, за останні двадцять років Верховною Радою двічі ухвалювалися свого роду «тимчасові документи»: дві, ухвалені у 2008 році Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» на 2008 та 2009 роки⁴³.

В Україні часто говорять про пам'ять як про «поле змагань», зокрема, за ідентичність⁴⁴. Вочевидь, однією з підстав для цього твердження є той факт, що найбільш вживаним в Україні протягом усіх років незалежності лишився третій спосіб формування політики пам'яті – прийняття окремих нормативних документів щодо відзначення на держаному рівні тієї чи іншої події чи вшанування окремої особи.

Зазвичай, коли історики та політологи говорять про «розколотість» суспільства та «історичну пам'ять як поле змагань», називають дві концепції пам'яті, два дискурси. Skorистаємось означенням, наданим цим двом дискурсам Ю. Шаповалом, який характеризує їх як «нативістський» і «альтернативний» наративи⁴⁵. Перший з них позначають так: «Київська Русь, прива-

⁴³ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2008 році» № 262-VI від 10 квітня 2008 року // <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/873.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010) та Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2009 році» № 825-VI від 25 грудня 2008 року // <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/-content/874.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁴⁴ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квіт. 2008 р./Національний Інститут стратегічних досліджень// <http://old.niss.gov.ua/book/vidannya/pamyat.pdf> (сторіку відвідано 12.12.2010)

⁴⁵ «Яким має бути сучасний підручник з історії України». Частина перша//http://lb.ua/news/2010/05/26/46211_YAkim_maie_buti_suchasniy_pidruchni.html (сторінку відвідано 12.12.2010)

тизована українська, Галицько-Волинська держава, шляхта і козацтво в Речі Посполитій, перебування в складі імперій, 1917 рік, ЗУНР, УНР, визвольні змагання, Голодомор, ОУН-УПА, дисиденти, незалежність». Альтернативний наратив, у свою чергу, позначено елементами: «загальна давноруська народність, литовсько-польська колонізація, Переяславська рада, суспільно-політичні рухи 19-го століття, Жовтнева революція, громадянська війна, УРСР, Велика Вітчизняна війна, боротьба проти окупантів, Україна – член ООН, розпад СРСР як драматичний і трагічний момент історії». Така типологія двох альтернативних, власне, оцінюваних як антагоністичні концепції історії нині вже остаточно утвердилася у вітчизняній історіографії. Інший історик – Я. Грицак, не вдаючись в деталі їхніх характеристик, позначає ці дві концепції як «совєтську» та «українську традиційну» версії і характеризує їхній взаємозв'язок взагалі як «битву»⁴⁶.

Цей текст є спробою виявити на просторах державної політики, відбитих у документах, прояви тієї самої змагальності чи, навпаки, наявних елементів більш-менш тяглої політики у сфері пам'яті.

Коли цей текст задумувався, його основною «джерельною базою» мав стати сайт Президента – укази, постанови та інші тексти, безпосередньо пов'язані з діяльністю першої особи держави і офіційно оприлюднені від його імені. Проте, як це останнім часом часто трапляється з Президентським порталом, з нього зникла одна з функцій. В даному випадку – функція пошуку у документах до 2005 року, що зробило початковий задум неможливим до втілення. Проте, розширивши масив джерел до бази нормативно-правових документів вищих органів влади України, представлених на сайті Верховної Ради, авторка вирішила, аналізуючи загальний комплекс державних документів, все ж звертати увагу на зміну президентських каденцій його аналізу.

Виходячи з того, що неодноразове привертання уваги до тієї чи іншої події на державному рівні, незалежно від мети суб'єкту, що ініціює та впроваджує відповідну практику, впливає на поле загальнонаціональної пам'яті, до аналізу на початковому етапі було залучено весь масив пропонуєваних вищими органами влади подій, яким у комплексі документів дано «оцінку», винесенням назви події в назву документа виокремлено із загального плину часу як такі, що відзначаються, вшановуються або святкуються чи просто помічені як річниця на державному

⁴⁶ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – К.: Критика, 2004.

рівні. До аналізу не було включено персоніфікований вимір політики пам'яті... документи, що висвітлюють вшанування окремих осіб, творять свого роду «пантеон» національної пам'яті, цілком заслуговують окремого дослідження. Події було розділено за характеристикою, використаною при визначенні події та насиченістю (як часто відбувалося звернення до події – чи то щорічно, чи то раз на кілька років, чи то одноразово). Окремо звернено увагу на «арсенал» засобів, що їх було використано на державному рівні для популяризації події.

Якщо розглянути загальну картину, що саме Україна «святкувала», «відзначала» та «вшановувала» на державному рівні за роки незалежності, то неважко помітити, що найбільш обережно до останнього часу вживалося визначення «святкування». Вживання цього слова несе чітко визначену оцінку подій, до яких воно застосовується. Це поза сумнівом подія не лише визначна, але й така, що несе в собі позитивну характеристику. Тож і застосування цього визначення робить події, до якого воно застосовується, «базовими», основними у переліку радісних сторінок національної пам'яті.

Основна кількість документів, у назвах яких ідеться про святкування, зосереджені довкола днів, визначених у Кодексі законів про працю як святкові.

Превалують серед «свят» документи, пов'язані з «Перемогою». Йдеться про події II Світової війни (чи – відповідно до переважаючого у законодавстві формулювання – Великої Вітчизняної війни). Значне місце займає апеляція до «Перемоги» й у переліку подій, що їх в Україні «відзначали».

Подія, визначена як «Перемога», посідає унікальне місце в нормативно-правовій базі та, відповідно, і в державній політиці пам'яті за цілим рядом ознак. По-перше, база вітчизняних нормативно-правових актів взагалі не багата на відзначення різного роду військових дат, щодо яких ухвалювалися окремі документи: таких військових подій у загальній сукупності близько десятка. Проте саме лише словосполучення «Велика Вітчизняна війна» у назвах документів вживається більше 200 разів. Жодна інша історична подія (не лише військова) не може похвалитися такою регулярністю згадок. Зокрема, якщо порівняти повний комплекс згадок про Голодомор у назвах документів, який останнім часом прийнято вважати ледь не основою української політики у сфері історичної пам'яті, з аналогічними згадками про «Велику Вітчизняну війну» у нормативно правовій базі, то кількість останніх виявиться в 4 рази більшою. Якщо ж порівнювати за тими самими параметрами наявні згадки про Голодомор із загальним комплексом згадок про події II Світової

війни, включно з документами зі згадкою про «визволення від загарбників» (останні в українській нормативно правовій базі бувають лише «фашистськими» – ніяких інших загарбників державна політика пам'яті не знає), то кількість таких документів буде практично у 5 разів більша, ніж документів, пов'язаних з тематикою Голодомору. Хоч у обох випадках на певному етапі оцінка подій набувала визначень «цивілізаційного масштабу»: «Великої Ввітчизняної війни» як «найтрагічнішої і найгеройнішої війни в історії світової цивілізації»⁴⁷, а Голодомор характеризувався як «одна з найбільших трагедій в історії людства»⁴⁸; крім того, наявність перших згадок про ці події у нормативно-правовій базі держави Україна практично не має часової розбіжності, превалювання пам'яті про події «Великої Вітчизняної війни», пропагованої на рівні держави, виглядає більш ніж переконливо.

По-друге, «Перемога» у «Великій Ввітчизняній війні» протягом багатьох років була єдиною військовою перемогою, що її «відзначенню» чи «святкуванню» на державному рівні були присвячені окремі документи у нормативно-правовій базі. Лише в останні роки в загальнодержавній історії з'явилося ще дві «перемоги» (обидві з малої літери) – у 2008 році Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження «Про підготовку та проведення заходів до 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві»⁴⁹, а в останні дні 2010 року Президент України підписав указ «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві»⁵⁰.

Нарешті, саме «Перемога» є тим єдиним випадком у нормативно-правовій базі, коли було використано весь арсенал популяризаційних заходів, що застосовуються на державному рівні, до однієї події.

⁴⁷ Звернення Верховної Ради до українського народу// <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001001-01> (сторінку відвідано 27.11.2010)

⁴⁸ Указ Президента України «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005> (сторінку відвідано 27.11.2010)

⁴⁹ Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=207%2F2008> (сторінку відвідано 27.11.2010)

⁵⁰ Указ Президента України «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1075%2F2010> (сторінку відвідано 27.11.2010)

Попри незмінність характеристики події, що не зазнавала змін у роки незалежності, – це саме «Перемога» – завжди з великої літери, додаткові характеристики зазнавали змін. У перші роки незалежності України поряд з визначенням «Велика Вітчизняна війна» трапляється формулювання «Друга світова війна», вжите, зокрема, у Розпорядженні Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом»⁵¹. Проте згодом це формулювання поступається радянському визначенню «Велика Вітчизняна війна», а за тим відбувається і відокремлення цих подій. У 2000 році Верховна Рада України ухвалює закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», в преамбулі якого зазначено «всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років, яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни»⁵².

Цікавим є і міжнародний вимір події, відбитий в українській нормативно-правовій базі. За всі роки незалежності Україною був ратифікований лише один документ, у назві якого поєднано формулювання Друга світова війна та святкування – це резолюція Генеральної асамблеї ООН, що пропонує відсвяткувати її завершення. І це єдиний (до 2011 року) випадок в нормативно-правовій базі, коли вже у назві йшлося про святкування завершення війни, а не «Перемоги».

За ратифікованими Україною міжнародними документами не важко помітити, що і на рівні СНД святкуванню «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» приділяється неабияке значення – на міждержавному рівні відзначається кожна 5 річниця, а документи щодо підготовки до відзначення приймаються не менш ніж за рік (а то й два-три роки) до дати. Ця характеристика лишалася незмінною протягом усього періоду. Проте, якщо у радянський час, зокрема у 1982 році, Рада Міністрів УРСР планувала заходи у зв'язку з святкуванням 45-ї річниці «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», то вже у роки незалежності формулювання було дещо скориговано – з розпадом СРСР зникає і «радянський народ». Проте на його місце тривалий час не заступає якийсь інший суб'єкт «Перемоги» – від початку 1990-х це місце лишається вакантним, суб'єкта

⁵¹ Розпорядження Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=72%2F92-%F0%E> (сторінку відвідано 27.11.2010)

⁵² Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1684-14> (сторінку відвідано 27.11.2010)

просто немає. Спроба повернути суб'єкт у це визначення була зроблена Верховною Радою у 2000 році, коли у Законі «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років»⁵³ вжито формулювання «народ-переможець». Зокрема, перша стаття цього закону має назву «Увічнення Перемоги та народу-переможця». Щоправда - у цьому законі «народ-переможець» жодного разу не названо наймення - з тексту закону не випливає, що йдеться про «радянський народ», але й якихось інших ідентифікаційних ознак «народу-переможця» у тексті немає.

Від 1999 року згадки про «Перемогу» як подію, яку «святкують» зникають з назв внутрішніх українських нормативно-правових документів. Проте інтенсивність згадок «Перемоги» як події, що її, переважно, «відзначають», зазнає лише незначного зменшення. А у 2005-2010 роках знову набуває значної інтенсивності згадування - в першу чергу на рівні президентських указів та ратифікованих документів СНД.

Повертається тема «святкування», а не «відзначення» «Перемоги» у назві документів в 2010 році, коли Кабмін ухвалює ряд постанов про заходи «пов'язані з проведенням святкування 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років».

У 2010 році відбулося й остаточне відокремлення «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» від подій «Другої світової війни»: 11 серпня 2010 року Кабміном ухвалено постанову «Про заходи з відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни». Попри позірну несподіваність появи практично не вживаного раніше у назвах вітчизняних документів формулювання не важко помітити певну закономірність між ухвалою Кабінетом Міністрів України згаданої постанови 11 серпня 2010 року і підписанням 25 липня 2010 року президентом Російської Федерації Закону «Про внесення змін у статтю 1 Федерального закону «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії»⁵⁴, яким, власне, і встановлюється 2 вересня нова пам'ятна дата Росії - День завершення Другої світової війни.

Слід враховувати, що слово «Перемога» все ж використано не в усіх документах, хронологічно пов'язаних з подіями II Світової війни. В першу чергу йдеться про міжнародні документи, укладені між Україною та цілою низкою європейських країн щодо збереження місць пам'яті, повернення культурних

⁵³ Там само

⁵⁴ Закон о новой памятной дате России// <http://kremlin.ru/acts/8444> (сторінку відвідано 12.12.2010)

цінностей тощо. Окремим блоком можна виділити документи, присвячені визволенню окремих міст та всієї України від «фашистських загарбників» – таких документів у базі більше 20, ухвалених переважно у період двох каденцій Л. Кучми. Він же започаткував ще низку ініціатив, згодом підтриманих наступними Президентами. У 2001 році ним було підписано Указ «Про День партизанської слави»⁵⁵. Ця традиція була продовжена у 2007-2010 роках⁵⁶. У 2002 Президентом Л. Кучмою було видано указ про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія», а у 2007 році було відзначено і 65-ту річницю її створення, але вже з ініціатив Верховної Ради⁵⁷. Відзначалися також річниці від заснування ветеранських організацій та громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму тощо. Крім того, у 1995 та 2004 роках на рівні Кабміну ухвалювалися постанови про відзначення 50-ї та 60-ї річниць Ялтинської конференції глав антигітлерівської коаліції⁵⁸. Попри наявність у вітчизняній нормативно-правовій базі вже від 1991 року згадок про трагедію Бабиного Яру⁵⁹, підтриману згодом створенням заповідника⁶⁰,

⁵⁵ Указ Президента України «Про День партизанської слави»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1020%2F2001> (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁵⁶ Розпорядження Президента України «Про відзначення Дня партизанської слави»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/216/2002-рп; Указ Президента України «Про відзначення Дня партизанської слави»//http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=892%2F2007> (сторінки відвідані 11.12.2010)

⁵⁷ Розпорядження Президента України «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія»//<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=38%2F2002-%F0%EF; Постанова Верховної Ради «Про відзначення 65-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія»//http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=926-16> (сторінки відвідані 11.12.2010)

⁵⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про проведення в 1995 році науково-практичної конференції з нагоди 50-річчя Кримської (Ялтинської) конференції»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=142-94-%F0; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів з нагоди 60-річчя Ялтинської конференції глав держав антигітлерівської коаліції»// http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=968-2004-%F0> (сторінки відвідані 11.12.2010)

⁵⁹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=192-91-%EF> (сторінку відвідано 11.12.2010)

тема Голокосту практично повністю відсутня у вітчизняній нормативно-правовій базі – саме слово «Голокост» зустрічається переважно у назвах міжнародних документів, ратифікованих Україною.

Щоправда, від початку 2000 р. частина найбільш одіозних заходів, що раніше входили до комплексу, тематично пов'язаного з подіями II Світової війни, не підтримується. Ще у 1999 році в Україні на підставі Указу Президента Л. Кучми відзначали «60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі»⁶¹. На практиці маємо відзначення на державному рівні напад радянсько-німецьких військ на Польщу, наслідком якого стало приєднання до України західних її областей. Того ж року Президентом було підписано ще один Указ – «Про відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Україною»⁶², яким було здійснено спробу змістити часовий аспект події на 1945 рік. Проте це не перетворилося на традицію практика – (і щодо 1939, і щодо 1945 року) не підтримувалася. А місце пам'ятної дати об'єднання українських земель остаточно закріпилося за 22 січня – Днем Соборності.

Натомість у другій половині 2000 років у переліку подій, пов'язаних з II Світовою війною і помічених на державному рівні, з'являється тема УПА. У 2007 році Президентом В. Ющенком було підписано Указ про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії⁶³. Проте цей поодинокий випадок значного впливу на трансформувannya уявлення про роль УПА в подіях II Світової війни не мав. Ці заходи не мали впливу і на визначення статусу вояків УПА у вітчизняному законодавстві. Так, відповідно до змін, внесених до Закону «Про статус ветеранів

⁶⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=308-2007-%EF> (сторінку відвідано 11.12.2010)

⁶¹ Указ Президента України «Про відзначення 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=437%2F99> (сторінку відвідано 11.12.2010)

⁶² Указ Президента України «Про відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Україною»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1476%2F99> (сторінку відвідано 11.12.2010)

⁶³ Указ Президента України «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966%2F2007> (сторінку відвідано 11.12.2010)

війни та гарантії їх соціального захисту»⁶⁴, держава Україна вже від 1995 року готова визнати бійців УПА ветеранами⁶⁵, але на окремих, відмінних від загалу, умовах. Статус учасника бойових дій бійці УПА можуть отримати, лише якщо вони не тільки брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників і робили це не десь-небудь та і не протягом всієї II Світової війни, а лише на «тимчасово окупованій території України в 1941-1944 роках», але, крім того, «не вчинили злочинів проти миру і людства та реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». У той же час, як будь-які «особи, які у складі формувань народного ополчення брали участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни», визнаються цим законом учасниками бойових дій та ветеранами війни без урахування якихось додаткових умов, не обмежуючи їх залежно від місця участі у бойових діях, наявності у них реабілітації відповідно до Закону «Про реабілітацію» та без уточнення про вчинення ними злочинів. Так само, як і «колишні бійці винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших формувань», і не лише тих, що «брали безпосередню участь у бойових операціях з ліквідації диверсійно-терористичних груп фашистської Німеччини», але й «інших незаконних формувань і груп на території колишнього Союзу РСР». Жодних змін у це формулювання від 1995 року не вносилося.

Відзначення річниці заснування УПА у період каденції Президента В.Ющенка було не єдиним тематичним доповненням комплексу заходів, пов'язаних з II Світовою війною. У 2007 році Президент підписує Указ «Про заходи щодо 60-х роковин операції «Вісла»⁶⁶, а у 2009 році Указ «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради»⁶⁷. Проте ці дві поодинокі згадки про події та організації, що не були вписані до радянської схеми «Великої Вітчизняної війни», як і відзначення річниці

⁶⁴ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»// <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3551-12> (сторінку відвідано 15.11.2010)

⁶⁵ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=488%2F95-%E2%F0>

⁶⁶ Указ Президента України «Про заходи до 60-х роковин операції «Вісла»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=274%2F2007> (сторінку відвідано 15.11.2010)

⁶⁷ Указ Президента України «Про відзначенням 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=512%2F2009> (сторінку відвідано 15.11.2010)

заснування УПА, наразі мають характер поодиноких згадок – у них йдеться про відзначення окремо взятої річниці.

Щоб завершити тему «війни» у вітчизняній політиці пам'яті, слід зазначити, що загалом документів зі згадкою війни у назві в нормативно-правовій базі України ледь менше ніж півтисячі. Поряд з різного роду конвенціями про запобігання війни та соціальними ініціативами щодо «ветеранів» та «дітей війни» без зазначення, що то за війна (хоч переважно й тут ідеться про «Велику Вітчизняну війну», але тема ветеранів війни все ж нею не вичерпується і сама по собі є цікавою з точки зору дослідження механізмів збереження історичної пам'яті) і тому подібних документів про пам'ятеву політику за роки незалежності йдеться у кількох сотнях різних документів.

Попри, як уже зазначалося, більш ніж скромний перелік воєнних дат, помічених на державному рівні, та цілковите повне превалювання «Великої Вітчизняної війни» серед них, ця війна не єдина, що знайшла свій відбиток у нормативно-правовій базі. Звісно, кількість згадок про війну в Афганістані не йде у жодне порівняння з кількістю згадок щодо «Великої Вітчизняної війни». Проте й про витіснення цих подій з поля пам'яті не йдеться. Кількість згадок про, переважно, ветеранів цієї війни, офіційно поійменованих як ветеранів «війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах» (до 1997 року) або «ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах» (після 1997), відколи в ряді документів ветеранів різних війн, що їх вів Радянський Союз, було символічно з'єднано під загальною назвою, нараховує кілька десятків. У 1998 році Президентом Л. Кучмою було підписано указ «Про відзначення 10-ї річниці з дня виведення військ колишнього СРСР з Афганістану»⁶⁸. А у 2004 році ним же було встановлено День вшанування учасників бойових дій на території інших держав⁶⁹. Через три роки, у 2007 р., вже інший Президент України В.Ющенко видав Указ про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території

⁶⁸ Розпорядження Президента України «Про відзначення 10-ї річниці з дня виведення військ колишнього Союзу РСР з Афганістану»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/549/98-%F0%E> (сторінку відвідано 15.11.2010)

⁶⁹ Указ Президента України «Про День вшанування учасників бойових дій на території інших держав»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=180%2F2004> (сторінку відвідано 15.11.2010)

інших держав⁷⁰. А у 2008 році Кабінет Міністрів ухвалив розпорядження «Про заходи щодо підготовки та відзначення Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав і 20-ї річниці виведення військ колишнього СРСР з Республіки Афганістан»⁷¹.

Крім «Великої Вітчизняної» – і II Світової воєн та значно менш помітної, проте все ж присутньої у сфері офіційної історичної пам'яті війни в Афганістані, в історичній пам'яті, відображений у назвах документів, є ще дві війни. Першу з них, аналогічно війні в Афганістані, двічі «відзначали» на державному рівні. У 1998 та 2008 роках в Україні були ухвалені документи щодо заходів, присвячених «відзначенню» 350-ї та 360-ї річниць від початку «Визвольної війни українського народу середини XVII століття»⁷². У 2008 році назву цієї війни було доповнено словом «національно-»⁷³. На противагу «Великій Вітчизняній війні», ключовим моментом якої вітчизняні високопосадовці вважають «Перемогу», та II Світовій війні, в якій світова спільнота ключовим моментом вважає її завершення, а також війні в Афганістані, в якій також ключовим моментом визначено виведення військ, у «Визвольній війні» ключовим моментом було визнано її початок. Позначивши 1648 роком – роком обрання Богдана Хмельницького Гетьманом Війська Запорозького – початок «визвольної війни» українського народу, в зазначених документах не йдеться про час її завершення та результати. Щодо останніх у 2003 та 2009 роках ухвалювалися окремі документи. У 2002 році

⁷⁰ Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=110%2F2007> (сторінку відвідано 15.11.2010)

⁷¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підготовки та відзначення Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав і 20-ї річниці виведення військ колишнього СРСР з Республіки Афганістан»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1053-2008-%F0> (сторінку відвідано 15.11.2010)

⁷² Постанова Кабінету Міністрів України «Про відзначення 35-тиріччя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=95-98-%EF> (сторінку відвідано 15.11.2010)

⁷³ Указ Президента України «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=78%2F2008> (сторінку відвідано 15.11.2010)

Президентом Л.Кучмою було підписано Указ «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року»⁷⁴. Проте у 2009 році фокус подій було змінено – Президент В. Ющенко та Кабмін ухвалили документи «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави»⁷⁵.

Ще однією війною, щодо якої було здійснено спробу «вмонтування»// підтримання на державному рівні в українському пам'яттєвому просторі, стала «Кримська війна». У 2001 році Кабмін ухвалив розпорядження «Про упорядження Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853-1856 років, у м. Севастополі»⁷⁶, а у 2003 році було підписано президентський Указ «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 років»⁷⁷. Цікаво, що «Кримська» війна, попри введення (хоч і епізодичне) її в державну систему пам'яттєвої політики, не отримала «оціночного» та «акцентового» додатків – у документах не йдеться ані про початок, ані про кінець чи результати цієї війни та їхнє значення для України, її не «відзначали» та не «святкували», проте й чіткого зазначення, що йдеться про «вшанування пам'яті» її жертв президентський указ не містить. Попри традицію зазначати в преамбулі до подібних документів значення події, якій документ присвячено, президентський Указ не містить про це жодних згадок. Проливає світло на зміст цієї війни в контексті історичної пам'яті лише постанова Нацбанку 2004 року «Про введення в обіг пам'ятної монети «Героїчна оборона

⁷⁴ Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=238%2F2002> (сторінку відвідано 15.11.2010)

⁷⁵ Указ Президента України «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави»//<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=31%2F2009>; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки і відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних із створенням Української козацької держави»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=484-2009-%F0> (сторінки відвідано 15.11.2010)

⁷⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про упорядження Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853-1856 років, у м. Севастополі» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-2001-%F0> (сторінку відвідано 22.12.2010)

⁷⁷ Указ Президента України «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 років» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=739%2F2003> (сторінку відвідано 22.12.2010)

Севастополя 1854-1856 рр.»⁷⁸. Значення події обґрунтовано у преамбулі наступним чином – випуск монети приурочено «150-річчю від початку героїчної оборони Севастополя, яка тривала 349 днів (з 13 вересня 1854 р. до 27 серпня 1855 р.) під час Кримської війни – найбільшої з воєн, що відбувалися на українських землях у ХІХ столітті». Східна війна між Російською імперією і союзницькими військами Туреччини, Великої Британії, Франції та Сардинського королівства за панування на Близькому Сході і Балканах завершилася падінням Севастополя та перемогою союзницьких військ. Вона вважається найбільшим військовим конфліктом за сфери впливу між великими війнами – Наполеонівською та І Світовою війною. Українські з'єднання у ході цих бойових дій виступали на боці союзників, проте й у складі російського війська не бракувало мешканців українських земель. Ще 1992 року події цієї війни в навчальних програмах було віднесено до розділу зарубіжної історії, які вивчаються як події війни між Російською імперією та військами союзників⁷⁹. Поза сумнівом, у радянській схемі історії оборона Севастополя займає визначне місце – яскравим підтвердженням цього стало створення Панорами оборони Севастополя, яка понині є єдиною панорамою в Україні.

Окрім викладеного вище загального підходу до відзначення воєнних дат, українська нормативна-правова база містить ще ряд локальних позначень воєнних подій, – визначених у назвах документів як битв.

У двох з 16 випадків йдеться про події ІІ Світової війни. Інші 14 документів присвячені пам'яті про 7 подій більш давньої історії. З них 3 події та 7 документів поєднані з іменем однієї історичної особи – Богдана Хмельницького.

5 документів пов'язані з битвою під Берестечком – найбільшою поразкою Богдана Хмельницького за всю історію ведення ним бойових дій. Наявні у базі документи репрезентують не лише впорядкування відповідного місця пам'яті «поля Берестецької битви», якому надано статус національного державного історико-меморіального заповідника, документи щодо якого ухвалювалися у 1991, 2008 та 2009 роках, але й «відзначення» цих подій у 2001 році.

⁷⁸ Лист Національного банку України «Про введення в обіг пам'ятної монети «Героїчна оборона Севастополя 1854-1856 рр.»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v4221500-04> (сторінку відвідано 22.12.2010)

⁷⁹ Лящук П. Кримська війна по-українськи// <http://www.umoloda.kiev.ua/number/627/163/22733/> (сторінку відвідано 14.12.2010)

У 2008 році приділено також увагу впорядкуванню іншого місця пам'яті «Поля Полтавської битви»⁸⁰, ще однієї з найбільших поразок уже іншого гетьмана – Івана Мазепи, яке також є історико-меморіальним заповідником. У цей період було здійснено спробу переакцентувати увагу з власне Полтавської битви на українсько-шведський військовий союз, укладений Гетьманом Іваном Мазепою, та Батуринську трагедію. На полі Полтавської битви передбачалося встановлення пам'ятників Іванові Мазепі та Карлові XII, проте цей проект так і не було реалізовано⁸¹. У 2007 році Президентом України В. Ющенком було підписано Указ «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу»⁸², підкріплений відповідною постановою Кабміну⁸³.

Цим указом передбачалося проведення комплексу заходів, присвячених 300-річчю укладення договору та ряду подій «з ним пов'язаних»: «300-х роковин Батуринської трагедії», «300-х роковин зруйнування у 1709 році Запорозької Січі» та «до 300-річчя Полтавської битви». В ході реалізації цих заходів було створено Меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії, а наголос події переміщено з власне Полтавської битви на вшанування пам'яті жертв Батуринської трагедії.

Пам'ять про ще дві битви, позначені у назвах документів нормативно-правової бази, на державному рівні було обмежено випуском ювілейної та пам'ятної монет. У 2002 році було

⁸⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання у 2008 році субвенції з державного бюджету обласному бюджету Полтавської області на проведення комплексу робіт із створення пам'ятників Івану Мазепі та Карлу XII, ремонту та реставрації історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=410-2008-%EF> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁸¹ Пам'ятник Мазепі за 1,3 мільйона виявився непотребом? // <http://ridnaua.org/p/pamyatnyk-mazepi-za-13-miljona-vyuvavysya-nepotrebm/> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁸² Указ Президента України «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=955%2F2007> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁸³ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про підготовку та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567-2008-%D1%80> (сторінку відвідано 14.12.2010)

випущено ювілейну монету «350-річчя битви під Батогом»⁸⁴, де війська союзної армії Війська Запорозького і Кримського Ханства під проводом Богдана Хмельницького здобули перемогу над військом Речі Посполитої під командуванням Мартина Калиновського. Жодних урочистостей з приводу цієї битви на державному рівні не проводилося.

У 2010 році відбулися міжнародні урочистості з приводу 600-річчя Грюнвальдської битви⁸⁵, яку також іноді іменують «битвою народів»⁸⁶. Попри широкий розголос події та проведення урочистостей на державному рівні в Литві, Польщі, Білорусі, війська яких, поряд з військом України, входили до складу об'єднаного переможного польсько-литовського війська, Україна обмежилася випуском пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви»⁸⁷.

Ще дві події зі списку битв у назвах нормативно-правових документів визначено як «перемоги» – йдеться про 350-річчя Конотопської битви, в якій війська під проводом І. Виговського та Кримська орда здобули перемогу над Московським військом, та 390-річчя Хотинської битви, де польсько-українське військо здобуло перемогу над загонами султана Османа II. Їх пропонувалося «відзначити» у документах 2008 та 2010 років, відповідно⁸⁸.

Нарешті, у цьому ж списку наявне ще одне, таке рідкісне у вітчизняній нормативно-правовій базі, святкування. Приводом для нього, на думку Кабінету Міністрів, що ухвалив відповідну постанову у 2009 році, є Зборівська битва 1649 року⁸⁹.

Тематика української революції тривалий час лишалася поза межами підтримуваної на державному рівні пам'яткової політики. Від кінця 1990-х, коли були зроблені перші кроки для повернення її до офіційного кола вітчизняної історії, акцент

⁸⁴ Лист Національного банку України «Про введення в обіг ювілейної монети «350-річчя битви під Батогом»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v5154500-02> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁸⁵ Грюнвальдська битва... без українців?// <http://news.if.ua/news/7498.html> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁸⁶ Бумблаускас А., Марзалюк І., Черкас Б. Грюнвальдська битва – битва народів. – К.: Балтія-Друк, 2010. – 272 с

⁸⁷ Лист Національного банку України «Про введення в обіг пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v3602500-10> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁸⁸

⁸⁹

було зроблено не на військових подіях того часу, а на темі соборності українських земель⁹⁰. До кола воєнної історії було долучено лише одну подію часів визвольних змагань початку ХХ століття – битву під Крутами, чи, точніше, символічний образ Героїв Крут, вшанування пам'яті яких (відповідно до Розпорядження Президента Л.Кучми)⁹¹ з'являється у нормативно-правовій базі 2003 року. У 2006 – 2010 роках, ця традиція стає щорічною, будучи у 2007 році доповнена характеристикою «Подвигу Героїв Крут»⁹².

Попри очевидне підвищення уваги до українських воєнних звитяг у другій половині 2000 років, підкріплене, окрім наведених вище прикладів поодиноких спроб відзначення ювілеїв, ще й Указом Президента України «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії»⁹³, підписаного у листопаді 2009 року, згідно з яким Інститут національної пам'яті мав розробити «пропозиції щодо визначення переліку Днів української воєнної звитяги та формування реєстру об'єктів і місць, пов'язаних із видатними подіями національної воєнної історії», їхній список понині лишається вельми скромним і не претендує на певну систему відтворення вітчизняної воєнної історії.

Проте «Перемогою у Великій Вітчизняній війні» та Зборівською битвою список подій, які в Україні «святкували» на державному рівні, не обмежується. Поряд з Днем Перемоги відповідно до єдиного документа, який понині в Україні визначає святкові дні, що діють на постійній основі (відзначаються щороку), – Кодексу законів про працю – святковими вважаються ще 6 дат, уже названих вище: Новий Рік, Різдво, Міжнародний жіночий день, День міжнародної солідарності трудящих, День Конституції та День Незалежності України. Крім того, неробочими днями є ще ряд релігійних свят: поряд з Різдвом, яке входить до загального датованого переліку свят, у списку релігійних свят ще присутні також Великдень та Трійця.

⁹⁰ У 1999 році було запроваджено Указом Президента День Соборності.

⁹¹ Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=12%2F2003-%F0%E0> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁹² Указ Президента України «Про вшанування Подвигу Героїв Крут»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1014%2F2007> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁹³ Указ Президента України «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії»// <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1280.htm> (сторінку відвідано 16.12.2010)

Кодекс законів про працю, ухвалений ще в період існування УРСР, діє в Україні понині з низкою змін і доповнень, внесених Верховною Радою. А його доля того списку є, як на мене, яскравим показником всієї вітчизняної державної політики пам'яті.

З постановням незалежності з переліку святкових, що їх регламентує Кодекс, днів було вилучено лише один пункт – святкування 7 листопада Дня Великої Жовтневої соціалістичної революції. Першим кроком у зміні переліку святкових днів було впровадження трьох релігійних свят, прийняте Постановою Верховної Ради УРСР в грудні 1990 року⁹⁴. Вперше цей перелік було переглянуто ще у 1991 році, коли за підписом Л. Кравчука було затверджено список, що включав у себе 1 січня – Новий Рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 16 липня – День Незалежності України, 7 і 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вже наступного року дату відзначення Дня Незалежності України було скориговано відповідно до чинного нині законодавства. В 1996 році, вже в період каденції наступного Президента – Л.Кучми було прийнято Конституцію України, а до переліку святкових днів додано День Конституції України. А ось «річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції» зникла з цього переліку під час його ж каденції, але вже другої – лише у 2000 році. Відтоді перелік святкових днів змін не зазнавав.

На практиці єдиним, за винятком «Дня Перемоги», днем, щодо якого вищими органами влади систематично ухвалювалися окремі документи про його святкування, є День незалежності. Всі інші, визначені як святкові, дні, інколи у ряді випадків святкувалися на підставі окремих документів (як це традиційно усталилося у 2000-х роках щодо Дня Конституції), але переважно в більшості своїй ця практика обмежувалася зафіксованим у Кодексі про працю встановленням їх як днів неробочих та епізодичними згадками в назвах окремих документів – частіше щодо Нового Року та Різдва, дещо рідше – 8 Березня.

⁹⁴ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про пропозиції щодо святкових і неробочих днів в Українській РСР»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=585-12> (сторінку відвідано 16.12.2010)

Майже так само обережно, як до використання слова «святкування», українські високопосадовці ставляться до вживання слова «вшанування», що у назвах зустрічається переважно у словосполученні «вшанування пам'яті».

Другою за кількістю згадок подією, яка, проте, у чотири рази поступається за кількістю згадок «Перемозі» у «Великій Вітчизняній війні» над «фашистськими загарбниками», є Голодомор, або, як це зазначено у більшості документів, «голодомори». Крім того, саме теми Голодомору та Перемоги у Великій Вітчизняній війні «закріплені» – найбільш чітко та систематично позначені на законодавчому рівні – в українській державній «карті пам'яті», що є унікальним явищем для вітчизняної політики у сфері пам'яті.

В українській нормативно-правовій базі за роки незалежності накопичилося більше 50 документів, пов'язаних з роковинами та ушануванням пам'яті жертв Голодомору, визначеного як одна з «з найбільших трагедій в історії людства», причому до 2010 року держава Україна вимагала такого визнання не лише від власних громадян, але й від «міжнародної спільноти».

Від 1993 року, коли з'явився перший Указ Президента України, присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», були оприлюднені кілька десятків постанов та указів, що формували загальну концепцію представлення української трагедії міжнародній спільноті та народу України. Кристалізація закладених Указом 1993 року заходів по вшануванню пам'яті жертв Голодомору відбувалася одразу по кількох напрямках та не була виключно однолінійною. Яскравим підтвердженням цього є доля Указу Президента «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору», підписаного Л. Кучмою у 1998 році (нині діє під назвою «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів»)⁹⁵. За 11 років від дня підписання указ, не зазнаючи змін у тексті, вже тричі змінював назву. У 2000 році Президентом Л. Кучмою назву Указу було змінено на «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій». У 2004 за підписом Президента Л.Кучми назву Указу було знову змінено на «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій». І, нарешті, у 2007 році вже іншим Президентом України – В. Ющенком з назви Указу було вилучено слова «політичних репресій». Від 1993 року, коли згадка

⁹⁵ Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1310%2F98> (сторінку відвідано 12.11.2010)

про Голодомор вперше виникає в українському законодавстві, в Указі Президента слово вживалося в однині і писалося з маленької літери, інколи з уточненням – «голодомор 1932-33 років». 2003 року у Заяві ООН Голодомор вперше написано з великої літери. Проте у вітчизняному законодавстві Голодомор продовжували писати з малої літери. Так тривало до 2004 року, коли в Указі Президента України слово Голодомор уже вжито у множині, без зазначення років. Натомість, у постановах Кабміну цих років слово продовжує вживатися в однині, щоправда, у 2005 році фігурувало ще з малої, а від 2006 року вже з великої літери. У прийнятому Верховною Радою України Законі від 2006 року йдеться про «Голодомор 1932-33 років» – з великої літери і з зазначенням років. Від 2007 року в указах Президента співіснує вживання слова у множині з малої літери та в однині з великої з зазначенням років. Державний музей, утворений в ході реалізації політики у сфері пам'яті про події 1932-1933 років, також має назву «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

Уже від 2002 року у відповідних документах з'являється термін «геноцид». Політика української держави у сфері вшанування пам'яті жертв Голодомору мала різну інтенсивність у різний час, проте найбільш інтенсивною вона, поза сумнівом, була у період 2006-2008 років – у період каденції Президента В. Ющенка було ухвалено переважну більшість відповідних документів. У 2010 році інтенсивність цієї політики різко знижується. Слід зазначити, що серед міжнародних документів на цю тему жоден не є документом з боку СНД.

Отже, перелік подій, що їх в Україні «святкують» та «вшановують», досить скромний. Ще скромнішим є перелік подій, що їх згадування закріплене в законодавстві як щорічне. Значно більше подій, які в Україні відзначають – їх в українській нормативно-правовій базі більше тисячі. З цього масиву було вилучено згадки про відзначення державними нагородами окремих осіб чи представників колективів та спільнот, а також відзначення ювілеїв окремих осіб та заснування окремих населених пунктів, хоч обидва ці напрями також є надзвичайно цікавими. Вони, проте, цілком можуть претендувати на окрему увагу дослідників.

«Відзначення» хоч і не є такою яскраво вираженою позитивною характеристикою змісту події, як «святкування», проте передбачає наявність у події ознак, що виділяють її з загального плину часу, відводять їй особливе місце в колі історичної пам'яті. Умовно всі ті події, що їх в Україні відзначали на державному рівні на підставі окремих документів, де назву події зазначено як таку, що її «відзначають», винесено в заголовок документа, можна розподілити на ряд категорій.

Відкинувши воєнні події, які було проаналізовано вище, та відзначення днів професійних свят, отримуємо досить цікавий список, в якому превалюють ювілейні дати заснування окремих установ та організацій.

Серед установ, що їх заснування відзначали на державному рівні, превалюють вищі навчальні заклади – річниць від їхнього заснування за роки незалежності було на державному рівні відзначено понад 20. Значно скромніше представлені науково-дослідні установи та музеї. Поряд із відзначенням 80 та 90-річчями заснування Національної академії наук, що їх було відзначено у 1998 та 2008 роках, більшість інших ювілеїв відзначалося одноразово.

Значною є кількість відзначених на державному рівні річниць вельми різноманітних громадських організацій та рухів. Сусідять у цьому списку 90-річчя комсомолу⁹⁶ та 20-та річниця від заснування Народного Руху за перебудову⁹⁷, постанови щодо відзначення яких було ухвалено у 2009 році. У цьому ж списку поряд з ветеранськими та іншими організаціями, пов'язаними з подіями II Світової війни, про які вже йшлося, розташувалося відзначення річниці Кирило-Мефодіївського братства (2006)⁹⁸ та 75-та річниця стахановського руху (2010)⁹⁹.

⁹⁶ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 90-річчя створення комсомолу України»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1221-17>; Указ Президента України «Про відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=155%2F2009> (сторінки відвідано 16.12.2010)

⁹⁷ Розпорядження Президента України «Про Організаційний комітет з підготовки та відзначення у 2009 році 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/56/2009-%F0%E0%E1%E2%E3%E4%E5%E6%E7%E8%E9%EF>; Постанова Верховної Рада України «Про відзначення 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1557-17>; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/846-2009-%F0> (сторінки відвідано 16.12.2010)

⁹⁸ Указ Президента України «Про відзначення 160-ї річниці утворення Кирило-Мефодіївського братства»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=106%2F2006> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁹⁹ Постанова Верховної Ради України «Про підготовку та відзначення 75-річчя стахановського руху»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1431-17>; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про підготовку та відзначення у 2010 році 75-річчя стахановського руху»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1630-2010-%F0> (сторінки відвідано 16.12.2010)

Саме відзначення окремих, переважно ювілейних, дат тих чи інших подій є найбільш розповсюдженим методом творення державної політики у сфері пам'яті в Україні. Цей метод, перевага якому надавалася протягом всіх років незалежності вітчизняними високопосадовцямивисокопосадовцями, є основною причиною тієї еклектичності, що характерна для політики пам'яті в Україні.

Еклектичність нормативно-правових актів у сфері пам'ятевої політики дає змогузвозляє вітчизнянимх високопосадовцям з легкістю ігнорувати, «не помічати» навіть ті пам'ятні дати, що визначені як щорічні. В наслідок цього українська нормативно-правова база зберігає у собі ряд радянських анахронізмів, які на рівні керівництва держави просто роками «не помічаються», проте можуть бути у будь-який момент реанімовані. Так, серед «дДнів», пам'ятних дат, що передбачають їхнє щорічне відзначення, продовжує існувати перенесене з радянського комплексу пам'ятних дат «День захисника вітчизни» – з ніяк (окрім данини радянському спадку) не обґрунтованою датою 23 лютого, який був встановлений окремим Указом Президента у період каденції Л.Кучми¹⁰⁰. Згадали на державному рівні про існування «Дня захисника вітчизни» після його встановлення лише двічі – у 2004 (коли його було відзначено на державному рівні) та у 2005 роках (коли відбулося відзначення державними нагородами з нагоди цього Дня) роках.

Превалювання методу відзначення річниць є однією з вагомих причин, що створює враження та саму можливість «битви наративів», що її фіксують у вітчизняному законодавстві дослідники, бо змушує суспільство оцінювати політику пам'яті не за комплексом постійно, з ріоку ув рік існуючих на державному рівні пам'ятних дат, а за змінюваним переліком ювілеїв, що їх відзначення у більшості не планується як певний комплекс пам'ятних дат та ювілеїв хоча б, навіть на один рік, а ухвалюється окремими документами, хід підготовки яких у державних органах влади є прихованим від суспільства. Це в свою чергу лише загострює почуття невизначеності, відсутності цілісного уявлення про історичну пам'ять у суспільстві, створює можливість буквально за півроку докорінно змінити «карту пам'яті», відповідно до якої влада пропонує суспільству оцінювати свою історію та спонукає до творення контр-пам'яті,

¹⁰⁰ Указ Президента «Про День захисника Вітчизни»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=202%2F99> (сторінку відвідано 16.12.2010)

до відзначення на рівні громадянського суспільства щорічних пам'ятних дат, не очікуючи на відповідні ініціативи з боку держави. Яскравими прикладами суспільної втоми від невизначеності державного календаря пам'ятних дат є ініційовані у 2010 та 2011 роках на громадському рівні відзначення Дня пам'яті жертв Голодомору та Дня Соборності.

У процесі аналізу наявної нормативно-правової бази не вдалося виявити явних ознак щодо «кристалізації» пам'яттєвої політики, переходу від одинарного відзначення «круглих» дат окремих подій, до вироблення концепту, окреслення груп подій, що мають стати визначальними у державній політиці пам'яті. Отже, й очікувати змін у підходах до формування історичної пам'яті на рівні держави вочевидь ближчим часом не випадає.

Наразі йдеться лише про підтримку на рівні громадянського суспільства окремих елементів пам'ятного календаря, що був у певний момент визнаний на державному рівні, хоч і не підтримуваного у повному обсязі на щорічній основі. Втім, розвиток ситуації може засвідчити і про повну втрату державою впливу на формування підтримуваного на рівні суспільства календаря пам'ятних дат.

Згадана на початку цього тексту характерна особливість розподілу святкових днів року в Україні є показовою для стану всієї бази нормативно-правових документів у сфері політики пам'яті. Запозичена з радянських часів основа не була переглянута в комплексі. Замість розробки комплексного документа, українські високопосадовці пішли шляхом «найменшого спротиву» – до комплексу радянської системи історичних уявлень, відбитих в успадкованій нормативно-правовій базі, вносилися корективи, переважно у більшості випадків окремими, прийнятими під дату, ситуативними нормативно-правовими документами. Оскільки у більшості розглянутих випадків йдеться навіть не про встановлення щорічних пам'ятних дат, а про «одноразові», ситуативні відзначення окремих подій, то тим самим українські високопосадовці забезпечують собі «простір для маневру». За такого підходу немає необхідності вилучати з нормативно-правової бази окремі документи щодо тих чи інших пам'ятних дат, оскільки, одноразово відзначені, вони і не передбачають тривалої тягlosti традиції з їхнього вшанування. Водночас, у будь-який час ця традиція може бути «реанімована» окремим документом про відзначення чергової річниці відповідної події.

Цей підхід, що цілком сформувався у період двох президентських каденцій Л. Кучми, згодом не зазнав принципових

змін. Наступний Президент, попри здійснення ряду спроб розпочати процес формування комплексного підходу до державної політики історичної пам'яті (створення Інституту національної пам'яті, Указ «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії», підписаний у 2009 році), на практиці продовжив традицію, закладену своїм попередником. Зазначені у тексті спроби зміни акцентів у відзначенні ряду подій також мають «одноразовий» характер і цілком можуть бути просто не підтримані його наступником.

Натомість В. Ющенком було скориговано політику номінування подій. Л. Кучма у період своїх каденцій старанно уникав вживання в назві та тексті чітких визначень характеристики позначення «рангу» події в колі вітчизняної історії. Більшість ухвалених у цей період документів не містять у назві слів «вшанування», «відзначення» чи «святкування», надаючи перевагу формулюванню «про річницю». Проте більш чітка номінаційна позиція В. Юценка, враховуючи окреслений вище загальний підхід до творення державної політики у сфері пам'яті, нічим не обмежує його наступника у подальшому підтриманні форми, свого часу обраної Л. Кучмою чи В. Ющенком.

РОЗДІЛ 3. Сучасний політичний міф як інструмент маніпулювання історичною пам'яттю

Історична пам'ять – це потужний чинник встановлення зв'язку минулого з сьогоденням, фактор актуалізації у суспільній свідомості високоморальних прикладів громадянськості, мудрості, каталізатор збереження і збагачення патріотичних цінностей у вигляді традицій, ритуалів та канонів. Саме тому вона є однією з ключових емоційних й інтелектуальних підвалин патріотизму. Історична пам'ять – це своєрідне дзеркало, дивлячись у яке народ не лише оцінює сучасні суспільні процеси, а й проектує траєкторії майбутнього соціального розвитку.

У сучасному світі проблема історичної пам'яті є надзвичайно актуальною. Особливо намагання осмислити минуле, дати йому оцінку та розставити зрозумілі й адекватні оцінки притаманне країнам, які через низку об'єктивних та суб'єктивних причин та обставин (громадянських та міждержавних війн, специфіки політичних режимів, особливостей характеру та поведінки національних лідерів тощо) пережили складні та трагічні сторінки своєї історії. Яскравим прикладом таких зусиль є ухвалення в 2007 р. парламентом Іспанії закону про

історичну пам'ять. У цьому документі реабілітуються жертви судів франкістської диктатури, дається моральна та правова характеристика спадщини тоталітарного режиму в цілому. Основна мета закону, як заявила заступник іспанського прем'єра Марія Терезія Фернандес де ла Вега, полягає в тому, щоб «гідно закрити трагічну сторінку історії, якою була громадянська війна в Іспанії кінця тридцятих років і подальша диктатура»¹⁰¹.

Суть феномену історичної пам'яті полягає у збереженні в суспільній свідомості найбільш значимої, знакової, актуальної інформації, яка є, з одного боку, своєрідним узагальненням досвіду окремої людини, народу, країни, держави, з другого – підґрунтям та спонукуючим подальшого поступального розвитку. Інколи історична пам'ять зберігає, на перший погляд, незначні, майже дріб'язкові деталі, що може створити ілюзію хаотичності її природи. Насправді ж цей дивовижний феномен людського буття є не просто набором подій минулого, які ситуативно зафіксувалися у свідомості, а своєрідною моделлю, специфічною матрицею оптимальної, з точки зору історичного досвіду, поведінки окремої людини/групи/народу у перебігу динамічних суспільних змін. Історична пам'ять зберігає лише найсуттєвіше, те, що має чітку емоційну забарвленість, знакову символіку, чітко визначені місце і роль в ієрархії цінностей історії народу.

Зміст історичної пам'яті включає хронологію основних подій – «фактів» історії, в якій фіксується деякий послідовний ряд, що створює «образ історії» даної країни. На думку академіка А. Здравомислова, цей ряд включає факти, пов'язані:

- зі становленням та зміною форм державності;
- боротьбою із зовнішніми ворогами;
- структурною напругою і конфліктами (бунтами та їхніми вгамуваннями, громадянськими війнами, реформами, революціями, кризами);
- періодами піднесення і процвітання;
- зіставленням з подіями у «знакових країнах»¹⁰².

За змістом – залежно від того, що запам'ятовується і відтворюється, – можна виділити три види історичної пам'яті:

- образна пам'ять – запам'ятовування образів, уявлень, що стосуються конкретних людей, історичних діячів, знакових подій та явищ;

¹⁰¹ В Іспанії прийнят закон об исторической памяти
http://www.gazeta.ru/news/lenta/2007/10/31/n_1135644.shtml

¹⁰² Здравомыслов А.Г. Что значит «быть русским»? // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=193

- словесно-логічна пам'ять – фіксація думок, понять, суджень, які суттєво впливають на наше уявлення про минуле;

- емоційна пам'ять – збереження та відтворення людиною емоцій та почуттів, зумовлених певними історичними обставинами.

Отже, історична пам'ять – це те, що інтегрує відчуття, мислення та емоції і слугує певним містком між минулим, сучасним та майбутнім.

Які ж фактори суттєво впливають, або ж визначають специфіку змісту та конфігурацію історичної пам'яті на сучасному етапі? На нашу думку, цілком обґрунтовано можна виділити у їхньому різноманітті дві основні групи: інтернаціональні і національні фактори:

Інтернаціональні:

1. Різке глобальне зростання інформаційного перевантаження. Суть цього процесу полягає в тому, що фізичні можливості індивідуальної пам'яті не дають змоги не те що засвоїти, а й навіть ознайомитися з постійно зростаючими обсягами поточної інформації. Це надзвичайно негативно впливає на розвиток історичної науки, яка виступає у ролі своєрідного фільтра, ключового архітектора історичної пам'яті: науковці просто фізично не здатні сьогодні ознайомитися з усім масивом інформації та засвоїти його. Наведемо лише один приклад інформаційного перевантаження: у 1965 р. радянський академік О. Несмеянов наводив такий розрахунок: «Якби хімік, який вільно володіє 30 мовами (умова неймовірна), почав з 1 січня 1964 р. читати всі публікації, що виходять цього року, представляють для нього професійний інтерес, і читав би їх по 40 годин на тиждень зі швидкістю 4 публікації за годину, то до 31 грудня 1964 р. він прочитав би лише 1/20 частину цих публікацій»¹⁰³.

Зауважимо, що академік говорив про період, коли ще не набуло сучасного поширення телебачення, а Інтернет існував хіба що у науковій фантастиці.

2. Відчутне обмеження/скорочення часу для адекватного сприйняття та оцінки інформації окремою людиною/групою/масою у зв'язку з прогресуючим та невпинним зростанням обсягів інформаційного потоку. Побічними ефектами цього процесу є викликані та фактично простимульовані ним необдумані та необґрунтовані судження та дії, різке зростання емоційної

¹⁰³ Несмеянов А.Н. Предисловие // Михайлов А.И., Черный А.И., Гиляревский Р.С. Основы научной информации. – М., 1965. – С.8.

напруги, втрата такого важливого стратегічного та системоутворюючого фактора, як відчуття часу тощо.

3. Загострення протистояння/конкуренції у боротьбі за лідерство на міжнародній арені між західними державами та Росією, ареною зіткнення яких неодноразово ставала/стає Україна. Акцентую: не лише її територія, а масова свідомість та історична пам'ять.

4. Помітне зростання та розширення спектра конкуруючих теорій, концепцій та доктрин, що пропонуються професійним історикам та пересічним громадянам як своєрідний каркас історичної пам'яті.

Національні (фактори, які суттєво впливають або ж визначають специфіку змісту та конфігурацію історичної пам'яті на сучасному етапі):

1. Спочатку боротьба за незалежність, а потім етап становлення модерної української державності, що розставили нові акценти – як у новітньому історичному процесі, так і у глибинних архівах історичної пам'яті.

2. Неоднозначний та суперечливий процес «ліквідації білих плям історії», який триває понині. Його суть та зміст полягають у поверненні «забутих» імен та творів; знятті ідеологічного табу із замовчуваних з політичних мотивів фактів та явищ; розкритті для вивчення раніше закритих та заборонених тем; розширенні джерельної бази, допуску до утаємничених архівних фондів; ширшому ознайомленні з працями закордонних дослідників; розгортанні широких дискусій навколо вузлових історичних проблем, включенні через публіцистику в процес осмислення минулого широкого загалу; появі плюралізму думок, утвердженні права на альтернативну точку зору на історичну проблематику; ломці стереотипів, новій інтерпретації відомих фактів та процесів, переоцінці діяльності історичних осіб; осмисленні сучасності крізь призму історичного досвіду¹⁰⁴.

3. Тривалий та затяжний період політичної нестабільності на стартовому етапі новітнього державотворчого процесу. Історичний досвід свідчить, що будь-яка політична сила, яка приходить до влади (до речі, у будь-якій державі світу), як правило, завжди прагне трансформувати «під себе» історичну свідомість та історичну пам'ять, тобто намагається під вічно живими гаслами «розвінчання міфів», «руйнування стереотипів», «повернення історичної правди» провести необхідну для діючої

¹⁰⁴ Див. детальніше: Бойко О. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С.38-39.

влади селекцію і підібрати «потрібний» ряд «канонічних, символічних та знакових» подій та історичних персонажів. Основна мета – створення свого власного шаблону/моделі історичного процесу, що обґрунтовував би право згаданої політичної сили на завоювання, використання та втримання влади. Звідси певна закономірність: чим не стабільнішою є ситуація у владних політичних структурах, тим зухваліше ламаються глибинні структури історичної пам'яті; активніше тасується колода історичних подій і персонажів та суворіше історикам вказують на допущені «помилки».

Що ж у результаті? А в результаті на рубежі XX і XXI ст. сформувалися потенційні умови для глобального, широкомасштабного маніпулювання суспільною свідомістю та історичною пам'яттю. Адже для того, щоб людина почала діяти так, як того бажає маніпулятор, необхідні наступні умови: перевантаження інформацією; збільшення розумової напруги; обмеження часу для її сприйняття; активне відволікання від осмислення; стимулювання емоційного мислення¹⁰⁵. Як бачимо, практично всі вони забезпечуються різким глобальним зростанням інформаційного перевантаження; суттєвим розширенням спектра конкуруючих теорій для вибудови та інтерпретації історичної пам'яті; появою нових оцінок та акцентів історичного минулого, зумовлених процесом виникнення та становлення новітньої української незалежної держави; неоднозначністю та суперечливістю, гранично важливого для адекватного формування історичної пам'яті, процесу «ліквідації білих плям історії», що часто здійснюється в режимі «вперед-стоп-назад». Факторами, що за певних умов можуть активно та енергійно простимулювати розвиток та поглиблення процесу політичного маніпулювання у сфері історичної пам'яті, є, по-перше, загострення протистояння/конкуренції у боротьбі за лідерство на міжнародній арені, у перебігу якої Україна та її історична пам'ять часто-густо є об'єктом впливу; по-друге, намагання практично кожної з конкуруючих за владу всередині держави політичних сил підлаштувати історичну пам'ять під власні інтереси.

Аналіз теорії та практики політичного маніпулювання переконливо засвідчує, що його технологія, як правило, включає три послідовні фази: ¹⁰⁶ а) «захоплення» (встановлення контакту з

¹⁰⁵ Див. детальніше: Бойко О.Д. Анатомія політичного маніпулювання. – Ніжин, 2007. – С.5 – 186.

¹⁰⁶ Більш докладніше: Бойко О.Д. Анатомія політичного маніпулювання. – Ніжин, 2007. – С. ; Бойко О.Д. Політичне маніпулювання. – К., 2010. – С. 198 – 212.

аудиторією; завоювання довіри; втримання уваги; використання таких методів маніпулятивної дії, як психічне зараження та навіювання); б) «прийом» (стимулювання мотивації шляхом мотиваційного зміщення, переключення або актуалізації); в) «фіксація» (включення на основі процесів «захоплення», «втримання», «стимулювання мотивації» комплексу «психічних автоматизмів» (за Є. Доценко)¹⁰⁷ або «механічних моделей поведінки зафіксованих дій» (за Р. Чалдіні)¹⁰⁸, тобто скорочених, типових схем регуляції поведінки, завдяки яким енергія дії маніпулятора швидко, фіксовано й точно перетворюється на енергію дії адресата. Фундаментальною характерною рисою цих моделей поведінки є те, що складові їхнього функціонування щоразу повторюються фактично тим самим чином і в тому самому порядку.

У ролі своєрідних «спускових гачків» механізмів психічного автоматизму виступають, як правило, стереотипи, міфи, іміджі, ритуали, чутки (цей ланцюжок можна продовжити як в один бік, – додавши перед стереотипами архетипи, – так і в другий, – поставивши після чуток політичні анекдоти, що свідчить про потужний арсенал, напрацьований упродовж років та століть політичними маніпуляторами).

Отже, міф є одним з ключових елементів технології політичного маніпулювання. Дуже влучно його місце і роль у цьому процесі охарактеризував вітчизняний дослідник М. Присяжнюк: «Міфотворчість стала невід'ємною частиною політики, а соціальний міф – основним інструментом маніпулювання суспільною свідомістю»¹⁰⁹.

Політичний міф – феномен колективної психіки, в основі якого лежить штучно створене узагальнене, спрощене, контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретує суспільні процеси, поєднуючи реальність з вигадками, містикою, фантазіями. Різні аспекти процесу міфотворення та його впливу на суспільні свідомість та історичну пам'ять (зокрема, міф як культурний архетип, процес міфологізації свідомості; місце і роль міфології у формуванні громадського світобачення тощо) з давніх давен активно вивчалися фахівцями гуманітарного наукового спектра. Найяскравіший та найпомітніший слід у

¹⁰⁷ Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – СПб., 2004. – С.131 – 134.

¹⁰⁸ Чалдини Р. Психология влияния. – СПб., 2007. – С. 16.

¹⁰⁹ Петрик В.М., Остроухов В.В., Штоквиш А.А., Присяжнюк Н.Н. и др. Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации. – К., 2008. – С.151.

процесі вивчення впливу міфу на суспільство залишили З. Фройд, К. Юнг, Э. Кассирер, М. Еліаде, Р. Барт, К. Леві-Стросс, А. Лосев, Є. Мелетінський, Д. Кемпбелл, О. Ранк¹¹⁰. Більш детально специфіку впливу на маси політичних та соціальних міфів розкрили у своїх працях П. Гуревич, С. Кара-Мурза; В. Полосін, А. Цуладзе, А.Ульяновський та ін¹¹¹. Характерно та показово, що за окремих розбіжностей у концепціях та поглядах практично всі дослідники визнають своєрідний феномен «невмирущості міфів», які відігравали та відіграють помітну роль не лише у традиційних суспільствах, а виступають потужним фактором впливу на суспільну свідомість і у сучасних модернізованих соціальних системах. Про природу живучості та стійкості міфологічного мислення дуже влучно сказав російський дослідник Б. Єрасов: «Введений К. Юнгом термін «архетип» став концентрованим визначенням відкладеного в колективній підсвідомості попереднього культурного досвіду, з надр якого знов і знов виходять міфологічні образи та символи»¹¹²

Основна мета створення політичного міфу – формування потужного і надзвичайно специфічного засобу активної і цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізацію та втримання.

Генетично політичний міф пов'язаний з архетипами давнини і є результатом суспільної творчості та надбанням колективної свідомості. Внаслідок цих обставин він може суттєво впливати на процес формування світобачення і світосприйняття, закарбування у пам'яті та свідомості певних психологічних та ідеологічних установок, які можуть у подальшому відігравати роль стійких стимулів до дії та жорстких табу. Як наслідок політичний міф оберігає і стверджує прийняту систему

¹¹⁰ Фрейд З. Сновидения. Сексуальная жизнь человека. Избранные лекции. – СПб., 1990; Юнг К.Г. Либи́до, его метаморфозы и символы. – СПб., Кассирер Э. Техника современных политических мифов. – М., 1997; Элиаде М. Аспекты мифа / Пер. с фр. — М., 2000; Барт Р. Мифология. – М., 1996; Мелетинский Е., Клод Леви-Стросс и структурная типология мифа//Вопросы философии. – 1970. – №7; Лосев А.Ф. Диалектика мифа (Из ранних произведений). – М. 1990; Кемпбелл Дж. Герой с тысящейо лицами. – К., 1997; Кемпбелл Дж. Мифический образ.- М. 2002; Ранк О. Миф о рождении героя.- М. 1997.

¹¹¹ Гуревич П.С. Социальная мифология. – М., 1983; Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., 2001; Полосин В. Миф. Религия. Государство. – М., 1999; Цуладзе А. Политическая мифология. – М., 2003; Ульяновский А. Мифодизайн: коммерческие и социальные мифы. – СПб, 2005.

¹¹² Ерасов Б.С. Социальная культурология. Ч. 1. М, 1994. – С.172-173.

цінностей та правил, підтримує і санкціонує певні норми поведінки. Міф націлює людину на повторення вже досягнутого, апробованого, засвоєного. Він суміщає два аспекти: діахронічний (розповідь про минуле) і синхронічний (пояснення сьогодення або майбутнього).

Важливою функцією політичної міфології є політичне моделювання. Це пояснюється тим, що політичний міф, як правило, є набором готових рецептів, прецедентів, зразків для запозичення та наслідування, які можуть служити орієнтиром у критичних ситуаціях.

Глибинний зміст міфу полягає в ототожненні речі, людини, дії з лаконічним, максимально спрощеним образом, «картинкою», що спонтанно створюється колективною уявою, або ж нав'язується ззовні. Як наслідок міф підміняє об'єктивне суб'єктивним; внутрішнє, змістовне – зовнішнім; суттєве – його подібністю. Фантазія у союзі з емоцією є причиною того що у міфі цілком органічно можуть поєднуватися реальність і вигадка; виникати неіснуючі образи; народжуватися легенди; з'являтися вигадані причинні зв'язки між реальними об'єктами; гранично ідеалізуватися лідери, процеси, факти тощо. На думку Р. Соколової, міф, по суті справи, заповнює вакуум реального знання, він виступає у ролі посередника між справжнім знанням і нерозпізнаною помилкою¹¹³.

Міфологія як специфічна форма свідомості виникла з давніх-давен. Цікаво і показово, що з появою таких суспільних явищ, як релігія, наука, ідеологія вона не зникла, а модернізувалася, пристосовувалась до життя, і відродилась у ХІХ ст. феноменом «соціальної міфології». Ця трансформація зумовила, з одного боку, втрату онтологічного, буттєвого змісту, що було притаманне класичній міфології; з другого – зберегла та посилила її функціональний сенс: згуртовувати та направляти народні маси¹¹⁴. У сучасну добу ці процеси набули нового імпульсу і знайшли свій вияв у явищі реміфологізації.

На думку фахівців, реміфологізації притаманні три типи відтворення міфу: автоматичне відображення міфу в буденній свідомості; ідеологічне нав'язування тієї чи іншої міфологеми; художня реконструкція міфу у сфері естетичної творчості. Своєрідним підґрунтям для поширення та утвердження соціальної міфології у суспільній свідомості є несистемність буденного мислення. За цих обставин саме міф може виступати як вища

¹¹³ Технология власти (философско-политический анализ). – М., 1995. – С.110-111.

¹¹⁴ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.360.

форма системності, що доступна буденній свідомості. Міф постачає буденній свідомості системність того рівня, який не вимагає і не припускає чітких логічних доказів, обмежуючись більш менш зовнішніми зв'язками між явищами¹¹⁵.

На відміну від архаїчних, релігійних міфів, давніх переказів, сучасний політичний міф гранично актуальний, конкретний, прагматичний, адресний та функціональний, хоча в ньому можуть бути віддзеркалені віковічні надії, сподівання і вірування. С. Кара-Мурза дуже влучно характеризує принципову особливість сучасного політичного міфу. Він стверджує, що коли у попередні історичні періоди в політичному житті абсолютно домінували методи насильства і примусу за цілковитого ігнорування відчуттів та думок людей, то в основі сучасної політичної міфології лежить не безпосередня санкція чи заборона тих чи інших дій, а підготовка ґрунту для цих акцій – спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати і контролювати їхні дії. «Політичні міфи, – зазначає С. Кара-Мурза, – впливають так само, як змія, що паралізує кролика перед тим, як атакувати його. Люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Вони переможені й підкорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді сталося»¹¹⁶.

Специфічність сучасного політичного міфу як засобу активної і цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізації та втримання полягає в тому, що часто він значно ефективніший за насилля. Це пояснюється тим, що насильницькі методи завжди виступають у ролі зовнішнього чинника, якому активно протистоять останні bastiони людської гідності – приватне життя, особиста свобода тощо, а політична міфологія, закарбовуючись у пам'яті завдяки простим та яскравим образам, гіпнотично зомбує свідомість, руйнуючи згадані цінності і стимулюючи людину до певних дій та поведінки, які є необхідними за задумом політичного маніпулятора.

Фахівці стверджують, що політичні міфи мають низку особливостей:

- міфи не з'являються спонтанно, а створюються штучно, свідомо і цілеспрямовано;
- основу міфів становлять усвідомлені і культивовані політиками колективні сподівання і надії, засвоєні масовою свідомістю;
- у міфах з'єднуються дві різнорідні якості: тверезий розрахунок і фанатична віра, що дають змогу політикам звільняти себе від усіх моральних перешкод;

¹¹⁵ Политическая психология/Под общей ред. А.А.Деркача, В.И.Жукова, Л.Г.Лаптева. – М.,2001. – С.173 – 174.

¹¹⁶ Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., 2001. – С.206.

- міфи не піддаються руйнуванню за допомогою раціональних аргументів, і тому цілком правомірна їхня оцінка як ненаукового знання; політичні міфи в кращому разі є напівправдою;

- міфи безпосередньо пов'язані з політичною реальністю, вони покликані виправдати той або інший хід подій, забезпечити абсолютну впевненість людей у правоті здійснюваних політичних акцій;

- політичні міфи з'явилися значно пізніше за міфи художні, що зумовлено пізнішим створенням політичних структур і соціальною диференціацією¹¹⁷.

Історичний досвід засвідчує, що до політичної міфології найчастіше звертаються в переломні моменти історії – у період криз, катастроф, дестабілізацій, революцій. Це пояснюється специфікою міфу як політичного інструменту: він забезпечує доступ до важелів управління масовою свідомістю в умовах гострого дефіциту владних ресурсів. На думку А. Цуладзе, міф дає змогу:

- докорінно переламати ситуацію, що склалася на політичній арені, різко змінити розстановку сил на свою користь;

- перерозподілити владні ресурси, не стикаючись із серйозним опором з боку деморалізованих супротивників;

- дістати доступ до нових важелів влади¹¹⁸.

За яскравий приклад новітнього політичного міфотворення може правити міфологія Біловезької Пущі, пов'язана з процесом припинення існування СРСР у грудні 1991 р. Цій проблемі автор уже присвятив декілька праць¹¹⁹. Разом з тим, сюжет «міф як інструмент політичного маніпулювання» у них практично не розкривався. Своєрідною спробою заповнити цю прогалину і є цей матеріал.

Біловезька політична міфологія 1991 р. містить цілий комплекс різнопланових міфів:

Перший міф про «спонтанність» підписання угоди в Біловезькій Пущі. «Раптовість, спонтанність розпаду буквально струсонула світ», – зазначає М. Максимова, характеризуючи

¹¹⁷ Политология /Под ред. М.А. Василика. 2-е изд. – СПб., 1999. – С.124.

¹¹⁸ Цуладзе А. Политическая мифология. – М., 2003. – С.144 – 145.

¹¹⁹ Міфи Біловезької Пущі //Сучасність. – 2005. – № 12; Біловезька угода 1991 р.: суть та наслідки //Університет. – 2005. – № 6; Україна: від путчу до Пущі (серпень – грудень 1991 р.): Монографія.- Ніжин, 2006; «Спонтанність» підписання угоди в Біловезькій Пущі 1991 р.: анатомія міфу// Збірник наукових праць викладачів Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2006.

наслідки Біловезької угоди¹²⁰. «Дуже швидко стало зрозуміло, – підкреслює М. Багров, – що все, що відбулося у грудні, сталося спонтанно, як неодноразово бувало у нашій країні, коли спрацьовував основний принцип – потрібно устряти в бій»¹²¹. Подібних тверджень політиків та науковців у публіцистичній та науковій літературі можна зустріти чимало. Родоначальниками ідеї «спонтанності», певно, слід вважати трьох «біловезьких зубрів» – Б. Єльцина, Л. Кравчука та С. Шушкевича.

Другий поширений міф стосовно подій у Біловезькій Пущі – це міф «про те, що «трійка» розпустила/розвалила СРСР». Ця ідея набула значного поширення у пресі, на радіо та телебаченні (особливо центральних, що перебували ще під впливом союзного керівництва) одразу після підписання Біловезької угоди.

Ключовою ідеєю третього міфу є думка про те, що лідери України, Білорусі та Росії мали юридичне право прийняти рішення про припинення існування Радянського Союзу як «суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності». Безумовно, родоначальниками цього міфу були «біловезькі зубри» та їхні команди, оскільки його поширення у засобах масової інформації створювало у широкого загалу ілюзію цілковитої легітимності біловезьких рішень і давало «карт-бланш» на подальші дії. З часом він набув певного поширення у науковій та навчальній літературі. Зокрема, С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр у своїх «Нарисах з історії українського державотворення» стверджують, що рішення про утворення СНД є «легітимним і політично-виваженим», оскільки четвертий співзасновник СРСР – Закавказька федерація на момент укладення угоди вже давно не існувала як державне утворення¹²².

Суть четвертого міфу полягала в тому, що Біловезька угода в основному трактувалась її підписантами як трансформація СРСР у СНД, а не як демонтаж Радянського Союзу.

Процес створення політичних міфів має свою технологію; її ключові елементи чітко відслідковуються у процесі виникнення, поширення та ствердження біловезької міфології:

1. Формування узагальненого спрощеного контрастного уявлення про дійсність («чорне – біле»; «герой – злодій», «наші – вороги» тощо). Вибудова образів носіїв Добра і Зла –

¹²⁰ Максимова М. От «имперского» Союза к Содружеству независимых государств //Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 4. – С.5.

¹²¹ Багров М. Крым: время надежд и тревог. – Б.м., Б.изд., Б.г. – С.209.

¹²² Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 462.

героя та антигероя. Одразу після підписання Біловезької угоди центральні ЗМІ, які ще перебували під контролем союзного керівництва, поширили міф про те, що три лідери «розвалили Союз», іншими словами, намагались вплинути на суспільну свідомість за допомогою вибудови міфологем «антигерої», «злодії», «вороги». У цьому зв'язку, очевидно, не випадково Л. Кравчук під час виступу 10 грудня 1991 р. у Верховній Раді України у незвично різкій для себе манері заявив: «І ось після того, коли це відбулося, нас почали звинувачувати у розвалі Союзу. В останні два дні – вчора і сьогодні – головною темою центральних органів та інших засобів масової інформації є те, що ось три держави чи три керівника, чи шість керівників, розвалили кінець кінцем Союз, і в цьому їхня найглибша провина. Але сьогодні можна спитати: хто ж дійсно винний в тому розвалі? Коли почався той розвал? Принаймні кожному зрозуміло, що він розпочався не 7-8 грудня, а в період, коли почалась перебудова. Це абсолютно кожному зрозуміло. Ми навіть точно знаємо авторів цього розвалу...»¹²³.

Через кілька років Леонід Макарович в інтерв'ю газеті «Аргументы и факты» менш емоційно, але більш точно розкрив природу «біловезьких рішень»: «Після серпневого путчу всім стало ясно, що, якщо не вжити рішучих заходів, то буде обвальна руйнація Радянського Союзу... І коли ми зібралися в Біловезькій Пущі, то мова не йшла про розвал Радянського Союзу, а як цей розвал, що став об'єктивним, спрямувати в таке русло, щоб він не став ну, скажімо, прототипом югославського. Ось яке у нас було завдання (виділено – О.Б.)»¹²⁴.

Те, що невдовзі після підписання угоди в Біловезькій Пущі, незважаючи на галас у засобах масової інформації, до СНД приєдналася значна частина колишніх радянських республік, як і те, що не було активних масових народних виступів проти цієї акції, лише засвідчує, що Л. Кравчук, Б. Єльцин та С. Шушкевич своїм, інтуїтивно відчутим чи аналітично пророкованим рішенням не розпустили/розвалили СРСР, а реалізовували один з тих небагатьох варіантів, які запрограмувала Історія.

2. Нав'язування ілюзії простого пояснення всіх суспільних проблем та суперечностей, а на цій основі забезпечення комфортності та захищеності існування. Так в основі міфу про правомірність ліквідації СРСР лежала теза, що Україна, Росія та Білорусь були державами-засновниками Радянського Союзу, а

¹²³ Цит. за: Исаков В.Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. – М., 1998. – С.112-113.

¹²⁴ Цит. за: Чемерис В. Президент. – К., 1994. – С.282.

отже, мають право на розпуск. Про те, що це була справді ілюзія і «біловезькі» документи не мали належної юридичної бази, свідчить низка політико-правових «неув'язок», що згадуються в науковій літературі, найбільш типовими та поширеними є:

- З юридичної точки зору, Союз РСР не міг припинити своє існування внаслідок рішення, прийнятого однією, декількома чи навіть більшістю республік, що перебували в його складі. Перш за все тому, що Договір 1922 р. як правовий документ давно втратив свою силу. Замість нього було розроблено другий, суттєво відмінний за змістом (72 статті, замість 26) текст Договору, який і став головною частиною Конституції СРСР 1924 року, а вона, в свою чергу, втратила силу 1936 року у зв'язку зі вступом в дію нової Конституції СРСР. За цих обставин статус РРФСР, України та Білорусі як «держав-засновників Союзу РСР» був чисто символічним, оскільки юридично вони не мали жодних переваг перед іншими союзними республіками. Крім того, Договір 1922 року не передбачав як механізму припинення своєї дії, так і порядку такої процедури. Тому всі суб'єкти Союзу мали лише одну правову можливість вплинути на долю союзної держави – реалізувати на практиці своє конституційне право на вільний вихід з СРСР.

- Навіть якщо умовно визнати РРФСР, Україну та Білорусь «державами-засновниками Союзу РСР», то четвертим співзасновником у 1922 р. була Закавказька федерація, спадкоємці якої – Вірменія, Азербайджан та Грузія – мали такі самі, як і слов'янські республіки, юридичні права вирішувати долю СРСР.

- Комплекс надзвичайно складних проблем, пов'язаний з матеріальною і нематеріальною «спадщиною» СРСР, що припинив своє існування, не міг бути вирішений одномоментно під час короткої зустрічі: адже він включав питання про виконання міжнародних зобов'язань Радянського Союзу, союзну власність у країні та за її межами, збройні сили, враховуючи ядерний потенціал тощо. Всі ці проблеми зачіпали інтереси як усіх ексклєнів Союзу, так і третіх країн, тому знайти оптимальні формули їхнього розв'язання можна було лише після тривалих переговорів та узгоджень.

- Будь-які односторонні дії однієї чи декількох союзних республік – суверенних держав, спрямовані на припинення існування Союзу РСР, на думку фахівців, «грубо порушували основний принцип рівноправності суб'єктів Союзу і життєві інтереси решти суверенних (незалежних) держав, що формально або фактично залишалися у Союзі».

▪ Якщо три республіки залишили Союз, то він все одно формально продовжував існувати, оскільки про вихід з нього не заявили інші республіки, які, відповідно до Конституції СРСР, були співзасновниками єдиної держави нарівні з Росією, Україною та Білоруссю.

▪ Статті Угоди про те, що «діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав – членів Співдружності припиняється» (ст.14) і що «з моменту підписання цієї Угоди на територіях, держав, що його підписали, не допускається застосування норм третіх держав, у тому числі колишнього Союзу РСР (ст.11), з одного боку, були юридично не обґрунтованими, оскільки Угода, відповідно до вимог республіканських конституцій, не могла вступити в дію до ратифікації її парламентами республік, а з другого – могли призвести до некерованості суспільства і підризу правопорядку

▪ В Угоді, укладеній у Біловезькій Пущі, пропонувалася нова модель державності, що суперечила проекту Договору про Союз Суверенних Держав, який протягом тривалого часу обговорювався в рамках «новоогарьовського процесу». За цих обставин, на думку юристів, остаточне рішення про запровадження, запропонованої трьома лідерами, моделі після обговорення у Верховних Радах республік мав прийняти З'їзд народних депутатів СРСР¹²⁵.

3. Створення паралельної віртуальної реальності, яка б манила об'єкт маніпулювання (окрему людину/суспільство в цілому) своєю зручністю, простотою, зрозумілістю; розкривала нові перспективи; дарувала шанс, надію, сподівання на легкі та прості способи реалізації планів та досягнення ідеалів. Офіційним вектором руху у Біловезькій угоді проголошено інтеграцію в межах СНД, реальним (за задумом як Л.Кравчука, так і Г.Бурбуліса) стала поетапна дезінтеграція, якій намагалися надати вигляду «цивілізованого шлюбборозлучення». Про те, що міфологема трансформації СРСР у СНД була своєрідним засобом політичної маніпуляції, з усією відвертістю пише у

¹²⁵ Див.: Лазарев. Комитет конституционного надзора СССР (Подводя итоги) //Государство и право. – 1992. – № 5. – С.32; Станкевич З.А. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – М., 2001. – С.299 – 302; Шакина М. Минский треугольник //Новое время. – 1991. – № 50. – С.6-7; Савицкий В. Все же самолеты должны летать//Новое время. – 1991. – № 50. – С.7; Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю 1985 – 1991 гг. – М., 2002. – С.355; Горбачев М.С. Размышления о прошлом и будущем. – М., 1998. – С.158; Ципко А. «Не хочу быть участником убийства...» //Литературная газета. – 1991. – 6 ноября. – С.3.

своїх спогадах один із учасників біловезької зустрічі, член української делегації М. Голубець: «З точки зору сьогоднішнього дня, це (йдеться про СНД – О.Б.) могло виглядати якимось новим наддержавним об'єднанням, новим союзом. Але не в цьому найголовніша суть, а в тому, що три незалежні держави спільно, одностайно й однозначно проголосили смерть імперії зла – Союзу Радянських Соціалістичних Республік!» (виділено О.Б.) Отже, підписані у «Віскулях» документи мали характер рамкової угоди і були покликані виконати два взаємопов'язані завдання: перше – «пропагандистське» – створити у світового співтовариства та власних громадян ілюзію юридичних риштовань та підвалин для побудови нового перспективного міждержавного утворення; друге – «приземлено-прагматичне» – заповнити той політично-державний вакуум, який неодмінно повинен був утворитися після остаточної руйнації СРСР.

4. Імплантація у міф елементів дива, чудес, відхилення від норм повсякденності з метою стимулювання принципової відмови від перевірки достовірності, тобто відповідності міфу реаліям (Диво не перевіряють, ним захоплюються). Варто підкреслити, що ще й досі грудневі події у білоруській урядовій резиденції «Віскулі» оповиті міфічною машкарою таємничості. Втім, Б. Єльцин у своїх «Записках президента» описує цей сюжет романтично-буденно: «Був чудовий зимовий вечір. Стояв легкий морозець. Тихий сніжок. Справжній дзвінкий грудень. У резиденції Голови Верховної Ради Республіки Білорусь мі зібралися утрюх: Шумкевич, Кравчук і я. Зібралися, щоб вирішити долю Союзу»¹²⁶. Про те, що, на перший погляд, ніщо не прогнозувало на цьому етапі радикальних змін у СРСР, свідчить й інтерв'ю М. Горбачова французькому телебаченню, передане в ефір 8 грудня 1991 р., лейтмотивом якого були фрази Президента Радянського Союзу: «Центр – це я!» і «Я тримаю палець на ядерній кнопці!» «Я не буду брати участі у розвалі Союзу»¹²⁷. Втім, уже через декілька годин потому «сталосся диво» – підписана Біловезька угода кардинально змінила не лише долю М. Горбачова, а й баланс сил на міжнародній арені та геополітичну ситуацію у світі. Не випадково вже наступного дня «Советская Белоруссия» вийшла з інтригуючим заголовком: «36 годин, які приголомшили світ». Справді диво не перевіряють, ним захоплюються, особливо тоді, коли й перевірити немає по чому, оскільки у руках дослідника нічого не було, крім

¹²⁶ Єльцин Б.Н. Записки президента. – М., 1994. – С.143.

¹²⁷ Геллер М.Я. Российские заметки 1991 – 1996. – М., 1998. – С.54-55, 57.

офіційних документів, реальні поточні документи відсутні (за свідченням фахівців, «відшукати стенограму зустрічі не вдалося, ймовірніше за все вона просто не велась... »)¹²⁸.

5. Підтримка за рахунок гри на емоціях та переживаннях сліпої віри в міф, що, з одного боку, блокує критичне мислення, з іншого виступає своєрідним каталізатором неадекватної інтерпретації суспільних процесів на основі поєднання реальності з вигадками, містикою, фантазіями. Ключову роль у поширенні біловезької міфології відіграли ЗМІ, які емоційно коментували подію у «Віскулях». Зокрема, агентство «Франс Пресс» акцентувало: «Президенти трьох слов'янських республік підвели ризику під існуванням Радянського Союзу, народженого більшовицькою революцією. Відчайдушна спроба М. Горбачова побудувати новий Союз закінчилася провалом. Але нез'ясованим залишається ключове питання: хто очолить Радянські збройні сили і хто буде здійснювати контроль над ядерним арсеналом? І як розуміти слова Горбачова у недавньому телеінтерв'ю: «Тільки я можу розпочати ядерну війну». Англійське агентство «Bi-Bi-Ci» відзначало, що «створення Росією, Україною та Білорусією Співдружності поховало плани М. Горбачова зберегти СРСР в дещо оновленому вигляді. Влада тепер належить керівникам ведучих радянських республік, які репрезентують три четверті населення колишнього СРСР».

У коментарі американської телекомпанії «Сі-Ен-Ен» зазначалось: «Ми стали свідками заключного акту великої трагедії. Значення прийнятих у Мінську документів вражає уяву. Одним ударом найбільша держава у світі, яка впливала на половину земної кулі, зникла з карти планети. Президент Горбачов та інші офіційні особи у Кремлі репрезентують країну, яка не існує. Однак світ надто добре знає, що може відбутися, якщо колись велика держава розпадається на шматки...»¹²⁹. Отже, ми маємо класику жанру політичного маніпулювання: а) форсування емоційного сприйняття за рахунок потрібної лексики («підвели ризику», «відчайдушна спроба», «провал», «поховано плани», «акт великої трагедії», «вражає уяву», «розпад на шматки» тощо); б) сіяння елементів страху та невизначеності («хто очолить Радянські збройні сили?» «хто буде здійснювати контроль над ядерним арсеналом?»), тобто створення оптимального ґрунту для поширення і зміцнення політичної міфології у суспільній свідомості.

¹²⁸ Содружество Независимых Государств: портрет на фоне перемен. – Минск, 1996. – С.16.

¹²⁹ Цит. за: Содружество Независимых Государств: портрет на фоне перемен. – Минск, 1996. – С.18.

6. Включення у розкрутку міфу широких кіл громадськості. Результатами цього виду народної творчості, як правило, стають а) поява нових деталей, подробиць, варіантів того чи іншого міфу; б) помітне зростання віри у міф, оскільки нічому так не віриш, як фразі «...у народі кажуть». Основними каталізаторами цих процесів є політичні анекдоти та чутки.

7. Штучне створення напруги між полюсами «минуле» – «майбутнє», шляхом (за потребою) формування у міфологемі необхідної маніпуляторів комбінації: а) «ностальгії за минулим – страхом перед майбутнім»; б) «зречення минулого – перспективи світлого майбутнього». Найцікавіше те, що при кардинальних відмінностях цих моделей основна мета є незмінною – згуртування та мобілізація мас на потрібну маніпуляторів дію. Штучність створення напруги між полюсами «минуле» – «майбутнє» полягає в механічній заміні «+» на «-» і навпаки «-» на «+». Внаслідок форсованого перегляду в добу перебудови історичного минулого, залучення у цей процес не фахівців дуже часто а) мали місце перекоси і перегини в оцінках історичних подій та явищ; б) відбувалися невинуваті трансформації «героїв» у «злочинців» та «злочинців» у «героїв»; в) палітра суджень про минуле зводилася до жорсткої альтернативи: «або чорне – або біле». Все це створило підґрунтя для політичного маніпулювання та поширення політичних міфів.

8. Приховане/закамуфльоване вмонтування у політичний міф мотивації, яка в подальшому простимулює потрібні маніпуляторів дії окремої людини – групи людей – суспільства. У біловезькій міфології чітко прослідковується ланцюжок: 1) дії Б. Єльцина, Л. Кравчука та С. Шушкевича не були завчасно підготовленими, а тим більше зловмисними (міф про спонтанність прийняття рішення стосовно розпуску СРСР) 2) всі ухвалені рішення є юридично обґрунтованими та законними (міф про право України, Білорусі та Росії прийняти рішення щодо припинення існування Радянського Союзу) 3) біловезькі рішення відкривали нові перспективи (Міф про те, що основною метою Біловезької угоди є перспективна трансформація СРСР у СНД, а не демонтаж Радянського Союзу). Іншими словами, якщо те, що відбулося, є спонтанним і не зловмисним, юридично обґрунтованим та ще й відкриває нові рожеві перспективи, то... це треба вітати та підтримувати. Навіть міф, ініційований протилежною стороною, – про одномоментний розвал трьома лідерами СРСР лише відтіняє та побічно підтримує базові тези трьох попередніх міфів: адже навряд чи хто повірить, що кілька осіб на таємній зустрічі ліквідували державу, яка проіснувала більше семидесяти років і вистояла в огні Великої Вітчизняної війни.

Не слід забувати також про те, що своєрідними каталізаторами впровадження та «потрібного» сприйняття біловезької міфології суспільством стали, по суті, класичні фактори маніпулятивної дії, які спрямовують громадську думку шляхом стереотипного мислення: а) обмеження часу сприйняття; б) активне відволікання від осмислення (грудень 1991 р. був періодом, коли людину змушено більше цікавили побутові проблеми, пошуки способів виживання у складних умовах, а не глобальні проблеми держави); в) стимулювання емоційного мислення (попередній період масових мітингових акцій суттєво знизив поріг критичності, аналітичності мислення та різко підняв значення емоційного сприйняття); г) перевантаження інформацією (у добу перебудови людина отримала надзвичайно велику дозу нової, сенсаційної інформації, яка кардинально впливала на світобачення, а часу на осмислення та усвідомлення не було, що різко збільшило розумову напругу).

Аналіз новітньої біловезької міфології дає уявлення про характерні риси та особливості процесу виникнення, ствердження та тиражування модерного політичного міфу. Втім, специфіка сучасної ситуації в Україні полягає в тому, що в роки незалежності виник новий суспільний феномен – «війна міфів», який накладає суттєвий відбиток на суспільну свідомість у цілому та на історичну пам'ять, зокрема. Підґрунтям цього феномену є процес певної дестабілізації глибинних підвалин історичної пам'яті під впливом радикальних/революційних втручань у процес і формування та розвитку. З одного боку, згадані втручання цілком обґрунтовані та необхідні, оскільки вони базуються на явищі «ліквідації білих плям», але, з іншого – дуже часто мають кон'юнктурний характер з політичним підтекстом, орієнтованим виключно на вирішення нагальних, сьогоденних (до речі, швидкоплинних) питань та проблем. За цих обставин у суспільній свідомості виникає гострий, наростаючий конфлікт між радикальними змінами концептуальних засад історичної пам'яті і такими притаманними будь-якому виду пам'яті рисами, як інерційність, стійкість, консервативність, стабільність. Унаслідок цього зіткнення поряд з позитивними зрушеннями (ломкою стереотипів, поверненням забутих імен, відновленням історичної правди тощо) в історичній пам'яті виникають і негативні явища (руйнування старих міфів супроводжується народженням нових; переоцінка історичних подій та осіб часто відбувається чисто механічно: «плюси» замінюються на «мінуси» (і навпаки), а «герої» з «ворогами», як у поганеньких телевізійних «мильних операх», просто міняються місцями, при цьому палітра історичної пам'яті набуває граничної контрастності без тонів та напівтонів).

Безпосередніми наслідками впливу «війни міфів» на історичну пам'ять, на нашу думку, слід вважати:

1. Різке посилення мозаїчності структури історичної пам'яті. Суть цього явища полягає у відсутності на даний момент єдиної структури, логічної лінії, яка б об'єднувала елементи історичних знань, уявлень, емоцій у системну цілісність. Як наслідок: мозаїка історичної пам'яті дедалі більше ускладнюється, її структура дестабілізується, виникають нові суперечності. Як наслідок, історична пам'ять постійно видозмінюється, а позитивне, незмінне, поступальне накопичення історичного досвіду фактично зводиться до мінімуму. Такий формат історичної пам'яті не дає змоги їй виконати одну зі своїх ключових суспільних функцій – консолідуючу, об'єднуючу.

2. Поглиблення роздвоєності історичної пам'яті. Своєрідними каталізаторами/стимуляторами цього процесу виступають:

а) протиріччя між старими та новими суспільними міфами;

б) антагонізм між радянським і сучасним модерним світосприйняттям;

в) відмінності між світобаченням жителів Західної та Східної України;

г) альтернативна міфологізація знакових історичних подій та діячів, що зумовлює не лише неоднозначність оцінок фахівцями-істориками, а й серйозну деформацію суспільної свідомості.

3. Суперечливе переплетіння та співіснування під впливом «війни міфів» у історичній пам'яті взаємовиключних, парадигм історії, пов'язаних з обґрунтуванням прав на існування різних суспільних явищ, процесів та структур.

4. Надмірна ідеалізація певних історичних подій, явищ та осіб, що уживається в історичній пам'яті з граничною критикою. Класичний приклад: «війна міфів» про козацтво: з одного боку, воно прославляється і тиражується у громадській думці як приклад майже ідеальних воїнів-лицарів без жодної вади, з іншого – трактується, спираючись на зовсім іншу моральну оцінку та іншу лексiku – волоцюги, грабіжники, бунтарі, пияки.

5. Активізація у частини населення під впливом протистояння старих та сучасних міфів синдрому «совковості» у процесі сприйняття минулої та сучасної історії, що формує підвалини історичної пам'яті. В основі цього синдрому лежать патерналізм, комплекс меншовартості, імітація оцінки/думки тощо.

6. Домінування емоцій над раціональністю у значній частини прихильників «новітніх міфів» під час оцінки подій та фактів, що зберігаються історичною пам'яттю значної частини населення.

7. Стимулювання фактором «війни міфів» поглиблення в історичній пам'яті певного розриву поколінь, що базується на руйнуванні/втраті авторитету вчителя, батька, лідера.

Чи можна на сучасному етапі суспільного розвитку протистояти не лише загостренню, а й самому існуванню «війни міфів»? Безумовно, суттєво/радикально впливати на суспільну свідомість надзвичайно складно. Втім, суспільство, яке думає про майбутнє, просто повинне піклуватися як про адекватне формування історичної пам'яті, так і про її надійне збереження. У цьому контексті, на нашу думку, шляхом актуалізації та реалізації державних програм та громадських проектів слід виконати низку завдань:

Стратегічні завдання:

1. Збереження в історичній пам'яті всього комплексу знань, стимулів, емоцій, що сприяє суспільній консолідації; відкриває перспективи потужного поступального розвитку; містить зерна нових, перспективних ідей, які у момент своєї появи випереджали час і з тих чи інших причин не були реалізовані.

2. Внесення витончених, обґрунтованих та виважених правок в історичну пам'ять з метою: а) повернення історичної справедливості; б) відновлення більш повної картини історичного минулого; в) забезпечення відповідності сучасному рівню знань; г) органічного вписування історичної пам'яті у контекст сучасних світоглядних цінностей.

Тактичні завдання:

1. Здійснення періодичного моніторингу динаміки ставлення громадськості до знакових історичних подій та історичних діячів¹³⁰.

2. Підвищення ролі історичної освіти, історичної пропаганди, патріотичного виховання. Створення у ЗМІ комплексу передач, заходів, які б стимулювали розвиток історичних знань та формування і збереження історичної пам'яті.

3. Радикальне поліпшення якості підручників з історії. Не варто ігнорувати того факту, що дитяче сприйняття історії має глибоко суб'єктивний, емоційний характер, якому притаманна дивовижна стійкість/консервативність/стереотипність. Крім того, слід пам'ятати, що саме шкільні підручники з історії активно формують як масову історичну свідомість, так і історичну пам'ять. За соціологічними даними російських істориків, від 70% до 90% осіб обмежуються тією інформацією,

¹³⁰ Про проведення таких досліджень у Росії див.: Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния //Новая и новейшая история. – 2000. – № 4.

яку отримали у шкільних підручниках історії, і більше історією майже ніколи не цікавляться.

4. Стимулювання процесу зростання ролі і значення родинної історії (вона є ближчою та емоційнішою). Нині лише 5% знань про історію свого народу пересічною особою черпається з сім'ї.

5. Розвиток мови, як потужного фактора формування та збереження історичної пам'яті.

6. Не забуваючи про складні/трагічні моменти вітчизняної історії, слід більше, інтенсивніше та частіше акцентувати увагу громадськості на позитивних сюжетах – перемогах, здобутках, досягненнях, подвигах. Це буде сприяти перетворенню історичної пам'яті на потужний фактор формування позитивної колективної ідентифікації; силу, здатну суттєво посприяти консолідації українського народу

Отже, політичний міф є потужним засобом маніпулювання, ефективним інструментом «коригування» як суспільної свідомості в цілому, так і історичної пам'яті, зокрема. Природа такого сильного і майже тотального впливу на суспільство пояснюється тим, що міфологія, базуючись на таких властивостях побутової свідомості, як консерватизм поглядів, схематизм сприйняття, несистемність мислення, автоматизм реакції, по суті, кодує/програмує внутрішній світ людини, готуючи ґрунт для стимулювання необхідних маніпуляторів поведінки та дій.

Аналіз моделей сучасного політичного міфотворення дає змогу дійти висновків про те, що його характерними рисами та особливостями є: а) формування узагальненого спрощеного контрастного уявлення про дійсність («чорне – біле»; «герой – злодій», «наші – вороги» тощо); вибудова образів носіїв Добра і Зла – героя та антигероя; б) нав'язування ілюзії простого пояснення всіх суспільних проблем та суперечностей, а на цій основі забезпечення потенційному споживачеві інформації комфортності та захищеності існування; в) створення паралельної віртуальної реальності, яка б вабила об'єкт маніпулювання (окрему людину/суспільство в цілому) своєю зручністю, простотою, зрозумілістю; розкривала нові перспективи; дарувала шанс, надію, сподівання на легкі та прості способи реалізації планів та досягнення ідеалів; г) імплантація у міф елементів дива, чудес, відхилення від норм повсякденності з метою стимулювання принципової відмови від перевірки достовірності, тобто відповідності міфу реаліям; г) підтримка за рахунок гри на емоціях та переживаннях сліпої віри в міф, що, з одного боку, блокує критичне мислення, з іншого, виступає своєрідним

каталізатором неадекватної інтерпретації суспільних процесів на основі поєднання реальності з вигадками, містикою, фантазіями; д) включення у розкрутку міфу широких кіл громадськості з метою тиражування та «збагачення» міфу деталями; е) штучне створення напруги між полюсами «минуле» – «майбутнє» шляхом (за потребою) формування у міфологемі необхідної маніпуляторів комбінації: «ностальгії за минулим – страхом перед майбутнім»; «зречення минулого – перспективи світлого майбутнього»; є) приховане/закамуфльоване вмонтування у політичний міф мотивації, яка в подальшому простимулює потрібні маніпуляторів дії окремої людини – групи людей – суспільства.

РОЗДІЛ 4. Взаємополітизація полів історії та релігії в сучасній Україні

П. Бурдье бачить історичну функцію історії як науки у її здатності руйнувати основоположні уявлення, що, як правило, ґрунтуються на традиціях, міцність яких тим сильніша, чим більше забуто про їхнє походження. Простий обиватель живиться не істиною, а традицією. Як говорить святий Августин у своєму трактаті «Про Град Божий»: «І оскільки він не володіє істиною, котра дарує звільнення, для нього благо бути обманутим». Йому немає потреби знати правду про самозванство влади, що колись встановилася незаконно, бо тепер вона сприймається легітимною і вічною. Лише достовірна історія може подолати традицію, тим самим будучи ідеальною зброєю проти абсолютизму будь-якого роду (не лише політичного, але правового, наукового, релігійного чи іншого). Абсолютизм завжди базувався на абсолютизації чи натуралізації історичних принципів, перетворюючи історію (квазіісторію) на механізм маніпуляції свідомістю обивателя.

Йдучи за П. Бурдье, спробуємо визначити роль історії в конституюванні релігійного поля сучасної України і вплив, що здійснює на цей процес поле політики.

Усі символічні революції супроводжувалися історичною делегітимацією попереднього режиму, будь то революції політичні, культурні, наукові чи ще якісь інші. Як наслідок, відбувається трансформація соціального простору та соціальних полів, що його формують. Боротьба в полі між агентами, що володіють монополією на специфічний для поля капітал, та новачками-ересіархами відбувається у форматі захисту/руйнування ортодоксії – традиції, що встановилася у полі і вирі-

шальним чином формує саме поле. Боротьба, що ведеться у полі, не загрожує існуванню самого поля, оскільки фундаментальні інтереси агентів поля тісно пов'язані з існуванням самого поля. Ця боротьба передбачає певну згоду між антагоністами з приводу того, що заслуговує боротьби, і що... залишається в стані доки, вона відбувається за певними правилами, відповідно до яких новачки сплачують своє право входу, визнаючи цінність самої гри та принципи її функціонування. Небезпека повної руйнації гри виключається завдяки вкладеним у гру інвестиціям (час, знання, матеріальні ресурси), в тому числі й «єретиками». Останні приречені на використання руйнівних стратегій, однак ці стратегії залишаються в межах певних кордонів. Поле є місцем постійних революцій, однак при цьому не ставляться під сумнів самі основи гри, її фундаментальна аксіоматика, основоположні вірування, на яких вона базується. Навпаки, критична руйнація повсякчас виправдовує себе поверненням до джерел, до основ суті гри, які піддалися баналізації та викривленню (основною ідеєю протестантського руху, наприклад, було повернення до євангельської істини, Слова Божого і заперечення священного передання як інтерпретованої істини).

Важливою ознакою конституювання поля є формальне фіксування зв'язку між минулим і сучасним: адже в кожному акті гри присутня вся її історія. У зв'язку із цим виникає цілий корпус консерваторів життів (біографів) і творів (філологів, істориків мистецтва і літератури). Ставки тих, хто не володіє історією поля, мають мізерні шанси зіграти. Ефект поля проявляється у тому, що неможливо зрозуміти смисл гри без знання історії поля. Щоправда, це не виключає можливості появи в полі «наївних», які, не знаючи нічого про проблематику, котрої торкаються, інтуїтивно можуть здійснювати революційні відкриття. Однак це саме той випадок, коли винятки (які, попри все, здатні вносити революційні зміни в функціонування поля), підтверджують правило. Як зазначає П. Бурдьє у своїй роботі «Деякі властивості полів», логіка поля така, що бути філософом (політиком, релігійним діячем – *авт.*) – означає оволодіти тим, чим необхідно оволодіти із історії філософії (політики, релігії – *авт.*), щоб уміти поводитися як філософ (політик, релігійний діяч – *авт.*) в полі філософії (політики, релігії – *авт.*).

Застосовуючи теорію П. Бурдьє до визначеної нами проблеми, констатуємо, що кардинальне переформатування соціального простору розпочалося в Україні в другій половині 80-х рр. ХХ ст. символічною революцією, яка стала наслідком політики гласності і фактичної історичної делегітимації комуністичного

режиму, злочини якого були відкриті широкій громадськості. Публікації Солженіцина, журнал «Огоньок», відкриття засекречених архівів – основні теми, якими жило радянське суспільство кінця 80-х. Перші ж паростки історії як науки, а не знаряддя маніпуляції зруйнували радянську символічну систему.

Слідом за символічною відбулася політична революція, яка призвела до краху СРСР і утворення нових незалежних держав, кожна з яких розпочала конституювати власний соціальний простір. У цьому процесі історія як руйнівник старої символічної системи поводитися по-різному в різних країнах. Де радянська традиція не вкорінилася достатньо глибоко (Прибалтика), вона безжально, застосовуючи механізми люстрації, покінчила з радянським символічним порядком. В іншому випадку, відбувалося складне і болісне пристосування комуністичного символічного устрою до нових реалій. В Росії ельцинівська епоха супроводжувалася процесами ліберальної демократизації, що, в свою чергу, поєднувалася зі страшною економічною і, як її наслідком, моральною кризою, розчаруванням демократичними цінностями і, врешті, символічною контрреволюцією. Історична пам'ять російського суспільства здійснювала зигзагоподібні віражі – від викриття і масового засудження злочинів комуністичного режиму до героїзації радянської історії і інститутів радянської держави, що цю історію творили. Своєрідним символом символічної контрреволюції стала реанімація старого радянського гімну у його музичній (найбільш упізнаваній) формі. У Білорусі символічна контрреволюція сталася ще швидше, у 1994 р., коли президентом було обрано О.Лукашенка, і також супроводжувалася поверненням до радянських державних символів (прапора та герба). В Україні відбулося накладання однієї символічної системи на іншу, що не дало змоги здійснити ані демократичний прорив, ані контрреволюцію, що рушила б за ним. Цей гібридизований символічний устрій до пори до часу абсорбував процеси соціальної диференціації, багатовекторність зовнішньополітичних симпатій, українсько-російську двомовність, різноманітні елементи історичної пам'яті, поліконфесійність, тобто усе те, що могло ідеологічно розколоти українське суспільство. Однак у 2004 р. стався фактичний демонтаж цієї символічної системи, внаслідок якого відбувся ідеологічний розкол суспільства.

Поле релігії є одним з основних полів, покликаних конструювати символічну систему. Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття внаслідок трансформації соціального простору відбулася радикальна зміна конфігурації релігійного поля України.

Розуміння складних процесів конституювання релігійного поля незалежної України неможливе без бодай побіжної характеристики радянського соціального простору і його релігійного поля.

В основу радянського символічного порядку було покладено комуністичну ідеологію як своєрідну квазірелігійну систему, що, проте, не вступила в конкурентну боротьбу з іншими релігійними агентами за володіння монополією на засоби спасіння, а просто заперечила можливість спасіння людської душі. Атеїстична квазірелігія зайняла домінуючі позиції в радянському релігійному полі, відсунувши на маргінес усі інші релігії. Переважна їхня більшість у цьому полі зайняла навіть не роль «пророка», який прагне повалити монополію домінуючої інституції та витворити нову систему символічних цінностей, а роль «ворожбита», який, використовуючи свою здатність володіння певними магічними інструментами, задовольняється конвертацією цього капіталу в матеріальні ресурси (вигоди). Церква в СРСР (принаймні офіційна) відкрито не опонувала існуючому режиму з метою повалення його ідеологічної монополії, а зосередилася на здійсненні ритуальних обрядів (хрещення, вінчання, освячення пасхальних дарів тощо), щоб задовольнити мінімальні релігійні потреби своєї пастви. Винятком були нечисленні релігійні дисидентські групи, які поєднували вимоги релігійної та політичної свобод, що сприймалося як виклик діючій символічній системі.

Отже, йдучи за схемою П. Бурдье, можна дати таку структурну характеристику радянського релігійного поля: роль домінуючої інституції в цьому полі відігравала комуністична ідеологічна система, яка у свій спосіб витворила ринок символічної продукції. «Роль пророка» відігравали дисидентські катакомбні церкви, діяльність яких була надзвичайно ускладнена, а подекуди й унеможливлена радянською репресивною системою. «Роль ворожбита» виконували офіційно дозволені релігійні організації, що сприймалися пануючим символічним порядком як небажане, шкідливе явище, однак, оскільки ці інституції діяли в рамках схем встановлених владою, вона мирилася з їхнім існуванням, розуміючи, що більш жорсткі заходи супроти них можуть спричинити зміну ними своїх ролей з «ворожбитських» на «пророцькі».

Після розпаду СРСР формування релігійного поля в нових незалежних державах мало власну національну специфіку. Тоді як у Росії домінуючу позицію в полі, завдяки сприянню діючої (навіть досить кволої) влади, без особливих проблем вдалося зайняти Російській православній церкві, в Україні схожа спроба зазнала невдачі. Гасло Президента Л. Кравчука «Незалежній державі – незалежну церкву» так і залишилося нереалізованим.

Причиною цьому – конкуренція між значною кількістю гравців, що розпочали боротьбу за позиції в релігійному полі (релігійна палітра України навіть в умовах тотального антирелігійного терору була значно багатшою за російську). Паралельно із розбудовою структур Російської православної церкви в Україні розпочався процес легалізації підпільних (катакомбних) релігійних структур та повернення з тюрем і вигнання релігійних лідерів (Володимир Романюк повернувся із заслання, Мстислав Скрипник – з еміграції). Їхній символічний капітал як нескорених борців з тоталітарним режимом та сповідників віри сягав найвищої межі. Однак цей капітал мав локальний характер, будучи обмежений регіональними, національними, віросповідними рамками, внаслідок чого домінування релігійних інстанцій було обмежене до регіонального, національного чи віросповідного рівня.

За цих обставин для аналізу позицій агентів релігійного поля корисним є висновок П. Бурдье про те, що структура відносин між різними релігійними інстанціями в полі релігії в замаскованій формі відображає структуру відносин між суспільними групами, які ці інстанції здатні мобілізувати. Неможливість агентів релігійного поля зайняти монопольне становище в полі відображає нездатність жодної з репрезентованих ними груп добитися домінування в полі соціальному. Як наслідок, релігійне поле України характеризується перманентною боротьбою агентів, успіх в якій величезною мірою залежить від можливостей залучення політичного та адміністративного капіталів.

В Україні процеси політизації поля релігії і сакралізація поля політики, пов'язані з тим, що соціальна диференціація найпевніше спостерігається за векторами символічних систем, сформованих цими двома полями, внаслідок чого суспільні групи формуються під впливом ідеологій окреслених політичними та релігійними лідерами. Мобілізуючи соціальні групи, агенти поля релігії і поля політики захищають одномірні інтереси, адже від ваги мобілізованої групи залежать позиції релігійного чи політичного агента в полі релігії чи політики. Консолідація зусиль агентів поля політики і поля релігії є взаємовигідною стратегією, зважаючи на те, що конфлікт інтересів між ними фактично виключений, оскільки, як стверджує Бурдье, агенти різних соціальних полів ведуть боротьбу за позиції у власному полі. У нашому випадку одна й та сама соціальна група виступає різновидом соціального капіталу, здатного одночасно забезпечити різним агентам відповідну позицію в полі політики та полі релігії.

Мобілізація соціальної групи відбувається за допомогою різноманітних стратегій, однією з яких є маніпуляція історією та історичною пам'яттю. Реалізація цієї стратегії відбувається знач-

ною мірою спільними зусиллями агентів-союзників, що представляють зазначені поля. Зважаючи на те, що релігійні інституції завжди виконували функцію легітимізаторів політичних агентів, вони приречені на маніпуляцію історією з метою або зберегти традицію у випадку, якщо союзний політичний агент домінує у полі політики, або її руйнувати методами історичного викриття задля делегітимізації влади домінуючого політичного агента, створивши передумови для перемоги в полі політики власного союзника. З іншого боку політичний агент політико-владними методами маніпулює історією та історичною пам'яттю таким чином, щоб забезпечити домінування союзного релігійного агента в полі релігії (про роль історії поля ми згадували вище).

Таким чином, політика історичної пам'яті реалізується в сучасній Україні значною мірою політико-релігійними тандемами – союзами агентів політичного та релігійного полів. Характерною особливістю цих союзів в Україні була відносна стабільність релігійного поля, в якому протягом усього періоду незалежності взаємодіють одні і ті самі агенти, і нестабільність політичного поля, якому притаманний перманентний процес появи нових і занепаду старих агентів. Однак ситуація залишається стабільною завдяки соціальним групам, що є основними репродуктантами політичних проєктів, які, по суті, у конкурентній боротьбі завойовують право репрезентувати інтереси цих соціальних груп. Агент релігійного поля в цьому випадку взаємодіє з агентом політичного поля як із репрезентантом цих інтересів і до формування яких сам має безпосереднє відношення. Тому протягом періоду незалежності ми мали змогу спостерігати союзницькі відносини релігійного агента з різними політичними агентами, але усі вони репрезентували одну і ту саму соціальну групу. Наприклад, протягом 90-х рр. XX ст. найпотужнішим політичним союзником УПЦ, що перебуває у канонічній єдності з Московським патріархатом, хоч це парадоксально на перший погляд, була Компартія України, яка володіла підтримкою найбільшої частини проросійського електорату. Після появи в політичному полі більш потужних агентів, які вступили в боротьбу за право репрезентувати інтереси цієї частини суспільства, зокрема Партії регіонів, вони витіснили комуністів з позиції основного політичного союзника УПЦ. Схожа ситуація склалася і з «національними церквами» (УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ), політичні союзники яких змінювалися в міру занепаду і появи політичних агентів націонал-демократичного табору. Теоретизуючи проблему, можна зробити висновок, що релігійні агенти вступають у союзи з політичними агентами, що встановлюють своє домінування в тих політичних субполях, які є віддзеркаленням відповідних субполів релігійного поля.

Політика історичної пам'яті у виконанні політико-релігійних агентів має відверто маніпулятивний характер, оскільки жодний із зазначених тандемів не спрямовує власні зусилля на дослідження історії в її цілісному об'єктивному вигляді. Кожна політико-релігійна група вириває із історичного контексту факти і події, які вдало лягають у творену ними і вигідну їм картину минулого. Історія у їхній інтерпретації перетворюється на знаряддя збереження або руйнування (у кожного своя стратегія) традиції, на якій ґрунтується домінування політико-релігійних агентів у соціальному просторі України.

У зв'язку із тим в Україні спостерігаються спроби нав'язати суспільству дві основні моделі історичної пам'яті: русофільську та русофобську. Репрезентантом першої в релігійному полі виступає УПЦ, в політичному – агенти, пріоритетом політики яких було політичне зближення з Росією; другої – «національні» церкви та агенти націонал-демократичного табору. Політичні та релігійні агенти, які дотримуються зваженої центристської позиції, практично ніколи не апелюють до історичної проблематики.

У боротьбі між репрезентантами антиросійської та проросійської моделей історичної пам'яті перші застосовують наступальну, другі оборонну стратегію. Наступальна стратегія «русофобів» спрямована на остаточне повалення радянсько-російської символічної системи, збереження якої є основним ресурсом, що гарантує проросійським агентам домінуючі позиції в політичному та релігійному полях. Символічна контрреволюція, що відбулася в Росії (про що йшлося вище), внаслідок якої Росія не змогла (не захотіла) відхреститися від спадщини радянського минулого, робить надзвичайно уразливою позицію проросійських сил в Україні. У розпорядженні антиросійських сил величезна кількість документальних свідчень злочинної сутності комуністичного режиму, багато з яких, як не парадоксально, за своїм походженням російські (періоду кінця 80-х – першої половини 90-х), інші – віднаходилися в українських архівах особливо активно в період з 2004 до 2010 рр. На фоні активної патріотично-пропагандистської кампанії з елементами героїзації радянської історії, що відбувається в Росії, викриття злочинів комуністичного режиму в Україні виглядає професійно спланованою стратегією маніпуляції історичною пам'яттю, спрямованою на дискредитацію образу північного сусіда.

Модель історичної пам'яті, творена «русофобами», базується на віктимізації української історії, де український народ і українська церква як його духовна основа є постійною жертвою «кривавої Москви». Звідси – постійна акцентація уваги на трагічних подіях Голодомору, репресій, депортацій, героїчної,

але нерівної боротьби проти комуністичних поневолювачів київських студентів під Крутами та вояків ОУН – УПА, які, по-суті, добровільно прирекли себе на пожертву за свободу України.

Із дорадянської історії творцями русофобського символічного устрою вицленовуються сюжети, які свідчать про боротьбу українців проти імперської, колонізаторської політики Росії. В цю концепцію вдало лягають події, пов'язані з Конотопською битвою, місією І. Мазепи, руйнуванням гетьманських столиць тощо. Показово, що, скажімо, про польську імперсько-колонізаторську політику супроти українського народу або взагалі не згадується, або згадується нечасто і мимохідь.

Особливо важливим завданням, що стоїть перед творцями цієї традиції історичної пам'яті, є відповідна інтерпретація віктимізованої історії, як своєрідного ланцюга геноцидів та етноцидів українського народу. Тим самим, злочини політичних режимів використовуються для формування стереотипів історично зумовленої ворожості російського та українського народів.

Одними з головних творців русофобської історичної концепції виступають українські «національні церкви». Така їхня позиція зумовлена двома основними мотивами. По-перше, формування та посилення антиросійської національної ідентичності виступає запорукою існування тієї суспільної групи, яка становить соціальну базу цих церков. По-друге, ця концепція є найбільш вдалою для них формою переписування історії релігійного поля, і, як наслідок, легітимації їх і хоча б часткової делегітимації РПЦ-УПЦ як агентів цього поля.

Найрезонанснішими, здатними здійснити революцію в історії не лише релігійного, а й загалом соціального поля, є події 1686 та 1946 рр. До нелегітимності акту 1686 р. про перепідпорядкування Київської митрополії з-під юрисдикції Константинопольського патріархату під юрисдикцію Московського постійно апелюють речники українських національних православних церков: УПЦ КП та УАПЦ. Саме відновленням історичної справедливості вони пояснюють необхідність повернення української церкви у «материнське лоно Вселенської церкви». Розвінчання «сфабрикованого» Львівського «псевдособору» 1946 р. відкриває шлях до легітимації процесу відродження Української греко-католицької церкви, що супроводжувався жорсткими конфліктами між греко-католиками та православними наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття у Західній Україні. Свої «скелети у шафі історії», зважаючи на те, що російське/радянське державне керівництво рідко задумувалося над відповідністю методів реалізації власної політики нормам права і моралі, має практично кожна релігійна організація України.

Таким чином, русофобія творців антиросійського символічного порядку прикривається антикомунізмом, антитоталітаризмом, антиімперіалізмом та антиколоніалізмом, одночасно створюючи їм імідж демократів.

Русофільські сили змушені йти у фарватері процесів формування нового символічного порядку, що відбуваються у сучасній Росії. Історична складова цього порядку передбачає героїзацію російської історії, незалежно від типу політичного режиму, що встановлювався в країні в той чи інший період. Особливо яскраво це проявляється у намаганні не допустити забуття виплеканого радянською ідеологічною машиною міфу про перемогу великого радянського/російського народу у Другій світовій війні. Викриття злочинної сутності політичного режиму, що привів народ до цієї перемоги вступає у дисонанс із політикою історичної пам'яті, що реалізується Кремлем. Російське політичне керівництво надзвичайно болісно реагує на звинувачення, які лунають на адресу сталінізму не тільки з України, але й з Прибалтики, Польщі, інших країн. Тих, кого у цих країнах проголосили героями-борцями з комуністичними окупантами, російська сторона називає прислужниками нацистів. Маніпуляція історією, яка має місце з обох сторін, намагання представити історичні події крізь призму чорно-білих, а не кольорових окулярів, має на меті не міжнаціональне примирення, а навпаки – формування образу ворога задля мобілізації населення з у кожного своєю метою. В країнах, що вийшли або намагаються вийти з орбіти російського впливу через формування за допомогою маніпулювання історією образів «свій-чужий», намагаються створювати неподоланні бар'єри для можливості бути знову втягненими в зону російського впливу. Фактично русофобія є гарантією незалежності цих держав. Російській владі, у свою чергу, необхідно формувати нові образи ворога з метою консолідувати та контролювати російське суспільство.

Як уже зазначалося, агенти релігійного поля, будучи, з одного боку, одними з основних творців символічних систем, а з іншого, безпосередньо включеними в ці системи, змушені відігравати активну роль у формуванні та реалізації союзними агентами політичного поля політики історичної пам'яті.

Активну русофільську позицію займають Українська православна церква, священнослужителі та прихожани Російської істинно православної церкви, Російської православної церкви (за кордоном) та громади старообрядців. Однак їхнє русофільство формується на різних, можна навіть сказати супротивних, моделях історичної пам'яті. У той час, коли УПЦ як невіддільна частина РПЦ є церковною структурою, що отримала шанс самозберегтися тільки за умов співпраці із комуністичним

режимом і була доведена ним через тотальні репресії 20-30-х рр. та жорсткий контроль наступних років до стану повної покорі, РПЦ та РПЦ(З), навпаки, стали символами нескореності сталінізму, і під його тиском змушені були перенести свою діяльність у підпілля (РПЦ) або за кордон (РПЦ(З)). Старообрядці України, будучи носіями російської національної ідентичності, порвали зв'язки з російською державністю, яка їх переслідувала ще у допетровські, тобто доімперські, часи, і ніяким чином не ідентифікують себе не лише з російським комунізмом, але й російським імперіалізмом. Отже, тоді, коли вороги комуністичного політичного режиму були (і залишаються) одночасно ворогами офіційної (сталінської моделі) РПЦ, вороги російського імперського режиму – ворогами РПЦ (петровської моделі), то історичними ворогами старообрядців, окрім Олексія Романова і його послідовників, можуть бути лише супротивники старої доромановської російської держави.

Представлені церкви є елементами різних символічних устроїв, а водночас, відповідно, або взагалі не можуть, або можуть з величезними конформістськими потугами бути вписаними в стратегію політики історичної пам'яті, що реалізується Кремлем і ретранслюється в Україні. Свідченням цього став складний процес повернення під омофор РПЦ єпархій РПЦЗ, який був ініційований державним керівництвом Російської Федерації та формально оформлений «Актом про канонічну єдність» від 17 квітня 2007 р. В опозицію до цієї акції став один з двох архієреїв, що здійснював служіння на території колишнього СРСР, – єпископ Одеський РПЦЗ Агафангел (Пашковський) (не плутати з митрополитом Одеським УПЦ Агафангелом Савіним), інший «пострадянський» архієрей єпископ Ішимський і Сибірський Євтихій, незважаючи на незадоволення значної частини кліру та пастви, які не бажали повернення під омофор Московського патріарха, «покаявся» і пішов на об'єднання.

Основним лейтмотивом опору цієї релігійної групи стало місце їхньої церкви в історії релігійного поля СРСР. Російська істинно-православна церква, виходцями з якої були «пострадянські» єпископи РПЦЗ Агафангел та Євтихій, утворилася і діяла підпільно до кінця 30-х рр. минулого століття в СРСР на знак незгоди з підписанням «Декларації» митрополита Сергія 1927 р. На початку 80-х років вона була відроджена катакомбним єпископом Лазарем (Журбенком), декларуючи повернення до істинної сутності російського православ'я, знищеної комуністичним режимом за потурання митрополита Сергія, який погодився щодо перетворення РПЦ на знаряддя безбожницької влади. Історія у цьому випадку виступала засобом делегітимації

монопольної влади РПЦ у релігійному полі СРСР/Росії. Не дивно, що на момент підписання угоди про приєднання РПЦЗ до РПЦ між єпархією РПЦЗ та митрополією УПЦ в Одесі склалися надзвичайно складні стосунки, як між конкуруючими агентами в релігійному полі регіону. Протиріччя торкалися не лише переманювання кліру та вірних з однієї юрисдикції в іншу, але й політичних питань. Так, єпископ Агафангел підтримував прозахідний курс націонал-демократичних сил, зокрема Президента В. Ющенка, а митрополит Агафангел був відомим прихильником проросійських політичних сил, відверто агітуючи за представників Партії регіонів.

19 квітня 2007 року за відмову підтримати курс на об'єднання РПЦЗ з РПЦ указом Архієрейського Синоду РПЦЗ єпископ Агафангел (Пашковський) був заборонений у священнослужінні, а 2 вересня 2009 р. позбавлений сану єпископа Одеського¹.

Зрозуміло, що поза межами одеського регіону група єпископа Агафангела є не тільки маловпливовою, але й мало відомою. В Росії прибічники РПЦ через дії влади зіткнулися з проблемою інституціоналізації. Зокрема, через відмову у реєстрації до Одеської області з Ішимсько-Сибірської єпархії у 2006 р. переїхав жіночий монастир святого Іоанна Максимовича. Таким чином, Україна стає основним місцем дислокації російської релігійної опозиції.

Маловплихова релігійна група, втім, є цікавим феноменом з точки зору нашого дослідження, як приклад релігійного протистояння, заснованого на протиріччях, пов'язаних з інтерпретацією історії та конфлікту двох традицій історичної пам'яті.

У практичній площині участь релігійних агентів у «конфлікті історій» відбувається на багатьох фронтах. Однак найпотужнішим з них впродовж останніх 8 років був фронт під назвою «Голодомор».

Уперше про голодомор загал українського суспільства дізнався 1993 року, коли з ініціативи «українських національних церков» та за участі Президента Леоніда Кравчука відзначалися 60-ті роковини цієї трагедії. Протягом наступних десяти років ця тема знову перебувала на периферії суспільної уваги.

Напередодні 70-х роковин трагедії українські церкви та їхні політичні союзники стали головними ініціаторами низки акцій, спрямованих на відзначення скорботного ювілею, прагнучи надати їм всесвітнього резонансу. На початку квітня 2003 р. представники Всеукраїнської ради церков звернулися з листом до Генерального секретаря ООН Коффі Анана з проханням розглянути питання про визнання голоду 1932-1933 рр., що забрав життя майже 10 мільйонів людей, актом геноциду

українського народу. У зверненні підкреслювалося, що голодомор був цілеспрямованою політикою, скерованою на цілковите знищення українського народу, його генофонду і навіть згадки про його існування у світовій історії².

Роковинам голодомору було приурочене Послання єпископату Києво-Галицької митрополії УГКЦ до вірних та всіх людей доброї волі з нагоди 70-ї річниці штучного голодомору в Україні від 8 листопада 2002 р. У зверненні наголошувалося, що голодомор був не лише фізичним винищенням українського народу, а й жахливим ударом по його духовності, оскільки програма голодомору включала поголовну русифікацію³.

Основною формою участі «національних» церков (УГКЦ, УПЦ КП та УАПЦ) у комплексі заходів, приурочених роковинам голодомору, стала підтримка ініціативи Міжрегіонального громадського об'єднання «Організація патріотів України» щодо запровадження експедиції місцями голодомору. Очільники експедиції ставили за мету впорядкувати поховання жертв голодомору, відслужити панахиди на місцях поховань, вивчити віддалені наслідки голодомору і, зокрема, їхній вплив на суспільно-політичні процеси в регіонах, які постраждали внаслідок голодомору, ознайомити світову громадськість з трагедією 1933 року, консолідувати громадянське суспільство навколо трагічних сторінок української історії». Експедиція планувалася у п'ять етапів і мала охопити чотири області: Херсонську, Миколаївську, Одеську та Вінницьку.

Підсумки експедиції було підбито під час прес-конференції, що відбулася 25 грудня у резиденції Глави УГКЦ. Учасники акції наголосили на плідній співпраці єпископату та духовенства УГКЦ, УПЦ КП та УАПЦ. При цьому наголошувалося, що УПЦ МП офіційно відмовилася співпрацювати з експедицією, а окремі священники, які брали участь у спільних панахидах, зазнали моральних та фізичних утисків. За словами учасників експедиції, у деяких регіонах заходи вшанування пам'яті жертв органи місцевої влади бойкотували, а у Луганській – взагалі заперечували факт голодомору. Із звіту учасників експедиції випливало, що акція пройшла у шістьох областях: Херсонській, Миколаївській, Одеській, Черкаській, Житомирській та Київській⁴.

Офіційне вшанування пам'яті жертв голодомору в Україні відбулося 22 листопада 2003 р. В заходах, присвячених цій події, взяли участь керівники держави, політики, громадські діячі. Пам'ятні панахиди за померлими відбувалися у церквах Львова, Харкова, інших українських міст. У Києві на Михайлівській площі було відправлено спільну панахиду за участю

Предстоятеля УПЦ КП Філарета (Денисенка) та Глави УГКЦ Любомира (Гузара). У своїй промові кардинал Гузар висловив жаль, що поруч не було представників усіх церков і релігійних організацій в Україні⁵. Своє розчарування у неналежному рівні організації дня пам'яті кардинал виклав у відкритому листі до Прем'єр-міністра України Віктора Януковича як голови Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні, який оприлюднила прес-служба глави УГКЦ 24 листопада. У посланні було зазначено, що прекрасний задум був сплюндрований жалюгідним виконанням. Кардинал зазначав: «Пам'ять подій рівня голодомору – це націєтворчий елемент, це підкреслення фундаментальної вартості, яка об'єднує суспільство, яка пов'язує нас з минулим, без якого не може сформуватись єдиний державний організм ані сьогодні, ані в майбутньому. На думку предстоятеля, вина за це лежить на організаторах, яким не вистачило розуміння важливості події»⁶.

Не залишився осторонь відзначення трагічної річниці Святий престол. 23 листопада 2003 року на ім'я Глави УГКЦ кардинала Любомира (Гузара) та римо-католицького архієпископа Львова кардинала Мар'яна Яворського надійшло послання від Папи Іоанна Павла II з нагоди вшанування жертв Голодомору 1932-33 рр. Папа писав про свою солідарність з українським народом у тяжкі роковини національної трагедії, переконуючи, що такі події переходять кордони однієї нації і стають загальнолюдськими трагедіями. Понтифік виразно окреслив причину голодомору, яка, на його переконання, полягала у «згубній діяльності ідеології, яка впродовж усього ХХ століття, стала причиною страждань і горя в багатьох частинах світу». На переконання Папи, голод був сплановано задуманий та цинічно здійснений комуністичними можновладцями»⁷.

Своєрідною підсумковою акцією, що окреслила участь релігійних організацій у відзначенні роковин голодомору, стала прес-конференція за участі провідників шести українських церков, що відбулася 29 грудня 2003 р. у Києві. Глави церков зазначили, що штучний голод влаштований більшовицькою владою, був геноцидом українського народу і злочином перед людством. Глави церков закликали створити національний меморіал жертв голодомору, встановити пам'ятники в усіх регіонах, ввести у навчальні програми уроки, присвячені голодомору. Документи підписали: предстоятель УПЦ КП патріарх Філарет (Денисенко), глава УГКЦ кардинал Любомир (Гузар), заступник голови Конференції римо-католицьких єпископів України Маркіян Трофим'як, голова Всеукраїнського союзу церков християн

віри євангельської-п'ятидесятників Михайло Паночко, голова Ради єпископів Української християнської євангельської церкви Леонід Падун та президент Братства незалежних церков та місій євангельських християн-баптистів України Олексій Мельничук⁸.

Однак на повний голос тема голодомору зазвучала уже за нового державного керівництва, ставши центральною проблемою при реалізації політики історичної пам'яті, що здійснювалася в державі у часи президентства Віктора Ющенка. Уже невдовзі після прийняття присяги Президент В. Ющенко 26 березня 2005 р. взяв участь у панахиді за упокій жертв голодомору, що відбулася в Свято-Володимирському патріаршому кафедральному соборі УПЦ КП. А під час урочистостей, присвячених 15-й річниці незалежності, він наголосив, що створення меморіалу жертвам голодомору є обов'язком перед пам'яттю померлих. Під час другого засідання Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами голодомору, що проходило у Харкові в жовтні 2007 р., В. Ющенко зазначив, що українці мають колосальний борг перед історичною пам'яттю і почасти до цього часу живуть міфами 30-х років. Покінчити з цим, на думку Президента, означало піднятися з колін і побачити майбутнє нації. Президент висловив невдоволення роботою у напрямі відродження пам'яті про голодомор архівістів, школи, місцевої та центральної влад. Він назвав 2008 рік роком увічнення пам'яті жертв Голодомору і закликав представників влади активно долучитися до його організації⁹.

В. Ющенко також виступив зі «Зверненням до єрархів українських церков та керівників релігійних організацій» з проханням «долучитися до підготовки та проведення заходів», приурочених 75-м роковинам голодомору¹⁰.

Протягом кінця 2007 року і майже усього 2008 року в Україні проходила безпрецедентна акція вшанування пам'яті жертв голодомору. До акції долучилися не лише різноманітні українські інституції, але й світова громадськість. Закатованих голодом українців поминали представники різних конфесій в різних країнах світу.

Спільна позиція українських релігійних організацій з приводу трагедії голодомору знайшла відображення у «Зверненні членів ВРЦіРО з приводу 75-річчя початку Голодомору в Україні», датованому 23 листопада 2007 року. У ньому зазначалося, що голодомор став трагедією, яка забрала життя не меншої кількості українців, ніж II Світова війна. Провину за скоєння цього злочину підписанти поклали на більшовицьке керівництво СРСР. Релігійні лідери підкреслювали, що настав час сказати правду, «бо тільки єднання навколо правди допомагає народу переживати найстрашніші етапи свого історичного

шляху». Звернення підписали 14 релігійних лідерів, у тому числі митрополит Володимир (Сабодан).

Однак різниця між політикою історичної пам'яті й об'єктивною історією полягає у проблемі не лише добору, але й інтерпретації окремих історичних фактів. Тоді як факт мільйонів людських трагедій, спричинених голодом, не міг викликати супротиву жодної релігійної конфесії, інтерпретація цієї трагедії як геноциду українського народу викликала неоднозначну оцінку.

16 листопада 2006 р. представники трьох церков (УПЦ КП, УТКЦ та РКЦ) звернулися до парламенту підтримати внесений Президентом України Віктором Ющенком законопроект про визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу. «У межах колишньої УРСР, а також у місцевостях, де у значній кількості проживали українці, свідомо і цілеспрямовано за вказівками найвищого керівництва СРСР місцева влада вилучала всі продукти харчування, у першу чергу зерно. Результатом цієї акції стало знищення шляхом штучного голодомору від 7 до 10 мільйонів наших співвітчизників», – йшлося у Зверненні¹¹.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу (від Партії регіонів проголосувало 2 депутати, від БЮТ – 118, від «Нашої України» – 79, від Соцпартії – 30. Не голосувала фракція комуністів у повному складі)¹².

Речники «національних церков» слідом за представниками «союзних» політичних сил підкреслено класифікують голодомор як «геноцид» українського народу. Саме визнання такого формулювання цієї трагедії міжнародним співтовариством прагнув Президент В. Ющенко. Окрім низки зарубіжних урядів, геноцидом українського народу визнав голодомор 1932-1933 рр. Вселенський Патріарх Варфоломій. У його зверненні до українського народу в листопаді 2008 р., можливо, як у жодному іншому документі, обґрунтовується саме таке трактування цієї трагедії. «...за весь час існування людства не було такої трагедії, щоби за один мирний рік знищити більше людей однієї нації, ніж було знищено за кілька років війни. І хто що б не говорив, як би не намагався применшити зло, це явна ознака геноциду», – сказано у зверненні. Вселенський архієрей пояснює причини штучного голоду: «Діставши до своїх рук владу, насильник не дбатиме про добро керованого ним корінного народу...Він добре знає, що рано чи пізно народ прозріє і скине з себе ярмо. Тому для довгого панування треба стероризувати титульну націю. Збережені історичні документи рясніють відомостями про національність репресованих. Переважна більшість знищених, ув'язнених чи виселених – українці, до того ж національно свідомі або господарі». Однак, за словами

Патріарха, усі жахи ХХ століття не зламали хребта нації, не зробили з українця раба і послухного виконавця чужих намірів¹³.

Повернення пам'яті про великий голоду 1932-1933 рр. для політичних та союзних їм релігійних агентів було не просто актом поминання мільйонів загиблих українців, але засобом консолідації нації, іншими словами – механізмом мобілізації електорату та пастви.

Не дивно, що супротивна у цьому протистоянні політико-релігійна сторона ніяк не погоджувалася на пропоновані формулювання. У згаданому вище «Зверненні членів ВРЦіРО з приводу 75-річчя початку голодомору в Україні», підписаному у тому числі, й митрополитом Володимиром, термін «геноцид» зустрічається лише один раз, без уточнення його змісту, несучи набагато м'якше смислове навантаження, ніж у посланні патріарха Варфоломія. Й надалі, треба розуміти, під сильним тиском Президента В. Ющенка УПЦ дуже важко схилилася до визнання голодомору геноцидом. Зрештою, у «Зверненні Синоду УПЦ з нагоди скорботної дати 75-х роковин голодомору 1932-1933 рр. в Україні» від 11 листопада 2008 р. такі прозвучало слово «геноцид», однак зі змісту документу – ставало зрозумілим, що йдеться про духовний, а не етнічний геноцид¹⁴.

Секретар п УПЦ, вікарій Київської митрополії єпископ Олександр (Драбинко), коментуючи «Дзеркалу тижня» звернення Синоду УПЦ, зізнався, що Синод взагалі намагався уникнути цього терміна і не вважає його пряме значення як злочину одного народу проти іншого адекватним для трактування трагедії 1932-1933 рр.¹⁵

Звернення Синоду УПЦ стало неоціненним подарунком В. Ющенкові, який поспішив подякувати предстоятелю УПЦ, сприйнявши його риторику: «Злочин, учинений проти нашої нації безбожним сталінським режимом, був геноцидом, метою якого було знищити саму душу народу, привести її до повного духовного рабства». Щоправда, сама УПЦ подала все так, що Президент визнав голодомор злочином безбожного режиму, а не вона голодомор – геноцидом¹⁶.

Предстоятель РПЦ Патріарх Алексій II свою позицію щодо голодомору висловив під час Архієрейського Собору РПЦ, що відбувся влітку 2008 р. Згодом ця позиція була підтримана Собором. Визнаючи голодомор страшною трагедією, Патріарх виступив проти політизації історії з метою породження ворожнечі між народами¹⁷.

У слові, виголошеному біля меморіалу жертвам голодомору, Московський Патріарх Кирил закликав виключити можливість того, щоб історичні події стали перепоною до братерського спілкування народів, щоб трагічні обставини нашої історії породжували братоненависницьку історіософію. При цьому при-

чини голоду Патріархом було описано досить схематично: «...страшний голод, породжений абсолютно конкретними політичними причинами і посилений ще й природними катаклізмами»¹⁸.

Зрештою, термін президентських повноважень В. Ющенка добіг кінця. Нове державне керівництво згорнуло усі ініціативи попереднього Президента, спрямовані на увіковічнення пам'яті про голодомор, а ПАРЄ після заяви Президента Віктора Януковича про те, що не можна визнавати голодомор геноцидом, оскільки це була «спільна трагедія держав, що входили до СРСР», відмовилася визнати голодомор геноцидом українського народу¹⁹. Рішення ПАРЄ було позитивно оцінене в УПЦ²⁰.

На перший погляд, конфлікт історій в питанні з голодомором завершився. Однак це хибне враження. Конфлікт, за термінологією конфліктологів, перейшов у постконфліктну латентну (приховану) фазу, оскільки основні його причини так і не зняті. Незважаючи на відміну уроків пам'яті за жертвами голодомору в школах, згортання наукових досліджень історії цієї трагедії, неучасті державних діячів в меморіальних акціях, намагання переглянути Закон про голодомор, політика історичної пам'яті, що реалізовувалася Президентом В. Ющенком, не минула безслідно. Акції, приурочені вшануванню жертв голодомору, позбувшись офіційної підтримки, набули нової сили, перетворившись на добровільні громадські ініціативи. Політизація історії відбувається уже не на примітивно-адміністративному рівні, а на рівні масової свідомості та ідентичності, що робить цей процес набагато складнішим та небезпечнішим. Силowe адміністративне протистояння сприятиме його зміцненню та через механізми сублімації перетікання політичного неприйняття у національну ворожість.

Основною причиною, що призвела до цієї патової ситуації, є політичні ігрища з історією, причому з обох боків. Віктимізація української історії з конкретною відповіддю на питання «Хто був і є катом українського народу?» та героїзація російсько/радянської історії, що супроводжується частковою реабілітацією злочинних режимів, що цю історію творили, однаково служать для мобілізації електорату та пастви двох противних політико-релігійних таборів. Навіть якщо одному з цих таборів вдається нав'язати свою волю іншому або навіть знищити його, відмобілізовані електорат і паства залишаються і чекають нових, більш сильних політичних та релігійних лідерів.

Єдиним дієвим способом розрахуватися з історією, як свідчить досвід Європи, є покаяння. До цих пір німці їздять різними країнами Європи, у тому числі й Україною, від імені свого народу просячи прощення за скоєні нацистами у роки війни злочини²¹.

Але, на превеликий жаль, навіть церква, в природі якої закладене таїнство каяття, незважаючи на прагнення позбутися душевного болю, якого завдало їй страшне ХХ століття (трагедію голодомору пережила і сім'я патріарха Кирила, і особисто сам митрополит Володимир) і якого можна позбутися каяттям, не йде і не піде на цей крок – не дадуть політичні союзники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

¹ Определение Архиерейского Синода по делу запрещенного в священнослужении епископа Агафангела (Пашковского). – Режим доступу: <http://www.russianorthodoxchurch.ws/synod/2009/9bpagafangel.html>

² Українські Церкви звернулися до ООН з приводу визнання голодомору. – Режим доступу: <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;431/>

³ Єпископи УГКЦ видали звернення з нагоди 70-ї річниці голодомору в Україні. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4394/>

⁴ Греко-католики та православні пройдуть місцями голодомору. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;197/>

⁵ В Україні відзначили день пам'яті жертв Голодомору. – Режим доступу: <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;412/>

⁶ Патріарх Любомир (Гузар) сподівався на більш гідне вшанування в Україні жертв Голодомору. – Режим доступу: <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;416/>

⁷ Іван Павло II звернувся до католицьких ієрархів України з нагоди 70-ї річниці Голодомору. – Режим доступу: <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;415/>

⁸ Провідники українських Церков заманіфестували однастайність думок. – Режим доступу: <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;527/>

⁹ Ющенко закликає гідно вшанувати пам'ять жертв Голодомору. – Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/ukraine/2007/10/23/145529.html>

¹⁰ Президент України звернувся до ієрархів українських церков та керівників релігійних організацій у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/11_20402.html

¹¹ Звернення українських Церков про необхідність визнання Голодомору геноцидом. – Режим доступу: http://www.risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/ecumen_doc/genocide/

¹² Верховна Рада визнала Голодомор 1932–1933 років Геноцидом українського народу. – Режим доступу: <http://pravda.com.ua/news/2006/11/28/51490.htm>

¹³ Патріарх Варфоломій I закликав українців одностайно свідчити перед світом про Геноцид – Великий Голодомор 1932–1933 років. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/content/adr_bart_75.html

¹⁴ Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви з нагоди скорботної дати – 75-ї річниці Голодомору 1932-1933 років в Україні. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/publikatsii/2008/11/11/3773.html>

¹⁵ Признание или «ошибка персонала»? – Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1550/64719/>

¹⁶ Президент України визнав Голодомор злочином безбожного режиму та результатом політики войовничого атеїзму і попросив Предстоятеля УПЦ «вознести молитви за душі невинно убієнних». – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/2008/11/20/3858.html>

¹⁷ В Москві молитвенно помянули жертв голодомора. – Режим доступу: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=27421>

¹⁸ Слово Святейшого Патріарха Московского и всея Руси Кирилла после возложения цветов к мемориалу жертвами массового голода. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/uoscmp_doc/patrkiril_visit2009/speech_holodomor/

¹⁹ ПАРЕ відмовилася назвати Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/35418/

²⁰ Єпископ Переяслав-Хмельницький УПЦ позитивно оцінив бажання ПАРЕ прийняти резолюцію щодо Голодомору в СРСР. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uos/35435/

²¹ Представники Німеччини пом'януть жертв нацизму на Рівненщині та покаяться перед українцями. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/history/36952/

РОЗДІЛ 5. Обличчя історичної пам'яті. Доробок польського Інституту національної пам'яті та суспільні дискусії

У всіх посткомуністичних країнах, що стали новими членами Європейського Союзу – Словаччині, Чехії, Литві, Латвії, Румунії, Угорщині, Болгарії, Румунії – виникли інституції, завданням яких був розрахунок з комуністичним минулим. Однак не у всіх цих країнах політика історичної пам'яті займає однаково важливе місце. У деяких країнах, як, наприклад, у Литві¹³¹, акцент робиться на правових аспектах і – відповідно – кваліфікації злочинів проти людства, в інших на першому місці такої державної установи є музеїфікація (Угорщина), ще в інших (Словаччина, Чехія) – публічна місія. У частині з цих країн інституції створювалися з виразно люстраційною метою (Німеччина, Чехія, Польща) – йшлося про виключення з політичного життя таємних співробітників давніх комуністичних спецслужб, що мало б принести, в результаті, гарантії незалежності та національної безпеки країнам пострадянського блоку. Це не могло не викликати поляризації громадської думки на прихильників люстрації і водночас вшанування жертв комуністичних злочинів та поборників «політики реваншизму».

Якщо не брати до уваги Німеччини, яка ще 20 років тому, одразу після об'єднання НДР та ФРН, заснувала установу з люстраційною метою, то лише у Польщі ППН став великою установою з різними сферами компетенцій¹³². На основі прийнятого Сеймом закону про Інститут національної пам'яті він має поєднувати чотири різні функції: по-перше, відповідальність за

¹³¹ Центр досліджень геноциду та опору створено на основі закону, прийнятого литовським Сеймом 1997 року на базі Центру досліджень повстанського руху та Музею Геноциду з метою вивчення усіх проявів геноциду та злочинів проти людства під час радянської та нацистської окупації, а також проявів опору режимам.

¹³² Більшою, ніж ППН, установою (3000 співробітників) є заснований 1990 р. Німецький Інститут Гаука (повна назва це Управління у справах архіву Служби безпеки колишньої НДР – Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU). Однак сфера його компетенцій – це перш за все надання доступу до справ потерпілим від діяльності Штазі громадянам (до 2007 року цією можливістю скористалося більш ніж два мільйони осіб). Крім того, Інститут Гаука виконує також люстраційні функції – надає інформацію державним та приватним установам, які звертаються із запитом щодо кандидатів на державні та публічні посади. Дослідницька та освітня діяльність значно скромніша, ніж ППН. На відміну від подібних установ у Центральній Європі, авторитет Інституту Гаука не викликає сумнівів у німецькому суспільстві.

архів давніх спецслужб, по-друге, – розслідування злочинів проти польської нації, по-третє, – освітню та дослідницьку і, нарешті, люстраційну. Нічого дивного, отже, що саме польський Інститут національної пам'яті викликає найбільше суперечок у публічних дебатах. Прихильники його діяльності схильні вважати, що, виконуючи освітню місію, чи то пак, втілюючи політику історичної пам'яті, Інститут консолідує суспільство пам'яттю не лише про героїв чи про злочини проти польської нації, а взагалі – увагою до національної історії. Противники діяльності ІПН наголошують саме на дезінтеграційній ролі такої форми політики історичної пам'яті, як проводить Інститут. Осердям суперечки про ІПН є ставлення до комуністичного минулого, а точніше – запитання, чи вистачає морального засудження у розслідуванні злочинів, чи необхідне визнання комунізму як злочинного устрою, злочини цього періоду мають бути розслідувані, а винуватці – засуджені у судовому процесі.

Минуло десять років від часу створення Інституту національної пам'яті у Польщі. Його виникнення супроводжували гарячі дискусії на тему люстрації, її необхідності для оздоровлення політичного життя або ж, навпаки, – суспільної потреби не стільки забуття, призупинення усіх розрахунків з комуністичним минулим. Прихильники створення Інституту твердили не лише про вшанування пам'яті людей, що боролися проти комуністичної системи, але й про проведення слідств у справі комуністичних злочинів, а також про виключення з політичного життя тих політичних та публічних осіб, які не повідомили про свою таємну співпрацю з комуністичними спецслужбами. Противники, натомість, переконували у необхідності прийняття стратегії, яка мала б полягати у деполітизації оцінки комуністичного минулого і обмеженні дискусії навколо цього питання до грона істориків.

Завдяки українським публікаціям кількох видатних учасників цієї дискусії у «Критиці» (№ 5-6, 2010) та в «Україні модерній» (№ 4, 2009), немає потреби більш детально зупинятися на огляді різних позицій щодо діяльності та функцій ІПН. Варто, натомість, представити публічну дискусію, пов'язану з ІПН, його дослідницький доробок, а також придивитися до різних форм його освітньої діяльності. Поза увагою цього тексту залишається діяльність розслідувального відділу (окрема, прокурорська частина Інституту національної пам'яті – Комісії у справах розслідування комуністичних і нацистських злочинів). Хоча діяльність Комісії викликала, мабуть, найбільше суперечок, мала вона відносно помірковані результати. Досить сказати, що, попри чергові спроби поставити

перед судом осіб відповідальних за розстріл робітників чи інших злочини воєнного стану, жоден із процесів не був завершений вироком позбавлення волі.

Початки діяльності ІПН

Ще 1998 року розглядалися два проекти закону – президента (Александра Квасневського) про Громадський архів та прем'єр-міністра (Єжи Бузека) про Інститут національної пам'яті. Згідно з концепцією президента, документи спецслужб мали опинитися у структурі Державного архіву. Громадський архів мав виконувати винятково архівну функцію. Натомість, згідно з урядовою концепцією, завдання нової установи мали бути значно ширшими й охоплювати не тільки архівні функції, але й освітні, наукові, нарешті, й слідчі. Попри президентське вето, закон набрав чинності 1999 року. Інститут національної пам'яті був створений 2000 року на основі прийнятого польським Сеймом закону. Обрано було Колегію ІПН та Голову ІПН. До завдань нової установи силою цього закону належало збереження, опрацювання та надання доступу до документів, що з'явилися внаслідок діяльності спецслужб протягом 1939-1989 рр., а також виявлення комуністичних та нацистських злочинів проти польських громадян, а також освітня та наукова діяльність. Новостворена установа швидко розрослася в одну з найпотужніших державних інституцій. Протягом півтора року кількість працівників зросла з 4 до майже тисячі, а наприкінці десятиліття в ІПН працювало вже понад дві тисячі чоловік.

Історична пам'ять у публічних дебатах

Від самого початку діяльності ІПН опинився в центрі дебатів про національну історію та пам'ять і потребу переоцінки минулого. Безумовно, тема не була нова: досить згадати дискусію надзвичайної ваги для польської історіографії, започатковану краківськими консерватистами наприкінці XIX ст. про причини поділів Польщі, яка мала своє продовження у міжвоєнному періоді. Одним з найважливіших у польській опозиційній думці стало неоціненне есе Яна Юзефа Ліпського «Дві Батьківщини, два патріотизми»¹³³ (1981), в якому співзасновник Комітету захисту робітників сказав, зокрема: «Кожне замовчування є мов олива для вогню національної мегаломанії, воно є хворобою; кожна спроба відхилити визнання власних провин знищує національний етос». Попри тривалу історію цієї дискусії

¹³³ Jan Józef Lipski... Dwie Ojczyzny, dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków NOWa (видавництво без цензури), 1981

пристрасті навколо трактування минулого спалахнули з новою силою на початку 2000-х рр. Каталізатором стала не – як можна було сподіватися – люстраційна діяльність ІПН і чергові оприлюднені справи таємних співробітників («ТВ»), хоча ці питання знаходилися в центрі уваги громадської думки. Цим каталізатором стала книжка Яна Гросса «Сусіди» (2000) про погром євреїв у невеликому містечку Єдвабне Ломжинського повіту¹³⁴. Погром був вчинений у липні 1941 року польською людністю, безпосередньо після того, як радянську окупацію замінила німецька і нацисти на захоплених землях провокували місцеве населення «відплатити жидокомуні» за страждання, зазнані протягом 1939-1941 рр. У судовому процесі у травні 1949 року живі свідки й учасники погрому були притягнуті до відповідальності, проте ані цей факт, ані йому подібні не знайшли свого віддзеркалення на сторінках підручників історії. Ян Т. Гросс описав трагедію єврейських мешканців Єдвабного, спираючись на свідчення вцілілих жертв, свідків та учасників погрому і показав активну роль поляків у загибелі містечка. Найбільші сумніви викликала позиція дослідника, яку можна звести до відмови від критики джерел, у даному випадку свідчень жертв погрому. Основним моральним постулатом Гросса була потреба переосмислення історії Польщі середини ХХ століття, зокрема, не тільки припинення замовчування невідгінних фактів, але й відмови поляків від переконання у власній моральній рації у Другій світовій війні, що дотепер становило незаперечну істину історіографії та національної пам'яті. І хоча у польській дискусії навколо минулого дороговказом значної частини її учасників були слова Яна Юзефа Ліпського «Зло, заподіяне нам, в жодному разі не може служити виправданням для зла, яке ми заподіяли», то реакції частини медій сповнені були звинувачень за адресою автора «Сусідів» – у спотвореному зображенні польської історії. Щойно створений Інститут національної пам'яті в особі білостоцького прокурора Радослава Ігнат'єва провів розслідування у справі злочину у Єдвабному, в ході якого розглянуто було не лише судові справи 1949 року, але й нові доступні матеріали та свідчення, слідство формально закрили 2003 року, позаяк не знайдено було живих свідків, крім тих, яких вже притягнуто до кримінальної відповідальності пістоліття тому. Паралельно до судового процесу проводилися й наукові дослідження, результатом яких 2002 року вийшов накладом ІПН двотомник «Навколо Єдвабного» за

¹³⁴ Jan T. Gross... Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka. - Sejny "Pogranicze" 2000.

редакцією тодішнього директора Бюро громадської освіти, Павла Махцевича. У виданні ще раз висвітлювалися не лише події 10 липня 1941 року, але й довоєнні польсько-єврейські взаємини та вплив радянської й німецької окупації на становище, а також детально описано сам судовий процес 1949 року. Двотомник став одним з перших видань ІПН, важливим і жваво обговорюваним, і започаткував серію досліджень, присвячених взаєминам поляків та євреїв у середині ХХ століття. Своєрідним продовженням цієї дискусії стала нова книжка Яна Т. Гросса «Страх. Антисемітизм у Польщі після війни. Історія післявоєнного морального занепаду». Уже сам заголовок містив не стільки тезу, скільки звинувачення; тому важко дивуватися, що, окрім наукової дискусії, книжка викликала не менші, ніж перша, пристрасті. Паралельно з'явилася книжка Мака Яна Ходакевича «Після Шоа. Польсько-єврейські взаємини 1944-1947». Її автор поставив іншу тезу: «Насилля проти євреїв було породжене принаймні трьома різними явищами: діями комуністів єврейського походження, які боролися за запровадження у Польщі революційного марксистсько-ленінського державного устрою; вчинками єврейських месників, які намагалися замінити правосуддя і помститися тим полякам, які, мовляв, були кривдниками євреїв; намагання багатьох членів єврейської громади повернути майно, конфісковане нацистами, а згодом отримане поляками». Значно менший розголос мали суто наукові публікації – монографії, присвячені варшавському гетто¹³⁵ та голові Юденрату¹³⁶. Водночас із дослідженнями злочинів було започатковано видавничу серію «Хто рятує одне життя», присвячену долям польських громадян, які намагалися врятувати життя євреїв під час нацистської окупації. Людність у безодні пекла, як назвала це українська дослідниця Жанна Ковба, стала також темою виставки, організованої у Білому Стоці. Надруковано було також книжку, присвячену

¹³⁵ Renata Kobylarz, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*, Warszawa 2009 (seria «Monografie», t. 49). Боротьба за пам'ять про повстання у варшавському гетто почалася зразу ж після його придушення. У ПНР маніпуляції навколо його історії були тісно пов'язані з актуальною політичною ситуацією. Крім офіційного образу, який формувала пропаганда, підручники, нарешті, також офіційні заходи, пов'язані з річницею повстання, існувала рефлексія про Голокост незалежних еліт – політичної опозиції та Церкви.

¹³⁶ Marcin Urynowicz, Adam Czerniaków 1880–1942. Prezes getta warszawskiego, Warszawa 2009

білостоцькому ґетто¹³⁷. Долю євреїв на території Генерального Губернаторства уперше 2002 року представив люблінський відділ ІПН на виставці «Aktion Reinhardt», яка відбувалася в публічному просторі. Згодом була зорганізована виставка, присвячена євреям підляського воєводства, зокрема й повстання в білостоцькому ґетто, долі архіву лідера єврейських повстанців, долі тих, хто намагався врятувати їм життя. Кілька років по тому виставку, присвячену праведникам світу, організував жешівський відділ ІПН. З ініціативи ІПН створено було також загальнопольську базу даних, яка охоплює різні джерела про допомогу євреям. Крім того, з'явилися також дидактичні матеріали, призначені для вчителів та для учнів – «Загибель польських євреїв під час Другої світової війни» та «Поляки, що рятували євреїв під час Другої світової війни». Опубліковано також унікальні колекції фотографій, як, наприклад, Альбом, присвячений ґетто в Лодзі¹³⁸, чи каталог виставки про євреїв Верхньої Сілезії¹³⁹. Так ці, як і інші видання¹⁴⁰ стали внеском не тільки у дослідження польсько-єврейських взаємин, але й у польсько-польську дискусію про історію та пам'ять, яка вийшла поза коло істориків та інтелектуалів. Завдяки публічній освітній діяльності розуміння трагедії євреїв стало надбанням широкої громадськості.

Тема польсько-єврейських взаємин під час Другої світової війни була однією з найважливіших у публічній дискусії про пам'ять та історію. Натомість основна проблема, задля якої було засновано ІПН, себто розрахунок з комуністичним минулим у цілому, не посів такого місця у медіа-просторі. Проте деякі теми завдяки своїй сенсаційності здобували помітне місце. Йдеться, зокрема, про пристрасті, які спалахнули 2008 року після публікації монографії, присвяченої суперечливій темі взаємин Леха Валенси з СБ. Лише частина усіх наукових публікацій має монографічний характер, проте саме на ній зосереджують увагу як прихильники, так і критики ІПН. Наведу найбільш яскравий

¹³⁷ Ewa Rogalewska, *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*, Białystok 2008

¹³⁸ *Getto łódzkie / Litzmannstadt Getto 1940–1944*, pod red. Juliana Baranowskiego i Sławomira M. Nowinowskiego, Łódź 2009

¹³⁹ Aleksandra Namysło, *Zanim nadeszła Zagłada... Położenie ludności żydowskiej w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie okupacji niemieckiej / Before the Holocaust Came... The situation of Jews in Zagłębie during the German occupation*, Katowice 2009

¹⁴⁰ *Wokół pogromu kieleckiego*, t. II, pod red. Leszka Bukowskiego, Andrzeja Jankowskiego, Jana Żaryna, Warszawa 2008; *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. Aleksandra Namysło, Warszawa 2008

приклад: 2008 року вийшла друком одна за одною монографії (томи 40 і 41 у серії), присвячені греко-католицькому священику о. Василю Гринику та Лехові Валенсі¹⁴¹. Зрозуміло, що зацікавлення долею лідера «Солідарності» за визначенням має бути більше, ніж душпастирем маргінального у Польщі віросповідання. Проте, беручи *pars pro toto*, критично налаштовані публіцисти на підставі тому Гонтарчика та Ценцкевича зробили висновок про всю наукову діяльність ППН, відмовляючи науковим співробітникам ППН в необхідному дослідникові об'єктивізмі. Так - з'явилося зневажливе визначення «історик з ППН». Колеги за професією – Анджей Фрішке та Павел Махцевич (екс-директор Бюро освіти) – звернули увагу на зміщення акцентів у книжці Гонтарчика та Ценцкевича і поставили тезу про їхнє перевтілення з істориків у слідчих. Це стосувалося також подій та публікацій, викликаних на початку 2005 року т.зв. списком Вільдштейна¹⁴² та справою о. Геймо¹⁴³.

Попри всі намагання ППН включити до дебатів проблематику розрахунку з комуністичним минулим, не вдалося повести дискусію у більш-менш врегульованому руслі. Прикладом може бути спроба завдати тон і надати ваги цій дискусії шляхом оприлюднення справи Владислава Бартошевського. Бартошевський, чільна постать польського політичного життя, людина з неабияким авторитетом, був в'язнем Освенцима, учасником «Жеготи» – організації, що рятувала євреїв, архітектор польсько-німецького порозуміння, голова Пол ьського ПЕН-Клубу. Започатковуючи оприлюднення документів спецслужб, голова ППН проф. Леон Керес передав публічно першу анкету проф. Бартошевському (згідно з чинним законодавством, тільки потерпілий від діяльності спецслужб міг отримати доступ до документів). Бартошевського можна було назвати своєрідним рекордсме-

¹⁴¹ Sławomir Cenckiewicz, Piotr Gontarczyk, SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii, Gdańsk–Warszawa–Kraków 2008, (seria «Monografie», t. 40); Igor Hałagida, «Szpieg Watykanu». Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977), Warszawa 2008, (seria „Monografie», t. 41).

¹⁴² Йдеться про індекс архівних збірок ППН, де знаходився список 240 тисяч співробітників міліції та спецслужб ПНР, а також осіб, яких спецслужби намагалися або намірялися завербувати, який у читальні ППН скопіював журналіст Броніслав Вільдштейн. Публікація з цього приводу тексту на сторінках «Газети виборчої» (29.01.2005) зчинила бурю. Свою думку щодо цього висловили практично всі активні політики.

¹⁴³ Отця Конрада Геймо, домініканіна, з 1975 по 1988 використовували спецслужби як інформатора про дії польського єпископату, згодом, після виїзду до Риму – Римської курії та Папи Івана Павла II. Оприлюднення цієї справи було тим болісним, що збіглося зі смертю Глави католицької церкви.

ном: спецслужби переслідували його протягом майже пістоліття, а «його полицка» в архіві – це 15 метрів справ. Попри сприятливі обставини, себто надзвичайну позицію Бартошевського у польському публічному житті, а також той факт, що у даний момент він був міністром закордонних справ, не вдалося перетворити цієї символічної події у початок широкої дискусії про комуністичні злочини. Водночас, лише протягом першого півроку до ІПН звернулося з проханням надати доступ до їхніх справ понад п'ятнадцять тисяч чоловік.

Доволі млява дискусія про спадщину комуністичного минулого пошвавилася після того, як партія «Право та Справедливість», що здобула подвійну перемогу на виборах восени 2005 р. (ПіС отримала 27 відсотків голосів у парламентських виборах, а в президентських виборах переміг брат лідера партії Лех Качинський), перекувала у реальну політику свої гасла, зокрема: «Четверта Річ посполита – справедливість для всіх» та «Польська національна культура – державним інтересом». Одним з головних виборчих постулатів були необхідність започаткування розрахунку з минулим (саме це означало гасло Четвертої Речі посполитої) та запровадження історичної політики. Метою історичної політики мало бути плекання гордості із власної історії та – завдяки тому – зцілення національної спільноти. Тим часом у політичній дискусії дедалі частіше йшлося про виключення зі спільноти, ніж про головну мету історичної політики – побудову громадянської солідарності. Протягом двох років правління ПіС у коаліції з правими і популістськими силами (2005-2007) найсильнішій критиці було піддано історичну політику, яку, на думку опонентів, було безпосередньо підпорядковано партійним цілям боротьби з політичними противниками та конкурентами¹⁴⁴.

Інститут національної пам'яті на чолі з Янушем Куртикою, новим Головою, обраним тієї ж осені 2005 р., активно включився у творення історичної політики. Публічна та освітня діяльність ІПН пошвавилася, набула також нового виміру – співпраця із закордонними установами, вийшла поза узвичаєне коло партнерських інститутів і набрала публічного характеру (виставки, презентації, зустрічі). Від самого початку діяльність нового голови ІПН супроводжувала критика: Януша Куртику звинувачували у підпорядкуванні політичним цілям ПіС діяль-

¹⁴⁴ Наприклад: звинувачення конкурента у президентських виборах 2005 р. Дональда Туска у тому, що його дід служив у Вермахті; визнання змовою еліт круглого столу 1989 року, завдяки якому було проведено перші почасти вільні вибори.

ності керованої ним установи та, зокрема, перетворення істориків на пропагандистів тез, зручних для правлячої партії¹⁴⁵. Усі чотири роки головування Януш Куртика не втомлювався підкреслювати за кожної нагоди принцип свободи наукових досліджень, яких складних проблем вони б не стосувалися. Проте спростовувати такі твердження було доволі невдячним заняттям, приреченим на поразку. Таким чином у публічній дискусії питання розрахунку з комуністичним минулим і вшанування героїв підмінено суто політичним питанням: «в чийх це інтересах?». Чималу роль у цій підміні зіграли не лише політичні опоненти, але й самі політики ПiС, які, звертаючися до найновішої історії, своїм конкурентам приписували ролі захисників Ancient Regime, хоч обидві сторони походили з цієї самої формації і були пов'язані з діяльністю «Солідарності».

Освітня діяльність

ПiН послідовно намагався поширювати знання про різні види комуністичних та нацистських злочинів проти польської нації. Окрім діяльності Слідчої комісії, спрямованої на виявлення і засудження винних, ПiН систематично проводив дослідження, метою яких було вивчення системи репресій, з одного боку, а з іншого – вивчення різних проявів суспільного опору системі. На основі цих досліджень побудовано цілу систему освітньої діяльності ПiН. Протягом 2001-2010 рр. Бюро громадської освіти організувало близько 200 різних виставок, які презентувалися у Польщі та поза її межами, зокрема, і в Україні. Тематика цих виставок охоплювала понад півстоліття – від періоду війни та окупації (нацистської та радянської) до виборів 1989 року, внаслідок яких комуністична система у Польщі припинила своє існування. Автори виставок у доступній широкому глядачеві, наочній формі представляли рух опору та опозицію системі, а також форми та методи репресії.

Освітня діяльність ПiН ґрунтується на переконанні, що сучасне покоління незалежної Польщі має отримати знання і про тих, хто чинив опір, і про тих, хто став знаряддям поневолення. Широкого розголосу набули, зокрема, виставки «Обличчя співробітників», які відбувалися на центральних площах різних міст Польщі з весни 2006 року, зокрема, й тому, що мешканці могли в обличчя впізнати місцевих сексотів та їхні «заслуги». Розвінчання діяльності апарату репресії у цьому випадку набуло форм, які викликали контрверсії. Дехто схильний був вважати

¹⁴⁵ Див. напр. статтю Павла Вронського у «Газеті виборчій» («Gazeta Wyborcza», 31 .03. 2006, P. Wroński, Polityka historyczna fundament IV RP).

оприлюднення фотографій та службових характеристик співробітників спецслужб формою сучасного *pręgięra*. Натомість, прихильники такого заходу вважали, що прагнення зберегти пам'ять про жертви спецслужб безпосередньо пов'язане з запитанням про тих, хто їх переслідував. Переконавання, що права репресованого не можуть бути меншими за права тих, хто здійснював репресії, були основним мотивом для організаторів та авторів виставок і саме тому вони зосереджували увагу не так на структурах та формах репресій, як на самих виконавцях та їхніх персоналіях. Жодна інша виставка ППН не викликала таких емоцій, як саме ця серія. На її прикладі можна наочно переконалися, як вшанування пам'яті, що мало б консолідувати сучасних громадян вільної Польщі, в інтерпретації інших є способом цькування чи навіть таврування інших громадян, а отже, на їхню думку, роз'єднує суспільство.

Бюро громадської освіти використовує найрізноманітніші форми популяризації історичних знань, адресовані до різних вікових груп. Відділи на місцях організують зустрічі зі свідками історії, лекції та семінари, а також огляди фільмів. Найбільше уваги приділяється вчителям та учням¹⁴⁶, для яких видаються у формі спеціальних посібників матеріали, які допомагають вивчити різноманітні явища у найновішій історії (дотепер опубліковано було 12 посібників, у тому числі про польсько-українські взаємини 1939-1947 рр.). Паралельно до видавничо-освітньої діяльності Бюро громадської освіти організовує для вчителів семінари, під час яких знайомить з конкретним виданням і методами праці з використанням надрукованих матеріалів. Посібники видаються учителям безкоштовно, проте умовою його отримання є саме участь у семінарі. Загалом, семінари адресовані до вчителів історії, а також громадянської освіти та польської мови (у польській навчальній програмі немає розподілу на предмети вітчизняна та світова історія; подібно предмет «польська мова» включає вивчення літератури, польської і світової). Уже кілька років поспіль відбуваються спільні семінари для польських та німецьких учителів історії, а з 2010 р. – також для українських та польських учителів, під час яких історики проводять лекції, а вчителі після детального обговорення проводять семінарські заняття з метою опрацювання сценарію одного

¹⁴⁶ Менш поширеною формою є семінари для студентів історії, під час яких спеціалісти з Бюро збереження і надання документації та співробітники Бюро освіти ознайомлюють зацікавлених з методикою роботи в архівах, а також вказують на найбільш поширені помилки та пастки для дослідників.

чи більше уроків. Приклад цих семінарів показує, що поняття примирення між націями має також свій вимір у навчальній програмі та змісті навчання. Завдяки дискусіям між учителями та методистами іноді оприлюднюються не тільки різні позиції чи інтерпретації, але й чутливі місця у навчанні найновішої історії. Під час таких семінарів з'являється й розуміння, що розмаїття поглядів і позицій – це є елемент громадянського виховання, а історичні оповіді не обов'язково мають бути однаковими чи наближеними для того, щоб у викладі історії брати до уваги рації іншої сторони. Метою таких семінарів є не стільки опрацювання спільного підручника чи посібника, скільки запровадження до підручників чи посібників національної історії таких елементів, які національну оповідь зроблять відкритою на Іншого.

Поява у шкільній освіті форм навчання в рамках двох шкільних предметів: історія та громадянська освіта, що поєднують навчальну мету з вихованням громадянської активності, дала змогу запровадити проекти і конкурси з найновішої історії. Деякі з них полягають не лише у використанні нових методологій, зокрема, мікроісторії, історії повсякденного життя та усної історії, але й у переорієнтації на постаті героїв недавньої історії. Йдеться про навчальні ігри у формі більш серйозній, як, наприклад, «Орел та зірка» про польсько-більшовицьку війну, або й жартівливій, як гра «Черга», присвячена соціалістичній економіці з погляду пересічного громадянина, а також комікси¹⁴⁷. Проведено було чимало конкурсів – загальнопольських та місцевих, у яких брали участь цілі школи та окремі учні. Одним з найефективніших методів навчання є віднайдення у минулому героїв, з якими молода людина може себе ототожнювати. Саме у цьому полягав освітній проект «Молоді – Вільні – Солідарні. У пошуках героїв 1980-1989 рр.». Іншою формою були різноманітні конкурси, які полягали у записах родинної історії: відображення в уяві наймолодших («Намалюй історію своїх дідів») чи міні-дослідження вісімнадцятилітніх учнів. Результати таких конкурсів оприлюднюються як інтернет-публікації, а іноді й у друкованій багатоілюстрованій формі¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Напр.: комікс «Визволення? 1945» Славоміра Зайончковського та Кшиштофа Вижиковського, у якому змальована історія трьох командирів, героїв підпілля.

¹⁴⁸ Migawki z przeszłości. Opowieści świadków historii, Warszawa IPN 2010. У виданні надруковано фрагменти праць, що постали в рамках освітнього проекту «Розкажу Тобі про вільну Польщу. Зустрічі молоді зі свідками історії» (з 2007 р.) та історичного конкурсу під тим самим заголовком (з 2002 р.) і фотоконкурсу «Слідами злочину» (організоване Військовим бюро освіти).

Дослідження та публікації документів

Як уже згадувалося, публічна та освітня діяльність ІПН тісно пов'язана з дослідницькою. Без базових досліджень та використання архівних джерел, зокрема, фотографій, важко уявити собі більшість з освітніх проєктів. Незалежно від значення, які мають наукові дослідження ІПН для шкільної дидактики та поширення історичних знань серед громадськості, вони є й цінністю самою в собі. Однак навіть в розлогій статті неможливо дати огляд бодай найважливіших публікацій; тому лише побіжно згадаю тут основну тематику досліджень, а далі увагу зосереджу передовсім на тих публікаціях, які тією чи іншою мірою пов'язані з українською історією чи територією.

Дослідження періоду Другої світової війни зосереджені навколо кількох основних тем: діяльності Польської підпільної структури, репресіях обох окупантів, що ставили за мету відродження Польської держави, спрямованих проти польських громадян, спробі підрахунку кількості жертв, Голокості та допомозі польських громадян євреям. Окреме місце займає серед них вивчення (а також слідство у справі) Катинського злочину. Найобширнішим дослідницьким полем є післявоєнний період. На основі збережених архівів вивчається запровадження і функціонування комуністичного режиму, з одного боку, та громадянський опір – з іншого. Діяльність спецслужб спрямована була проти будь-якої спроби опору чи тільки можливості вчинити таку спробу, а отже, проти підпільного визвольного руху 1944-1956 рр., зокрема «клятих вояків»¹⁴⁹, католицької Церкви та інших віросповідань, національних меншин¹⁵⁰, демократичної опозиції, еміграції,

¹⁴⁹ Йдеться про вояків різних формацій, зокрема Національних збройних сил (NSZ) та Свободи і незалежності (WiN), що боролися проти комуністичної влади після 1944 року. Формулювання «*żołnierze wyklęci*» як спільна назва для організованих форм опору пов'язана з тим, що комуністична влада боролася з ними і з пам'яттю про них щонайжорстокішими методами.

¹⁵⁰ Окрему увагу істориків викликали злочини проти польських громадян – членів етнічних меншин. Однією з перших публікацій були «Депортації мешканців Верхньої Сілезії до СРСР у 1945». Ця тема протягом кільканадцяти років була відсутньою у польській історіографії. Дотепер історики не можуть назвати бодай приблизної кількості сілезійців, депортованих до СРСР як «німців» (насправді – сілезійців, які внаслідок нацистського законодавства стали примусовими «фольксдойчами»). Частина з них із традиційного шахтарського регіону потрапила на Донбас, інші – в Казахстан, Киргизію, на Урал, в Мурманськ. Працювали вони, відбудовуючи шахти, металургічні комбінати, у кар'єрах та на лісопавалах. Були вони безкоштовною, часто дуже кваліфікованою робочою силою, «живим інвентарем», частиною воєнних трофеїв СРСР. Доля їхня тим більш трагічна, що не цікавилися нею ані польська, ані німецька влада. Між іншим, в українських

творчої інтелігенції, науковців тощо. Дослідження структури апарату спецслужб і його діяльності, спрямованої проти різних прошарків суспільства, налічують уже десятки томів, причому – завдяки територіальним відділам ППН – дізнаємося не тільки про акції, які мали значення для всієї Польщі, але також місцевого значення. Завдяки цим дослідженням стали можливі видання енциклопедичного характеру, зокрема, біографічні словники¹⁵¹, довідники¹⁵², атласи¹⁵³. З'являються також синтети, прикладом чого є дослідження Єжи Ейслера¹⁵⁴, в якому автор представив зламні у польській повоєнній історії події: робітниче повстання у червні 1956 р., зміна влади у жовтні 1956 р., протести інтелігенції з березня 1968 р. (та антисемітська кампанія, яка слідом за цим

архівах, зокрема, в Державному департаменті у справах виконання покарань, збереглися деякі документи, переважно з Луганської та Донецької областей. У польських архівах збереглися рідкісні записки, які були видані книжкою «З проклятого раю» (*Z przeklętego raju. Zapiski Górnolązaków deportowanych w 1945 r. do ZSRS*, oprac. K. Banaś, S. Rosenbaum, Katowice 2009).

¹⁵¹ Пор. напр.: *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, T. 1– 4, Kraków–Warszawa–Wrocław 2006 – 2009. Видання вміщує біографії тих людей, які не змирилися з поневоленням і продовжували боротьбу за незалежність за найбільш несприятливих обставин. Словник дозволяє збагнути, який був масштаб опору.

¹⁵² Пор. напр.: *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, pod red. Krzysztofa Persaka i Łukasza Kamińskiego, Warszawa 2010. Довідник підготовлений міжнародним колективом авторів і дає основну інформацію про діяльність комуністичних служб, а також синтетичні довідки про виникнення, організацію, методи та напрямки діяльності служби безпеки у різних країнах Східної Європи, для яких організаційним зразком було ЧК, а зразком особистості – Фелікс Едмундович Дзержинський.

¹⁵³ *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, red. Rafał Wnuk, Sławomir Poleszak, Agnieszka Jaczyńska, Magdalena Śladecka, Warszawa–Lublin 2007. Це своєрідний підсумок досліджень польського національно-визвольного руху післявоєнного періоду. «Атлас національного підпілля 1944 – 1956 рр.», підготовлений люблінським колективом; у ньому представлено структури та територію діяльності підпільних організацій після війни. Автори за початковий момент визнали січень 1944 року, коли почався наступ Червоної армії на землі Другої Речі посполитої. Кінцевим моментом діяльності підпілля став грудень 1956 року, коли на хвилі політичних змін у жовтні 1956 року з підпілля вийшло багато учасників руху. Для повноти картини автори «Атласу» представили також постаті, хто ще у 1960-х перебував у підпіллі. Офіційна пропаганда нав'язувала тезу, що значна більшість поляків підтримала нову комуністичну владу. У комуністичній версії історії підпільна визвольна боротьба висвітлювалась як ворожа інтересам Польщі, а її учасники зображалися як зрадники, фашисти, реакціонери.

¹⁵⁴ Jerzy Eisler, „Polskie miesiące», czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008 (seria „Monografie», t. 47).

сталася)¹⁵⁵, участь у придушенні Празької весни у серпні 1968 р., протест робітників та їхній розстріл в грудні 1970 р., страйки з червня 1976 р. і створення Комітету захисту робітників, виникнення «Солидарності» у серпні 1980 та запровадження воєнного стану в грудні 1981 р. В аналізі автора – на відміну від переважно апологетичної інтерпретації «польських місяців» як прояву духу опору – чимало уваги присвячено ролі провокації спецслужб у цих подіях.

Польсько-українські взаємини у дослідженнях ІПН

Ще до заснування ІПН була започаткована співпраця архівістів архіву Міністерства внутрішніх справ та адміністрації Республіки Польща і Галузевого державного архіву СБУ; надруковано томи документів, у яких висвітлено боротьбу радянських спецслужб з польським підпіллям. Після створення ІПН видавнича співпраця продовжувалася, а з 2007 року поширилася на іншу проблематику, завдяки чому з'явилися й документи про антипольську операцію НКВД в рамках Великого терору (2010)¹⁵⁶, а також два томи (польсько-українськомовний та англomовний) присвячені Великому Голоду 1932-1933¹⁵⁷. Видавничий доробок у співпраці з українськими партнерами нараховує сьогодні вісім томів (дотепер вийшло 12 книг), у яких вміщено тисячі документів з польських та українських архівів, які висвітлюють історію найскладнішого у взаєминах наших народів періоду 1930-1940 рр. Редакторами томів були від української сторони Юрій Шаповал та Сергій Кокін, а з польської – найбільш відомий дослідник польсько-українських взаємин під час Другої світової війни Гжегож Мотика. Видання були двомовними, завдяки чому могли потрапити до широкого кола зацікавлених, не лише до спеціалістів. Науковці не уникали найбільш важливих питань, себто антипольської акції на Волині та в Галичині, проведеної загонами УПА у 1943-1944 р., та антиукраїнських акцій польської самооборони¹⁵⁸, а також

¹⁵⁵ Цій темі Ейслер присвятив окрему монографію (Jerzy Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006), у якій виклав тезу, що поняття «березень 1968 р.» включає у себе не тільки різні явища, але й протилежні течії громадського руху.

¹⁵⁶ *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, oprac. zbiorowe (m.in. J. Bednarek, J. Szapował), Warszawa – Kijów 2010, cz. 1 i 2.

¹⁵⁷ *Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933*, oprac. zbiorowe, Warszawa – Kijów 2008; *Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932 – 1933*, Warsaw – Kiev 2009.

¹⁵⁸ *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, cz. 1–2, oprac. nauk. G. Motyka, J. Szapował, Warszawa–Kijów 2005, 1512 s. (seria «Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych», t. 4).

«Акції Вісла» 1947 рр.¹⁵⁹ – примусового виселення українців з південно-східної частини ПНР на західні та північні землі.

Польсько-українським взаєминам присвячено – крім багатотомної документальної серії – чимало наукових конференцій та публікацій, а також науково-популярних видань. Їхнім організатором і редактором був до 2006 року згаданий уже Гжегож Мотика¹⁶⁰. Виставка, присвячена польсько-українським взаєминам 1939-1947 рр., підготовлена під керівництвом цього історика протягом першого року існування люблінського підрозділу ІПН, належала до найбільш «задіяних» з виставок усіх відділів ІПН. Її український варіант презентували в Києві 2008 року. За виставкою було видання, адресоване до вчителів та учнів. Цей самий колектив був співавтором виставки «Львів 1939-1941»¹⁶¹. Це був унікальний захід, оскільки уперше поза межами Польщі представлена виставка, яка є результатом спільної роботи польських та українських істориків, які прагнули поєднати різні точки зору на національну історію.

Паралельно зі співпрацею польських та українських дослідників та архівістів ІПН включився у діалог польських та українських істориків. Зроблено було спробу вийти поза межі «важких питань», себто конфлікту під час Другої світової війни, і поширити часові і тематичні рамки дискусії та збагатити форми співпраці. Зміна настанови полягала у розширенні контексту, в якому розглядатимуться польсько-українські взаємини і зміщення акцентів – з винятково болісних та суперечливих питань перейти також до прикладів взаємного порозуміння. Найголовнішою метою цього задуму було показати спільноту долі обох націй. Трагедія у Смоленську 10 квітня 2010 р., смерть голови ІПН Януша Куртики, а також несприятливий політичний клімат призупинили цей процес.

В ІПН проводилися дослідження, які безпосередньо стосувалися українських земель, – зокрема польського національно-визвольного руху в Галичині та на Волині, а також польсько-українських взаємин під час війни. Окреме місце займають публікації, що стосуються післявоєнного періоду – боротьби з українським підпіллям та стеженням за українською меншиною в ПНР.

¹⁵⁹ Akcja «Wisła» 1947, red. W. Chudzik, Z. Gajowniczek, M. Majewski, J. Tucholski i inni, Warszawa–Kijów 2006.

¹⁶⁰ Йдеться, зокрема, про конференції: «Антипольська акція ОУН-УПА 1943-1944, Люблін 24-25.05.2001 та Спецслужби ПНР і Чехословаччини щодо українців (Śłużby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych, pod red. Grzegorza Motyki, Warszawa 2005).

¹⁶¹ Виставка відбулася у липні 2010 року на Площі Ринок у Львові. Її авторами були Маріуш Зайончковський та Олег Павлишин.

Однією з найцікавіших монографій, присвячених рухові опору на територіях Речі Посполитої, захоплених СССР 1939 року, є монографія люблінського історика Рафала Внука «За першого совіта»¹⁶². Це перша спроба узагальнення дотеперішніх досліджень польського підпільного руху на територіях, що традиційна польська історіографія визначає як «Східні Креси». Автор представив трагічну історію боротьби тих, хто не змірився з втратою незалежності, – різні способи боротьби та спротиву, а також методи розпрацювання, застосовані НКВД. Чимало уваги присвячено підпіллю на території Галичини і Волині, зокрема, першим організаціям: Спілка збройної боротьби ZWZ-1, ZWZ-2, Революційна спілка самостійності та свободи, Волинська спілка селянської молоді (WZWM). Особливий інтерес викликають раніше не висвітлені істориками Другої світової війни сторінки: проникнення у ці структури агентури НКВД та вербування деяких членів цих організацій. Уперше так широко досліджено спроби налагодження контактів з українцями¹⁶³, а також підпільними організаціями, зокрема ОУН¹⁶⁴. Всупереч усталеному поглядові про домінування ворожості у польсько-українських взаєминах 1939-1941 рр. і неможливості будь-якої співпраці, Рафал Внук доводить, що спроби порозуміння та співпраці тривали з осені 1939 аж до початку німецько-радянської війни у 1941 році, причому вони не обмежувалися територіями Галичини та Волині. З цього погляду надзвичайно цікавими видаються ті свідчення, в яких відображено польські контакти з київськими конспіраторами¹⁶⁵.

¹⁶² Rafał Wnuk, «За pierwszego Sowietą». Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941), Warszawa 2007, (seria «Monografie», t. 34).

¹⁶³ Різні конспіраційні організації шукали порозуміння за посередництва митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, покази Владислави Пеховської свідчать про те, що розмови велися не лише про тактику спільної боротьби, але й на суто політичні теми, зокрема, й такі вразливі, як справа майбутніх кордонів – і це попри дуже стримане ставлення еміграційного уряду до контактів з українцями. *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi*, Warszawa – Moskwa, «Rytm» 2001, *Protokół przesłuchania Piechowskiej...*, s. 1105 (цит. за Рафалом Внуком).

¹⁶⁴ Напр.: З.Румель з Волинської спілки, згідно з показами арештованого учасника цієї підпільної організації, вважав, що співпрацю слід пов'язувати з ОУН попри те, що головною метою її діяльності було відокремлення українських земель від Речі Посполитої.

¹⁶⁵ Рафал Внук наводить покази з протоколу допиту Миколи Мироновича, керівника департаменту преси та пропаганди ZWZ-1, людини, яка була шефом контррозвідки в армії УНР (AIPN 177/7 (UI/6/F), *Protokół przesłuchania Mikołaja Mironowicza z 11 kwietnia 1940 r.*, k. 33-34).

Книжка Внука є, отже, спробою не лише підсумку, але й переоцінки деяких тверджень щодо діяльності підпілля на окупованій ССРСР території східних земель Речі Посполитої.

Прикладом публікації, яка висвітлює трагічні сторінки спільної історії, є «Кресова книга Праведників 1939-1945. Про українців, які рятували поляків від знищення ОУН – УПА»¹⁶⁶. Книжка підготовлена за зразком документальних досліджень, присвячених полякам, які рятували євреїв під час війни. Увага упорядника зосереджена на кривавих подіях у населених пунктах волинського, поліського, тернопільського, львівського, станіславівського, люблінського та жешівського воєводств, під час яких загинуло близько 100 тисяч поляків. Частина мешканців цих місцевостей врятували українські сусіди. На основі спогадів врятованих поляків збережено пам'ять про понад 1300 чоловік (деякі залишаються, на жаль, анонімними).

Репресії проти української національної меншини в ПНР стали предметом кількох публікацій, основаних на джерелах спецслужб¹⁶⁷. Окремої уваги заслуговує дослідження гданського історика Ігора Галаґіди, присвячене отцю Василю Гринику, першому душпастирєві виселених в «Акції Вісла» українців – греко-католиків¹⁶⁸. О. Гриник до війни близько співпрацював з перемишльським єпископом Йосафатом Коциловським. Після того, як владика Коциловський, відмовившись приєднатися до православної церкви, помер в тюрмі під Києвом 1947 р. (під час візиту Папа Іоан Павло II 27 червня 2001 р. проголосив о. Коциловського блаженным), о. Гриник потрапив у безпосереднє коло зацікавлення спецслужб. Отця Гриника арештували 1954 р. за спроби інформувати Ватикан про становище духовенства та мирян після ліквідації Греко-католицької церкви.

¹⁶⁶ Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko, Warszawa 2007 (seria: «Studia i materiały», t. 12)

¹⁶⁷ Igor Hałagida, Prowokacja «Zenona». Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950-1954), Warszawa 2005; Jarosław Syrnyk, Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990), Wrocław 2008; Jarosław Syrnyk, Zagadnienia ukraińskie w powiecie lubińskim (1947–1989) (zeszyty lubińskie nr 11), Lubin-Wrocław 2007; Jarosław Syrnyk, Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945-1989), Wrocław 2007.

¹⁶⁸ Igor Hałagida, «Szpieg Watykanu». Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977), Warszawa 2008 (seria «Monografie», t. 41). Важливим додатком до книжки є добірка документів спецслужб про ув'язнення, слідство та процес над священником.

Внесок ІПН у дослідження історії Польщі ХХ століття¹⁶⁹

Якщо спробувати підсумувати науковий доробок ІПН, можна звернути увагу на кількість різноманітних публікацій, яка по-справжньому імпонує. Близько ста монографій, півсотні публікацій джерел, майже стільки ж післяконференційних книжок. А крім того – словники, «Атлас підпілля», дидактичні посібники та відео-матеріали, альбоми, виставки, кілька періодичних видань, у тому числі й популяризаторських, нарешті, й додатки до щоденної преси. Практично кожен із періодів півстолітньої історії, яка згідно зі статутними цілями є предметом вивчення і діяльності ІПН, знайшов своє відображення у численних публікаціях. Попри те, що довоєнна історія формально не є предметом діяльності ІПН, міжвоєнний період (1918-1939), а також боротьба за створення незалежної держави також опинялися у полі зору дослідників і популяризаторів.

Незважаючи на досягнення у науковій та освітній діяльності, керівництво ІПН і його працівники неодноразово були об'єктом публічної, іноді нищівної критики. Глибинною причиною (на поточних, політичного характеру, почасти пов'язаних з люстрацією, не варто зупинятися) були, вочевидь, громадські функції, покладені законом на ІПН. Ця суперечність поміж двома іпостасями – публічною активністю та науковою ретельністю – не мусить призводити до нерозв'язного конфлікту. Прихильники свободи наукових досліджень не обов'язково мають боротися з втручанням держави в цю сферу: адже до прерогатив державної політики належить, зокрема, освітня політика. Подібно й політика історичної пам'яті не приречена на те, щоб роз'єднувати суспільство, а різні національні пам'яті не мусять бути конкурентами до першості у міжнародних змаганнях (іграх із пам'яттю, як це назвав французький політолог Жорж Мінк). Дезінтеграційний потенціал політики історичної пам'яті не становить загрози до тих пір, поки та чи інша сторона не намагається здобути монополію на істину, інакше кажучи – доки існує плюралізм у громадському житті та різні учасники дискусій грають за правилами, а не з правилами.

¹⁶⁹ Наприкінці року у Лодзі відбудеться конференція, організатори якої поставили собі за мету підбити підсумки під десятилітньою діяльністю ІПН („Bez taryfy ulgowej. Dorobek naukowy i edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej 2000–2010” Łódź, 8–10 grudnia 2010).

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Обравши європейську орієнтацію, країна мусить дотримуватися європейських стандартів «політики пам'яті» і відповідно вибудовувати свою систему громадянської освіти на всіх рівнях. Мультикультуралізм, толерантність у ставленні до інакшості, вільний обмін ідеями, мінімальний вплив політики на формування історіографічних інтерпретацій, непримиренність до будь-яких проявів расизму й ксенофобії – це саме ті європейські й загальнолюдські орієнтири, які надійно страхуватимуть соціум від сповзання у прірву національної мегаломанії й етнократії. Система громадянської освіти не повинна залежати від смакових уподобань тих або інших високопосадовців та політичної кон'юнктури. Консенсусу у відборі критеріїв формування історичної пам'яті досягти не так уже й складно, якщо керуватися здоровим глуздом і орієнтуватися на універсалістську етику з її головним принципом «не зашкодь».

2. Головною передумовою введення політики пам'яті у конструктивне русло має бути відмова від ілюзорних прагнень «писати правду», відтворювати «усе, як було». Розрахунки на абсолютну об'єктивність у реконструкції історичного процесу принаймні наївні. Історію пишуть люди зі своїми симпатіями й уподобаннями, і читач має справу здебільшого не з фактами, а з інтерпретаціями. У кращому разі він дістає не опис тієї чи іншої події, а відрефлектований зусиллями кількох поколінь істориків образ, своєрідну інтерпретаційну модель. Тому немає і не може бути *«єдино правильного»* погляду на предмет дослідження: є багато правильних поглядів, кожен із яких потребує власного стилю репрезентації. Мова репрезентації і є тим самим «моментом епістемології», якою визначається внесок історика у справу розуміння історичного процесу. Та чи інша точка зору на предмет дослідження окреслює поле можливостей, методологію дослідження, межі релевантності концепцій. Історіографічний канон зовсім не обов'язково має бути «відшліфований до блиску» і відсепарований від виявів «інших поглядів», гіпотез, припущень. Але у ньому не повинно бути бездоказових тверджень, смакових інтерпретацій фактів, статистичних перекручень.

3. Варто піддати серйозній науковій критиці ті міфи й ідеологеми, які присутні у навколонукаовій публіцистиці і які серйозно псують імідж української історичної науки. Зокрема, слід відкинути претензії деяких українських авторів на «привласнення» «арійської спадщини» іраномовних кочівників

раннього залізного віку й таке «задавлення» української історії, яке зображує українську мову міжплеменною вже на початку нашого літочислення.

4. На критичну рефлексію заслуговують негативістські критерії типізації у «націоналізованій» історії. Під сильним тиском політичної кон'юнктури історична «ментальна карта» вибудовується у гостро конфліктному руслі, на основі протиставлення «скривджених» українців сусідам, насамперед Росії. У такій системі координат, поширеній від країн Балтії до Кавказу, Росія та росіяни незмінно асоціюються з експансією, русифікацією, національним гнітом. В українському варіанті маємо величезний набір стереотипів на зразок «300-річного панування» аж до прямих чи контекстуальних посилань на негаразди і трагедії України, за які відповідає Росія (чи, в редукованому вигляді, «Москва»). Цікаво, що саме у випадку з Росією етап поділу спільних простору/пам'яті/історії в історичному наративі набуває надзвичайної контекстуальності та «актуальності» в сучасній політико-ідеологічній реальності.

5. Слід виправляти викривлення, породжувані етноексклюзивністю історичної пам'яті у її вітчизняному варіанті. Історія України постає у ній як майже неподільний простір формування і розвитку українського етносу, внаслідок чого з неї виявилася фактично вилученою, приміром, історія Кримського ханства. Хоча Конституція України усунула етнічність із критеріїв громадянства, суспільний дискурс в Україні виявився переобтяженим явищами реанімації традицій націоналізму зразка XIX і початку XX століть.

6. Варто замислитися над адекватністю популярних у вітчизняній історіографічній продукції і особливо у навколонукавій публіцистиці тверджень про Україну як про нібито суцільний простір свободи й демократії. «Легітимацийна» історія України зазвичай будується на зображенні українців як незмінних носіїв волелюбних прагнень і демократичних ініціатив. Ідеалізація козацтва з перенесенням сповідуваних ним цінностей і норм на увесь український народ – лише один з багатьох способів доведення нібито «одвічного демократизму» української нації і притаманного їй потягу до свободи. Справді, матеріалізована у вигляді козацького імунітету ідея свободи сприяла розвитку демократичних традицій в українській ментальності. Але антиісторично виривати запорожців із контексту середньовіччя, коли здобичництво у поєднанні з насильством ніде в Європі не вважалося чимось неприродним. Людські життя – і свої, й чужі – у тому жорстокому світі часто приносилися у жертву вигоді, позірній ідеї, а то й просто молодечому самоствердженню.

7. Якщо вітчизняна еліта у своєму загалі дійсно прагне до європеїзації українського суспільства, вона має докорінно змінити своє ставлення до соціальної й гуманітарної політики. Для останньої безсумнівно згубна зацикленість на певній системі «своїх» цінностей і нерозуміння складних взаємозалежностей держав, народів, індивідів у світі, що глобалізується. Така оборненість у минуле, яка вибудовує україноцентричні пріоритети на сакралізації архаїчних цінностей, постулатах власної непогрішності й задавнених претензіях до сусідів, формує ущербну свідомість і недієздатність, обеззброює людину перед складними викликами часу. Фундаментом зваженої й реалістичної гуманітарної політики мають бути принципи людиноцентризму, відкритості до загальноцивілізаційних надбань, заохочення інноваційності, налаштованості на взаєморозуміння й кроскультурну взаємодію. Надзвичайно важливо при цьому змінити ракурс соціальної пам'яті, відшукуючи в минулому прояв кращих людських якостей, зразки взаємопідтримки, обмінів культурними надбаннями. Лише таким способом вдасться змінити тональність «страждальницького» дискурсу на життєствердну.

8. У здоровому суспільстві соціальна пам'ять – головний канал передачі суспільного досвіду, і той потенціал, який є в її розпорядженні, великою мірою визначає ступінь соціальної успішності кожного індивіда. У кінцевому рахунку увесь світ являє собою безмежне поле пам'яті, де минуле нашаровується на сучасне і проявляється крізь призму інтерпретацій. Індивідуальна пам'ять людини має властивість «підключатися» до соціальної пам'яті саме тоді, коли індивід відчуває потребу в орієнтації й адаптації у соціальному просторі. Зрештою його доля великою мірою залежить від того, які параметри минулого досвіду формують його особистість – успішності чи жертвовності, гордості чи приниженень, здобутків чи постійних втрат. Те, що П. Бурдье назвав габітусом, є, по суті, формою залежності людини від умов життя, рівною мірою продиктованих і минулим досвідом, і системою виховання. Варто, нарешті, зрозуміти, що історія кожного народу, хоч якою складною вона не була б, є вмістилищем його власного життєвого досвіду, і треба навчитися цей досвід розуміти й поважати.

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЛАДИ,
СУСПІЛЬСТВА ТА ОСОБИСТОСТІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ
НА ШЛЯХУ МОДЕРНІЗАЦІЇ**

Авторський колектив: доктор політичних наук М.С. Кармазіна (керівник); кандидат політичних наук І.В. Аблазов; доктор історичних наук Т.А. Бевз; доктор політичних наук О.Ю. Висоцький; доктор історичних наук О.М. Майборода; кандидат політичних наук О.В. Рибій; доктор політичних наук Н.Ю. Ротар; кандидат політичних наук М.В. Чабанна.

Взаємовідносини влади, суспільства та особистості: проблеми та тенденції на шляху модернізації. В аналітичній доповіді здійснено аналіз якості українських політичних інститутів у контексті посередництва у суспільно-політичних взаємодіях, встановлено форми легітимації влади, сильні та слабкі сторони легітимаційних технологій та їхній делегітимаційний потенціал; виявлено та проаналізовано моделі політичної участі громадян України. Окрему увагу приділено аналізу «відповіді» влади на потреби суспільства у реформах (у т.ч. у контексті проблем національної безпеки) та наслідкам державної пасивності у сфері формування ідентичності українського суспільства.

Взаимоотношения власти, общества и личности: проблемы и тенденции на пути модернизации. В аналитическом докладе проведена оценка качества украинских политических институтов в контексте их посредничества в общественно-политических взаимодействиях; установлены формы легитимизации власти, сильные и слабые стороны легитимизационных технологий и их делегитимизационный потенциал; выявлены и проанализированы модели политического участия граждан Украины. Отдельное внимание уделено анализу «реакции» власти на потребность общества в реформах (в т.ч. в контексте проблем национальной безопасности) и последствий государственной пассивности в сфере формирования идентичности украинского общества.

Relations between power, society and person: problems and tendention in modernization way. In the analytical report it is analysed the quality of Ukrainian political institute in context of relations authority in social relations; forms of legitimate power; different events of legitimate technologies; introduce and analysed models of political movements and forms of the citizens of Ukraine. The other answer is about opportunity of the power about reforms in society and state rulers in topic identity of Ukrainian society.

ЗМІСТ

Розділ I. Якість українських політичних інститутів у контексті посередництва у суспільно-державних взаємодіях	254
Розділ II. Легітимація політичної влади у контексті модернізації українського суспільства.	262
Розділ III. Політична участь громадян України у модернізаційних процесах сучасності як відображення особливостей взаємовідносин у системі <i>влада – суспільство</i>	297
Розділ IV. Реформи в Україні: потреби суспільства і «відповідь» влади	316
Розділ V. Формування ідентичності українського суспільства: державна пасивність та її наслідки	337
Список використаних джерел і літератури	346

РОЗДІЛ І. Якість українських політичних інститутів у контексті посередництва у суспільно-державних взаємодіях

Політичні інститути як своєрідне «мистецтво держави» [1, с. 1] не тільки слугують потребам державного управління, але й виступають медіаторами між носіями та безпосередніми представниками влади. Іншими словами, якість інституціонального влаштування має фундаментальний вплив на стан суспільно-державних взаємовідносин. У цьому контексті одне з провідних завдань України як пострадянської держави з «важкою» інституціональною спадщиною досі полягає у забезпеченні політичної стабільності з метою закорінення нових зразків влади та нових механізмів розв'язання конфліктів між різними сегментами суспільства [2, с. 68]. Відповідь на питання готовності та наявного потенціалу української політичної системи у справі забезпечення виконання такого суспільно-глобального завдання криється у результатах оцінки якості політичних інститутів, рівня їхньої інституціоналізації та рушійних мотивів, способів та напрямів реформування конкретних інституціональних форм.

Період залежності від радянського «шляху розвитку» формально був завершений у 1991 р. Україна дістала шанс позбутися інституціонального спадку авторитарного режиму та обрати нову парадигму прогресу, яка б спрямувала розвиток суспільства у якісно інше русло, озброївши його новими перспективними цілями. Фактично ж, інституціональна «революція» розпочалася раніше, з прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, яка вперше офіційно закріпила принцип поділу влад на три гілки. Ця тріада була включена в постсоціалістичні конституції передусім з метою подолання колишнього постулату єдності влади в однобічному, тоталітарному трактуванні цього поняття [3, с. 15]. На переконання К. Кроуча, ми усвідомлюємо настання суспільних змін, коли комбінація інституціональних викликів, шоків та реакцій на них стимулює виникнення інститутів, які ми можемо розглядати як нові, безпрецедентні, вписані в тогочасний контекст [4, с. 528]. Реформаційний період для України настав, коли будь-які бажані реформи та коригування безповоротно застарілого законодавства вже не змогли розглядатися у межах старого нормативного поля та інституціональної

структури, а вимагали запровадження нових способів організації процесу урядування.

Отже, рушієм докорінної трансформації політичної системи України була потреба у нових інститутах, які б знайшли підтримку у більшості населення. Окрім того, нові інститути мали можливість структурувати державно-суспільні взаємодії згідно з тими зразками, які діяли в успішних демократичних державах. У такому контексті створення та вкорінення мережі нових інституціональних форм було логічним результатом ускладнення та трансформації соціалістичного суспільства, яке шляхом творення нової інституціональної структури сподівалося «одним стрибком» наздогнати решту розвинених держав. У процесі здійснення амбіційного завдання – «еволюційного прориву» – Україна зіткнулася з проблемою інновацій і модернізації задля підвищення рівня «конкурентоспроможності» та ефективності власної законодавчо-правової бази.

Спроба інституціонального дизайну «по-українськи» продемонструвала величезне значення соціальних інститутів для політики та економіки. Виявилось, що нові формальні інститути вступають у своєрідні взаємодії з глибоко укоріненими суспільними нормами та цінностями, а отже, недостатньо запровадити певний тип «імпортованого» законодавства [5, с. 62], щоб уникнути непередбачуваних інституціональних вироджень та мутацій. Україна у багатьох сферах виявилася резистентною до встановлення верховенства права, запровадження «добрих» та демократичних способів урядування. У той час як загальне впровадження основних демократичних інституціональних форм мало позитивний відгук від українського суспільства, переважна більшість громадян виявилася неготовою до користування демократичними практиками, що становили основу таких інститутів.

Баланс «дружніх» та «приховано ворожих» щодо формальних правил неформальних інститутів в Україні не збережений. У кожній інституціональній матриці, як відмічає М. Сухарев, закладена можливість для існування як конгеніальних (відповідних за духом) сенсу матриць, так і ортогональних (перпендикулярних) прийомів гри [5, с. 66]. Можна твердити, що в Україні у неформальній сфері превалюють, за термінологією Г. Хелмке та С. Левітські [6, с. 728–730], так звані *адаптивні* та *конкуруючі* неформальні інститути. Перші – за своєю суттю суперечать духу, але не «букві» писаного закону. Ними є такі поширені в Україні неформальні інститути та практики, що вкорінилися та здебільшого системно відтворюються у інституціональній системі, як «блат», «земляцтво», неформальні

консультації щодо узгодження законодавчих дій та групові домовленості, намагання Президента обирати свого наступника, лобізм бізнесових інтересів у парламенті тощо. У свою чергу, силові та фінансові функції держави стають ефективним важелем проти політичних опонентів та економічних конкурентів за принципом «друзям – усе, ворогам – закон» [7, с. 25]. *Конкуруючи* ж неформальні інститути виникають в умовах систематичного недотримання неефективних норм формальних інститутів. Вони структурують поведінку політичних акторів таким чином, щоб, зважаючи на суворе покарання за чітке дотримання законів, останні були змушені виконувати встановлені неформальні правила. Прикладами цього типу неформальних інститутів є поширені в Україні корупція, клієнтелізм, патрімоніалізм, непотизм, кланова політика, «кругова порука» (злочинна групова солідарна відповідальність) тощо.

Парадоксальним є, наприклад, й те, що у той самий час, коли значна частина населення України висловлювалася за передання до рук держави важелів впливу на економіку, довіра до інститутів держави залишалася вкрай низькою. За період 1994–2004 рр. ступінь цілковитої недовіри громадян до основних інститутів та суб'єктів влади – Верховної Ради України, Кабінету Міністрів знаходився на дуже високому рівні [8, с. 20]. Динаміка ж підтримки парламенту за 2000–2010 рр. демонструє ситуацію, коли кількість респондентів, що повністю підтримують його діяльність, коливається у середньому у межах 7%, а тих, хто не підтримує – 45% [9].

У загальних рисах, модернізацію політичної системи України можна розглядати як процес імітації, під час якого спостерігалася широкомасштабна адаптація до світового контексту та наслідування вже апробованих, успішних моделей провадження політичного функціонування. Однак про продумане, цілеспрямоване налагодження ефективних способів функціонування та вмонтування у загальну інституціональну систему окремо кожного з основних політичних інститутів не йшлося, новостворені інститути перебували швидше у пошуках способів забезпечення власної легітимності, розподілу ресурсів та повноважень. На переконання В. Горбатенка, українська правляча еліта обрала механістичний, маніпуляційно-технологічний варіант демократії, водночас не потурбувавшись належним чином про такі національні атрибути, як герб та мова, про стратегію національного розвитку та рівень суспільної довіри як організуючий політичний елемент [10]. Це додатково підтверджує той факт, що логіка розвитку українських інститутів здебільшого не простежується у контексті розв'язання суспіль-

них завдань, яким вони покликані слугувати. Натомість, значний пояснювальний потенціал мають дослідження політичних інститутів та інституціональної зміни у термінах балансу влади та розподілу владних повноважень.

Однією з основних перешкод для належного виконання українськими владними інститутами своїх функцій є те, що жоден з них не є достатньою мірою інституціоналізованим, більш того, політична система досі перебуває на стадії становлення. Так, зберігається тенденція до зміни основоположних принципів формування виборчих органів української держави. Депутати до Верховної Ради України I–II скликань обиралися за мажоритарною системою абсолютної більшості, III–IV скликання – за змішаною, V–VI скликань – за пропорційною. Наразі у парламенті точаться дискусії щодо повернення до виборчої системи, що поєднує елементи мажоритарного та пропорційного представництва. Таким чином, ми спостерігаємо зміну виборчих «правил гри» орієнтовно через кожні вісім років, причому виборча система досі не є остаточно встановленою. Відсутність обґрунтування доцільності того або іншого її типу та стратегічного розуміння мети, якій би слугувала обрана конфігурація механізму виборів, призводить до неусталеності партійної системи, несформованості стабільних електоральних уподобань, формування іміджу нестабільної політичної системи серед країн світу тощо. Окрім того, суспільний запит не є механізмом реформування виборчого законодавства в Україні, а виборчу систему можна назвати найбільш маніпулятивним інструментом політики [11, с. 2].

Мажоритарну систему абсолютної більшості, за якою обиралися депутати до Верховної Ради України I та II скликань, можна розглядати як «історичний прецедент». Сприйняття суспільством цього типу виборчої системи було, з-поміж іншого, результатом відторгнення принципу партійної належності як вирішального для успіху на виборах. На підтвердження цього слугує такий фактор розвитку партійної системи в Україні, як традиція широкого висування «незалежних» кандидатів, які під час виборів не пов'язували себе з тою чи іншою партією [12, с. 12]. Закріплений у Законі «Про вибори народних депутатів України» (1997 р.) перехід до змішаної виборчої системи був спричинений здебільшого ендегенними факторами, зокрема пошуком шляхів підвищення законодавчої продуктивності та політичної відповідальності. Як зазначає Ю. Ключковський, через домінування у парламенті II скликання безпартійних депутатів, які мали схильність до спонтанних, ситуативних голосувань, неможливо було визначитися щодо головних

пріоритетів розвитку країни та жодна з політичних сил, як наслідок, не брала на себе відповідальність за процеси, що відбувалися в країні [12, с. 13].

Особливості зміни виборчої системи на пропорційну до виборів 2006 р. та повторна зміна виборчого законодавства у 2012 р. адресують до моделі інструментально-раціонального пошуку максимізації місць у парламенті домінуючою парламентською силою [13, с. 373]. Характерно, що результати опитувань 2001–2007 рр. показали, що пропорційна система є найменш популярним серед населення типом виборчої системи [14], що, однак, не завадило її запровадженню. Варто зазначити, що, на думку експертів, найбільш прийнятним способом реформування наявної виборчої системи (без чергових кардинальних трансформацій) було б запровадження пропорційної системи з голосуванням за відкриті списки кандидатів, що сприяло б посиленню зв'язку депутатів з виборцями [15, с. 38].

Відсутність загального бачення принципів державного устрою України, а також механізмів, які б перешкоджали довільній зміні законодавчих «правил гри», породило невпевненість суспільства у завтрашніх виборах влади. Більш того, владні ініціативи щодо внесення поправок до Конституції, а також менш масштабних перерозподілів повноважень розглядаються більшістю населення як рентоорієнтовані. Досліджуючи перспективи розвитку виборчої системи України, М. Рибачук та І. Шкурат підсумували: «У дійсності все буде залежати від реальної розстановки політичних сил» [16]. Ця теза може слугувати універсальною формулою для пояснення рушіїв реформаційних процесів в Україні.

Як наслідок, на переконання експертів, наявна система виборів в Україні не дозволяє забезпечити ефективне представництво інтересів населення у парламенті, окрім того, нівелює зв'язок депутатів з виборцями [15, с. 2]. Справді, вибори забезпечують основу для народного волевиявлення, однак вони не гарантують, що інтереси громадян надалі будуть ефективно репрезентовані: справжня демократія вимагає, щоб політична воля народних обранців збігалася з їхніми конституційно закріпленими обов'язками [17, с. 10].

Важливо зазначити, що провідну роль у забезпеченні ефективного представництва інтересів населення у владі відіграє, у першу чергу, парламент – інститут, через який виражається воля людей, приймаються закони та здійснюється підзвітність уряду [18]. Існує низка причин, які перешкоджають ефективному налагодженню взаємозв'язку між українським парламентом і суспільством та повинні бути усунені найпер-

шими. Серед них: недостатній рівень прозорості роботи Верховної Ради України (особливо що стосується проблеми висвітлення роботи парламентських комітетів); відсутність структурного підрозділу у парламенті, який би відповідав за системне вивчення актуальних питань розвитку держави; неефективна участь громадськості у законотворчому процесі [15, с. 2]. На якість виконання функцій парламенту значно впливають й низькі професійні якості законодавців (як приклад, прийнятий 14 жовтня 1997 р. Закон України «Про вибори народних депутатів України» містив близько 20 неконституційних положень [16]). Окрім того, недовіру населення до своїх представників у владі поглиблює відсутність механізму відкликання депутатів, які не впоралися з представництвом інтересів своїх виборців, та процедури скасування депутатського імунітету – ті «прогалини» у законодавстві, усунення яких сприятиме посиленню підзвітності владних суб'єктів.

Домінування у процесі прийняття та впровадження рішень одного з інститутів державної влади може свідчити про відсутність балансу у політичному процесі, зокрема – у забезпеченні дотримання інтересів суспільства. Однак, як показує українська політична історія, парламент як виразник таких інтересів неодноразово поступався у впливовості на законотворчий процес Президенту з його власним баченням необхідних змін. Так, діяльність першого Президента України Л. Кравчука характеризувалася спробами здобути додаткові повноваження, про що свідчать, з-поміж іншого, намагання запровадити нову посаду віце-президента, представників Президента на місцях та Державну думу України. У свою чергу, Президенти Л. Кучма та В. Янукович практикували суттєві розширення сфери свого впливу шляхом неодноразового внесення відповідних поправок у законодавство.

Ми можемо констатувати превалювання особистісного аспекту у здійсненні політики в Україні. Найчастіше серед причин динаміки українських владних структур значиться адаптація до особистісних якостей політичного лідера, що провадить політику у такій структурі. У такому разі, універсальним прихованим мотивом до зміни наявних інституціональних правил в Україні можна назвати відчуття провідних суб'єктів політики того, що «вони могли б досягти більшого шляхом зміни інституціональної основи на певну величину» [19, с. 17].

Відзначимо, що під час інституціонального планування в Україні не завжди виправданою є орієнтація на принцип ефективності. Якісно функціонуючий всередині окремих структур інститут не завжди відповідає більш глобальним соціальним

завданням, а той інститут, який обслуговує суспільні інтереси, не завжди діє достатньо ефективно [20, с. 228]. Очевидно, що досвід інституціонального функціонування в Україні проілюстрував твердження того, що ефективність не є константною ознакою інституту та може варіюватися залежно від характеристик інституціонального середовища, рівня співпраці основних політичних акторів, ступеня розвитку політичної культури тощо.

У цьому контексті, першочергове значення для проведення ефективного імпортування будь-якого інституту має якість тих владних органів, які опікуються реформуванням та його впровадженням. Так, економісти визнають, що вдосконалення роботи державного апарату є необхідною початковою умовою для реформування економічної системи та подальшого розвитку ринкової економіки [21, с. 34–35]. Неefективний бюрократичний апарат, протидія владних угруповань, відсутність інформаційної підтримки та стратегії популяризації реформ – ті проблеми української держави, які здатні нівелювати позитивний ефект найбільш продуманих інноваційних заходів. Як підсумок, вдосконалення інституціональної системи України має починатися найперше з державних органів та процедур, які є передумовою суспільного розвитку. Це, в свою чергу, засвідчить бажання вповноважених суб'єктів реагувати на суспільні потреби, готовність формувати в суспільстві позитивний образ змін та прикладати зусилля щодо їхнього послідовного впровадження.

Зважаючи на вищезазначене, можна дійти висновку, що після проголошення незалежності Україна дістала шанс реалізувати надії та сподівання свого народу через запровадження таких форм демократичних інститутів, які б були здатні функціонувати згідно з сучасними принципами належного урядування. Обраний на етапі формування української державності інституціональний зміст та напрям розвитку багато у чому визначає політичний процес і донині. Підсумовуючи, можна стверджувати, що, з одного боку, запроваджені на етапі становлення української держави політичні інститути були достатньою мірою вписані в українську «інституціональну матрицю», а отже, отримали певний запас легітимності та довіри з боку суспільства. З іншого боку, результати опитувань населення вказують на надмірно високий рівень недовіри основним інститутам держави протягом усіх років незалежності України, який, проте, з більшою ймовірністю можна адресувати конкретним представникам влади, аніж, власне, інституціональним структурам. Отже, причини неузгодженості суспільних очіку-

вань та результатів політики має сенс шукати у способах організації функціонування та провадження діяльності легітимних інститутів, а також на мікрорівні політичних взаємодій.

Що стосується процесу інституціональної трансформації в Україні, то його можна зобразити як перманентно дискретний з порушенням логіки чергування періодів інституціональної консолідації і стабільності та періодів запланованої зміни. Жоден з політичних інститутів в Україні не може почуватися у «безпеці», кожен з них є «надчутливим», а отже, приреченим реагувати на зміну уподобань політичних сил як зміною своїх структурних правил, так і ротацією особистісного складу державних установ у відповідь на зміну керівництва. У свою чергу, за ситуації, коли актори політичної комунікації не знаходять компромісу щодо політичних та поведінкових процедур та правил, які мають ситуативний, змінний характер, можна констатувати факт наявності «інституціональної невизначеності» у політичній системі [22, с. 8].

Аналіз особливостей виникнення та основних рушіїв зміни політичних інститутів в Україні показав, що ці процеси базуються переважно не на захисті прав та втіленні інтересів особистості та суспільства загалом, а на принципі влади, яка виходить від високопосадовців. Тому трансформації політичних інститутів в Україні найбільш доцільно пояснювати з позиції розподілу владних повноважень. У свою чергу, вся історія коригування українського законодавства щодо інститутів може бути описана не у контексті досягнення колективних, суспільних вигод, а шляхом дослідження дистрибутивних, владних конфліктів на політичній арені.

Превалювання особистісного виміру української політики створює умови для асинхронізації модернізації політичного процесу і запитів суспільства. Можна дійти висновку, що українська влада встановила неправову монополію на пропозицію інститутів, а ступінь переговорної сили суспільної та державної сторін та рівень міжсуспільної комунікації знаходиться на такому низькому рівні, що суспільство не в змозі встановити реальний попит на інститути і, власне, сформулювати бачення своїх потреб у інституціональній сфері.

Наявність у політичній системі України потужних деструктивних неформальних інститутів додатково посилює інституціональну невизначеність, недосконалу інтеракцію між органами влади та протиборство відносно автономних, альтернативних політичних груп. Отже, причини недостатньої інституціональної ефективності в Україні можна віднести до проблем з дотриманням офіційних правил, аніж до відсутності потенціалу україн-

ських інститутів щодо результативної діяльності за умови «прозорості» здійснення повноважень. Таким чином, детермінований «згори» процес уніфікації з демократичними формами завершиться та буде мати прийнятні результати в Україні лише з підвищенням загальної політичної культури та свідомості серед населення та державних службовців, послабленням ролі деструктивних неформальних інститутів, взаємодій та ієрархій. У той самий час, дискредитовані українські інститути мусять звільнити місце для більш відповідних стандартам демократичного урядування або реабілітувати свій імідж шляхом кардинальних реформ.

Можна констатувати, що політична система України переманентно перебуває у перехідному періоді зміни базових, системоутворюючих інститутів. Радикальні перетворення у політичному влаштуванні української держави значно порушили цілісність інституціональної структури, деструктивний вплив чого проявився у пошкодженні каналів інституціональних взаємодій та, зрештою, в ускладненні перетворення запитів суспільства на політичні рішення. Як наслідок, завдання щодо забезпечення інституціонального порядку та уніфікації зі стандартами належного демократичного урядування має набути стрижневого значення не тільки для владних суб'єктів, а так само й для окремих індивідів, які зацікавлені у реалізації власних інтересів через «невикривлені» канали зв'язку з політичними органами держави.

РОЗДІЛ II. Легітимація політичної влади у контексті модернізації українського суспільства

Здійснення модернізації та легітимації в Україні є унікальним досвідом, який свідчить, по-перше, про невідворотність модернізації для будь-якої країни в умовах світу, що глобалізується; по-друге, про пагубність недостатньо відповідального ставлення до завдань модернізації з боку українських правлячих сил; по-третє, про суперечливе розуміння та фактичне заниження значення проблеми легітимності влади з боку політичних суб'єктів.

Здобуття Україною незалежності та подальший розвиток процесів модернізації суспільства на її території, відповідно до концепції В. Ростоу, збіглося з п'ятою стадією розвитку суспільства, добою «високого масового споживання» («highmass-consumption»). Багато в чому саме потяг населення радянських

республік до споживання за західними стандартами підготувало ґрунт для розвалу СРСР та здобуття незалежності Україною. Спокушена образами західних зразків споживання, більшість населення українських територій схильна була бачити в незалежності шлях до власного збагачення та достатку. Ставши символом швидкого приходу доби Великого Споживання, незалежність України сама стала об'єктом споживання, споживання особливого роду – символічного. Разом з незалежністю об'єктом символічного споживання також стала й демократія, її прикмети та ознаки. Тут справедливіше було б говорити не про саму незалежність та демократію, а їх образи, які стали інструментом впливу на масову свідомість у руках політиків. Пострадянською людиною демократія здебільшого ніколи не сприймалась як відповідальність кожного перед суспільством, як політичний порядок, але швидше як всюдозволеність та головна умова наближення до західних стандартів споживання.

Унаслідок модернізації функціональна раціональність дедалі більше проникає у такі сфери суспільства, як освіта, наука, мистецтво та політика, які вимушені відповідати критеріям ефективності та прибутковості. У цій системі координат знання, винахід, художній твір, політик чи демократія розглядаються лише як товар. Політична модернізація приводить до елімінації класичної політики. Як відомо, класична політика ґрунтується на піднесенні над грою партикулярних інтересів у громадянському суспільстві, це ідеальна сфера громадян, на відміну від егоїстичних інтересів, які характеризують буржуазію. В Україні політика зі здобуттям незалежності та під час модернізації набуває ознак недефективного засобу збагачення для політиків та українських бізнесових кіл. Разом з тим, проникнення функціональної раціональності в політичну сферу приводить до її технологізації.

Значна частина вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних, зазначає вагому роль технологій у здійсненні державної політики та забезпеченні легітимності влади в Україні, застосування яких мало місце вже з початку 1990-х рр. і триває до останнього часу.

До політичних технологій з метою легітимації своєї влади вдаються політичні еліти, щоб за фасадом «фальшивої демократії» розграбувати національне багатство країни. Еліти в Україні мають невеличку або не мають жодної потреби в своїх співгромадянах. До речі, цей момент певною мірою зумовив те, що правлячі політичні сили в Україні набагато більшого значення надавали здобуттю та збереженню міжнародної легітимності своєї влади (в очах суб'єктів світового співтовариства), ніж

забезпеченню її внутрішньої легітимності (у сприйнятті українського суспільства). З одного боку, це підштовхувало їх до створення та розвитку демократичних інституцій, а з іншого – вони або усіяло занижували значущість цих демократичних інституцій та вихолощували їх демократичний зміст, або намагалися повністю підпорядкувати їх собі, зробити слухняними інструментами у збереженні, укріпленні та реалізації своєї влади та, одночасно, засобами підпорядкування їй волі громадян.

Здобуття Україною статусу незалежної держави було пов'язано із застосуванням низки технологій легітимації влади, найбільш ефективними із яких можна вважати міфологізацію, ідеологізацію та використання референдумів для ствердження рішень влади як відповідних волі суспільства, та, внаслідок цього, справедливих, демократичних, незаперечних, іншими словами, легітимних.

Багато в чому завдяки такій інституційній технології легітимації влади, як референдум, політична верхівка України змогла повністю перемогти союзне керівництво у змаганнях за право на здійснення влади на її території. Саме успішне проведення референдуму 1 грудня 1991 р. потягло за собою міжнародну легітимацію України як незалежної держави.

Важливою складовою пропагандистської кампанії, спрямованої на забезпечення позитивного підсумку референдуму щодо підтримки Акта про незалежність стало застосування такої технології легітимації, як міфологізація. Однією із її основ став міф про те, що незалежний статус принесе Україні економічне процвітання та забезпечить зростання добробуту її громадян, оскільки у складі СРСР Україна завжди була об'єктом експлуатації її економічного, технічного та інтелектуального потенціалу внаслідок імперської політики союзного керівництва. Ефективність впливу на маси міфу про економічне піднесення та зростання добробуту громадян в умовах незалежності посилювалася завдяки процесам інфляції та зниженню рівня життя, які швидко набували обертів в умовах економічної кризи.

Одну із помітних ролей у пропагандистській кампанії, спрямованій на забезпечення позитивного підсумку грудневого референдуму, відіграла легітимаційна технологія ідеологізації. Її змістовною основою стала ідеологія антикомунізму, що була спільною для більшості тодішніх українських політичних сил. У здійсненні технології ідеологізації в її антикомуністичній версії можна виділити три операції: 1) ототожнення усіх негативних явищ в економіці, соціальному та національному житті суспільства з комуністичною ідеологією та Комуністичною партією; 2) ототожнення майбутнього економічного зростання,

підвищення рівня життя громадян та усунення соціальної й національної несправедливості з капіталістичними відносинами (ринковою економікою, приватною власністю і т. ін.) та широкою демократизацією суспільства; 3) ототожнення бажаних (з точки зору суб'єктів використання технології) політичних практик чи рішень з передумовами чи сутністю процесу демократизації або побудови ринкової економіки. На фоні невдалої спроби державного перевороту комуністичної верхівки Радянського Союзу з метою його збереження (серпень 1991 р.) та в межах успішного здійснення технології антикомуністичної ідеологізації мас незалежність України набула значення однієї з найважливіших передумов демократизації та переходу до капіталістичних відносин.

Легітимаційна технологія ідеологізації в її антикомуністичній версії сприяла формуванню та укоріненню міфів у масовій свідомості про капіталізм як «світле майбутнє» та правлячу верхівку як об'єднання демократів та реформаторів.

Міжнародне визнання України після грудневого референдуму 1991 р. мало багато в чому формальний характер. Так, Україна формально була визнана світовою спільнотою як незалежна держава та суб'єкт міжнародних відносин, але фактично не сприймалась як повноправний суб'єкт, який може проводити самостійну політику на міжнародній арені. Провідні держави світу розглядали її як об'єкт впливу для реалізації своїх національних інтересів. Разом з тим, правляча верхівка незалежної України змушена була більше орієнтуватися на міжнародну легітимацію своєї влади, перш за все, з боку провідних держав, зокрема США, ніж на внутрішню легітимацію з боку українських громадян.

Орієнтація правлячої політичної верхівки на отримання легітимації ззовні країни була обумовлена її прагматичними намірами отримати економічну допомогу від країн Заходу в умовах катастрофічного погіршення соціально-економічної ситуації в Україні та нездатності впоратися з нею. Позиція офіційних кіл держав Заходу та міжнародних структур завжди мала пріоритетне значення для легітимації державної влади та політики в Україні. До того ж, вона виступає вагомим засобом впливу на громадську думку в Україні, що іноді використовується українськими політичними акторами в своїх інтересах.

Переважаюча орієнтація політичної верхівки України на досягнення міжнародної легітимності зумовила здійснення низки технологій легітимації, що виходили з вимог західних держав та мали на меті отримання позитивного ставлення з їхнього боку, отримання фінансової та організаційної підтримки

у боротьбі з соціально-економічними труднощами. Так, уряди західних держав в інтересах зміцнення національної безпеки своїх країн прагнули, щоб Україна позбулася своєї ядерної зброї та стала без'ядерною країною.

Однією із важливих та більш-менш плідних технологій легітимації, яку використовували та використовують правлячі сили в Україні щодо суб'єктів міжнародної політики, є технологія багатовекторності або, точніше, домінуючої двовекторності. Ця технологія передбачає одночасну орієнтацію на отримання легітимності як від країн пострадянського простору, так і від західних держав та євроатлантичних структур.

Реалізація цієї технології політичним керівництвом України багато в чому зумовлювалася позицією США, що була свого часу вербалізована З. Бжезінським та передбачала підтримку України як засіб недопущення реалізації імперських амбіцій Росії на пострадянському просторі та подальшого розширення її влади на Центральну Європу. Що стосується Росії, то її національні інтереси передбачали боротьбу за вплив на політичне керівництво України, що також сприяло реалізації технології багатовекторності з боку Української держави. У цьому контексті технологію багатовекторності можна назвати «грою на протиріччях» між геополітичними проектами США та Росії.

Певними етапами та своєрідними успіхами реалізації технології багатовекторності політичним керівництвом України можна вважати налагодження співробітництва з суб'єктами світової політики в межах міжнародних організацій. Так, у грудні 1991 р. Україна стала членом Співдружності незалежних держав (СНД), у січні 1992 р. – учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), у червні – членом Міжнародного валютного фонду (МВФ), у серпні 1992 р. – членом Європейського банку реконструкції та розвитку (ЕБРР), у вересні 1992 р. – членом Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР), у лютому 1994 р. – стала учасницею програми НАТО «Партнерство заради миру», у червні 1994 р. – уклала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом (ЄС) (набула чинності 1 березня 1998 р.), у листопаді 1995 р. – стала повноцінним членом Ради Європи (РЕ), у липні 1997 р. – підписала Хартію про особливе партнерство з НАТО.

Деякою мірою успіхом реалізації технології багатовекторності можуть вважатися двосторонні угоди України з Росією та США – «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ» (1997 р.).

Поряд з ефективним здійсненням Україною технологій легітимації на міжнародній арені слід зазначити і неефективні

спроби забезпечення легітимності її політико-владних позицій у світі. До них слід віднести технологію іміджмейкінгу Української держави на міжнародній авансцені.

Таким чином, модернізація в Україні після здобуття державної незалежності багато в чому мала вимушений характер, зумовлювалася споживацькими настроями більшості населення та відзначалася зовнішньополітичними орієнтаціями на Росію та Захід. Напередодні здобуття та у процесі ствердження української державної незалежності політична верхівка України змогла успішно застосувати низку технологій легітимації, які визначили внутрішньополітичну легітимність її незалежного статусу та певною мірою сприяли її міжнародній легітимації. Політична сфера України, незважаючи на інтенсивну технологізацію, у 1990-х рр. залишалася рудиментарно-авторитарною. І проблема була не лише у відсутності демократичних механізмів ефективного впливу та контролю суспільства над прийняттям рішень, та швидше у недостатній ефективності технологій легітимації, що використовуються політичними суб'єктами в Україні та за її межами. Так, наприклад, замість іміджмейкерства, багато країн світу як технологію легітимації держави на міжнародній арені успішно використовують публічну дипломатію (*public diplomacy*). Одна із основних відмінностей іміджмейкінгу від публічної дипломатії полягає в тому, що остання ґрунтується на діалозі, який виступає формуючим чинником легітимності. Тоді як іміджмейкінг держави більше ототожнюється з односпрямованою комунікацією щодо нав'язування позитивного образу, результативність якої більше пов'язана із контролем інформаційного простору та домінуванням у ньому завдяки щільній взаємодії зі ЗМІ чи контролем над їхньою медіаполітикою. А це, у свою чергу, визначає більшу ресурсовитратність іміджмейкінгу та занадто низьку ефективність його технологій, особливо у світовому інформаційному просторі. Крім того, в умовах глобального інформаційного суспільства, коли Інтернет дедалі більше стає одним із головних засобів поширення інформації, до того ж на основі двоспрямованої моделі комунікації, технологічний потенціал іміджмейкінгу явно програє публічній дипломатії.

Використання технологій легітимації політичної влади в Україні стало проявом панування функціональної раціональності в політичній сфері як безпосереднього та природного наслідку модернізації взаємовідносин влади, суспільства та особистості. В українських реаліях модернізація ніколи не означала ані реформ, спрямованих на утвердження ефективної ринкової економіки та демократії, ані, тим більше, утвердження правової

держави. Такі терміни, як ринкова економіка, демократія, правова держава слугували та слугують інструментами легітимації влади окремих осіб та груп в Україні, які звикли використовувати її для власного збагачення. Застосування таких понять, які покликані стимулювати віру мас у добрі наміри правлячих суб'єктів, можна віднести до вербалізаційних технологій легітимації. У цьому значенні симптоматично, що чинна Конституція України визначає її як демократичну, соціальну та правову державу. Інакше кажучи, симуляція досягає рівня загальнодержавної легітимаційної політики. У формально-правовому значенні передбачається, що всі державні структури мають функціонувати заради ствердження ідеалів та принципів, визначених у Конституції та в інших офіційних державних документах, але насправді призначення ідеалів та принципів полягає в їх здатності виправдати існування державних інститутів та зростаючої номенклатури, що працює на власні інтереси, насамперед, самозбереження, посилення та збагачення.

Багато в чому використання технологій легітимації в Україні з початку 1990-х рр. було зумовлене низьким рівнем довіри на кожному з трьох векторів: людина (суспільство) – держава; людина – суспільство; людина – людина. Ці вектори взаємопов'язані та справляють взаємний вплив один на одного. Оскільки довіра є однією з фундаментальних основ та складових легітимності влади, її брак негативно впливає на можливість здійснення модернізації як персональними, так й інституційними суб'єктами в Українській державі.

Використання технологій легітимації суб'єктами політичного процесу в Україні детермінувалося та детермінується боротьбою за владу. Одним із провідних гравців у змаганнях за владу з самого початку існування незалежної України та одночасно помітним суб'єктом застосування технологій легітимації влади виступав Президент. Значна роль у досягненні ним більшої, визнаної з боку інших політичних суб'єктів, влади надавалася таким організаційно-інституційним технологіям легітимації, як утворення нових державних органів та ініціювання і прощтовхування законів через Верховну Раду, спрямованих на розширення повноважень президентської влади.

Серед важливих технологій легітимації влади у ході суперництва за президентський пост Л. Кравчука та Л. Кучми у 1994 р. слід відзначити медіаполітику та політику скандалів. Маючи контроль над керівниками українських державних телеканалів, керівники виборчої кампанії Л. Кравчука диктували їм сприятливу для чинного Президента медіаполітику, яка полягала в обмеженні доступу до ефіру Л. Кучми, поданні інформації

про Л. Кравчука у великих обсягах та в позитивному дусі, а про Л. Кучму – в дуже обмеженій кількості та в основному негативну.

Прийшовши до влади, Л. Кучма застосував цілу низку технологій легітимації своєї особистої влади. Значна частина з них була спрямована на те, щоб будь-які державні структури або політичні суб'єкти не могли стати джерелами та інструментами делегітимації президентської влади, а навпаки – були залежними від неї та виступали головним оплотом її підтримки. Це передбачало офіційне підпорядкування усіх державних виконавчих органів Президенту разом з урядом (створення виконавчої вертикалі влади), встановлення дієвого контролю над їх діяльністю, забезпечення слухняної парламентської більшості (створення законодавчої вертикалі влади) для дієвого впливу на діяльність законодавчого органу держави.

Однією із ефективних технологій легітимації законодавчих ініціатив Президента з боку Верховної Ради стала загроза парламенту розпуском через плебісцит або референдум. Завдяки загрозі референдумом Л. Кучмі також вдалося домогтися створення парламентської більшості у Верховній Раді III скликання.

Однією із важливих технологій, спрямованою на перетворення парламенту на слухняний інструмент легітимації президентської влади та політики, виступало формування партії влади та забезпечення її проходження у Верховну Раду.

На президентських виборах восени 1999 р. Л. Кучмою ефективно були застосовані легітимаційні технології недопущення прийнятної альтернативи вибору, технічного кандидата, фальсифікації соціологічних опитувань, недопущення антивладних коаліцій кандидатів, поміркованого популізму, адміністративного тиску.

Загалом можна стверджувати, що у 1990-ті рр. дії суб'єктів політики, використання ними технологій легітимації, а здебільшого – схильність до самолегітимації у відносинах з суспільством призвели до розвитку цинічного ставлення у більшості населення України до політики та її фігурантів, до зневіри щодо перспектив зміцнення державної незалежності, формування соціальної та правової держави, втілення демократичних ідеалів. Панування функціональної раціональності внаслідок модернізації українського суспільства повною мірою виявилось у клієнтарно-патронажних відносинах між політиками та виборцями, коли лояльність та підтримка виборців «оплачується» послугами чи грошима претендентів на владу. Разом з тим, можна стверджувати, що провідним принципом легітимаційної політики владних суб'єктів, зокрема Л. Кучми, стала роздача

державних посад та нагород «своїм» людям в обмін на лояльність та підтримку з їх боку. Основною проблемою на шляху модернізації українського суспільства стало мимовільне чи несвідоме стимулювання патерналістських настроїв та настанов населення у ставленні до державних інститутів та політичної сфери загалом, замість формування ідеалів свободної та гідної людини. Це багато в чому спричинило перманентну кризу легітимності державної влади в Україні, яка навряд чи колись на належному рівні зможе впоратися з вантажем соціальних зобов'язань, зумовлених переважно патерналістською моделлю легітимаційних відносин між суспільством та політичною владою.

Головним наслідком модернізації українського суспільства на кінець XX – початок XXI ст. стає втрата політичними суб'єктами, явищами та процесами своєї фундаментальної сутності (свого безпосереднього функціонального призначення). Вони стають символами виправдання, легітимації процесів формування та функціонування авторитарного номенклатурно-олігархічного режиму. В межах такої системи суспільно-політичних відносин будь-які вибори проводяться не для того, щоб суспільство обрало певний політичний курс, визначилось із моделлю модернізації, а для того, щоб виправдати, легітимувати право на владу певних осіб, політичних сил, які задовольняють інтереси не суспільства, а конкретних груп інтересів, зокрема, фінансово-олігархічних кланів. Такі вибори можна назвати «виборами без вибору». Перемога на таких виборах є наслідком не волі суспільства, а, в кращому разі, ефективності технологій легітимації влади, в гіршому – фальсифікацій результатів голосування. До таких виборів, виборів з метою легітимації існуючої влади, повною мірою можна віднести президентські вибори 1999 р.

Крім виборів, до демократичних символів забезпечення легітимності влади можна віднести також партії, демонстрації, референдуми, всенародні обговорення та демократичну риторику. Все це покликано було продемонструвати та засвідчити «демократичність» режиму. Ініціювання реформ політичної сфери Президентом мало створити враження її модернізації. Крім того, референдум за народною ініціативою (16 квітня 2000 р.), що був обраний як одна із форм реалізації таких реформ, мав створити «демократичне обрамлення» для утвердження авторитаристської моделі влади. Як відомо, імплементація результатів референдуму передбачала посилення президентської влади та звуження повноважень парламенту. Ініціювання всенародного обговорення щодо змін до Конституції

України Президентом у 2003 р. також покликано було легітимувати його авторитаристські плани (зокрема, про перенос президентських виборів з 2004 р. на 2006 р.). І референдум, і всенародне обговорення за формальними ознаками були демократичними процедурами, але спрямовані не на демократизацію, а на утвердження авторитаризму в Україні.

Використання демократичних символів та процедур для легітимації авторитаристського за спрямованістю реформування політичної сфери свідчило про реалізацію квазідемократичної моделі модернізації в Україні. Однією із основних передумов здійснення цієї моделі стала загальна постмодерністська тенденція, властива багатьом країнам світу. Сутність цієї тенденції полягає в тому, що речі звільняються від своєї сутності, продовжуючи існувати як порожні знаки, тобто символи, які вказують на реальність, якої насправді немає в дійсності (яка не доступна для емпіричної перевірки). Достатньо виправданим є позначення цієї тенденції за допомогою терміна «віртуальна політика».

Віртуальна політика створювала у громадян ілюзію участі у вирішенні загальнодержавних проблем. Вона мала зовнішні ознаки й атрибути публічності і представницької демократії (вибори, партії, громадянські рухи). Політика реальна полягала в організації прямого або опосередкованого тиску на структури, що мали вирішальне значення в ухваленні та втіленні у життя рішень, а також в організації масштабних суспільних містифікацій та маніпулюванні масовою свідомістю. Віртуальна політика була зовнішнім відображенням, репрезентацією і прикриттям реальної, основними акторами якої були групи інтересу та клани.

Іноді дослідники схильні розглядати квазідемократичну модель модернізації, одним з ініціаторів якої в Україні виступив Л. Кучма, як перехід до постдемократії, тобто «інструментальної», «технологічної», «адміністративної» демократії, призначення якої було приховувати справжні механізми і важелі влади. У свою чергу, зазначимо, що перехід до постдемократії є загальносвітовою тенденцією постмодерної доби, коли під впливом латентних, тіньових, кланових центрів влади поступово руйнуються базисні підвалини демократичного режиму – незалежність судової та інших гілок влади, існування вільних засобів масової інформації, невідконтрольних державі громадських організацій.

Використання симулятивно-легітимаційних технологій для забезпечення легітимності привело до зростання відчуження в українському суспільстві, корозії соціальної солідарності та моралі. Слід зазначити, що застосування таких технологій було

викликано, по-перше, небажанням правлячої верхівки всерйоз поважати соціальні та політичні права людини, по-друге, тим, що громадяни в кризових перехідних умовах не мають ані сил, ані бажання, ані можливостей втручатися в курс «реформ згори», реалізацію владного курсу української верхівки, яка у будь-якому разі змушена надавати формам суспільного існування пристойних форм у сприйнятті світового співтовариства, орієнтуватися на «загальнодемократичний стандарт».

Симулятивно-легітимаційні технології достатньо широко використовувались адміністрацією Президента Л. Кучми після «касетного скандалу». Однією із важливих симулятивно-легітимаційних технологій президентської команди стала організація масових мітингів на користь Л.Кучми.

Для захисту владних позицій Л. Кучми були використані партії, більшість з яких у політичному середовищі України дістали назву «олігархічних», оскільки представляли інтереси переважно українських олігархів та створювалися на їх гроші.

Оскільки квазідемократична модель модернізації, основним втілювачем якої в Україні був Л. Кучма, не мала нічого спільного зі справжньою демократизацією, правлячі сили на чолі з Президентом максимально намагалися використати демократичні символи, риторику та демократичні інститути для легітимації сформованого номенклатурно-олігархічного режиму. Так, у щорічних посланнях Президента до Верховної Ради говорилося про необхідність реформування політичної системи на основі поглиблення демократичних основ розвитку суспільства або про побудову стабільного демократичного суспільства через політику створення середнього класу. Як використання демократичних символів можна розглядати заяви Л. Кучми про наміри зробити дії влади більш відкритими і прозорими для громадськості з метою подолання тенденції відчуження суспільства від держави. Все це мало лише показово-символічне значення, призвано було засвідчити прихильність Президента демократії, тим самим сприяючи укріпленню легітимності існуючого режиму.

Якщо виходити з тексту щорічних послань Президента до Верховної Ради, створюється враження, що в Україні повною мірою йшов процес модернізації, а її головним ідеологом та палким ініціатором виступав Л. Кучма. Так, у кожному посланні фігурує термін «модернізація», а у посланні 2003 р. – навіть «політична модернізація». Зазначимо, що цілком справедливо тодішній глава держави однією із основних проблем політичної модернізації вважав відсутність ефективних комунікацій органів влади з суспільством, що, на його думку, слугувало причиною недовіри суспільства до влади.

Одним із головних легітимаційно-технологічних кроків Президента з 2001 р. стає Конституційна реформа, про розробку концепції якої Л. Кучма згадує вже у березні 2001 р. Основне легітимаційне значення цієї ініціативи полягало в тому, щоб створити враження у суспільства, що олігархічно-номенклатурний режим в Україні поступово перетворюється на демократичний. Зрозуміло також, що це була альтернатива ініціативам опозиційних сил, які вимагали відставки чинного Президента та переходу до парламентської республіки.

«Завершальним акордом» політичної квазімодернізації Л.Кучми слід вважати винесення у березні 2003 р. на всенародне обговорення проекту закону про внесення змін до Конституції України. Показово, що суспільство поставилося до цього «обговорення» більш ніж байдуже.

Таким чином, внаслідок специфічного характеру процесу політичної модернізації в Україні на початку ХХІ ст. демократичні символи та процедури виконували роль лише інструментів легітимації номенклатурно-олігархічного режиму на чолі з Президентом. Так, існування партій, конституційний лад, наявність органів сучасної демократичної держави, з одного боку, свідчить про політичну модернізацію українського суспільства, але відсутність можливості суспільства та окремих громадян використовувати ці демократичні інституції, щоб впливати на політичний курс держави або на будь-які державні рішення, доводить протилежне, а саме – лише імітацію модернізації та демократичних перетворень, віртуальну або квазімодернізацію. Відносини між владою та суспільством будуються за клієнтарно-патронажним принципом, адміністративна влада привласнюється державними чиновниками, які роблять її джерелом власних прибутків, а суспільно-політичні та політико-економічні відносини визначаються не раціонально-легальними принципами, а етнічними, клановими, регіональними та сімейно-родинними зв'язками. В таких умовах демократичні інститути та процедури позбавляються своєї сутності, виконуючи функції маскування та легітимації авторитаристського номенклатурно-олігархічного режиму.

Опозиційні сили до режиму Л. Кучми з початку акцій «Україна без Кучми» застосували цілу низку ненасильницьких технологій політичної боротьби з метою делегітимації існуючої влади. Технології ненасильницької політичної боротьби, по суті, є технологіями легітимації/делегітимації політичної влади, оскільки ґрунтуються на одному з головних принципів легітимації – ненасильстві. Звідси технології ненасильницької політичної боротьби мають великий легітимаційний потенціал, оскільки

здебільшого сприймаються масовою свідомістю як мінімально необхідні в межах громадянського права кожної особистості на протест проти несправедливостей чинної влади, тоді як можливі неадекватні насильницькі заходи представників влади проти суб'єктів ненасильницької політичної боротьби можуть викликати обурення та інтенсифікацію делегітимаційних процесів щодо правлячого режиму.

До делегітимаційних технологій опозиції, спрямованих проти існуючої влади, слід віднести депутатські запити Верховної Ради до Генпрокурора з вимогою порушити карну справу проти Президента. Низка успішних технологій легітимації/делегітимації влади була застосована політичними суб'єктами, які підтримували В. Ющенка на президентських виборах 2004 року, насамперед неофіційною громадською молодіжною організацією «Пора!», персональними та інституційними суб'єктами, об'єднаними у межах Блоку Ю. Тимошенко (БЮТ) та блоку «Наша Україна», які увійшли в історію як «помаранчеві» політичні сили. Повна поразка політичних суб'єктів «помаранчевого» табору в ролі правлячих сил жодним чином не применшує надзвичайну майстерність застосування ними технологій легітимації/делегітимації влади, які дозволили успішно протидіяти величезному адміністративному та фінансовому ресурсам провладних «біло-синіх» політичних сил та переконати більшість громадськості України у наявності гідного альтернативного вибору. Саме успішна демонстрація більшості суспільства кращої альтернативи вибору, порівняно з «провладним» кандидатом, стало головною темою та свідченням ефективності використаних «помаранчевими» силами технологій легітимації/делегітимації влади. До таких технологій слід віднести технологію відстоювання демократії, технологію легітимації на основі моделі трикутника С. Карпмана, ціннісно-мобілізуючі технології, технологію бунтівливого кандидата, технології міфологізації, візуалізації та віртуалізації, дієві психологічні та комунікативні технології.

З перемогою опозиційних сил внаслідок масових акцій протесту на Майдані в Києві наприкінці 2004 р. та обрання Президентом представника «помаранчевого» табору В. Ющенка віртуалізаційна складова політики посилюється. Тенденція до віртуалізації в українській політиці завжди виступала як ознака прагнення чинної влади замість реального вирішення наболілих суспільних проблем запропонувати яскравий образ, свого роду симуляцію самовідданих зусиль щодо їх подолання. Одним із таких образів був вступ України до Євросоюзу, образ щасливого демократичного європейського майбутнього України. Курс на

приєднання до Європейського Союзу (ЄС), тобто європейська інтеграція, з самого початку розглядалася «помаранчевою» владою як провідна складова процесу модернізації Української держави, як можлива ефективна програма реформ. Дійсно, реформування соціально-політичних та соціально-економічних відносин в Україні відповідно до стандартів Євросоюзу могло стати значним «проривом» у модернізації українського суспільства. За режиму В. Ющенка курс на вступ України до ЄС ставнавить складовою національної ідеї, яка передбачала радикальне розмежування з Росією. Крім того, ідея європейського вибору мала великий потенціал щодо об'єднання усіх регіонів України. Це уможливило її універсальне використання як чинника мобілізації легітимності по всій території країни.

Проявами здійснення євроінтеграційної легітимаційної технології можуть вважатись і ухвалення чергових планів дій Україна – ЄС, і визнання України країною з ринковою економікою (грудень 2005 р.), і прийняття її до СОТ у травні 2008 року. Проте, оскільки реальних змін на краще в умовах життя мешканців України не відбувалося, зокрема не реформувалася судова система, не полегшувалися умови для бізнесу, не відбулося корінних змін у посиленні демократії, євроінтеграційні наміри «помаранчевої» влади поступово перетворилися на джерело її делегітимації.

Результативність євроінтеграційної технології легітимації влади багато в чому залежала та залежить від успіхів, яких вдається добитися правлячій верхівці у взаємовідносинах з ЄС. Так, прогрес у таких відносинах посилює підтримку політики правлячих сил, а стагнація – приводить до їх делегітимації. При цьому ідея європейського вибору України має вагомий потенціал як для мобілізації підтримки державної політики правлячих сил, так і об'єднання регіонів країни. З точки зору модернізації, євроінтеграційна стратегія є єдиним можливим (безальтернативним) шляхом осучаснення взаємовідносин влади, суспільства та особистості в Україні. Слід визнати, що така стратегія модернізації є, по суті, «вестернізацією» українського соціуму. Але саме завдяки цій стратегії Україна має історичний шанс подолати відставання у соціальному, економічному, політичному та культурному розвитку від провідних держав світу.

Великою проблемою на шляху такої стратегії модернізації залишається прагнення української державно-політичної верхівки здійснювати реформи віртуально, тобто створювати образи змін відповідно до вимог ЄС через імітацію удосконалення та «демократизації» законодавства, фактично зберігаючи старі норми та принципи взаємовідносин у суспільстві. Іншою проблемою україн-

ського суспільства, яке вимушене давати відповідь на модернізаційні виклики, є недостатнє усвідомлення потенціалу цінностей, які забезпечують стійкий розвиток європейського співтовариства. Це такі цінності, як прозорість, толерантність, свобода слова, демократія. Якщо для сучасної свідомості українських громадян ці поняття сприймаються швидше як абстрактні гасла чи порожні знаки, ніж як чинники політичної поведінки, то для мешканців ЄС – це не просто цінності, а технології, які допомагають забезпечити належний рівень життя та уникнути конфліктів на етнічному, релігійному чи будь-якому ще ґрунті.

Потенціал віртуалізації як технології легітимації політичної влади значною мірою використовувався «помаранчевими» силами в Україні в 2005–2010 рр. Застосування цієї технології багато в чому відбилося на особливостях політичної модернізації українського суспільства в цей період.

Одним із проявів віртуалізаційної моделі модернізації українського суспільства стало проголошення реформ, які мали або надуманий, або нездійснений характер. До них можна віднести адміністративно-територіальну реформу та проект реконструкції «хрущовок».

Ставка на віртуалізацію як основу легітимації існування «помаранчевої» влади передбачала суцільну та перманентну театралізацію політичної діяльності. Сутність віртуалізаційної моделі політичної модернізації, яку проводила «помаранчева» влада, можна виразити за допомогою поширеного у висловленнях Президента В.Ющенка виразу «потрібні зміни». Іншими словами, чіткої програми політичної модернізації у «помаранчевих» не було. Були здебільшого «добрі наміри» покращувати «недосконалість» політичної системи.

Відповідно до послань Президента В. Ющенка політична модернізація українського суспільства була стратегічним напрямом діяльності «помаранчевої влади». Так, згадувалося про «утвердження модернізаційного характеру української національної ідеї», про «консолідацію української нації» через етику солідарності, пошук «об'єднуючих цінностей у режимі постійного і реального діалогу в суспільстві». Але «реального діалогу» не відбувалося, навіть якщо принципи і норми формулювались (як у випадку кадрових призначень), це не означало, що вони визначали якісь практично-політичні кроки. Своєрідною віртуалізаційно-модернізаційною темою було також «формування громадянського суспільства» та зміцнення його інститутів.

Попри такі віртуалізаційно-легітимаційні заходи надії населення на нову владу танули дуже швидко та привели до кризи здійснюваної моделі модернізації.

Важливим чинником кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації, яку намагалася здійснювати «помаранчева» влада, була відсутність контролю за інформаційним простором всередині України. Справа в тому, що більшість телевізійних каналів належала силам, принципово опозиційним новій владі. Цей чинник ускладнював проведення віртуалізаційної технології легітимації влади «помаранчевими» силами. Тому президентська команда намагалася знайти певні важелі тиску на керівництво та засновників ЗМІ для того, щоб добитися лояльного ставлення до чинної влади. Головним кроком на цьому шляху стало формування у квітні 2005 р. нового складу Нацради з питань телебачення і радіомовлення, до якої увійшли виключно прибічники В. Юценка. Саме Нацрада і стала головним інструментом тиску на опозиційні канали, зокрема ТРК «Україна», НТН, ТЕТ, «Київська Русь». Одним з головних приводів було невиконання вимог до мовлення переважно українською мовою. Загалом спроби встановити дієвий контроль над інформаційним простором в Україні не були успішними для президентської команди. Опозиційні телеканали намагалися виконувати формальні вимоги до них, зокрема щодо мови, але критика «помаранчевих» сил на цих каналах не припинялася.

Однією із головних причин кризи моделі політичної модернізації, яку прагнув реалізувати «помаранчевий» табір на чолі з В. Юценком, був віртуалізаційний характер обраної моделі політичної модернізації. Президент не був готовим взяти на себе відповідальність за будь-яку реформу, в тому числі політичну, яка мала здійснюватися в країні. Свою роль В. Ющенко обмежив лише представницько-іміджевими та місіонерськими функціями, сутність яких бачив у репрезентації українських інтересів на міжнародній арені, піднесенні суспільно-важливих тем, натхненні «нації» на революційні подвиги.

З цієї причини впливає інша, не менш важлива, – відсутність суб'єкта модернізаційного процесу. Якщо Президент взяв на себе роль лише «натхненника» модернізаційних змін через піднесення важливих суспільних тем, то хто мав стати суб'єктом важливих зрушень, в тому числі інституційних змін відповідно до демократичних принципів та норм найбільш потужних центрів «сучасності» – розвинутих західних країн? Виходило, що модернізаційний процес з самого початку позбавлявся свого суб'єкта. Можливо, таким суб'єктом, насамперед за логікою політичної реформи, мав стати Прем'єр-міністр, але В. Ющенко намагався зробити все, щоб максимально обмежити владу голови уряду.

З цього випливає інша причина – боротьба за владу між «помаранчевими» силами вважалася набагато важливішою, ніж

проведення реформування політичної системи України, її демократизація, а також здійснення інших відповідальних реформ. Звідси всі заходи, що були спрямовані на реформування, мали лише формально-віртуальний, симулятивний характер.

Важливою причиною була також відсутність ідеологічної єдності між «помаранчевими» силами. Вони були надто різними для того, щоб здійснювати реформи в єдиному напрямі.

Згубно позначилася на долі політики «помаранчевих» їх нездатність запропонувати програму суспільної консолідації, реальних реформ в економіці, житлово-комунальній, соціальній, культурній, інформаційній та інших сферах. Разом з тим, не були чітко визначені механізми реалізації невідкладних суспільних перетворень.

Недобрий жарт зіграла з «помаранчевими» їхня впевненість, що лише «добрі наміри» можуть перетворити країну за найкращими світовими стандартами демократичного розвитку. Йдеться про свідому відмову від професіональних кадрів, управлінців, які можуть застосовувати технології оптимальної реалізації соціальних та політичних завдань, що стоять перед суспільством. Парадоксальним чином «помаранчева» революція, яка була успішно здійснена багато в чому завдяки новітнім технологіям здобуття влади та якій передувало тривале навчання майбутніх революціонерів на спеціально влаштованих семінарах, не навчила своїх революціонерів, що здійснення влади, як і її здобуття, неможливе без відповідних знань та застосування ефективних технологій. Навіть більше, утримання влади вимагає набагато більше зусиль, знань та вмінь застосовувати технології, ніж її здобуття.

Недостатність знань, вмінь, концептуально-ідеологічна невиразність, неготовність брати на себе особисту відповідальність призвело до неспроможності правлячих політичних суб'єктів реформувати країну, протидіяти її зануренню в системну кризу та консервації відсталості, адекватно відреагувати на виклики глобалізації, уможливити інноваційний розвиток, вирішити проблему ресурсно-енергетичного забезпечення.

Однією із вирішальних причин кризи політичної модернізації за рецептами «помаранчевих» була нездатність оптимізувати відносини держави і бізнесу, насамперед, відділити політику від бізнес-інтересів окремих фінансово-промислових груп, кланів чи підприємців, зробити її інструментом реалізації суверенної волі усього українського суспільства.

Важливою причиною була і неспроможність скоротити соціальне розшарування суспільства, закласти основи істотного підвищення рівня життя більшості громадян України та, тим самим, уповільнити процес трудової міграції українців до країн ЄС.

Однією із значущих причин кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації було те, що її суб'єкти не змогли конвертувати потужний громадянський імпульс, що найбільш яскраво виявив себе під час «помаранчевої» революції 2004 р., у структурні суспільні перетворення, революційний порив мас не був закріплений позитивною державотворчою динамікою.

Найбільш важливою причиною кризи політичної модернізації були істотні помилки у проведенні легітимаційної політики, у забезпеченні легітимності влади для здійснення повноцінних реформ. Відповідальність за це повністю лежала на Президенті як особі, яка на момент «помаранчевої» революції та відразу після неї мала найбільш легітимаційний потенціал для будь-яких перетворень в інтересах усього суспільства. В. Ющенко не зміг трансформувати ту високу особисту електоральну підтримку, що він мав відразу після перемоги на президентських виборах, у підтримку влади і курсу, яку вона стала проводити.

Завадою на шляху вирішення легітимаційних проблем також стало послаблення інституту президентської влади. Призначивши на посаду голови уряду Ю. Тимошенко, харизматичного лідера, яка поступово посилювала свою популярність, самостійність та незалежність від президентського впливу, В. Ющенко сприяв виникненню поліцентричності виконавчої влади. Разом з тим, подолати тенденції розколу в «помаранчевому» таборі Президенту не вдалося. І хоча з відставкою Ю. Тимошенко у вересні 2005 р. на її місце прийшов більш слухняний Ю. Єхануров, факт розколу остаточно позбавив можливості В. Ющенка відігравати визначальну роль у діяльності парламенту.

Криза віртуалізаційної моделі політичної модернізації привела до негативних наслідків як для правлячих «помаранчевих» сил, так і для подальшого розвитку Української держави.

Одним із головних наслідків були політичні кризи (зокрема, 2005 р. (вересень), 2006 р. (червень–серпень), 2007 р. (січень–червень)), які були викликані невизначеністю та неефективністю механізму взаємодії між головними центрами державної влади – Президентом, урядом та парламентом. У свою чергу, ця ситуація багато в чому була породжена прийняттям політичної реформи у грудні 2004 р. та, по суті, нав'язана майбутньому Президенту. Але основна проблема полягала не в самій політичній реформі, негативи якої були очевидними вже на початку 2005 р., а у ставленні Президента до неї, тобто, фактично, до справи повномасштабної політичної модернізації. На нашу думку, ставлення Президента до політичної реформи, точніше в

її нав'язаній йому версії, було здебільшого визначено неправильним розумінням В. Ющенком проблеми легітимності політичної модернізації. Політична реформа могла бути скасована або повністю, або частково вже у перші місяці 2005 р. (до того ж окремі її положення викликали занепокоєння Венеціанської комісії). Але В. Ющенко побоювався, що його можуть запідозрити у боротьбі за повноваження, іншими словами, у прагненні узурпувати владу.

Інші важливі наслідки кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації були безпосередньо пов'язані саме з реалізацією політичної реформи, яку із власних міркувань про легітимність В. Ющенко не наважився скасувати. Це недосконалість процедур створення коаліцій депутатських фракцій, розподілу повноважень між Президентом, парламентом та урядом, неспроможність усіх гілок влади забезпечувати необхідні умови для динамічного соціально-економічного розвитку суспільства, інституційна неготовність до переходу на європейські стандарти демократії, низький рівень відповідальності політичних суб'єктів, вибіркове застосування ними законодавства, систематичне порушення Конституції.

Розчарування суспільства у можливостях «помаранчевих» сил ефективно та плідно здійснити політичну та інші реформи в інтересах усієї громадськості України було також симптоматичним наслідком кризи політико-модернізаційних практик «помаранчевої» влади.

Але найбільш вражаючим негативним наслідком модернізаційних зусиль «помаранчевих» революціонерів була перемога В. Януковича на президентських виборах 2010 р. та скасування політичної реформи, заручниками та вимушеними виконавцями якої були «помаранчеві» сили.

Таким чином, «помаранчеві» владні суб'єкти, які здобули унікальну перемогу внаслідок мобілізації громадської енергії суспільства, що прагнуло демократичних перетворень за кращими європейськими стандартами, не змогли зрозуміти сутність легітимності політичної влади. Йдеться про те, що легітимність завжди є результатом взаємодії суб'єктів влади та суб'єктів надання визнання, легітимності. Якщо взаємодії немає, суб'єкти влади втрачають підтримку суспільства. Спроби замість реальних реформ політичної системи запропонувати суспільству їх симулякри, імітації, субституту, замість відповідальної діяльності з оптимізації державного управління – демонструвати здатність до декларацій добрих намірів, замість прийняття необхідних політичних рішень та додержання демократичних норм та принципів – виходити в практично-політичній діяль-

ності з міркувань збереження чи посилення владних позицій – становили зміст віртуалізаційної моделі політичної модернізації. Зрозуміло, що ця версія політичної модернізації в принципі не здатна була «осучаснити» українське суспільство. Разом з тим, основним наслідком такої модернізації була делегітимація політичних суб'єктів, які, складається враження, здебільшого не розуміли її значущості для українського суспільства. Перш за все не змогли зрозуміти, що демократичні норми та принципи у розвинутих європейських країнах є своєрідними технологіями, які забезпечують не лише стійкий розвиток суспільства, а дозволяють політичним силам зберігати легітимність, тобто довіру та підтримку громадськості.

Перемога В. Януковича на президентських виборах 2010 р. була закономірним наслідком розгубленості, розколотості, суперечливості та деморалізованості «помаранчевої» влади, а також розчарування більшості суспільства України в можливостях її головних діючих осіб, у спроможності здійснити необхідні реформи, у тому числі в напрямі модернізації взаємовідносин влади, суспільства та особистості. Великі надії, які покладалися суспільством на «помаранчевих» діячів на початку 2005 р., обернулися для останніх «поганим жартом» закономірної та неминучої втрати довіри внаслідок невиправданих очікувань громадськості щодо здійснення ефективної модернізації суспільства на принципах соціальної справедливості, демократії та права. Великі надії спричинили велике розчарування суспільства та послаблення не лише легітимності правлячих «помаранчевих» сил, але й легітимності політичних суб'єктів в Україні загалом.

На тлі численних прорахунків «помаранчевої» влади найбільш результативною для політичних суперників «помаранчевих» сил виявилася технологія негативної легітимації. Саме ця технологія була успішно застосована в ході виборчої кампанії В. Януковичем та його командою для забезпечення перемоги на президентських виборах 2010 р. Її сутність полягала у використанні очевидних прорахунків, недоліків, слабкостей політики правлячих «помаранчевих» сил, різноманітних причин невдоволення ними з боку громадськості як сприятливого фону для переключення та покладання надій більшості суспільства на досвідченого, орієнтованого на потреби людей претендента на вищий пост у країні, який візьме на себе відповідальність подолати наслідки невдалого правління політичних суперників.

З приходом до влади В. Януковича повністю змінюється концепція політичної модернізації українського суспільства. Замість ініціювання та підтримування віри суспільства в образи,

символи та сигнали як знаки здійснення безсуб'єктної політичної модернізації, ставка робиться на «політичну стабілізацію» та «консолідацію влади» як основу модернізаційних змін у суспільно-політичних взаємовідносинах. При цьому консолідація влади розуміється не як чітке визначення компетенцій та відповідальності владних інститутів, норм та механізмів прийняття рішень, а як централізація та концентрація влади в руках Президента як провідного суб'єкта модернізаційних перетворень у країні.

Однією із основ забезпечення легітимності нової влади стає легітимаційна технологія симуляції демократичних змін. Вона являє собою різновид легітимаційної технології віртуалізації, а її сутність полягає у прикритті диктаторсько-адміністративних методів керівництва формально-процедурними демократичними практиками.

Складовими легітимаційної політики В.Януковича та його адміністрації також стали такі легітимаційні технології, як недопущення альтернативи існуючій владі (обмеження суспільства у політичному виборі), управління страхом (залякування), усунення вразливих місць в організації державного адміністрування, перекладання відповідальності на представників колишньої влади та окремих виконавців намічених реформ.

Вказані легітимаційні технології здійснюються не кращим чином, надто сокирно та негнучко, без належного аналізу стратегічних перспектив їх використання. Крім того, впадає в очі, що чинна влада не запропонувала суспільству систему цінностей, послідовне втілення яких могло б створити загальну основу для збереження її легітимності в уявленні суспільства. Причина цього, можливо, криється в тому, що адміністрація В.Януковича не надає належного значення цінностям як детермінантам регулювання суспільно-політичної взаємодії. Замість цього, основний наголос робиться на вартість (ціну) та торгівлю (торг) як засіб її досягнення. Діє принцип: немає цінностей, але є ціна, а отже, усього можна добитися або тиском, або підкупом.

У випадку нинішнього режиму складно вести мову про реалізацію ним деякого суспільного ідеалу, що може бути позитивно сприйнятий більшістю громадян України. У принципі це і неможливо, оскільки кадрове наповнення вищих ешелонів державної влади майже цілком складається з представників донецького регіону, які не дуже чутливі до культурно-ціннісних потреб мешканців інших регіонів.

Головною особливістю легітимаційної політики владної команди було те, що вона була спрямована не стільки на безпосереднє нарощування потенціалу легітимності чинної влади, скільки на усунення майбутніх загроз її делегітимації. При

цьому загрози делегітимації вбачалися не у змінах настроїв чи ставлення суспільства або окремих його прошарків до влади, а у наявності владних кластерів, потужних центрів, що можуть успішно за певних умов протистояти та навіть загрожувати у перспективі її існуванню. У зв'язку з цим заходи президентської адміністрації, спрямовані на централізацію та концентрацію влади в руках першої особи в державі, можуть розглядатися як інструменти забезпечення легітимності існуючого режиму через запобігання загрозам делегітимації.

До основних з таких превентивних заходів щодо недопущення делегітимації можна віднести формування законодавчої, виконавчої та судової вертикалі влади на чолі з Президентом, поширення впливу Партії регіонів на всі ланки державної влади та місцевого самоврядування. Для реалізації цих заходів використовувалися формально-легальні («законодавчих змін») технології легітимації, зокрема, звернення до Конституційного Суду, внесення поправок до Конституції, зміна законодавства, у тому числі виборчого, в інтересах правлячого режиму та партії влади. Для легітимації створеної пропрезидентської більшості в парламенті було подано звернення до Конституційного Суду, який всупереч своїй попередній позиції ухвалив рішення (6 квітня 2010 р.), яке дозволило формування коаліції на основі індивідуальної участі депутатів. Незважаючи на сумнівність з точки зору права такого рішення, воно забезпечило юридичну основу для функціонування у Верховній Раді пропрезидентської коаліції депутатських фракцій «Стабільність і реформи», яка була створена 11 березня 2011 р. До її складу ввійшли фракції Партії регіонів, Комуністичної партії, Блоку Литвина, а також окремі народні депутати, в тому числі із фракцій БЮТ та «Наша Україна – Народна самооборона» (НУ-НС). Для створення пропрезидентської парламентської коаліції використовувалися такі методи, як тиск, залякування та підкуп.

Показово, що саме відновлена Конституція «кучмівських» часів В. Януковичем та його командою оцінюється як політико-правова модель, від якої слід відштовхуватися для модернізації політичної системи країни в інтересах кожного громадянина і суспільства в цілому. Оскільки політична модернізація переважно розуміється правлячим режимом як концентрація влади та її розширення, відновлена Конституція дійсно з цих позицій відкрила широкий простір до такого роду політичної модернізації.

Зазначені заходи владної команди В. Януковича продемонстрували волюнтаристський підхід до реформування політичної системи України. Якщо в розвинутих демократичних країнах

механізм політичного владарювання є результатом переговорів та компромісів, то зміни порядку здійснення політичної влади в Україні стали результатом юридично легітимованого насильства над суспільством. Насильство виявилось, насамперед, у ставленні до волі народу, суверенністю якої зневажили внаслідок проведення квазіправових рішень, у тому числі через Конституційний Суд, та порушення принципу поділу влади. Одночасно з централізацією та концентрацією влади, які у тактичному плані усунули ризики небезпеки делегітимації влади правлячої групи та її політики, виникла небезпека використання місцевими елітами та радикальними опозиціонерами в стратегічній перспективі негативної громадської енергії для повалення існуючого режиму революційним шляхом. Крім того, існує небезпека з боку владних інститутів прогавити невідворотне наростання невдоволення суспільства владою, яке може набутися неконтрольованих форм опору. Ситуація ускладнюється ще тим, що чинна влада відстоює інтереси великого капіталу за рахунок малого та середнього бізнесу, здійснює перерозподіл бюджетних коштів у бік зменшення частки витрат на соціальний захист населення, охорону здоров'я та освіти. Разом з тим, зростають витрати на інфраструктурні проекти, що використовуються владою для розкрадання бюджету.

Процеси посилення централізації та концентрації влади президентською адміністрацією, формування фактичного однопартійно-авторитарного режиму, зневаження соціальними правами громадян, залежність соціальної мобільності від партійно-політичних позицій та регіональної належності, згортання демократії, посилення тиску на ЗМІ, переважний захист інтересів великого капіталу – все це веде до втрати українським суспільством надій на демократичне майбутнє, окремих індивідів – на можливість покращити якість життя через наявні інститути, а різноманітні опозиційні політичні сили – на прихід до влади внаслідок виборів та здатність реалізувати свої суспільно-політичні проекти, тим самим змушуючи їх шукати альтернативні парламентським методи та форми політичної боротьби.

Парадоксальним чином процес політичної модернізації в Україні здійснюється у двох протилежних векторах. По-перше, внаслідок діяльності Президента В. Януковича та його команди – як централізація та концентрація влади, обмеження контролю суспільства та опозиції над процесом прийняттям політичних рішень та впливу на нього; по-друге, внаслідок реакції суспільства на політику правлячого режиму як формування передумов національної єдності різноманітних суспільно-політичних сил перед викликами однопартійно-авторитарних тен-

денцій. Українське суспільство дотепер не було готове до демократії, ставлячись до неї як до порожнього знаку, а не перманентної технології регулювання конфліктів інтересів різних соціальних груп. Нинішнє сповзання України у прірву авторитаризму багато в чому зумовлене нездатністю чинної влади навести лад через використання виключно демократичних механізмів та технологій. Більш зручними в руках «біло-синьої» владної команди виявилися адміністративні методи та легітимацийна технологія «законодавчих змін» – законодавчого забезпечення легітимності влади.

Можна дійти висновку, що правляча команда в Україні ототожнює модернізацію з її четвертою стадією («зрілості»), за класифікацією В. Ростоу, а не з шостою – стадією пошуку якості життя, коли перед людиною вже не стоять матеріальні проблеми, загальними політичними питаннями залишаються зростання добробуту, справедливості, права та безпеки, а на перший план висувається духовний розвиток людини. Як наслідок, процес політичної модернізації в Україні парадоксальним чином здійснюється за двома векторами: як централізація та концентрація влади Президентом та його адміністрацією і як реакція суспільства на таку діяльність, насамперед, у вигляді формування готовності суспільства до громадської активності в ім'я захисту конституційних прав, демократії та створення дієвих інститутів для контролю суспільства над владою та втілення інтересів громадян у державних рішеннях.

Дедалі більш об'єднуючою основою для розпорошеної опозиції стає боротьба проти існуючого режиму. Проте опозиційні сили, як і владна команда, потребують легітимності, основою якої можуть стати позитивні цінності, зокрема проекти соціально-політичних перетворень, що зможуть мотивувати та мобілізувати суспільство. Але набагато важливіші самі механізми, які дозволяють забезпечити послідовну реалізацію демократичних перетворень. Одним із таких механізмів та одночасно лакмусовим папірцем демократизації є пріоритет відстоювання за будь-яку ціну прав людини, які звикли порушувати посадовці різних рівнів в Україні заради державної, економічної чи іншої доцільності. Забезпечення прав людини як головна умова та призначення прийняття будь-яких політичних рішень здатне подолати соціальну, національну та релігійну нерівність, встановити універсальний критерій правомірності та оптимальності цих рішень.

Доведено, що значну роль у запобіганні делегітимацийним загрозам існуючому політичному режиму в Україні відіграють такі легітимацийні технології, як технологія симуляції демократичних змін (прикриття диктаторсько-адміністративних

методів керівництва формально-процедурними демократичними практиками), технологія недопущення альтернативи існуючій владі (обмеження суспільства у політичному виборі), технологія управління страхом (залякування), технологія усунення вразливих місць (оптимізація організації державного адміністрування), технологія «обрання цапа відбуйайла» (перекладання відповідальності на представників колишньої влади та окремих виконавців намічених реформ), різноманітні технології законодавчих змін (формуванні сприятливих правових підстав для діяльності політичного суб'єкта за рахунок використання можливостей змінювати законодавство). Вказані легітимізаційні технології здійснювалися та здійснюються не кращим чином, надто сокирно та не гнучко, без належного стратегічного аналізу їх використання. Крім того, чинна влада не запропонувала суспільству систему цінностей, послідовне втілення яких могло б створити загальну основу для збереження її легітимності в уявленні суспільства. Все це згубно позначається на легітимізаційних перспективах чинного політичного режиму.

Загрозами існуванню чинної влади, успішній реалізації передвиборчої програми В.Януковича та політичній стабільності в Україні є делегітимізаційні тенденції, які стали безпосереднім наслідком не до кінця продуманої та недосконалої легітимізаційної політики нинішнього політичного керівництва країни. Ці делегітимізаційні тенденції по-новому ставлять проблему політичної модернізації України.

Симптоматичним показником посилення делегітимізаційних тенденцій є наростання протестних настроїв у суспільстві щодо політики чинної влади.

Дії чинної влади щодо централізації можуть бути визнані результативними у тактичному плані, але у стратегічному плані вони видаються дуже слабкими. Їх слабкість полягає у переносі усього вантажу відповідальності за соціальну, економічну та політичну ситуацію в країні на Президента. Очевидно, це не мало би такого важливого значення в умовах економічного зростання, але в умовах погіршення соціально-економічного стану в країні недооцінка можливості розподілу відповідальності між декількома політичними гравцями або владними інститутами може привести до швидкого краху нинішнього політичного режиму в Україні з непередбачуваними наслідками.

Відповідно до семи складових системи організації та функціонування політичної влади у державі, що виступають значимими об'єктами оцінювання з боку суспільства країни та світової громадськості, доцільно виділяти такі виміри легітимізації: 1) існування політичної спільноти (держави, нації) (найбільш

основний та загальний вимір); 2) підтримка центральних принципів політичного режиму (основна підтримка ключових норм демократії); 3) підтримка інституцій політичного режиму (легітимність як результат оцінки роботи інститутів держави); 4) оцінка функціонування політичного режиму (легітимність як результат сприйняття громадянами стану справ у різних сферах суспільного життя); 5) підтримка керівництва країни у здійсненні зовнішньої політики з боку її громадян, а також міжнародне визнання держави та оцінка її політики світовою спільнотою; 6) підтримка місцевих органів влади; 7) підтримка політичних акторів чи представників державної влади (оцінка ефективності державних керівників).

Виокремлені аспекти розгляду легітимності політичної влади дають підстави вести мову, як мінімум, про сім вимірів розгляду процесів легітимації та делегітимації державної влади та політичної системи в цілому в Україні.

Виходячи з аналізу семи вимірів легітимності державної влади в Україні, можна констатувати наявність п'яти делегітимаційних тенденцій. Їх наявність свідчить про зменшення соціальної бази нинішнього політичного режиму. Ці тенденції є серйозною загрозою політичній стабільності в Україні в майбутньому, разом з тим вони неухильно зменшують якість та ефективність реалізації державних рішень. Наростання делегітимаційних тенденцій свідчить, що політична модернізація в Україні здебільшого має уявний або формальний характер. Швидше процеси в політичній сфері українського суспільства можна інтерпретувати як трансформацію, зміст якої останнім часом виражається у сповзанні до авторитаризму та однопартійності з посиленням позицій в економіці олігархічного капіталу. Між суспільством та політикумом спостерігається певне відчуження внаслідок того, що і правлячі, і опозиційні сили не розуміють ціннісних пріоритетів сьогоdnішнього суспільства та не готові запропонувати політичну програму, яка зможе об'єднати більшість громадян України.

Проблема прозорості діяльності органів державної влади в Україні. Важливими чинниками забезпечення ефективності функціонування демократії, взаємодії держави та суспільства, зростання довіри суспільства до владних структур є прозорість та відкритість функціонування системи державного управління. Організація Об'єднаних Націй вважає прозорістю наявність вільного доступу громадськості до актуальної та достовірної інформації про політичну та економічну діяльність уряду, про відповідні рішення та їх виконання, а також розуміння суспільством процесу прийняття владних рішень. Підзвітність при цьому є відповідальністю за здійснений вибір та дії [23, с. 11].

Спільний проєкт «Freedom House» (США) та «The Albert Shanker Institute» (США) також наводить інтерпретацію прозорості урядування як відкритості рішень та дій влади для громадського розгляду, наявності доступу громадськості до вказаної інформації. Відповідно, принципом підзвітності виступає відповідальність обраних урядовців або посадовців, призначених обраними особами, за свої рішення та дії перед електоратом [24]. Отже, йдеться про інформаційну прозорість влади. При цьому важливим є не лише право громадян на доступ до інформації про діяльність органів державної влади, але наявність законодавчо закріплених механізмів реалізації вказаного права та їх ефективне функціонування.

Інформаційна прозорість влади передбачає: нормативно-правове закріплення стандартів доступу до інформації про діяльність органів влади, її використання та поширення; відкритість інформації про ухвалені рішення з доступом до відповідних документів; оприлюднення інформації про діяльність органів державної влади у вигляді повідомлень; відкритість звітів про їх діяльність; відкритість інформації про осіб, які є суб'єктами прийняття рішень; надання відповідей на інформаційні запити (усні, письмові, електронні). Окрім того, визначення рівня прозорості функціонування системи державного управління залежить від наявності тіньової політики, тіньових відносин, домінування корпоративних інтересів над загальнодержавними, наявності корупції. При цьому важливою є достовірність та повнота наведеної публічної інформації; забезпечення рівності доступу та дотримання вимог законодавства, яке регулює порядок доступу до публічної інформації; створення можливостей для вторинного використання публічної інформації (використання іншими суб'єктами, зокрема засобами масової інформації, для комерційних або некомерційних цілей, які відрізняються від початкового призначення цієї інформації); та врахування обмежень, які пов'язані з захистом державних інтересів, безпеки та оборони, інтелектуальної власності та приватної інформації.

Розгляд нормативно-правового закріплення та особливостей реалізації принципів прозорості діяльності органів державної влади в Україні дозволяє стверджувати про наступне. Оскільки інформаційна прозорість стосується наявності оприлюдненої інформації, її зрозумілості та достовірності, для визначення рівня забезпечення прозорості діяльності органів державної влади потрібно враховувати взаємозв'язок таких аспектів, як: 1) наявність юридичного гарантування доступу до публічної інформації; 2) наявність технічних можливостей для його здійснення; 3) використання способів реалізації органами влади

відповідних нормативно закріплених процедур; 4) сприйняття громадянською наявного рівня прозорості влади та потреба суспільства у отриманні інформації про діяльність суб'єктів владних повноважень.

Здійснення правової регламентації інформаційних відносин у національному законодавстві в Україні розпочато у 1992 р. з прийняттям Закону «Про інформацію» [25], який містив визначення термінології, суб'єктів та об'єктів інформаційних відносин, видів інформації, інших аспектів, пов'язаних з регулюванням процесу доступу до публічної інформації, та виступив першим документом відповідного рівня, що регламентував забезпечення відкритої діяльності органів державної влади¹. Загалом,

¹ З того часу ухвалено Закони України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992), «Про звернення громадян» (1996), «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» (1997), «Про доступ до судових рішень» (2005), «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (2007), «Про здійснення державних закупівель» (2010), «Про захист персональних даних» (2010), «Про доступ до публічної інформації» (2011), а також важливі для їх реалізації Концепцію Національної програми інформатизації (1998), Закон «Про Національну програму інформатизації» (1998), Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (2007), Програму економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», Концепцію Державної цільової програми створення та розвитку інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Прозорий бюджет» (2011) [26–35]. Із ухваленням Закону «Про доступ до публічної інформації» від початку 2011 р. для конкретизації вказаних повноважень набрали чинності численні підзаконні нормативні акти. А саме: Укази Президента «Про питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації» (2011) та «Про першочергові заходи щодо забезпечення доступу до публічної інформації в допоміжних органах, створених Президентом України» (2011); Постанови Кабінету Міністрів «Про забезпечення виконання Закону «Про доступ до публічної інформації» для регламентації його реалізації в органах виконавчої влади» (2011), «Питання виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» в Секретаріаті Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органах виконавчої влади» (2011); Розпорядження Голови Верховної Ради України «Про забезпечення виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» в Апараті Верховної Ради України» (2011), Наказ Служби безпеки «Затвердження Інструкції про порядок забезпечення доступу до публічної інформації у Службі безпеки України» (2011) тощо, які було підписано для здійснення вимог

в Україні основні можливості доступу громадськості до публічної інформації визначали Закони «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» – інтервал між прийняттям яких 19 р. (відповідно, 1992 та 2011 рр. ухвалення). Проте ключові аспекти, необхідні для здійснення регулювання інформаційної сфери, вказано лише у законі 2011 р., що свідчить (навіть за наявності законодавства та численних підзаконних актів, які регулювали питання доступу до інформації, та декларованих намірів стосовно прозорості у внутрішній політиці) про відсутність чіткої спрямованості державної політики на забезпечення інформаційної прозорості діяльності органів влади протягом тривалого періоду. Водночас ухвалення Закону «Про доступ до публічної інформації» зумовило суттєве пожвавлення нормотворчого процесу. Внесення змін до наявних законів, прийняття відповідних розпоряджень та постанов, як урядом, так і Президентом, з одного боку, розширює можливості доступу до інформації (розширюючи сфери публічної інформації, коло та обов'язки її розпорядників), з іншого – не завжди долає ті недоліки, зокрема правові колізії, що присутні у чинних нормативно-правових актах¹.

Таким чином, у сфері нормативного регулювання для підвищення рівня інформаційної прозорості необхідним є внесення змін та доповнень у чинне законодавство. Уточнення понятійного апарату та узгодження законодавчих норм долатиме наявні на сьогодні правові колізії, які зумовлені суперечливістю окремих положень Законів «Про державну таємницю», «Про доступ до публічної інформації», «Про державну службу», «Про захист персональних даних» та які, спричиняючи невиконання законів, обмежують доступ до публічної інформації. Створення законодавства про службову інформацію дозволить уникнути віднесення окремих даних, які раніше виступали конфіденційною інформацією, а за новим законодавством мають бути оприлюднені, до службової інформації, доступ до якої, відповідно, є

відповідного закону. Перераховані нормативні акти уточнюють деякі аспекти функціонування органів державної влади в інформаційній сфері.

¹ Незважаючи на нещодавно ухвалені Закони «Про доступ до публічної інформації» (2011), «Про засади запобігання та протидії корупції» (2011), «Про здійснення державних закупівель» (2010), нова редакція Закону «Про інформацію» (2010) містить норми, яких бракувало попередньо ухваленим нормативним актам, деякі нові положення суперечать або спричиняють неоднозначну інтерпретацію інших законодавчих норм, які регламентують процес забезпечення доступу до інформації.

обмеженням. Необхідним також є узгодження відповідних норм вказаного законодавства з Законом «Про захист персональних даних», якому суперечать окремі положення Закону «Про державну службу». Тобто, перегляд та нова редакція вказаних законів суттєво розширить коло об'єктів, інформація про діяльність яких є публічною, оскільки на сьогодні інформація про багатьох державних службовців (до яких належать і депутати районних рад) є інформацією з обмеженим доступом. Окрім того, внесення змін до двох вказаних законів, норми яких мають бути узгоджені з Законом «Про доступ до публічної інформації», сприятиме підвищенню рівня прозорості функціонування фінансової сфери (і, зокрема, декларування доходів публічних осіб). Щодо такого аспекту, як здійснення державних закупівель, потребує суттєвого перегляду розроблений урядом законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державних закупівель», оскільки ухвалення відповідного закону (а саме: внесення змін у частині, яка стосується спрощення процесу здійснення закупівель, звуження переліку інформації, яка підлягає оприлюдненню), внесення відповідних змін до Господарського кодексу зменшують прозорість процесу закупівель, спричиняють порушення прав громадян отримувати інформацію, усунення громадськості, представників бізнесу, державних контролюючих органів тощо від контролю за його реалізацію та створюють умови для корупції як в органах державної влади, так і в органах місцевого самоврядування. При цьому, незважаючи на формальне узгодження українських правових норм з міжнародними стандартами у сфері антикорупційної діяльності (Україною підписано та ратифіковано Конвенцію ООН проти корупції, розроблені Радою Європи Цивільну конвенцію про боротьбу з корупцією, Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією, а також Конвенцію про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, набутих злочинним шляхом) [36–39], суттєвого доопрацювання потребує антикорупційне законодавство, включаючи ту частину, яка стосується відповідальності за його порушення. Подоланню недоліків законодавства, що регламентує діяльність суб'єктів безпекової сфери (Закони «Про основи національної безпеки України», «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» [40]), які ускладнюють здійснення відповідних контролюючих функцій, сприятиме чітке визначення функцій парламентського контролю, у тому числі у сфері кадрової політики у секторі безпеки.

Як наслідок недосконалості нормативно-правової бази у інформаційній сфері, оцінка рівня прозорості діяльності органів державної влади в Україні за такими критеріями, як наявність

та особливості функціонування у системі органів державної влади механізмів інформування громадян про їх діяльність; реалізація принципу доступу за запитом до інформації державних органів свідчить про недостатнє виконання законодавчо закріплених вимог парламентом, урядом, Президентом, більшістю міністерств та відомств. Щодо доступності інформації про діяльність органів державного управління сьогодні, насамперед йдеться про публікацію рішень відповідних владних суб'єктів, звітів про їх діяльність у визначених законодавством друкованих виданнях, а також на офіційних веб-сайтах органів державної влади. Оцінка змісту, розміщеного на цих інформаційних ресурсах, дозволяє стверджувати про дотримання формальних вимог щодо гарантування доступу громадян до інформації. Втім, наповнення цих розділів подекуди є недостатнім. Зокрема, коли йдеться про недотримання вимог до оприлюднення інформації, – неповним є її представлення у фінансовій, бюджетній, екологічній сферах, сфері безпеки, а також стосовно судових рішень. Це свідчить про нехтування відповідними вимогами законодавства, що, у свою чергу, зумовлено невиконанням механізмів притягнення до відповідальності за вказані правопорушення.

Тому у сфері реалізації нормативно закріплених принципів надання інформації варто привести у відповідність з законодавством принципи функціонування інформаційних ресурсів, у тому числі веб-сайтів Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Президента України, міністерств, судових інстанцій, Державної служби статистики, Державної податкової адміністрації, місцевих державних адміністрацій тощо, а саме: надання максимально повної (з урахуванням обмежень, вказаних у законодавстві) інформації про ухвалені ними рішення, наведення звітів, налагодження роботи з інформаційними запитами та зверненнями (зокрема, публікація інформації щодо оскарження відмов у наданні відповіді на запит або звернення громадян), розробка електронних форм подання запитів та, в цілому, регулярне оновлення інформації, представленої вказаними ресурсами, а також, що є важливим, створення або удосконалення пошукових систем. Окрему увагу потрібно приділити наданню на веб-сайтах вказаних структур інформації про діяльність тих структурних підрозділів та осіб, які уповноважені надавати доступ запитувачам до інформації.

Стосовно надання відповіді на інформаційні запити громадян, їх об'єднань, юридичних осіб частими є порушення законодавства (пов'язані з відмовами у наданні запитуваної інформації, коли спостерігається використання розпорядниками

інформації правових колізій для уникнення виконання своїх повноважень; некомпетентністю розпорядників інформації тощо), які на сьогодні привертають увагу правозахисних організацій та спричиняють подання запитувачами судових позовів. Тому видаються необхідними уніфікація відповідних правових норм для уникнення множинності способів їх інтерпретації та усунення наявних у законодавстві суперечностей, розробка механізмів притягнення до відповідальності розпорядників інформації за порушення права громадян на доступ до публічної інформації, а також налагодження технічних можливостей для забезпечення доступу до інформації.

Загалом, розробка механізмів посилення відповідальності за недотримання вказаних у законодавстві обов'язків розпорядників інформації, пов'язаних з виконанням їх функцій, заслуговує окремої уваги, оскільки порушення відповідного законодавства прямо пов'язано з корупційною діяльністю вказаних суб'єктів. Що стосується сфери антикорупційної політики, сьогодні суттєво вплинути на її ефективність може прийняття закону про державний фінансовий контроль за декларуванням доходів та витрат особами, уповноваженими на виконання функцій держави, прийняття Адміністративно-процедурного кодексу. Окрім того, після ухвалення закону необхідним є прийняття підзаконних актів, які конкретизуватимуть функціонування системи державних закупівель (у тому числі для комунальних підприємств та природних монополій); розробка та впровадження на законодавчому рівні механізмів моніторингу та оцінки її функціонування; узгодження законодавчої бази про державні закупівлі з директивами Європейського Союзу.

Для подолання непрозорості діяльності суб'єктів фінансової сфери, реалізації єдиної державної фінансової, бюджетної, податкової, митної політики, політики у сфері державного внутрішнього фінансового контролю, з метою створення умов для управління державними фінансами з використанням зворотного зв'язку з громадянським суспільством ефективним буде впровадження інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Прозорий бюджет» (відповідну Державну цільову програму схвалено у 2011 р.) [41]. Зокрема, підвищення прозорості у вказаній сфері гарантує визначення стандартів оприлюднення інформації про виконання бюджету; розширення інформації, яку подають під час прийняття бюджету та звітування про його виконання.

Для прозорого функціонування судової системи потребує налагодження робота Єдиного державного реєстру судових рішень. А саме: необхідним є гарантування його відкритості та

простоти у використанні для громадськості, налагодження технічного обслуговування вказаного ресурсу; створення, замість різних систем діловодства, єдиної системи, яка функціонуватиме для судів, що розглядають цивільні, кримінальні, господарські та адміністративні справи, та, водночас, враховуватиме різні процесуальні правила щодо кожної юрисдикції, як запропоновано Агентством США з міжнародного розвитку. Відповідно, потребує удосконалення Закон «Про доступ до судових рішень» (2005), у якому потрібно вказати механізми, які зобов'язують розміщувати рішення, та відповідальність за недотримання норм закону.

У контексті покращення якості відповідних адміністративних послуг доцільно вказати, що необхідним є, зокрема, підвищення рівня компетентності працівників, які надають доступ до публічної фінансової, судової, екологічної інформації, інформації у сфері безпеки тощо фізичним та юридичним особам. Для цього потрібні програми підвищення кваліфікації кадрів, проведення навчання за сприяння як держави, так і неурядових, міжнародних організацій. Але, окрім того, принциповим для уможливлення реалізації права доступу громадян до публічної інформації є налагодження технічних можливостей для забезпечення доступу до інформації. Тут важливим чинником може виступати розвиток інформаційного суспільства, реалізація затвердженої урядом Концепції розвитку електронного урядування, виконання Національної програми інформатизації – підвищення рівня інформатизації суспільства, координації діяльності суб'єктів інформатизації, органів влади. Потребує налагодження система ведення електронного документообігу. І, водночас, прямою є залежність ефективності впроваджуваних кроків від доступності для населення використання технічних засобів.

У такому контексті варто звернути увагу, що на фоні незатвердженої досі національної стратегії розвитку інформаційного суспільства та шляхів її реалізації¹ актуальною

¹ Стосовно державної політики у сфері розвитку інформаційного суспільства в Україні насамперед потрібно назвати прийняті з 1997 р. документи, такі як: рішення, прийняте Радою національної безпеки і оборони, про формування державної інформаційно-аналітичної системи; вказаний вище Закон «Про Національну програму інформатизації» (1998), Закон «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки» (2007), розпорядження Кабінету Міністрів «Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки»» (2007) зі

подекуди є недостатність інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади в Україні, недостатнє використання інформаційних технологій суспільством, нерівномірність забезпечення можливостей доступу населення до комп'ютерних та телекомунікаційних засобів, наявність т. зв. «інформаційної нерівності» між регіонами, суспільними групами тощо. І тут важливою є координація дій державного та приватного секторів для ефективного використання ресурсів, та, що є принциповим, – наявність у громадян не лише здатності, але і прагнення використання технічних засобів, які уможливають двосторонню та багатосторонню комунікацію на належному рівні. У такому контексті потрібно акцентувати увагу на тому, наскільки принциповим є формування громадянської культури суспільства, схильного та здатного до використання тих механізмів взаємодії з владними структурами, які і передбачає впровадження електронного урядування. При цьому, на ефективність як законодавчих, так і технічних змін суттєво впливатимуть особливості сприйняття суспільством антикорупційних нормативних актів, документів, які розширюють доступ до персональних даних, збільшують можливості контролю громадськості за фінансовою діяльністю суб'єктів владних повноважень. А саме: варто зважати на схильність суспільства до впровадження відповідних регулятивних норм та здатність вимагати від владних суб'єктів та від розпорядників публічної інформації їх дотримання, оскільки подекуди лояльне ставлення суспільства до порушення цих норм та відповідних прав на отримання інформації, яку вказано у законодавстві як публічну, спричиняє недовіру механізмів гарантування доступу до неї. Тому необхідні для виконання плану дій Україна-ЄС кроки, до яких належить прийняття Концепції взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства, Закону «Про громадські орга-

змами та доповненнями 2009 р.; а також постанову Кабінету Міністрів «Деякі питання діяльності Державного комітету з питань науки, інновацій та інформатизації» (2010). Проте досі не ухвалено закон про засади державної інформаційної політики України. Спроби ухвалити концепцію державної інформаційної політики спостерігалися у 2002, 2009 та 2010 рр. У 2010 р. підписано розпорядження Кабінету Міністрів «Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики»». На початку 2011 р. проект відповідної концепції прийнято Верховною Радою у першому читанні та направлено на доопрацювання до Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації (постанова «Про прийняття за основу проекту Закону України про Концепцію державної інформаційної політики»).

нізації», Закону «Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування», не лише є чинником міжнародної співпраці держави, але і сприятиме розвитку громадянського суспільства як суб'єкта контролю за дотриманням права доступу до інформації.

На сьогодні проявами активізації громадськості як вияву зацікавленості у доступі до інформації про діяльність органів державної влади та результату трансформації політичної культури суспільства є діяльність неполітичних, у тому числі правозахисних організацій, створення ними електронних інформаційних ресурсів, подання численних запитів до органів державної влади (зокрема, після ухвалення Закону «Про доступ до публічної інформації») та відповідних судових позовів у ситуаціях порушення розпорядниками інформації прав громадян та їх об'єднань, юридичних осіб на доступ до публічних даних.

Таким чином, прямо пов'язаним з питанням розвитку способів взаємодії громадян з владою, у вузькому контексті – інформування про неї, є питання трансформації політичної культури, у контексті нашого розгляду – культури об'єктів та суб'єктів інформування. І тут механізми розвитку інформаційного суспільства можуть бути впливовими не лише для створення кращих умов гарантування прозорості діяльності органів державної та місцевої влади, але і сприяння налагодженню комунікації між громадянами, суспільними групами та посилення ролі незалежних міжнародних, громадських організацій як суб'єктів інформаційного впливу.

Отже, одним з чинників сприяння реалізації права громадян на доступ до інформації є наявність дієвих громадських об'єднань та громадських рад, які здійснюють контролюючі функції щодо органів влади. Тобто, готовність суспільства до впроваджуваних змін (яку, певною мірою, можемо спостерігати і за результатами опитувань щодо довіри до влади, за умови непрозорості її діяльності, і за рівнем активності окремих громадських організацій) виступає необхідною умовою прийняття та удосконалення законодавства, про яке йшлося вище, і реалізації його норм.

Таким чином, окрім змін у нормативно-правовому регулюванні, включно з впровадженням дієвих механізмів його здійснення, необхідним видається виокремлення і таких «супутніх чинників» гарантування інформаційної прозорості влади, як розвиток інформаційного суспільства та формування громадянської культури суспільства, яке сприятиме забезпеченню прозорості влади через зростання громадянської активності, вимо-

гливості до органів влади, підвищення загального рівня інформованості суспільства та, як наслідок, зростання рівня відповідальності суб'єктів владних повноважень.

РОЗДІЛ III. Політична участь громадян України у модернізаційних процесах сучасності як відображення особливостей взаємовідносин у системі влада – суспільство

Одним з найважливіших завдань, що стоять перед сучасним українським суспільством, є інституційне та мотиваційне забезпечення високого рівня включення громадян у процеси політичної модернізації. Остання передбачає: 1) зміну інституціонального середовища – цінностей і норм, якими керуються громадяни в процесі реалізації тієї чи іншої моделі політичної участі; 2) створення політичної системи, заснованої на політичному плюралізмі й конкуренції, на ефективних дієвих механізмах артикуляції, агрегації й погодження інтересів різних соціальних груп, формування змагальних каналів мобілізації громадян для участі у модернізаційних перетвореннях. Такий підхід передбачає переосмислення суті сукупності владних відносин – з відносин панування/підпорядкування, або суб'єкт-об'єктних відносин, вони повинні перетворитися на відносини суб'єкт-суб'єктні, коли взаємодія влади та громадян відбуватиметься за погодженим розподілом ролей, обов'язків між функціонально та організаційно різними, але рівними суб'єктами владних відносин. Якщо цього не відбувається, то низова активність громадян рано чи пізно знаходить інші, неінституціональні канали реалізації інтересів.

Особливістю українського суспільства є те, що характерна для західних суспільств практика, коли економічна модернізація сама по собі розуміється як сприятлива умова для масової політичної участі, оскільки володіння більшими економічними й когнітивними ресурсами сприяє переходу від цінностей виживання до цінностей самовираження, ускладнюється посиленням, іноді вирішальним, значенням факторів політичного та ідеологічного характеру, які не сприяють консолідації суспільства навколо стратегічних завдань модернізації. Використання громадянами України сукупності моделей політичної участі викликано специфікою національного політико-інституціонального контексту, що об'єднує як формальні політичні інститути, так і неформальні, зумовлені особливостями політичної культури українського соціуму. Особ-

ливості політичної системи України, її трансформаційний характер, основні принципи взаємовідносин влади і громадян сприяли формуванню трьох основних моделей політичної участі – електоральної, протестної, дискурсивної.

Електоральна модель політичної участі. Незважаючи на всі розчарування в практичному функціонуванні української демократії, вибори залишаються реальним механізмом зміни влади, а участь громадян у них – засобом впливу на політичний процес. Особливості електоральної моделі електоральної участі громадян України визначаються багатьма чинниками соціально-економічного, ідеологічного, інституційного характеру, які в сукупності формують установки – фактори сприйняття дійсності і самооцінки, мислення і діяльності громадян, що характеризують їх взаємовідносини з інститутами політичної системи і політичними лідерами, а також відображають суб'єктивну готовність громадянина до сприйняття тих чи інших життєвих орієнтирів, цілей, цінностей, норм і стереотипів участі, мовних формул, гасел тощо. Використання електоральної моделі політичної участі відбувається на фоні практики використання а-ресурсу, який сприяє відтворенню в українському політичному процесі патрон-клієнтальних зв'язків між елітою та громадянами. Як правило, ініціатива відновлення мобілізаційних форм політичної участі належить представникам регіональної або місцевої влади, які за їх допомогою виконують накази центральної влади щодо підтримки політичного курсу та забезпечують власну легітимацію. З одного боку, патрон-клієнтальні зв'язки є захисною реакцією суспільства від перспектив політичної нестабільності, проте, з іншого, – вони створюють значні перешкоди на шляху демократизації українського суспільства, формування системи горизонтальних зв'язків у сфері політики та підмінюють собою механізми громадянського суспільства.

Суттєві ознаки електоральної моделі політичної участі зосереджені в її геоструктурних характеристиках. Результати президентських виборів 1991, 1994, 1999 та 2010 рр. визначали східні регіони України, хоча їх переможці завжди використовували ідеологію західних регіонів країни. Фактично Західна Україна від початку постсоціалістичних перетворень була центром політичних інновацій з достатньо прагматичними орієнтаціями на київських політиків прозахідного, демократичного плану, тоді як Схід держави в цьому аспекті – периферією. Достатньо ефективно використовувалася схема, за якою Схід контролював економіку країни, а Захід формулював державну ідеологію, патрунував систему освіти та зовнішню політику. І тільки на виборах 2004 р. вперше загальнонаціональне

лідерство виборів політик, ідеї якого були адекватні політичному центру України – західним областям.

Така ситуація дозволяє стверджувати, що регіональні інтереси в системі мотивації електорального вибору громадян України стабільно посідають домінуючі позиції. Регіональні інтереси, які за своєю природою можуть бути ідеальними чи матеріальними, в умовах незавершеності політичних трансформацій змістовно наповнюються боротьбою за політичний статус територій, що позиціонується як базова умова духовного та матеріального розвитку регіону. Адже регіональні інтереси формуються та існують у всіх державах, проте їх актуалізація регіональною елітою інтенсифікується під час модернізаційних та трансформаційних процесів. Фактично завжди основною для виникнення та зміцнення регіональної політичної ідентичності є артикульовані місцевою елітою переконання в тому, що регіон втрачає (політично, економічно, культурно) внаслідок дискримінаційної політики політичного центру. Поява регіональних політичних інтересів пов'язана з формуванням регіонального політичного простору мобілізаційного типу, основою якого є прагнення модернізувати відносини в системах *центр – регіон* та *регіон – регіон*, та потребою представництва економічних, соціальних, культурних інтересів регіону в політичному центрі. В ситуації, коли центр здійснює ефективну регіональну політику, забезпечує інтеграцію регіональних інтересів у загальнонаціональний контекст, використовує адекватні механізми представництва інтересів регіонів, відбувається їх деполітизація. Натомість в Україні – надцентралізованій державі – регіони позбавлені можливості приймати самостійні рішення, не мають достатніх ресурсів не лише для розвитку, але й для вирішення поточних місцевих проблем і забезпечення соціальних стандартів. Це дозволяє регіональній еліті загострювати увагу населення регіону навколо причин неможливості забезпечення реалізації соціально-економічних і культурних інтересів й створює передумови для переведення їх у площину політичного протистояння між центром та регіоном. У період виборів в Україні використовується реактивна модель представництва регіональних інтересів. Тобто артикуляція та агрегація інтересів регіонів є скоріше реакцією на виклики політичного центру, які завдяки дискурсу регіональної еліти змістовно насичуються елементами загрози, що стимулює політичну активність населення регіону.

Специфіка електоральної моделі політичної участі громадян України багато в чому визначається наявною можливістю звернення до електоральних форм політичного протесту, яке відбувається у ситуативно-протестній, системно-протестній та актив-

но-протестній формах. Остання є найбільш виразним показником ставлення громадян до діючої системи влади, оскільки має стійкий, закономірний, повторюваний у часі характер з тенденцією до посилення. Для України, в якій демократичні стандарти виборів та виборчого процесу достатньо часто порушуються, наявність протестного варіанта голосування є для громадянина шансом висловити власне невдоволення тим, як відбувається процес виборів, а для політиків набуває допоміжного значення у з'ясуванні суті суспільних настроїв виборців.

Тривалий час моделювання електоральної участі громадян України здійснювалося на інституційному фоні делегативної демократії. Одним з критеріїв успішності процесів демократизації, відходу від її делегативних ознак є характер політичної участі громадян у ситуації кризи. Як правило, рівень протестної активності громадян підвищується тоді, коли окремі політичні інститути не здатні ефективно виконувати свої основні функції, коли політична участь громадян визначається здебільшого мобілізаційними практиками влади, що підтримують і транслюють в системі політичних відносин безформений плюралізм, позначений високим ступенем фрагментації суб'єктів електоральних процесів, коли жоден з них не здатен зайняти домінуючої позиції або спрямувати свої дії на досягнення політичного консенсусу. Ця ситуація здатна провокувати громадян до використання більш активних форм протестної електоральної участі за межами виборчих дільниць.

Таким проявом перетворення невдоволення характером функціонування політичного режиму на електоральний протест громадян є явище політичного процесу в Україні, що дістало назву «помаранчевої революції». Основними причинами радикалізації електорального протесту є, по-перше, те, що на момент проведення президентських виборів 2004 р. більшість громадян України визначала їх як основну, реальну можливість кардинальної зміни політичного курсу. По-друге, ще на парламентських виборах 2002 р. сформувалося електоральне ядро, яке зробило ставку на перемогу представника опозиції на президентських виборах 2004 р. По-третє, масовість та радикальність були ознаками всієї виборчої кампанії опозиційного кандидата, що, з одного боку, створювало ефект усенародної підтримки В.Ющенка, з іншого – формувало у громадян орієнтації на перемогу за допомогою всього відомого віяла політичної активності. По-четверте, мобілізація громадян на масштабну підтримку відбулася у передвиборчий період, коли до участі у ній, окрім виборчих штабів, були залучені сотні громадських організацій, неформальних об'єднань і груп громадян. Загалом,

«помаранчева революція» сформувала новий досвід електоральної участі, окреслила нові форми політичної активності, стала свідченням успішної мобілізації достатньо великої кількості громадян України, яка стимулювалася вимушеною консолідацією окремих сегментів політичної еліти. Громадяни обрали для себе активні форми протестної електоральної участі, що стало для них інструментом зміни потреб та прагнень у сфері політики. Саме активна участь у цьому етапі електорального циклу сприяла подоланню стереотипного уявлення, що публічна політика є справою інших, більш підготовлених людей. Саме президентські вибори 2004 р. раціоналізували електоральну модель політичної участі громадян України, що згодом підтвердилось перебігом виборчих кампаній 2006–2010 рр.

Протестна модель політичної участі. Політичний протест слід розуміти як організований супротив громадян політичній системі, офіційному політичному курсу, політичним рішенням, який здійснюється з використанням способів, що відповідають актуалізованим вимогам. Влада завжди сприймає масовий, навіть конвенційний політичний протест як небажаний прояв громадянської активності, що дестабілізує політичне та економічне життя. Інституційним фоном розвитку протестних форм політичної участі громадян є процес становлення та специфіка функціонування політичної опозиції. Достатньо умовно процес інституціалізації опозиції можна поділити на чотири основні етапи, кожному з яких відповідає та чи інша стратегія діяльності: 1) Правоцентристський етап (1989–1994 рр.) – опозицією була обрана стратегія *відходу (малих справ)*, коли націонал-демократи, інкорпоруючись у владу, водночас залишали за собою право критикувати її. Така позиція опозиційних сил не сприяла акумуляції в межах цього інституту політичної системи протестного потенціалу громадян та його трансляції до стін ВРУ. 2) Лівоцентристський етап (1994–1999 рр.) – обрала стратегію *лояльності* – ведення торгу з правлячою групою та поступової інкорпорації у владу. Наслідком цієї стратегії стало зниження політичної протестної готовності громадян України у міжвиборчий період та віртуалізація інституту опозиції. 3) Еклектичний етап (грудень 1999–2004 рр.) – опозиція обрала стратегію *протесту*, тобто масової мобілізації громадян у міжвиборчий період. Вперше в Україні системна опозиція здійснила спробу переведення протестного потенціалу електоральної участі у площину реального протесту між виборами (лонгітюдна акція Україна без Кучми!/Повстань, Україно!). 4) Прагматичний етап (2005 р. – до сьогодні) характерний використанням стратегії *відходу (малих справ)*. Проте, якщо у період 1989–1994 рр.

звернення до цієї стратегії мало до певної міри вимушений характер, то на даному етапі це свідомий раціональний вибір, який засвідчує дистанціювання опозиційних сил від дій та політики влади.

Ідеологічна розмитість влади в Україні призвела до втрати опозицією свого ідейного обличчя та політичної чіткості, оскільки політичні партії, що вважали себе опозиційними, змушені були займати межову позицію стосовно влади – вони підтримували одні її тенденції, намагаючись їх стимулювати, водночас виступаючи проти інших. Для влади її ідеологічна розмитість була безумовною перевагою, оскільки дозволяли привертати симпатії громадян різних, іноді протилежних політико-ідеологічних орієнтацій. Тоді як для опозиційних партій, що є продуктом ідеологізованої епохи модерну, настала криза політичної та ідеологічної ідентичності, наслідком якої є втрата опозицією сутнісних ознак. Опозиційність усіх політичних партій в Україні була тільки реакцією на дії влади, позбавленою самостійних альтернативних політико-ідеологічних програм, здатних активізувати громадян України на тривалий термін.

Одним з основних стримуючих чинників створення ефективної моделі конвенційного політичного протесту стала позиція ігнорування, обрана владою як механізм взаємодії з невдоволеними громадянами. Завершення оформлення протестної моделі політичної участі громадян України відбулося у третьому президентському електоральному циклі (1999–2004 рр.), який поєднав міжвиборчий та електоральний протест. Опозиції не вдалося надати акціям протесту достатньо критичних для влади масштабів, заручитися підтримкою більшості населення, залучити до них середній клас, молодь, інтелігенцію, створити системний та консолідований механізм опору владі, забезпечити певну системність дій у всіх регіонах України, що підкреслювало б загальнонаціональний характер акції, знайти та довести до свідомості громадян альтернативну ідею розвитку, яка на фоні заперечень існуючого стану речей виконала б функцію каталізатора політичного невдоволення режимом Кучми. Водночас, навіть ситуативний, еклектичний характер політичної опозиції засвідчив суспільству важливість функціонування цього політичного інституту, який здатен акумулювати політичне невдоволення громадян на інституційному рівні, мобілізувати їх, виконувати функції менеджера в акціях політичного протесту.

Слід зауважити, що після президентських виборів 2004 р. (до уваги не береться «помаранчева революція», яка вкладається в парадигму електорального протесту), опозиція в Україні не вдавалася до спроб організації масштабних протестних виступів

з чітко продуманим сценарієм, логікою та закритою для суспільства метою. Результати найбільш системної акції протесту проти прийняття Податкового кодексу засвідчили, що, незважаючи на те, що влада не виконала повною мірою вимоги протестуючих, вони змусили її піти на певні поступки. У продовженні акції підприємців з політичними вимогами була зацікавлена опозиція, однак підприємці, що проводили акцію протесту проти Податкового кодексу, не були зорієнтовані на конкретну політичну силу, оскільки ідеологічно їх вимоги не вкладалися в економічний сегмент ціннісної моделі жодної політичної партії України. Водночас, саме цей протест засвідчив фактичну неможливість політизації протесту, який має чітко усвідомлену протестуючими соціально-економічну природу. Хоча, на нашу думку, будь-який соціально-економічний протест має всі підстави бути віднесеним саме до спектра протестних політичних дій, оскільки предмет такого протесту стосується економічної політики влади.

Дискурсивна модель політичної участі. До середини 90- рр. XX ст. політичний дискурс в Україні набув «формату гри», характер якого орієнтував громадянина на зорове сприйняття політики, зорову співучасть, моделювання мобілізаційної уваги, яка завжди є ситуативною за своєю природою. Наслідком цього стало формування уяви про політичний процес не як про структуровану, регламентовану сферу реальної діяльності, а як про простір, в якому здійснюється перерозподіл ролей та штучно формуються політичні інтереси. На початковому етапі процесу обговорення Конституції України громадяни України дістали можливість виступити як суб'єкт владного дискурсу. Згодом, у зв'язку з посиленням протистояння між Президентом та парламентом, рухом політичного режиму в напрямі авторитарних традицій здійснення влади, відсутністю інституту системної опозиції, моделюванням владою згубної практики погрожування референдумом громадяни України були відсторонені від участі у політичному дискурсі міжвиборчого періоду.

Починаючи з референдуму 2000 р., публічний дискурсивний простір української політики формується комплексом питань, пов'язаних з реформуванням конституційних основ політичної системи. Таким чином, участь в обговоренні політичної реформи була першою спробою використання громадянами такої форми політичної участі, як участь у загальнонаціональному політичному дискурсі в ролі одного з його суб'єктів. Характер цієї участі може бути визначений як інерційний, однією з причин чого стало й те, що сам дискурс, його форма, основні проблеми, механізми долучення визначалися виключно владою. Недо-

пущення громадян до формування політичного порядку денного в загальнонаціональних масштабах дозволило владі, з одного боку, робити передбачувану політичну участь громадян на третьому етапі електорального циклу, контролювати її за допомогою політичних технологій на першому та другому етапах, з іншого, – сприяти поширенню згубної практики використання абсентеїзму. 5–8% громадян, що реально взяли участь у всенародному обговоренні політичної реформи, є свідченням певної аполітичності громадян України і водночас опосередкованим аргументом того, що мобілізаційні практики влади не спрацьовують в обсягах радянських часів, коли були здатними забезпечити результат всенародної підтримки владних ініціатив. Конструктивний баланс між аполітичністю та схильністю до політичної мобілізації буде досягнутий тільки тоді, коли основна маса потенційно активних громадян України досягне достатнього рівня компетентності, за допомогою якого контролюватиме владу.

Саме дискурсивна модель політичної участі володіє усіма потрібними ресурсами та джерелами, здатними стимулювати зацікавленість громадян до участі в процесах політичного управління. Одним з найбільш бажаних для засвоєння громадянами України елементів цієї моделі є діалогова форма політичної участі, що визначається нами як процес обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами політичного процесу (насамперед органами державної влади та місцевого самоврядування, з одного боку, та інститутами громадянського суспільства, громадськістю і окремими громадянами, з іншого) з метою аргументованого переконання у правильності вироблених політичних рішень або зміни переконань шляхом сприйняття аргументів іншої сторони діалогу. Основою формування та використання діалогових форм політичної участі є принцип відкритого партнерства влади та громадян, в якому вони виступають рівними суб'єктами відносин. Кожен із суб'єктів діалогу наділений певними ресурсами, які стверджують їх суб'єктність та визначають потенціал участі у діалозі.

Масштаб і характер поширення діалогової моделі політичної участі залежить від того, як функціонує система *держава – громадянське суспільство*, оскільки тільки останнє здатне сформувати орієнтації на використання громадянами діалогових форм політичної участі. Можна говорити про чотири основні варіанти діалогу між владою та громадянами. Перший передбачає використання владою традиційної стратегії взаємодії з громадянами *згори-вниз*, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних

рішень та повністю заперечує їхню суб'єктність у процесі формування політичного порядку денного. Фактично, цей тип діалогу є монологом влади, який претендує виключно на схвальну оцінку з боку громадян. Другий варіант діалогу – *взаємодія, обмежена згори*, – є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них. Третій варіант передбачає, що діалог є відкритим для дискусії між владою та громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії з громадянами за принципом *«так..., однак...»*. Четвертий варіант діалогу, який відповідає принципам функціонування демократії участі, формується на основі спільного володіння інформацією. Тому пересічні громадяни є рівними поряд з владою суб'єктами політичного процесу, а їхні пропозиції мають таку саму вагу, як і пропозиції влади. Зауважимо, що тільки останній варіант діалогу між владою та громадянами передбачає і рівні права щодо контролю за реалізацією спільно ухвалених політичних рішень.

Сьогодні в Україні у повному обсязі реалізовано перший та другий варіанти діалогу та здійснюються спроби засвоєння третього варіанту. Однак нестабільний характер взаємодії між основними сегментами владної еліти, намагання тримати все під власним контролем не дозволяє їй обирати більш розкриті варіанти політичних стратегій у взаємодії з громадянами. Як наслідок, створюються умови для поширення серед останніх тенденції до використання абсентеїзму як основної форми політичної участі, поглиблення кризи довіри до основних (демократичних за формою) політичних інститутів та зростання ймовірності делегітимації влади.

Базовим інструментом взаємодії влади та суспільства сьогодні визначені громадські ради при центральних та регіональних органах виконавчої влади. Як засвідчили результати загальнонаціонального моніторингу реалізації Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства у 2009 р., робота громадських рад є однією з найбільш популярних та системних форм взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства. Станом на листопад 2010 р. громадські ради діяли при 71 органі виконавчої влади, з яких 51 – при центральних органах влади [42]. Говорити про їх ефективність як механізму реалізації громадянами діалогової форми політичної участі ще рано. Вже на початковому етапі формування мережі громадських рад оголилася низка проблем, яка дозволяє прогнозувати недостатній рівень результативності діяльності цього інституту. Позиція

членів громадських рад засвідчують про перманентно відтворюване прагнення інститутів громадянського суспільства України інтегруватися в систему органів влади, що, в свою чергу, віддаляє їх від інтересів громадськості. Дійсно, діяльність громадської ради потребує певних ресурсів, проте, на нашу думку, рівень та ефективність впливу громадської ради на діяльність органів влади визначається максимальною фінансовою та організаційною незалежністю від останніх. А в разі, якщо інститути громадянського суспільства зацікавлені у впливі на владу, то вони повинні акумулювати власні внутрішні ресурси – чи то інтелектуальні (а не просити проведення семінару з метою підвищення власного рівня політичної культури), чи то фінансові, чи то організаційні.

Поза сумнівом, за певних умов дорадчі органи можуть ефективно функціонувати як інструменти громадянського суспільства та політичної участі. Однак, характеризуючи сучасний етап розвитку діалогу між органами влади і громадянами, можна виокремити тенденцію створення системи контролю над суспільними силами з метою впливу на громадську думку в умовах відсутності демократичних механізмів, за допомогою яких відбувається формування кредиту легітимності для чинної влади, насамперед системи представництва інтересів та незалежних ЗМІ. Згідно із концепцією політичного статусу К. Оффе, корпоративні відносини між органами влади та громадянами є відображенням системи політичної участі, де права громадян на участь у політичному процесі делегуються лідерам централізованих груп [43, с. 139]. Відповідно, система взаємодії влади та громадян на рівні консультативних (дорадчих) органів при органах влади за певних обставин може набувати політичного статусу, який конкретизується залежністю від ресурсів держави, контролем держави над представництвом інтересів, формальним регулюванням внутрішніх відносин між членами громадської ради та органом влади, право на участь у прийнятті рішень для реалізації політичного курсу [44, с. 106].

Оскільки дорадчі органи створені за ініціативи держави, вони багато в чому виявляються залежними від її організаційних та матеріальних ресурсів, піддаються стійкій тенденції до бюрократизації, що може призвести до повного інкорпорування в структури влади. Для того, щоб відокремити такі системи представництва, які демонструють «фіктивне існування організацій і маргінальну роль у публічній політиці, а також маскують нерівний доступ до процесу прийняття рішень» [45, с. 124], виокремлюють ліберальну (*societal corporatism* – певна автономія дорадчого органу від держави, що дозволяє ефективно

відстоювати інтереси його членів) і державну (state corporatism – результат систематичного втручання влади в процес формування та функціонування консультативного органу за відсутності можливостей у нього зберігати відносну незалежність) моделі корпоративізму, які розмежовують ефективну і фіктивну діяльність громадських рад.

В Україні дорадчі органи володіють такими інституційними характеристиками, які в багатьох випадках дозволяють органам влади визначати склад учасників, процедури функціонування та фінансову складову. В умовах слабкої фінансової самостійності громадських організацій можливості консультативного органу представляти інтереси своїх членів суттєво скорочуються, перетворюючи їх на ще один канал трансляції державної політики. Фактично, дорадчі органи виконують легітимаційну функцію, чому сприяють умови формування державної моделі корпоративізму. Тому результати діяльності нових інститутів, покликаних сприяти розвитку суспільного діалогу та громадянського суспільства в цілому, не дозволяють говорити про значні успіхи в просуванні ідей політичної модернізації, оскільки вони виконують латентні легітимаційні функції і здебільшого не відповідають потребам представництва громадських інтересів. У тому разі, коли системи представництва будуть незалежними від державного фінансування і створюватимуться з ініціативи регіональних інститутів громадянського суспільства, вони будуть здатними ефективно артикулювати суспільні інтереси, що свідчитиме про певний ступінь політичної модернізації процесу управління.

Перспективи розвитку дискурсивної моделі політичної участі визначаються основними тенденціями модернізації сфери публічної політики в Україні. Вони пов'язані з посиленням ролі інститутів громадянського суспільства, впровадженням демократичних механізмів у процес формування політичного порядку денного, становленням принципів відповідальності виборних органів влади перед виборцями. Оптимізм щодо успіху демократичних трансформаційних процесів та модернізаційних ініціатив в Україні пов'язаний з особистою зацікавленістю громадян у використанні активних форм політичної участі у міжвиборчий період, яка суттєво залежить від потенціалу громадянського суспільства. Перспективи завершення процесу консолідації демократії в Україні залежать і від потреби громадян використовувати діалогову форму політичної участі, яка передбачає, що громадяни є рівним суб'єктом взаємодії як в ситуації ініціювання діалогу, так і в процесі його ведення, а всі сторони діалогу перебувають між собою у системних відносинах та набу-

вають свого політичного значення тільки через зв'язок і взаємини з іншими суб'єктами цього процесу.

Інституційне становлення та опанування громадянами діалогових форм політичної участі у міжвиборчому політичному дискурсі є одним з обов'язкових параметрів завершеності процесу консолідації демократії. Перспективи цього процесу в Україні визначаються характером суспільної підтримки почуттів громадянського контролю, ініціативи, самостійності та критичності громадян стосовно влади й згортанням відновленої владою тенденції до підтримки неоетатистських настроїв. Сприятимуть поширенню орієнтацій громадян на використання діалогових форм політичної участі публічна зацікавленість влади у цьому процесі, створення відповідної законодавчої бази, надання громадянам доступу до всіх видів інформації та використання політичних можливостей.

Модернізація взаємовідносин влади та суспільства передбачає використання інноваційних технологій політичного управління. Електронне урядування як організація публічної влади з використанням ІКТ (e-governance), що включає різні ініціативи, також орієнтується на можливості е-демократії. У такому значенні трьом взаємопов'язаним функціям урядування – інформація, комунікація, участь – відповідає власний електронний інструментарій. Для України ключовим питанням є прогностична оцінка того, наскільки модернізовані демократичні інструменти сприяють підвищенню рівня і зміні характеру політичної участі та зміцненню політичної легітимності демократичних інститутів. Аналіз таких функцій інтернет-інструментарію, як електронний доступ (e-access) до інформації, електронне консультування (e-consultation), електронне звернення до органів влади (e-petition), електронні обговорення форуму (e-forum) та електронне голосування, яке охоплює різні аспекти інформування та комунікації в політичній мережі, засвідчує, що 1) електронний доступ (e-access) до інформації формується повільно, але цей процес має позитивну динаміку; 2) електронне консультування (e-consultation) в Україні є не внормованим та не розвивається; 3) електронне звернення до органів влади (e-petition) як форма існує, проте не має правової сили, відповідно, використовується громадянами в обмеженому режимі; 4) електронні обговорення (e-forum) перебувають на стадії формування інструментарію; 5) стосовно електронного голосування, то в Україні ми бачимо дві протилежні позиції – підтримки та заперечення – потреби та готовності українського суспільства сприйняти та оцінити результати електронного голосування: на офіційному рівні лунають твердження. На законодавчому рівні

процес е-голосування не визначено та не внормовано, проте поява в парламентському дискурсі цієї теми засвідчує про її актуальність для модернізації процесів політичного представництва в Україні. Ставлення до е-голосування залежить від національного контексту, який орієнтує на різні стратегії його впровадження: перший шлях починається з диференціації політичних сфер, коли вибори до місцевих органів влади розглядаються як полігон для випробування нових інструментів голосування; другий включає в себе розмежування етапів впровадження е-голосування, починаючись з введення електронної реєстрації, наступним впровадженням кабін (кіосків) для голосування та, зрештою, введенням дистанційного е-голосування. Обрання Україною того чи іншого шляху залежить від здійснених на експертному рівні оцінок переваг та загроз, що породжуються специфікою політичного процесу та дизайном політичних інститутів.

Свідоме використання громадянами України визначених вище моделей політичної участі передбачає певний, достатньо високий рівень політичної компетентності. На нашу думку, сьогодні в Україні може використовуватися система каналів та механізмів формування компетентного громадянина: 1) реалізація проектів, спрямованих на підтримку громадянської освіти; 2) просвітницька діяльність неурядових організацій; 3) неперервна комунікативна взаємодія влади та суспільства, спрямована на формування постійного конструктивного діалогу з метою забезпечення легітимності існуючого порядку та надання йому стабільності; 4) ЗМІ, роль яких підсилюється здатністю виконувати функцію моделювання в масовій свідомості принципів використання діалогових форм політичної участі; 5) інститут політичної експертизи. Проте відправним моментом у підвищенні політичної компетентності громадян України є поступове накопичення досвіду участі у розв'язанні проблем розвитку територіальних громад. Постійна практика звернення до діалогу з органами місцевого самоврядування сформує позитивний досвід та конструктивну модель політичної участі у вигляді діалогу на національному рівні політики.

На перешкоді формування ефективних і результативних взаємовідносин між владою та суспільством стоїть стабільна відсутність консенсусу щодо принципів функціонування політичної системи України, перш за все між інституційними суб'єктами політики. Основними причинами цього є відсутність відповідних традицій у політичній історії України та не завжди адекватне розуміння суті демократичних цінностей, які так чи інакше продовжують підпорядковуватися усіма сегментами політичної

еліти проблемі соціальної справедливості, тоді як політико-правовий компроміс між основними суб'єктами політичного процесу повинен формуватися на конституційному та базовому рівнях політичних відносин. Основою першого рівня є визнання держави як верховної інстанції та формальних норм і цінностей, декларованих конституцією, усіма політичними акторами. Конституційний консенсус обмежується переліком демократичних правил політичної гри і не претендує на узгодженість з приводу основних економічних та політичних питань, його можна визначити як основу для ухвалення певних рішень щодо шляхів подальшого розвитку України, за умови забезпечення збереження можливості широкої варіативності політичних рішень. Тільки після досягнення конституційного консенсусу можна говорити про зниження впливу факторів, які призводять до політико-культурної фрагментації політичного простору та про необхідність зосередження зусиль інституційних суб'єктів політичного процесу на досягненні базового консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, засвоєння громадянами діалогових форм політичної участі та інтеграція країни до західно-європейського співтовариства націй. Не сприяє формуванню конструктивних взаємовідносин у системі *влада – суспільство* і стабільна асиметрія вертикальних зв'язків між структурами влади та громадянами. Основною причиною асиметрії є незавершеність процесу інституціалізації системи представництва інтересів громадян, відсутність сталих традицій політичної участі та стереотипне уявлення громадян про модель діалогу в системі *влада – громадяни*.

Суттєвим гальмуючим чинником модернізації взаємовідносин у системі *влада – суспільство* є відсутність чіткого бачення політичного майбутнього України. Образ майбутнього та окреслення політичної перспективи є необхідною умовою як суспільного, так і особистісного розвитку. Потреба людини в оперуванні тією чи іншою моделлю політичного майбутнього пов'язана з тим, що її свідомість володіє здатністю до випереджального відображення дійсності. Образ політичного майбутнього задає загальну спрямованість дій у сфері політики і, відповідно, може бути описаний як система цілей, планів, поведінкових стратегій, спрямованих на їх здійснення. Найбільшій актуальності чітко сформульований образ політичного майбутнього набуває в період виборчого процесу, коли виборець перебуває у пошуках адекватних для нього моделей майбутнього, а політики намагаються найбільш чітко та систематизовано окреслити власне бачення політичного майбутнього держави.

Звертаючись до категорії образу політичного майбутнього, слід враховувати, що він є специфічним сплавом відображення політичної реальності, що сприймається політиком, та попереднього власного політичного досвіду сприйняття політичної сфери та взаємодії з нею. Попередній досвід формує певні очікування, ідеали, еталони, які, поєднуючись з досвідом, створюють образ, що пропагується політиком як найбільш бажане майбутнє. Отже, образ – це лише відображення реальності в свідомості політика, проте не сама реальність. Але після відбиття у свідомості та фіксації в ній у тому чи іншому вигляді образ стає реальністю для політика, що впливає на подальше усвідомлення дійсності. Таким чином, аналіз образу майбутнього в структурі передвиборчого дискурсу слід починати з визначення оцінок політичного сьогодення, які традиційно фіксуються у преамбулі передвиборчої програми кандидата у Президенти України. На президентських виборах 2010 р. з 18 кандидатів, які брали участь у першому турі голосування, оцінки політичного сьогодення відсутні тільки у двох кандидатів – В.Литвина та Ю.Костенка, решта претендентів достатньо чітко позиціонували своє бачення політичного сучасного України, використовуючи дві моделі оцінки: 1) модель прямої оцінки та 2) модель опосередкованої оцінки. Змістовно, кандидати акцентували увагу на різних політичних проблемах або пропонували власну інтерпретацію, насамперед причин їх виникнення. Зокрема, використовуючи модель прямої оцінки сьогодення, кандидати у депутати наголошували на таких, найбільш гострих, проблемах політичного сьогодення: криза (І.Богословська та Л. Супрун); регіоналізація України (С. Ратушняк); сутність державної влади (С.Тігіпко та В.Янукович); штучність політичного дискурсу (М. Бродський); політична деградація (А. Яценюк); адекватність політичного курсу інтересам та потребам громадян України (В.Ющенко); *тотальне панування олігархії* та зруйнованість вертикалі влади (Ю. Тимошенко). Інші кандидати – О. Пабат, О. Рябоконь, В. Противсіх, О. Тягнибок та А. Гриценко – використали модель опосередкованої оцінки політичного сьогодення, сформульовані у вигляді метафоричних образів, що є відображенням кризового мислення в проблемних ситуаціях [46, с. 184–185].

Здійснюючи порівняльний аналіз образів політичного майбутнього за такими критеріями, як влада, Президент, парламент, опозиція, партійна система, місцеве самоврядування, демократія, громадянське суспільство, ми дійшли висновку, що в образах політичного майбутнього, сформованого програмами В. Януковича та Ю. Тимошенко, по-перше, відсутнє бачення

суті і моделі влади, характеристик інституту президентства та функцій Президента України, динаміки партійної системи, перспектив розвитку громадянського суспільства. По-друге, відсутність чітко сформульованих перспектив розвитку держави як політичного інституту, функціонування парламенту, діяльності опозиції, розвитку місцевого самоврядування в контексті потреби адміністративно-територіального реформування, консолідації демократії як стратегії політичного розвитку засвідчує, що в українському політикумі фактично відбулася відмова від конкуренції в обмін на гарантії збереження статусів і ресурсів конкретних політиків. Водночас, це є свідченням персоналізму політичного режиму в Україні, що провокує відсутність у передвиборчих програмах чітких обрисів майбутнього та практично неминуче спричиняє переформатування системи політичних інститутів і практик як на формальному, так і неформальному рівнях. По-третє, запропоновані, як ми бачимо, умовні образи політичного майбутнього не є політичними альтернативами. Відповідно, говорити про те, що українському виборцю пропонувалося здійснювати електоральний вибір на альтернативній основі, не варто. Обрання В. Януковичем та Ю. Тимошенко – саме таких конструкцій передвиборчих програм пояснюється тим, що політика і влада в Україні надто персоніфіковані: голосують не за образ політичного майбутнього, а за конкретного політика.

Елементи образу політичного майбутнього, які використані у передвиборчих програмах першої п'ятірки за результатами голосування у першому турі президентських виборів 2010 р., також ідеологічно не відрізняються між собою. Це засвідчує, по-перше, відсутність чіткої стратегії внутрішньополітичного розвитку України та конкретного плану стабілізації політичної системи, який можна використати в разі перемоги; по-друге, загострення кризи політичних ідентичностей не тільки на рівні громадян України, але й серед політичної еліти. Оцінюючи політичний процес у сучасній Україні, варто не забувати про те, що на незавершеність політичних трансформацій суттєво впливає оновлене розуміння політичного процесу та його принципів, сформованих під впливом глобалізації.

Метод систематизації змістовних характеристик уявлень про політичне майбутнє, зафіксованих у передвиборчих програмах на президентських виборах 2010 р., дозволяє виокремити такі смислові групи щодо образу політичного майбутнього: 1) очікувані досягнення – передвиборчі програми С.Тігіпка, В. Януковича, А. Яценюка; 2) майбутнє в сучасному – передвиборчі програми В. Ющенка; 3) очікувані труднощі – перед-

виборчі програми І. Богословської, М. Бродського, А. Гриценка, Ю. Костенка, О. Мороза, О. Пабата, В. Противсіх, С. Ратушняка, О. Рябокона, П. Симоненка, О. Тягнибока, Ю. Тимошенка, В. Литвина, Л. Супрун. Таким чином, переможцем президентських виборів 2010 р. міг бути тільки кандидат, чия програма у смисловому значенні базувалася навколо *очікуваних досягнень*.

Загалом, створення образів політичного майбутнього під час електорального дискурсу має базуватися на принципах відкритості та альтернативності майбутнього. Відкритість означає принципову невизначеність майбутнього і, в той же час, його залежність від дій конкретного політичного актора в сьогоденні. Конкретика передвиборчої програми вимагає відмовитися від утопічних спроб передбачити точну картину майбутнього, замінюючи їх описом контурів можливих траєкторій розвитку, виявляючи в них особливі «точки», чутливі до різних впливів. Питання «що станеться після того, як я стану Президентом?» має замінитися питанням про найбільш реалістичні наслідки здійснення тієї чи іншої альтернативи для політичної системи з акцентом на ризиках та можливостях, які відкриє перед суспільством та громадянами пропегована альтернатива. Такий підхід до формулювання контурів політичного майбутнього в електоральній ситуації забезпечить публічну конкуренцію бачення магістральних шляхів політичного розвитку. До них можна віднести широкий спектр проблем: від забезпечення прав людини як основоположних демократичних цінностей до причин зниження інтересу до участі у політичному житті. Сьогодні політики все частіше ведуть боротьбу не за ідеї, а за посади, тим самим втрачаючи політичний авторитет у населення. Багато громадян України починають вірити у те, що політичні партії перетворилися на комерційні організації, а їх лідери (як правило, кандидати на пост Президента України) – на власників цих організацій. Це створює ситуацію, коли боротьба і протистояння політичних партій та їх лідерів набуває ритуального характеру. Проте частина політиків завжди була і буде корумпованою, тому необхідно ширше подивитися на проблему мотивації політичної участі, що сприятиме відповіді на питання, чому сьогодні все менше громадян вступають у політичні партії. Актуальною для України є проблема справжнього, а не уявного, демократичного плюралізму, зокрема, необхідність інституціоналізованої опозиції в демократичній політичній системі та врахування позицій опозиційних партій у прийнятті політичних рішень.

Однією з першорядних проблем формування оптимістичного політичного майбутнього України є визначення інтегративної ідеології та стійких політичних ідентичностей. Відсутність етичних і моральних цінностей у політичних еліт і політичного керівництва країни актуалізують значення суб'єктивних чинників у трансформаційних процесах. Якщо в багатьох постсоціалістичних країнах роль елітних груп виявилася позитивною, реалізувавшись завдяки їх здатності досягти успіху демократизації через стратегію пактів, то в Україні вплив еліт на перехідний процес набув скоріше негативного характеру. Причому негативна роль, яку українська еліта відіграла на початковому етапі постсоціалістичних трансформацій, аж ніяк не вичерпується помилками, допущеними представниками нової влади у визначенні пріоритетів здійснюваних нею перетворень або ж у самому процесі їх реалізації. Конфліктність, що домінує в діяльності представників різних сегментів політичної еліти, ідейна нетерпимість і установка на перемогу над суперником, а не на досягнення політичного компромісу з ним, що були властивими практично всім елітним групам як антидемократичної, так і демократичної орієнтації, не дозволили застосувати в українських умовах стратегію м'якого переходу. Ця обставина, що додалася до численних об'єктивних труднощів перехідного періоду, суттєво підсилює політичну напругу в українському суспільстві до сьогодні.

Одним з найважливіших результатів модернізаційних процесів є, на нашу думку, формування трьох базових моделей політичної участі, процес використання та оновлення яких підпорядковується логіці президентських електоральних циклів. Важливим стало й усвідомлення як владою, так і суспільством необхідності формування дієвих інститутів громадянського суспільства як сукупності незалежних від держави акторів та каналів комунікації. Водночас, між громадянським суспільством та політичною сферою немає чіткого вододілу, оскільки громадянське суспільство здатне відкривати шлях у політику новим суб'єктам, які інтегрують у політичний дискурс нові проблеми та цінності. Таким чином, модернізаційний потенціал політичної участі на початку ХХІ ст. визначався не стільки її електоральними формами, скільки можливостями участі громадян у просторі публічної політики, яка є відображенням характеру та якості взаємовідносин між владою та суспільством.

З врахуванням вищевикладеного, доцільним є:

1. Правове закріплення принципів діяльності опозиції, процедури її створення та розпуску; формування керівних органів парламентської опозиції; обов'язків та відповідальності пар-

ламентської опозиції; її основних прав і можливостей поза стінами ВРУ. Законодавче забезпечення високого рівня формальної інституціоналізації опозиції сприятиме оптимізації політичних відносин у системі *влада – опозиція* та забезпечить функціонування більш прозорих та зрозумілих схем її діяльності для громадян. Чітке законодавче визначення суті, функцій та політичних можливостей опозиції дозволить громадянам України розширити для себе коло конвенційних форм протестної політичної участі.

2. Формування законодавчого підґрунтя процедури організації та проведення всенародних обговорень проблем суспільно-політичного розвитку українського суспільства. На законодавчому рівні повинні бути визначені функції, повноваження, права та обов'язки усіх суб'єктів обговорення, в тому числі й громадянина як суб'єкта політичного процесу; регламентовано механізми ініціювання громадянами зміни структури проблемного поля політичного дискурсу. Важливість розробки й ухвалення такого закону визначається потребою завершення трансформаційних процесів в Україні, коли чимало питань стають предметом суспільних дискусій, та потребою надання більшої політичної ваги інституту референдуму, зокрема процедурі імплементації результатів референдумів.

3. Правове поле, в якому формуються діалогові форми політичної участі громадян України, визначає основним партнером влади інституційно оформлені об'єднання громадян, сформовані в громадянському суспільстві. Зважаючи на те, що інститути громадянського суспільства як механізм трансляції інтересів громадян є ефективними там, де таке суспільство сформоване та має достатньо тривалу практику функціонування, а в Україні вони перебувають у стадії становлення, вважаємо за доцільне одночасно здійснювати індивідуалізацію діалогу влади та громадян. Це сприятиме утвердженню задекларованого Конституцією України статусу політичної суб'єктності громадянина у міжвиборчий період та відповідатиме європейській практиці використання громадянами діалогових форм політичної участі. Одним з механізмів індивідуалізації діалогу може стати попередня реєстрація громадян для участі в обговоренні проблем, здійснена у визначені законодавством терміни.

4. Внесення змін до Закону України «Про звернення громадян», згідно з якими електронні варіанти звернень до органів державної влади та управління й відповіді на них набудуть статусу офіційних. Пропозиції громадян є такою формою політичної участі, яка не передбачає швидкої реакції влади на звер-

нення одного громадянина або однієї групи громадян, для такої реакції повинна зібратися критична маса пропозицій. Саме можливість надіслати електронним листом пропозицію, яка матиме офіційний характер, та отримати таким шляхом офіційну відповідь сприятиме формуванню у громадян України відчуття залученості до політичного процесу та сприятиме формуванню автономного характеру їх політичної участі.

5. Правове врегулювання конвенційного політичного протесту, що пов'язано з необхідністю ухвалення спеціального законодавства про свободу мирних зібрань.

6. Функціонуючі програми інформування громадськості з питань євроінтеграції в Україні розширити в частині пояснення громадянам України існуючих принципів, механізмів, моделей політичної участі громадян у країнах ЄС, що слугуватиме сприйняттю ЄС не тільки як економічного проекту, а й політичного – демократії, яка розширює можливості впливу громадянина на владу упродовж усього електорального циклу.

РОЗДІЛ IV. Реформи в Україні: потреби суспільства і «відповідь» влади

Суб'єктивною стороною успішних реформ та інституційної дієздатності країни є внутрішня потреба і наполегливий запит на реформи. Власне, йдеться про проблеми політичної волі реформаторів і готовності суспільства (а не лише окремих груп і еліт) до реформ. На початку 1990-их р. перед українською владою постало питання про формування внутрішнього запиту на реформи і доказ своєї здатності їх втілити. Завдання для реформаторів – формувати реальну внутрішню потребу у реформуванні суспільства. У процесі політичного реформування в Україні упродовж двадцятиліття незалежності варто виділити чотири періоди: перший – 1991–1999 рр. – період реформування владних радянських структур шляхом конституційних поправок, створення політичних інститутів незалежної держави та вибір стратегії розвитку; другий – 1999–2004 рр. – період зміцнення інституту президентства, послаблення впливу парламенту та місцевих органів влади; третій – 2004–2010 рр. – період реформаційних спроб подолання політичної та економічної кризи; четвертий – з 2010 р. – період реформ.

В Україні перехід від одного типу суспільної організації до іншого упродовж 1990–1999 рр. пройшов за сценарієм суспільно неосмисленої, хаотичної зміни станів (економічних, монетарних, соціальних тощо). Замість того, щоб, виходячи з потреб та мож-

ливостей державної системи та наявних ресурсів країни, створити конституційно-правові основи державного управління, які б відповідали еволюційним запитам, на базі Конституції України було сформовано малоефективну, громіздку модель державного управління, яка не сприяла загальному суспільному прогресу.

Закони 1991–1992 рр. створили в Україні передумови для формування змішаної, напівпрезидентської республіки і водночас заклали основи для подальших суперечностей між гілками влади. Це був відносно безконфліктний період в Україні (вересень 1991 р. – липень 1992 р.), своєрідний «інерційний слід» від ейфорії проголошення незалежності України. Однак посилений спад виробництва, різке зниження життєвого рівня громадян, «криза влади» призвели до наростання політичного конфлікту восени 1992 р. На той час це був конфлікт парламент – уряд. Однак суперечності між Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України не усували потенційних розбіжностей між главою уряду та Президентом.

У країні було встановлено режим, за якого демократія була підмінена різновидом влади, для якої характерним стало те, що саме поняття демократії було зведене лише до права виборів органів влади. Але, як відомо, виборність органів влади є лише необхідною, але недостатньою умовою реальної демократії, тобто народовладдя. Зниження рівня демократичності влади, яка реалізована, практично, в Україні, зумовлено відсутністю реальних механізмів контролю за демократичністю діяльності керівництва країни, особливо Президента країни і його апарату, і контролю над засобами масової інформації і культури, у першу чергу телебачення, з боку суспільства, його громадських організацій і представницьких виборчих структур, зокрема Верховної Ради України.

Період 1991–1999 рр. позначений докорінною зміною соціально-економічних відносин, утвердженням принципово нової економіки. Фактично з нульової позначки сформовано її визначальні атрибути – фінансову, грошову, бюджетну, банківську, митну та інші системи, які у сукупності визначали економічну інфраструктуру незалежності держави. За ці роки було демонтовано основні підвалини адміністративно-командної системи економічних відносин. Особливо відчутним став перелом у реформуванні відносин власності. Понад 75% від загального обсягу промислової продукції вироблялося уже недержавними підприємствами. Проведено роздержавлення сфери будівництва та транспорту, на приватних засадах розвивалися підприємства торгівлі. Однак упродовж перших років незалежності керівництво держави не знайшло оптимальної моделі ринкових

перетворень, яка відповідала б стартовим можливостям української економіки і забезпечила найменші втрати для населення. Відчутною була відсутність у керівників держави досвіду проведення реформ як в економіці, так і в інших сферах. Був відсутній кадровий потенціал для проведення реформ.

Недоліки у здійсненні реформ, недостатню їх ефективність можна пояснити значним загостренням протистоянь між виконавчою та законодавчою гілками влади, відсутністю приведеного у відповідність з вимогами Конституції України земельного, житлового, трудового законодавства, неприйняттям нових кодексів – Цивільного, Податкового тощо. Недостатнім чином були законодавчо захищені відносини власності. Не вдалося сформувати дієздатну систему державного управління ринковими перетвореннями, докорінно змінити стиль, методи та традиції, успадковані від адміністративної системи.

Таким чином, наприкінці 1990-х рр. Україна, трансформуючи свої політичні, ідеологічні, економічні, соціальні, культурні засади і структури, не завершила пошук нових альтернатив, внаслідок чого опинилася у розряді перехідних, маргінальних суспільств. Причинами цього були: нерішучість і стихійність у проведенні реформ; повільне реформування правової бази, недієвість прийнятих законів; протистояння між гілками влади і недієздатність урядів України; недостатня увага і недосконалий механізм соціальних компенсацій; наявність величезного бюрократичного, командно-адміністративного апарату.

Взаємодія політичних інститутів в Україні після президентських виборів 1999 р. визначалася боротьбою за повноваження між гілками влади, головні політичні актори часто вдавалися до нелегітимних методів отримання влади. Інституційна структура повноважень залежала від конкретної політичної ситуації, якій передували вибори. Серед трьох найважливіших типів політики: співіснування, реформ та сталого розвитку – домінуючою для українських реалій 1999–2004 рр. залишилася політика реформ.

Спроби реформувати виконавчу владу упродовж 1999–2004 рр. особливих трансформаційних змін не принесли, система державної влади залишалася неефективною і не здатною подолати негативні тенденції у країні. Вона не відповідала ані рівню завдань, які стояли перед державою, ані сучасним управлінським стандартам. Дублювання споріднених функцій різними органами ускладнювали систему виконавчої влади. Крім того, зростала чисельність апарату управління та обсяги бюджетного фінансування на його утримання. Про низьку ефективність

виконавчої влади свідчили соціальні індикатори, насамперед – рівень безробіття і реальних доходів населення. Управління державною власністю також здійснювалося неефективно, внаслідок чого величезний виробничий потенціал фактично не працював на державу.

З 2000 р. відбуваються події, які значно посилили позиції Президента Л. Кучми й обмежили повноваження парламенту (проведення всеукраїнського референдуму у квітні 2000 р.). Сформувалася нова структура парламенту та встановилися нові стосунки між Президентом та парламентом. Пріоритети подальших перетворень в Україні на наступні п'ять років знайшли своє відображення у Посланні Президента України до Верховної Ради (лютий 2000 р.) «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 рр.». Основним завданням України Президент визначив реалізацію політики економічного зростання. Було поставлено за мету забезпечити зростання у 1,3–1,4 раза реальних доходів населення, продуктивну зайнятість та створення 1 млн нових робочих місць, поступово підвищити мінімальний рівень трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму.

Широкі повноваження Президента у сфері законодавчої діяльності були важливою формою його участі у механізмі формування української державності. До повноважень глави держави у цій сфері належало право законодавчої ініціативи, право вето, повноваження щодо підписання та оприлюднення законів, а також право призначати всеукраїнський референдум. Глава Української держави мав ефективні важелі впливу на перебіг та результати законодавчого процесу на всіх його стадіях. Значний обсяг повноважень Президента у цій сфері об'єктивно змушував Верховну Раду України так чи інакше узгоджувати свої рішення з позицією глави держави, з його баченням шляхів розвитку суспільства і держави, що, у свою чергу, мав сприяти забезпеченню злагодженого функціонування всього державного механізму, стабільності суспільства і державної влади. Втручання глави держави у законодавчий процес неодноразово стримувало Верховну Раду України і, відповідно, оберігало народ України від поспішних і зайве емоційних парламентських рішень. Право глави держави визначати подані ним законопроекти як невідкладні доволі часто використовувалося ним для коригування діяльності парламенту, для спрямування його на вирішення найбільш актуальних питань суспільно-політичного розвитку, на поглиблення соціально-економічних реформ. Президент виступав як остання інстанція державного контролю за «якістю» прийнятих парламентом законів, адже саме його підпис знахо-

дився під офіційним текстом закону. Тому тягар відповідальності за всі здобутки і прорахунки у законодавчій сфері також порівну розподілилися між Президентом і Верховною Радою України як паритетними учасниками законодавчого процесу.

Рівень керівництва залишився однією з найслабших ланок у функціонуванні органів державної влади, тому було запропоновано розмежування політичних та адміністративних посад у системі органів державної влади. В умовах, коли криза управління викликала та посилювала політичну та економічну кризи, підвищення рівня та надання більшої самостійності (а також персональної відповідальності) керівникам органів виконавчої влади можливо було лише шляхом реформування органів державної влади та усвідомлення вищим керівництвом необхідності самостійних рішучих дій. Одне з основних завдань реформування системи органів виконавчої влади полягало у забезпеченні конституційного статусу Кабінету Міністрів України як вищого органу у системі органів виконавчої влади шляхом конституційної реформи та внесення змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Запропоновано було надання посад міністра та його заступників статусу політичних посад, на які не поширювалася дія закону про державну службу; утворення інституту державних секретарів як складової частини вищих адміністративних посад; визначення завдань, повноважень та кількості центральних органів виконавчої влади тощо.

Проблема відсутності чіткої, цілісної і внутрішньо збалансованої системи планування роботи органів виконавчої влади та уряду включала у себе наявність великої кількості програмних документів і планів (Програма діяльності Кабінету Міністрів України, Державна програма економічного і соціального розвитку України, понад триста державних цільових програм, план законопроектної роботи, План роботи Кабінету Міністрів України та інші), які не завжди були узгоджені між собою, разом з нетривалим періодом діяльності кожного українського уряду суттєво звужували можливості як громадян України, так і іноземних партнерів, не давали можливості зрозуміти та спрогнозувати стратегію і перспективу розвитку країни у найближчому майбутньому.

У системі прийняття рішень застосовувалася схема ініціювання розроблення окремих проектів нормативно-правових актів за дорученням Кабінету Міністрів України, тобто за схемою «зверху-вниз». Причиною цього були успадковані від минулого традиції та стереотипи, недостатня інституційна спроможність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, усталена практика перекладення ними відповідальності

за прийняття рішень на колегіальний орган (Кабінет Міністрів України). Застосування такої схеми породило низку інших проблем, пов'язаних з дублюванням функцій, неузгодженістю програмних документів, труднощами в організації планування діяльності уряду і міністерств, координації їх роботи.

Упродовж років незалежності у масовій свідомості населення України укорінилося переконання про глибоку байдужість і пасивність української громадськості стосовно сфери державного управління. Натомість події, пов'язані з президентською кампанією 2004 р., спростували цю тенденцію. Рівень відчуження влади від населення, який домінував упродовж останніх років у відносинах держава-населення, під час виборчої президентської кампанії набув загострених форм.

Саме події осені 2004 р. стали складовою на шляху пошуку оптимальної моделі взаємовідносин держави та суспільства. Найбільш суттєвих змін зазнала соціокультурна площина взаємодії влади та громадянського суспільства. Ймовірно, можна погодитися з тим, що «феномен «біло-голубого Майдану», організованого холдингами на підтримку своїх політико-владних намагань, з часом стало напівчітким самоусвідомленням неструктурованої власної сили та власної громадянської («політичної») ваги широких мас напівпролетаріату (переважно Сходу та Півдня України). Ефект «біло-голубого Майдану» зародив почуття «політичного» взаємообов'язку між «економ-феодалами» та «покріпаченими» ними масами» [47, с.47]. Натомість «феномен «помаранчевого Майдану» став самоусвідомленням права на громадянськість середнього класу та матеріально збіднілої інтелігенції»[47, с.47].

Характерною рисою представників нового складу правлячої еліти став небагато високий відсоток наданого їй «кредиту довіри» з часів проголошення незалежності. Відповідно до результату дослідження Центру О. Разумкова рівень підтримки нового Президента і уряду у першому кварталі 2005 р. порівняно з березнем 2004 р. зріс у шість разів, а щодо діяльності Верховної Ради України – майже у сім.

Першочерговим завданням новообраного Президента України було: «суттєво змінити систему управління державою». Необхідно було негайно скасувати політреформу 2004 р. Взаємодія Верховної Ради України з новообраними Президентом та новопризначеним урядом з самого початку виявилася надто складною і проблемною, адже у парламенті переважали політичні суперники президентської команди. Ускладнювало ситуацію ще й те, що у команді Президента не було єдності щодо стратегічного плану розвитку держави. Це з самого початку заклало під-

стави для взаємної системної недовіри до представників різних гілок влади. Розпочалися процеси, які блокували зміни і, насамперед, політичну реформу, яку пропонувала президентська команда. Так, Президент України здійснив реформування Адміністрації Президента, утворивши 24 січня 2005 р. Секретаріат Президента України на чолі з державним секретарем О. Зінченком [48]. У парламенті у той же день було затверджено Прем'єр-міністра та підписано укази про призначення членів Кабінету Міністрів України. Процедура затвердження Прем'єр-міністра й усього складу Кабінету Міністрів відбулася за Конституцією України 1996 р. Тим самим у модель виконавчої влади були закладені певні суперечності, які характеризувалися дуалізмом становища уряду у системі органів виконавчої влади. Процес формування уряду Ю. Тимошенко засвідчив залежність Прем'єра та Кабінету Міністрів від Президента. Дуалістичний характер формування та функціонування уряду впливав на дієздатність Прем'єра, який був обмежений, з одного боку, Президентом, а з іншого – змушений був апелювати до Верховної Ради України. Зазначимо, що усі посади у новому уряді отримали представники «помаранчевої коаліції», яка не мала більшості у парламенті. І, логічно, доцільним було б формування уряду національної єдності. Цього зроблено не було.

Верховна Рада України болісно реагувала на спроби Президента В. Ющенка посилити свої повноваження за допомогою двох потужних центрів політичного впливу: новоствореного Секретаріату Президента і Ради національної безпеки і оборони. Зокрема, парламент блокував формування повного складу Конституційного Суду України, намагаючись не допустити перегляду політичної реформи. Однак значно більші суперечності все ж були у парламентарів не з Президентом, а з урядом та Прем'єр-міністром. Досить часто створювалися конфліктні ситуації.

Зростало протистояння Президента і Прем'єр-міністра. Президент дистанціювався від дій контрольованих ним органів. Президентське оточення безперервно ініціювало спроби ревізувати політичну реформу. Водночас Президент постійно наголошував, що, незважаючи на її очевидну недосконалість, він залишається прихильником конституційних змін. Натомість, Верховна Рада України намагалася створити свій центр політичної влади.

З осені 2005 р. спостерігається досить стрімке розчарування громадян у новій владі, яке проявилось у падінні рівня підтримки дій як її лідерів, так і владних інституцій загалом. У жовтні 2005 р. рівень підтримки діяльності Верховної Ради України, порівняно з вереснем, знизився і вперше з початку

2005 р. діяльність парламенту не підтримала понад половина опитаних [49, с.13.]. Більшість громадян вважали, що влада або зовсім не втілювала у життя гасла, проголошені під час «помаранчевої революції», або навіть діяла всупереч цим гаслам. У листопаді 2006 р. цю думку поділяли 58,1% опитаних (37,5% – висловили впевненість у тому, що влада зовсім не втілювала у життя згадані гасла; 20,6% – вважали, що вона діяла всупереч їм) [50, с.43].

З 1 січня 2006 р. набув чинності Закон № 2222 – IV «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. Зміни, закріплені законом, суттєво позначилися на функціях Президента України, Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України. Суть змін полягала у передачі підпорядкування Кабінету Міністрів України від Президента до Верховної Ради України. Примітною ознакою діяльності владного трикутника: Президент – парламент – уряд в умовах конституційних змін стало суттєве посилення впливу парламенту на діяльність уряду. Водночас загострилося протистояння парламенту й уряду, з одного боку, та Президента і його оточення – з іншого. Це протистояння швидше нагадувало боротьбу за перерозподіл владних повноважень, а не боротьбу за вдосконалення конституційної реформи [51, с.62]. Перехід до парламентсько-президентської системи правління та парламентські вибори 2006 р. сприяли пошуку нових стратегій інституціоналізації демократичних процедур, узгодженню інтересів політичних акторів та шляхів створення загального концепту їх консолідації, апробації на практиці нових конституційних реформ. Протиріччя та конфлікти процесу імплементації політичної реформи позначилися, у першу чергу, на діяльності у владному трикутнику: Президент – Парламент – Уряд, актуалізували питання вдосконалення політичної системи України.

Зміни до Конституції України, ухвалені Верховною Радою 8 грудня 2004 р., не забезпечили рівновагу повноважень у трикутнику Президент – парламент – уряд. Конституційні зміни небезпечно порушували баланс владних повноважень, що склався після внесення змін до Конституції. Головною причиною конфліктних взаємин між Президентом України, коаліцією депутатських фракцій та урядом була недостатня урегульованість і деталізація у Конституції питань розподілу повноважень і процедур взаємодії між гілками й інститутами влади. Ініціатива продовження конституційної реформи повинна була належати, насамперед, Президенту й Верховній Раді України. До конституційної реформи необхідно було залучити якомога ширше коло учасників політичного процесу. У процесі

ухвалення змін до Конституції були допущені порушення, що стало підставою для визнання її нелегітимною.

Після завершення президентської виборчої кампанії 2010 р. та зміни влади з політичного порядку денного не зникла проблема здійснення реформ. У лексикон політиків знову увійшов термін «модернізація країни» у його сучасному, комплексному значенні. Нова команда перебувала у процесі пошуку стратегії реформ. Вона приділяла значну увагу формуванню програмної основи своєї діяльності. Її програмні цілі, завдання та засоби їх реалізації були визначені, зокрема, у Законі «Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 р.», Посланні Президента України В. Януковича до українського народу від 3 червня 2010 р. [52], Програмі економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [53]. Програма економічних реформ була презентована Президентом і затверджена урядом у червні 2010 р. Однак лише через півроку, 15 грудня 2010 р., Кабінет Міністрів України видав Розпорядження «Про проведення публічного громадського обговорення системних соціально-економічних реформ» (№2311). Підготовка та затвердження Програми економічних реформ витіснила зі сфери реалізації передвиборчу програму Президента України «Україна для людей». Адже саме ця програма була публічним документом, який містив політичні зобов'язання Президента перед виборцями і за виконання якого глава держави несе політичну відповідальність.

Одним із головних здобутків нової владної команди можна вважати ініціювання реформ, порушення питання про необхідність модернізації країни. Водночас, суттєвим прорахунком є спосіб, яким ці реформи здійснюються, його непрозорість, двоїстість і непослідовність. Упродовж 2010 р. парламентська більшість змогла «протягти» й ухвалити суперечливий за змістом Податковий кодекс, який викликав протести підприємців і «податковий майдан». Адміністративна реформа звелася до заходів з оптимізації кадрового потенціалу інститутів влади, арифметичною дією з перестановки складових. Причому ця оптимізація відбувалася за відсутності відповідного нормативного документа, а тому подальші її напрями та заходи залишалися незрозумілими.

Нова владна команда виявилася нездатною ефективно використати кредит суспільної довіри для здійснення протягом року реформ, які б продемонстрували хоча б ознаки покращення ситуації у ближчому майбутньому. Нова влада стрімко втрачає суспільну підтримку, що, крім іншого, дедалі більшою мірою

ускладнюватиме здійснення задекларованих реформаторських кроків.

Серйозним недоліком реформаційних процесів у сучасній Україні варто вважати відсутність інформаційно-роз'яснювального супроводу реформ. Суспільству та окремим соціальним групам, особливо тим, які стають об'єктами дії реформ, необхідно пояснювати, для чого здійснюються реформи. Відчутними є проблеми з інституційним ланцюжком реформ – реформи розробляють у Адміністрації Президента, реалізують через Кабінет Міністрів України і систему виконавчої влади. Закономірно, що виникають прорахунки на «стиках» ланцюжка. Разом з тим, залишається і традиційна проблема – реформи мають впроваджувати достатньо консервативні чиновники, які не зовсім зацікавлені у змінах.

Назріла конституційна реформа, яка повинна бути повною та всеохоплюючою, адже тотального реформування потребувала уся політична система України. Цей процес повинен здійснюватися за участі експертного середовища і бути абсолютно прозорим, відкритим для громадянського суспільства. У демократичній країні радикальні реформи не можуть проводитися поспіхом та кулуарно, потай від суспільства. Новий Податковий кодекс серйозно підірвав сектор малого та середнього бізнесу, негативно вплинув на рівень працевлаштування та гарантії особистої безпеки підприємців. Зусиллями владної вертикалі, помноженими на тенденційно виписане виборче законодавство, деморалізовано опозицію, що, у свою чергу, негативно вплинуло на активність громадського діалогу та захист прав людини. Сучасний уряд неспроможний налагодити діалог з власним народом та діяти в його інтересах. Натомість влада змарнувала мільярди на реалізацію мегапроектів на зразок Євро-2012, користь яких для держави та громадян видається вельми сумнівною.

Проаналізувавши реформаційні процеси в Україні крізь призму взаємодії держави і суспільства упродовж двадцятиріччя незалежності, є усі підстави констатувати, що науково обґрунтованої, цілеспрямованої, послідовної політики реформ у державі взагалі не існувало. Відсутньою упродовж досліджуваного періоду була й державна структурна політика. Катастрофічне поглиблення структурних диспропорцій, яке триває двадцять років, є значною мірою відображенням цієї досить простої істини.

Характерними недоліками реформаційних процесів варто визнати:

- нерішучість і стихійність у проведенні реформ;

- повільне реформування правової бази, недієвість прийнятих законів;
- протистояння між гілками влади і недієздатність усіх урядів України;
- наявність величезного бюрократичного, командно-адміністративного апарату;
- структура державного апарату незалежної України практично не змінилася з радянських часів. Модернізація так і не відбулася, оскільки зменшення бюрократії перекрило б чиновникам канали корупційних прибутків;
- перехід до ринкової економіки вплинув на зміну соціальної структури суспільства: відбулося розшарування населення, змінилася загальна шкала суспільних цінностей.
- кардинальні зміни в організацію та роботу системи освіти упродовж двадцятиріччя державності вносилися без жодного громадського та експертного обговорення.

Перший період реформаційних процесів в Україні (1991–1999 рр.) – це був період реформування владних радянських структур шляхом конституційних поправок. Створення політичних інститутів незалежної держави та вибір стратегії відзначився недоліками у здійсненні реформ, їх недостатньою ефективністю. Це можна пояснити значним загостренням протистоянь між виконавчою та законодавчою гілками влади. Недостатнім чином були законодавчо захищені відносини власності. Не вдалося сформувати дієздатну систему державного управління ринковими перетвореннями, докорінно змінити стиль, методи та традиції, успадковані від адміністративної системи.

Спроби реформувати виконавчу владу упродовж 1999–2004 рр. особливих трансформаційних змін не принесли, система державної влади залишалася неефективною і не здатною подолати негативні тенденції у країні. Вона не відповідала ані рівню завдань, які стояли перед державою, ані сучасним управлінським стандартам. Дублювання споріднених функцій різними органами ускладнювали систему виконавчої влади. Крім того, зростала чисельність апарату управління та обсяги бюджетного фінансування на його утримання. Про низьку ефективність виконавчої влади свідчать соціальні індикатори, насамперед – рівень безробіття і реальних доходів населення. Управління державною власністю також здійснювалося неефективно, внаслідок чого величезний виробничий потенціал фактично не працював на державу.

Без модернізації політичної системи, суттєвим елементом якої було підвищення ефективності інститутів влади, без

усвідомлення правлячою елітою своєї відповідальності та сприйняття як імперативу саме національних, а не корпоративних чи особистих інтересів, без проведення глибоких та ефективних реформ, які б забезпечили відчутні результати для всього суспільства, неможливо було розв'язати проблеми упродовж третього періоду 2004–2010 рр., які через відсутність усього цього призвели до рецидивів політичної кризи та перетворення її на системну кризу держави та суспільства.

Трансформація політичної системи періоду 2004–2010 рр. у новий політичний режим відбувалася завдяки інституційному переокроюванню політичного режиму та «статусному» перевороту в елітах. Починаючи з 2010 р. розпочався так званий період реформ, наслідком яких було падіння рівня добробуту населення і неспроможність влади забезпечити базові соціальні та економічні потреби громадян. Задекларована владою п'ятирічка реформ може стати п'ятирічкою соціальної та політичної нестабільності. Перед елітами стоїть завдання утримати ситуацію під контролем, провести реформи згори й не допустити революції знизу. Замість проектування керованої демократії, що несе у собі потенціал нестабільності, необхідна керована реформація, лібералізація згори. Інакше ситуація може вийти з-під контролю, а новий Майдан уже не буде мирним, терпимим до влади та еліт. Він буде радикальним і нищівним для панівних еліт [54].

Таким чином, здійснювані упродовж двадцяти років незалежності реформи в Україні не мали системного характеру, були поверховими і швидше мали характер «косметичних змін» чи «латок», а не були послідовними і системними. Кожний Президент України, кожний новий уряд чи парламент зазвичай розпочинали свою діяльність з широкої програми реформ. Однак жоден з них не довів їх до кінця. Найбільш полярною і необхідною упродовж усіх років незалежності була і залишається конституційна реформа.

Упродовж двадцяти років влада намагалася розв'язати й питання, пов'язані із гарантуванням національної безпеки України. *Національна безпека* – це захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави у різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз, що гарантує стабільний і поступальний розвиток країни [55, с.45]. Національна безпека вельми складна багаторівнева функціональна система, у якій здійснюється постійна взаємодія й протиборство між внутрішніми і зовнішніми загрозами й життєво важливими інтересами особи, суспільства та держави. Найважливішим критерієм

національної безпеки є дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, групи, суспільства та держави і особливо їх взаємна відповідальність щодо гарантування безпеки. Проблема формування та своєчасного оновлення концептуальних і нормативно-правових засад національної безпеки належить до найгостріших проблем сфери державного будівництва України.

У Конституції України (1996 р.) [56], окрім фундаментальних питань екологічної безпеки (ст. 16, 92), економічної та інформаційної безпеки, державної безпеки (ст. 17), інтересів національної безпеки (ст. 32, 34, 36, 39), гарантування національної безпеки (ст. 44), основ національної безпеки (ст. 92), національної безпеки, сфери національної безпеки, небезпек (ст. 106), особистої безпеки (ст. 126), громадської безпеки (ст. 138), було передбачено створення і функціонування координаційного органу з питань національної безпеки і оборони при Президентові України – Ради національної безпеки і оборони України (ст. 107). Конституція у загальній формі закріплювала мету, функції, компетенцію, принципи взаємодії державних і недержавних суб'єктів гарантування національної безпеки України і констатувала (як перед тим зазначалося у воєнній доктрині 1993 р.), що Збройні сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності. Одним із найбільш дискусійних положень Конституції залишається питання щодо неможливості розташування іноземних військових баз на території України: угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту від 9 червня 1995 р. базувалася на перехідних положеннях Конституції, де не було зазначено про неможливість перебування іноземних військових баз на території України. Нові ж «харківські угоди» (2011 р.) мали б базуватися на Конституції України 1996 р., але була запропонована інша форма укладання угод – пролонгації попередньої угоди.

Формулювання ст. 17 Конституції дозволяють говорити про наявність у ній значних суперечностей. Зокрема, йдеться про потрібне покладання функцій захисту суверенітету й територіальної цілісності на державу, український народ і Збройні сили, що є насправді певною недоречністю з погляду формальної логіки [57, с.33]. Друга частина статті штучно обмежує коло суб'єктів забезпечення оборони України лише Збройними силами, тоді як у вирішенні цих завдань активну участь у межах своєї компетенції беруть Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні і місцеві органи влади, не говорячи вже

про СБУ, розвідувальні органи, МВС та ін. Припис частини 3 ст. 17 використовує застаріле поняття «державна безпека», яке загалом дублює поняття «національна безпека». Використання терміна «державна безпека», як відомо, має корені у радянських часах і частково пов'язане з багатозначністю терміна *national* в англійській мові, де воно означає як націю, так і державу. Цей же припис ст. 17 Конституції України унеможливорює демілітаризацію спеціальних служб, насамперед розвідувальних органів, покладаючи гарантування державної безпеки виключно на військові формування і правоохоронні органи. Припис частини 4 цієї статті, забороняючи використання Збройних сил й інших військових формувань для обмеження прав і свобод громадян, де-факто заперечує існування Внутрішніх військ МВС України, суттєвим чином ускладнює функціонування розвідувальних органів і певним чином СБУ, а також повністю позбавляє Збройні сили так званих внутрішніх функцій, що за нинішнього рівня загроз і викликів національній безпеці та розвитку суспільства є, у кращому разі, дуже суперечливим рішенням. Наявні й деякі інші проблемні моменти.

Конституційні приписи розвинула Концепція (основи державної політики) національної безпеки (1997 р.) [58], яка визначила суб'єктів політики національної безпеки, національні інтереси, основні загрози тощо. У документі вперше було дано визначення системи гарантування національної безпеки як організованої державою сукупності суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України. На жаль, у подальших документах це визначення не знайшло свого розвитку.

Концепція відкривала шлях до удосконалення і відпрацювання законів щодо регулювання суспільних відносин у конкретних сферах життєдіяльності, таким чином у принципі закладалися основи для відпрацювання уніфікованого підходу до правового гарантування як окремих елементів національної безпеки, так і в цілому.

У лютому 2003 р. Верховною Радою України було прийнято проект Закону України «Про внесення змін до Концепції (основ державної політики) національної безпеки України». Як сам підхід до побудови, так і архітектура Концепції національної безпеки залишилися незмінними. Були внесені лише незначні корективи щодо змісту окремих положень, зокрема були уточнені суб'єкти гарантування національної безпеки (український народ, Президент України, Верховна Рада України, Рада

національної безпеки і оборони України тощо) і виокремлено пріоритетні національні інтереси України. Зокрема, Концепцію було доповнено положеннями про «забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, невтручання інших держав у внутрішні справи України», «додержання конституційних прав і свобод громадян у сфері отримання інформації та користування нею», «захист особи, суспільства і держави від тероризму, в тому числі міжнародного, та інших загроз» тощо; виокремлено ще одну сферу національної безпеки – прикордонну сферу; розділ V проекту Концепції було доповнено окремим підрозділом, який передбачав запровадження державного моніторингу національної безпеки.

19 червня 2003 р. був прийнятий Закон України «Про основи національної безпеки України», який за своєю структурою та змістом був майже ідентичним Концепції. Саме цим була створена серйозна небезпека: або «оновлена» Концепція мала б пристосовуватися під уже існуючу законодавчу базу з різних питань національної безпеки, що з методологічної точки зору є абсолютно недоречним, або, прийнявши насправді оновлену Концепцію, яка відображала сучасні реалії та прагнення українського народу, законодавець мав би здійснити копітку роботи з приведення чинного законодавства, у т. ч. вищезгаданого закону у сфері національної безпеки, у відповідність до прийнятої Концепції. Було змінено принципи гарантування національної безпеки. У законі випав один із важливих принципів, що закріплювався у Концепції – додержання балансу інтересів особи, суспільства і держави, їх взаємна відповідальність (з одного боку, це декларативний принцип зі складною системою його забезпечення, з іншого – це головний принцип демократичної держави), і з'явився новий – використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки (оскільки у сучасному світі не можливо вирішувати проблеми національної безпеки без урахування інтересів інших держав й без плідного безпекового діалогу у рамках організацій міжнародної колективної безпеки).

Відсутність виваженої нормативно-правової бази для гарантування національної безпеки призвела до неадекватного і нерівневого нормативно-правового гарантування окремих складових національної безпеки. Відсутність чітких критеріїв щодо віднесення тих чи інших безпекогенних чинників чи то до викликів, чи то до загроз, чи то до небезпек не дозволяє сформувати «пояс національної безпеки» і визначити загальний рівень національної безпеки, зниження якого слугуватиме інди-

катором до підвищення активності системи гарантування національної безпеки. Серйозний недолік – відсутність чітких критеріїв щодо віднесення тих чи інших інтересів до національних. Це створило ситуацію, за якої інтереси правлячої верхівки інколи стали перетворюватися в інтереси усієї нації. І хоча у Законі «Про основи національної безпеки України» і визначено поняття національних інтересів, суттєво це навряд чи вплине на загальну картину, тому що механізм їх забезпечення залишився ідентичним тому, який містився у Концепції. Інший суттєвий момент – відсутність у більшості законів України у сфері національної безпеки механізму їх реалізації, контролю за виконанням і передбаченої персональної відповідальності за невиконання, гарантії захисту тих, на кого поширюється дія цих законів. Потребує подальшого розроблення питання співвідношення державної і комерційної таємниці, рівень їх гарантії і вплив на національну безпеку. (Це питання набуває все більшої ваги, коли під прикриттям «комерційної таємниці» банківські та інші установи здійснюють відмивання брудних грошей, що завдає суттєвої шкоди державі.)

У 2007 р. Указом Президента була затверджена «Стратегія національної безпеки України» [59]. Стратегія розкрила принципи забезпечення національної єдності та захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, визначила стратегічні цілі, пріоритети та завдання державної політики національної безпеки, а також механізми її реалізації тощо. Але у документі, як і в усіх основоположних документах, ідеться тільки про «життєво важливі національні інтереси», й при цьому навіть не пояснюється, – чому вони є саме «життєво важливими»? І чи можуть бути будь-які інші національні інтереси, нехай навіть і не «життєво важливі»?

Ретельний аналіз офіційних українських законодавчих документів дає змогу дійти висновку, що національні інтереси України у них викладено багатослівно, однак не конкретно: переважна більшість з них може бути національними інтересами будь-якої іншої країни (тобто вони є універсальними). Безперечним недоліком Стратегії є невизначеність терміну її дії і реалізації, не врахування того, що Україна перебуває у швидкозмінному середовищі, де виклики й пріоритети, які нещодавно були актуальними, вже недоречні сьогодні (особливо з врахуванням впливу економічної і політичної ситуація). За таких умов розмитість цілей і пріоритетів – недолік державної політики національної безпеки, яка потребує уточнення і роз-

ширення. Нова Стратегія національної безпеки має розв'язати два ключові завдання: правдиво проаналізувати ситуацію безпекового довкілля (включно з аналізом глобальних тенденцій, ризиків та загроз, окресливши місце і роль України у сфері безпеки) і виписати конкретні цілі, принципи розподілу ресурсів і механізми реалізації завдань.

3 червня 2010 р. був ухвалений Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [60], ст. 11 якого передбачає дотримання Україною політики позаблоковості, «що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес». Утім, конкретних механізмів гарантування національної безпеки при позаблоковому статусі не було запропоновано.

Аналіз нормативно-правової бази гарантування національної безпеки України дозволяє твердити про: *по-перше*, декларативність положень про необхідність гарантування національної безпеки без розробки чіткого механізму реалізації цих положень; *по-друге*, про невизначеність конкретних напрямів та механізмів захисту об'єктів гарантування національної безпеки – особи, суспільства, держави; *по-третє*, невизначеність корінних національних інтересів, як і механізмів їх реалізації у сучасних геополітичних реаліях; *по-четверте*, невиписаність ієрархії національних інтересів; *по-п'яте*, відсутність інформаційно-аналітичного забезпечення (моніторинг, реалізація, супроводження, налагодження зворотного зв'язку, ідентифікація бажаного і реального результату) самої законотворчої діяльності у галузі нацбезпеки. Отже, необхідно: ґрунтовно проаналізувати зміни у середовищі безпеки (з виокремленням рівнів і джерел загроз; змістити акценти зовнішньої політики на економізацію зовнішніх зносин, збалансоване і прагматичне міжнародне співробітництво; розкрити і адаптувати потенціал позаблокової політики України; здійснити на основі існуючої нормативної бази розподіл функцій між уповноваженими державними органами у справі гарантування національної безпеки.

Проблеми системи гарантування національної безпеки. У 2004 р. відбувалися політичні дискусії щодо конституційної реформи, й у т. ч. – стосовно розподілу повноважень між Президентом, урядом і парламентом. Протиставлення президентської та парламентської форм правління перетворювалося на додатковий чинник нестабільності суспільно-політичної та економічної ситуації

у державі, поглиблення регіональних політичних суперечностей, протистоянь тощо. Очевидно, що результатом внесення змін до Конституції у 2004 р. став дисбаланс повноважень і відповідальності державних органів, що призвело до суттєвих проблем у системі гарантування національної безпеки України [61, с. 112].

Головна ціль системи гарантування національної безпеки – створення й підтримка необхідного рівня захищеності життєво важливих інтересів усіх об'єктів безпеки. Ця ціль досягається за рахунок вирішення низки завдань і, зокрема, своєчасним прогнозуванням та виявленням зовнішніх і внутрішніх загроз напбезпеці України. На тлі зростання нестабільності у світі постають нові виклики міжнародній безпеці – у сировинній, енергетичній, фінансовій, інформаційній, екологічній сферах. Асиметричні загрози: поширення зброї масового знищення, міжнародний тероризм, транс-кордонна організована злочинність, нелегальна міграція, піратство, ескалація міждержавних і громадянських конфліктів – стають дедалі інтенсивнішими, охоплюють щораз нові регіони і країни. Зростають регіональні загрози міжнародній безпеці, які за своїми негативними наслідками можуть мати потенціал глобального впливу. Постала небезпечна тенденція перегляду національних кордонів в обхід міжнародного права. Використання сили і погрози силою повернулися до практики міжнародних відносин, у тому числі й в Європі. Різновекторні геополітичні впливи на Україну в умовах неефективності гарантій її безпеки, наявності біля кордонів «заморожених» конфліктів, а також критичної зовнішньої залежності національної економіки обумовлюють вразливість України, послаблюють її роль на міжнародній арені та виштовхують на периферію світової політики, у «сіру зону безпеки». Безпекове середовище України, зберігаючи гостроту й конфліктність, може втратити пріоритетність для країн Заходу у контексті першочерговості вирішення своїх проблем. У цьому середовищі наявна й низка специфічних викликів для України. На нашу думку, серед них можна виділити такі основні виклики. Міжнародна правова система підтримки загальноєвропейської та світової безпеки перебуває у стадії руйнування. У час, коли засади нової системи ще не визначені, простежуються спроби демонтувати основи наявної. Зокрема, Росія ініціює питання про створення нової системи безпеки шляхом перегляду основоположних рішень ОБСЄ і ревізії договорів у сфері контролю над озброєнням, повноправною учасницею яких є Україна.

Утім, сьогодні більш нагальними залишаються внутрішні виклики національній безпеці (консервація неефективної пост-радянської суспільної системи; викривлення демократичних процедур, що штучно стримувало процеси кадрового оновлення державних органів, зумовлювало слабкість, а подекуди і неспромож-

ність держави виконувати низку функцій, насамперед у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина; використання витратної економічної моделі, відсутність стимулів до інноваційних процесів і динамічного розвитку нових технологічних укладів, що спричинюють неконкурентоспроможність української економіки, унеможливають кардинальне підвищення рівня та якості життя населення, провокують посилення соціальної напруги, поширення протестних настроїв; корупція; відсутність стратегії розвитку наукового потенціалу; соціально-демографічна криза; зростання екологічних та техногенних викликів і загроз, що є для України однією із ключових проблем тощо). До суттєвих недоліків у системі гарантування національної безпеки України можна віднести: відсутність системного підходу до розв'язання складних і взаємопов'язаних проблем безпеки, координації її складових, що призводить до неефективного використання і так бідних ресурсів; невідпрацьованість належним чином механізмів підготовки й прийняття рішень у сфері національної безпеки, недостатній контроль та перевірка виконання таких рішень; послаблення ролі РНБО України в контексті забезпечення міжвідомчої взаємодії; громіздкість і розгалуженість органів державного управління, дублювання їх функцій; невідповідність рівня координації заходів із гарантування безпеки на місцевому, регіональному та державному рівнях; недосконалість парламентського та цивільного контролю над Збройними силами. За таких умов важливим є зміцнення власних оборонних можливостей (зокрема, шляхом створення неядерних стратегічних сил стримування); посилення зовнішніх гарантій для України, які надані «де-юре» ядерними країнами у зв'язку з приєднанням до ДНЯЗ і зафіксовані у Будапештському меморандумі 1994 р.); підсилення рівня співробітництва з ЄС у рамках Європейської політики безпеки і оборони (у т. ч. участь України в миротворчих місіях, зокрема на Балканах, у Європейській політиці з протидії актуальним загрозам – тероризм, бізнес-злочинність, енергетика, кібер-загрози і т. ін.); поглиблення співпраці з Радою Європи у рамках роботи Групи Помпіду (група співробітництва у боротьбі проти зловживання і незаконного транспортування наркотиків) і GRECO (група держав з протидії корупції РЄ); розвиток діалогу з Російською Федерацією з усіх актуальних проблем двосторонніх відносин, одним із механізмів якого може стати використання відповідних положень Великого договору 1997 р. Крім того, неефективність, а подекуди і відверта неспроможність державних інститутів вимагають від громадянського суспільства посилити свій вплив на організацію процесу нацбезпеки, адже національна безпека гарантується не лише Збройними силами, а й усіма наявними у країні засобами – політичними, економічними, правовими, військовими, організаційними і ресурсними.

Виходячи з можливостей невоєнних засобів гарантування національної безпеки України, слід чітко сформулювати їхню мету та завдання у «Стратегії національної безпеки України» та «Воєнній доктрині». Важливо не тільки дати розгорнений виклад завдань невоєнних засобів, але й конкретизувати можливість їх використання у поєднанні з воєнними засобами.

У табл. 1 наведено класифікацію основних невоєнних засобів за функціями та суб'єкти, які відповідальні за їх застосування [62, с. 53].

Таблиця 1

**Невоєнні засоби, функції та суб'єкти,
що відповідальні за їх застосування**

	Невоєнні засоби	Функції	Суб'єкти, що відповідають за застосування невоєнних засобів
1.	Політико-дипломатичні	Формування сприятливої ВПО, зміцнення міжнародного становища країни	Президент, уряд, парламент, РНБО, Міністерство закордонних справ та інші зовнішньополітичні відомства
2.	Правові (міжнародні і внутрідержавні)	Зміцнення законодавчих основ миру і безпеки, правових бар'єрів для розв'язування війн і конфліктів	Парламент, Президент, РНБО, Міністерство закордонних справ, Міністерство юстиції, Міністерство оборони
3.	Економічні	Розвиток економічних, торговельно-фінансових, науково-технічних відносин, що зміцнюють оборону країни	Міністерство економіки, Міністерство фінансів, Міністерство торгівлі та інші відомства, що відповідають за розвиток основних галузей економіки
4.	Фінансові	Формування єдиної державної політики у сфері грошового обігу, кредиту, валютного регулювання, створення та зміцнення національної грошової системи	Національний банк, Міністерство фінансів, банки

Продовження таблиці 1

5.	Енергетичні	Формування незалежної енергетичної політики, диверсифікація постачання енергоносіїв, використання енергозберігаючих технологій та використання транзитних можливостей	Кабінет Міністрів, Президент, приватні енергетичні компанії
6.	Ідеологічні (культурні, релігійні)	Утвердження поглядів, ідей і відчуттів, які зміцнюють мир і обороноздатність держави	Урядові органи (міністерства, відомства, комітети тощо) у справах науки, культури, освіти, релігій; органи держави, що здійснюють зовнішню політику
7.	Інформаційні (ЗМІ)	Формування сприятливої громадської думки: використання інформаційних ресурсів для оборони	Державні органи управління інформаційними системами; інформаційні системи відомств регіонів; ЗМІ
8.	Інформаційні (мережеві)	Захист державної системи управління від зовнішнього втручання та захист інформаційних ресурсів	РНБО, СБ, Міністерство транспорту та зв'язку, Міністерство енергетики, Міністерство оборони
9.	Гуманітарні	Подолання духовно-культурних антагонізмів, розвиток суспільних, міжособистісних зв'язків	Міністерство культури, Міністерство науки та освіти, Комітет у справах релігій, громадські організації
10.	Розвідувальні	Викриття агресивних намірів, таємних операцій, захист оборонних секретів	Розвідувальні органи держави
11.	Громадські (неурядові)	Формування необхідної громадської думки	РНБО, Міністерство науки та освіти, громадські організації

Невоєнні засоби застосовуються з метою запобігання зародженню конфлікту і спрямовані на зміцнення стратегічної стабільності, поліпшення взаємин з усіма державами, збільшення союзників, а також на нейтралізацію та усунення

можливих воєнних загроз, що можуть виникати від потенційних противників. Вони мають відкритий характер, викликають інтерес до співпраці, знімають підозрілість у проведенні політики іншими державами.

Засоби гарантування національної безпеки тісно переплетені із ресурсами. Сьогодні констатуємо обмеженість фінансових, матеріальних і інших ресурсів; неопрацьованість стратегії вирішення питань національної безпеки, які накопичилися, що актуалізує загрозу втрати територіальної цілісності та незалежності.

Як військові, так і невоєнні засоби мають бути спрямовані на припинення намірів ворожої сторони за допомогою військової сили вирішити протиріччя з Україною та її союзниками, переконливою демонстрацією готовності застосування наявних в її розпорядженні засобів. Така рішучість повинна змусити протилежну сторону відмовитися від розв'язування з Україною військового конфлікту через невідворотну відплату. Заходи, здійснювані державою, мають бути переконливими (перехід регулярних військ на штати воєнного часу; формування нових з'єднань і частин; перебазування і розосередження сил і засобів Державної прикордонної служби України; перебазування і розосередження сил і засобів флоту; часткове оперативне розгортання з'єднань і частин, що розташовані на значному віддаленні від районів оперативного призначення; вихід військ з пунктів постійної дислокації і розгортання військ прикриття уздовж державного кордону; перехід військ у вищі ступені бойової готовності; контроль за судноплавством; організація і збір розвідданих у прикордонних районах; нарощування складу чергових сил; проведення маневрів (навчань) у прикордонних районах).

Необхідно створити комплекс невоєнних засобів для реагування на виклики та загрози у кожній сфері національної безпеки. Реагуючи на внутрішні виклики та загрози, слід застосовувати тільки невоєнні засоби.

РОЗДІЛ V. Формування ідентичності українського суспільства: державна пасивність та її наслідки

Аналіз поведінки суспільних суб'єктів у трансформаційний період потребує першочерговим кроком встановлення їхньої ідентичності, яка у загальному вигляді розуміється як «зв'язок особистості зі спільністю, ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, укорінена в духовному світі особистості

система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільності» [63, с.55]. Ідентичність – не просто зачислення індивідом себе до групи, а й справжня належність до неї. Адже не тільки людина повинна вважати себе членом певної групи, а й сама група, а також третя сторона мають бути згодні з цим [64, с.76].

Трансформаційний процес в Україні лів на процес здобуття незалежності та державотворення. Здобуття незалежності було легітимізоване правом нації на самовизначення. Українська нація на момент самовизначення являла собою титульний український етнос, отже, була категорією етнічною. Утворення незалежної держави зі своїм громадянством відкрило шлях і можливості формування поліетнічної нації усіх громадян України. Тим самим найбільш актуальним питанням, що стосувалося ідентифікаційної сегментації в Україні, стало питання співвідношення між етнічними спільнотами.

В етнології виникнення етнічної ідентичності пояснюється в рамках або примордіальної, або конструктивістської парадигм. Примордіалізм виходить з розуміння етнічності як сталого явища, яке спирається на споконвічні соціокультурні характеристики. Відповідно, етнічна ідентичність вважається атрибутом індивідуума, незалежно від його волі. З позицій конструктивізму виникнення етнічної ідентичності є результатом креативної діяльності лідерів соціуму у тих або інших історичних ситуаціях [65, с.22–26].

Застосовуючи опозицію «примордіалізм-конструктивізм» до процесу виникнення націй, слід мати на увазі, що розмежування між цими концепціями є суто кабінетним. В реальному житті вони взаємно переплетені, з чого випливає, що конструювання націй (націобудівництво) полягає не лише у творенні нових, спільних для усього населення (це особливо важливо, якщо населення поліетнічне) ідентитетів, а й у використанні вже наявних.

Питання про те, якого типу має бути українська нація, обговорюється в межах наукового середовища. Як предмет наукового обговорення пропонуються, зокрема, такі типи націй, як культурний, територіальний та етноядерний. Висунення на обговорення саме цих типів супроводжується посиланням на думку англійського етнолога Е.Сміта, що найкращі шанси для створення як територіальної, так і політичної нації мають суспільства, згуртовані навколо панівної етнічної групи.

У ході дискусії науковцями було запропоновано низку рекомендацій щодо націотворення, які включали в себе, зокрема, запровадження злагоди й толерантності, захист національних інтересів, духовне піднесення і матеріальний добробут людини;

перетворення держави із самоцілі на інструмент самоутвердження нації; утвердження України як найвищої цінності громадян, як їхньої спільної батьківщини; забезпечення правової рівності громадян, їхньої духовної і культурної цілісності і самотності, культивування національної самоповаги з одночасною сприйнятливістю до прогресивних надбань інших націй; демократична співпраця громадян; позбавлення національної ідеї ідеологічної забарвленості; піднесення громадянських і соціальних цінностей до рівня загальнонаціональних [66, с.254–255].

Варіант етноядерного типу поліетнічної нації вимагає від державної етнонаціональної політики особливої уваги до ідентичності титульного етносу, відмови від ідеалізованої національної конструкції, у якій він є не центральною ланкою, а лише однією із багатьох. Тим більше, що, як уже відзначалося експертами, в Україні «політична нація поки що залишається гаслом і добрим побажанням» [67, с.417].

Значимість соціокультурної складової національної ідентичності поки що не уповні усвідомлюється на масовому рівні, що можна пояснити звуженим розумінням «громадянськості» поліетнічної нації, як це показало соціологічне опитування 2006 року, коли понад 43% мешканців України вважали, що українська нація – це всі громадяни країни, незалежно від етнічної належності, мови і традицій, і лише 19,8% – що це етнічні українці за походженням. Але вже через рік етнічна складова у самоідентифікації українців зросла: суто громадянське розуміння нації демонстрували близько 39%, а вже громадянське, але з дотриманням українських традицій – трохи більше 15%. Вважали українською нацією етнічних українців в Україні 23%, а етнічних українців, незалежно від місця проживання, – понад 17% [68, с.8].

Наведені дані промовляють про необхідність більшого спрямування державних зусиль на підтримку соціокультурної ідентичності титульного етносу, оскільки єдність культури у багатоманітності своїх проявів утворює «обличчя» нації, яке сприймається інонаціональним оточенням та впливає на формування національної свідомості, на «індивідуалізацію» народу» [66, с. 312]. Однак культура титульної нації поки що не забезпечена достатньою підтримкою ані з боку держави, ані з боку бізнесу. Великий бізнес (олігархат) України демонструє російськомовність і орієнтованість на російськомовну масову культуру, яка щедро ним спонсорується. Переважно російськомовними залишаються утримувані олігархатом засоби масової інформації. Низький індивідуальний культурний рівень українських олігархів має своїм наслідком так само низький рівень і

часто вульгарний вигляд спонсорованого ними культурного продукту. Спроби ж невеликої купки олігархів об'єднати громадян на ґрунті спортивних успіхів України поки що не дали належного ефекту. Понад те, намагання власників спортивних клубів особисто самоутвердитися через успіхи останніх має своїм наслідком те, що їхні міжособові чвари резонуються міжрегіональною ворожнечею спортивних фанатів.

Фрагментованість соціокультурного простору України може бути компенсована єдністю історичної свідомості титульної нації та інших етнічних спільнот, що споконвічно проживають на її території. Адже на відміну від мови, культури, релігії, які можуть бути різними для різних сегментів національного соціуму, історія є по-справжньому спільною для усіх, хто належить до нації [67, с.266]. Минуле має здатність бути пережитим кожним наступним поколінням і в цьому відношенні виконує роль стабілізатора національного буття [66, с.427].

Історична свідомість у сукупності ознак національної ідентичності пріоритетна також тому, що вона відображає увесь попередній рух до тієї точки, у якій відбулося утворення національної держави з усіма її атрибутами. Серед цих атрибутів особливе місце належить політико-географічному контуру, тобто кордонам, які територіально обмежують своє національне «ми». Або, інакше кажучи, найважливішою його особистістю є так званий територіальний імператив, бо питання про державу – це від самого початку питання про кордони [69, с.7].

До цього, в рамках порушеної теми, необхідно додати, що рух до державно-територіальної форми існування соціуму дуже часто супроводжувався боротьбою за реалізацію права на національне самовизначення. Рух соціуму, розташованого на українських землях, з етноядром у вигляді титульного етносу, відзначався глибокою суперечливістю, зумовленою, з одного боку, його поліетнічністю, а з другого боку – значною питою вагою колабораціоністського сегмента серед самого титульного етносу. Зумовлена цими обставинами суперечливість історичної свідомості соціуму, який є субстратом для вірогідної поліетнічної нації, проявляється найбільш виразно у неоднаковому ставленні різних його сегментів до історичних подій та постатей.

Загалом в Україні домінує на масовому рівні згода щодо необхідності формування спільного погляду на історію. Ще під час проведеного у 2005 р. соціологічного опитування понад половини українських громадян вважали, що усім їм потрібно примиритися на основі думки, що не було ані правих, ані винуватих у війнах і конфліктах, які розділяли українців, і значно менше – 29,7% вважали, що винні мають бути обов'язково

покарані. Однак проведене кількома роками пізніше харківськими соціологами опитування серед українських студентів показало, що в молодому поколінні українських громадян зберігається суперечливість у ставленні до таких постатей, як Хмельницький, Мазепа, Петлюра, Бандера, Ленін, Сталін [70, с.59, 63]. Крім того, характер ставлення значною мірою збігається з мовними орієнтаціями людей [71, с.161,162].

За весь час незалежності України жодній правлячій силі не вдалося досягти жаданої єдності історичної свідомості. Понад те, кожна із конкуруючих політичних сил стимулювала ті історичні оцінки, що їх поділяв відданий їй електорат.

Історична свідомість нації разом з історичними оцінками, що вміщені у ній, надто важлива тому, що вона є одним із головних елементів конструкції, що зветься українською національною ідеєю, яка, у свою чергу, є одним з необхідних атрибутів нації, яка формується державними зусиллями, а з другого боку, вона є одним з наріжних каменів національної державності [66, с. 436]. Доводиться спостерігати самовідсторонення держави від національної ідеї, в той час як конструктивістська стратегія націотворення вимагає від держави постійно підтверджувати своїми діями готовність до реалізації її змісту.

Результатом державного управління має бути гордість переважної більшості громадян за свою країну. Поки що належного рівня національної самоповаги не досягнуто. У 2010 р. частка тих, хто пишався українським громадянством, не сягнула і половини населення держави [72, с. 607]. До того ж 49,4% українців хотіли б мати громадянство ще однієї країни зі збереженням українського громадянства, а 13,7% готові відмовитися від українського громадянства заради громадянства іншої країни. Сукупна частка цих людей перевищує частку тих, хто не хотів би мати друге громадянство за жодних обставин – 40,9% [73].

У політичному керівництві країни переважають ті, хто байдуже ставиться до зміцнення національної свідомості на основі єдиного громадянства. Інститут подвійного громадянства підтримують Президент і Прем'єр-міністр України [74]. Голова Верховної Ради, навпаки, задекларував однозначне несприйняття подвійного громадянства [75]. Але його позиція не завадила парламенту прийняти 5 липня 2011 р. нову редакція Закону «Про громадянство України», яка фактично надає українським громадянам повне право отримувати громадянство інших країн [76].

Полікультурність, багатоконфесійність і фактична двомовність України проявляються також у регіональному вигляді.

Міжрегіональні відмінності найвиразніше виявляються у таких питаннях, як мовні практики і статус російської мови; оцінка історичного минулого, особливо радянського періоду, адміністративно-територіальний устрій держави, геополітичний вибір України, особливо відносини з Росією [77, с.181].

Особливості різних регіонів України сприяють утворенню «патернів національного розвитку». У рекреаційно орієнтованому Криму присутня повна демографічна перевага російської етнічності, мови, культури, російського православ'я навіть за наявності етнічно українських північних місцевостей півострова та територіально розпорошених, але етнополітично консолідованих кримських татар. В інших великих частинах України домінує сукупність різних, але не усіх зазначених, як це у Криму, специфічних особливостей. На аграрному Заході присутнє домінування українського етносу, його мови і культури. На індустріальному Південному Сході домінує російська мова, культура і православ'я. Зазначені «патерні» особливості в Україні позначаються на рівні самоідентифікації регіонів. У той же час, у 2005 р. лише 12,6% населення України повністю погоджувалися з ідеєю її федералізації [68, с.20].

Орієнтованість населення на територіальну цілісність України не використана державою для утворення загальноукраїнської ідентичності. Пасивність центральної влади у цьому питанні спритно використана місцевими силами (у т.ч. нерідко наділеними владними повноваженнями) автономістської і навіть сепаратистської орієнтації.

Політична мобілізація регіональними елітами населення «своїх» територій заради утворення стабільної бази електоральної підтримки поступово формувала не просто ідентифікаційний регіональний поділ, а надавала йому ознак ворожості, що проявилось під час «помаранчевого протесту» у грудні 2004 р. і відразу після нього. За пасивного спостереження з боку держави відбувається поглиблення міжрегіонального господарського відчуження, консолідація між промислово розвиненими регіонами, посилення ролі столиці як центру акумуляції фінансових ресурсів. Досі не застосовано такий засіб нейтралізації невдоволення регіонами державною регіональною політикою, як двоканалне формування центрального і місцевого бюджетів [78, с.67–68].

Для того, щоб використати «патерни регіонального розвитку» з політичною користю для себе, регіональні політичні сили, особливо Сходу і Півдня, які тепер стали загальнонаціональними, всіляко впроваджували у свідомість місцевого населення автостереотипи найбільш передової у технічному,

духовному, культурному відношенні частини України. Інші, відмінні від донбасівських, але так само глорифікаційні автостереотипи запроваджуються місцевими елітами і в інших частинах країни, внаслідок чого зникає тема для загальноукраїнського самокритичного погляду на причини національного відставання від передових країн.

Будь-яка влада відображає правлячий політичний режим і вже внаслідок цих обставин виступає чинником формування політичної ідентичності країни у вигляді сукупності певних політичних цінностей. У цій якості вона стає індикатором, який дозволяє судити про характер і спрямованість процесів інтеграції її суб'єктів у політичну структуру суспільства і про вектори розвитку політичного процесу [79, с.416].

За ідеологічним критерієм ідентичність українського суспільства формується як плюралістична. Сприяти такому виглядові політичної ідентичності держава може, тільки сама будучи не ідеологічною. Конституція України утверджує саме такий характер держави (Ст. 15). Разом з тим, держава має сповідувати ідею пріоритету інтересів «своїї» нації, що викликає асоціації з ідеологією націоналізму. Націоналізм може відіграти свою позитивну роль у формуванні національної ідентичності, якщо обмежити його розуміння морально-психологічними ознаками, такими як пріоритет національних інтересів, патріотизм, жертвовність, відданість народу і т.п. Однак в Україні тільки близько 27% розуміють його як ідеологію зміцнення авторитету української держави, а 41% – як ідеологію, що розколює суспільство за етнічною ознакою [80, с.179–180], а політичні сили, які могли б подолати цю тенденцію, користуються територіально обмеженими можливостями.

Одна з найбільш обговорюваних проблем, пов'язаних з національною самоідентифікацією українців, є проблеми цивілізаційної належності України. Слід визнати, що цивілізаційна самоідентифікація українського соціуму й досі не відбулася в остаточному вигляді. Значною мірою це зумовлено загальним станом суспільної свідомості. У літературі відзначають такі риси свідомості українців, як хаотичність, слабка структурованість, низький рівень теоретичності, перемішаність у ній різних ідей, ідеалів, міфів, ілюзій, стереотипів мислення, схильність до містичних і конспірологічних пояснень соціальних явищ. Українська свідомість оцінюється як алогічна, маніпулятивна, протестна щодо влади і всіх її дій, аморальна, міфологічна [81, с.179, 181].

Якщо виходити із наявності в Україні двох типів суспільної свідомості – елітарної і масової, то саме за першою має бути

закріплена провідна роль у формуванні цивілізаційних орієнтирів нації. Однак в Україні становлення національної ідентичності гальмувалося, зокрема, нездатністю еліт сформулювати національні інтереси і захистити їх, розподіляючи союзна спадщину, протидіяти зазіханню Росії на роль безконтрольної розпорядниці цих ресурсів і домінуючого актора на пострадянському просторі. Постійна поступливість Росії в питанні делімітації і демаркації кордонів перешкоджає формуванню державно-територіальної ідентичності громадян, чіткому закріпленню у їхній свідомості уявлення про межу між «нашою» та «не нашою» територією, чим консервується ідеологема «спільного слов'янського простору» [80, с.181–182].

Постійні хитання держави між європейським та євразійським векторами розвитку відбиваються у суспільній свідомості комплексом її розколотості, поєднанням значною мірою несумісних орієнтацій. Так, лише 40% українців сприймають Росію достатньо європейською країною, а 48% дотримуються протилежної думки, але при цьому 58% наших громадян в цілому не вважають Росію закордоном [82; 83]. Держава ж не використала наявні в неї інформаційні та освітні потужності, щоб змінити суспільну орієнтацію у європейський бік. Навпаки, здебільшого популяризується концепцією України як соціуму, що складається з двох цивілізацій – західної та східної. Наслідком непослідовної, а значною мірою дволикої і нещирої позиції українського керівництва стали коливання і на масовому рівні. З одного боку (за даними 2010 р.), 45% опитаних соціологами громадян України скоріше позитивно ставляться до вступу України до Європейського Союзу, але бачать його головним союзником України на найближчі 5 років тільки 19,7%. В той же час бачать таким союзником Росію та СНД 57,9%, що корелюється з часткою тих, хто позитивно ставиться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі – 61,4% [72, с.496, 617].

Цивілізаційна невизначеність України зумовлена політикою влади щодо збереження мовного розколу України. Соціологічні дослідження показали певну залежність між позицією громадян у мовному питанні та їхню орієнтацію на західні ринкові цінності [71, с.138–139, 142–144].

Внаслідок втрати комуністичною ідеологією функції ідеологічного інтегратора суспільства усі можливості заступити її місце має, як це і очікувалося, релігія. Тим більше, що релігія вважається основним критерієм для виокремлення цивілізацій світу. В Україні переважає православ'я, однак державна влада незалежно від своєї суб'єктної персоніфікації послідовно демон-

струвала обережність у питанні своєї участі у створенні єдиної помісної церкви. Така обережність була цілком виправданою, оскільки, по-перше, заявлена більшістю населення релігійність є переважно позірною, зведеною до виконання небагатьох ритуалів побутового та святкового характеру, а по-друге, самі церкви, хоча й користуються довірою більшою, ніж державні, політичні та громадські інституції, однак не достатньою, щоб стати у центр націотворення [84, с.135]. За таких умов держава має обрати засобом духовної інтеграції ідеали гуманізму у їх ліберально-демократичному прояві – плюралізм, толерантність, індивідуалізм у поєднанні з соціальною відповідальністю.

Протягом усього існування держави Україна політика її владних органів була підпорядкована створенню пільгових умов для олігархату, не опікуючись головним завданням – інтеграцією та мобілізацією суспільства на досягнення спільної мети, якою має бути створення сучасної передової економіки, спроможної забезпечити належний соціальний рівень населення. Без такої мети населення позбавляється можливості сформувані як свою загальнонаціональну ідентичність, так і всі інші види групової ідентичності, перетворюючись на атомізовану масу. Така маса може легко перетворитися на натовп, який підпорядковується самозваним вождям та найнижчим людським інстинктам. Поведінка такої маси, як це показують приклади з політичної історії (у т.ч. сьогоденної) багатьох країн, може бути спрямована і проти держави, і проти тих, хто використовує її у своїх егоїстичних інтересах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Rethinking Political Institutions : The Art of the State / [edited by Ian Shapiro, Stephen Skowronek, Daniel Galvin]. – New York, London : New York University Press, 2006. – 346 p.
2. Кутуєв П. Суспільство, держава і соціологія / Павло Кутуєв // Соціологія і суспільство сьогодні. Матеріали II Міжнародних соціологічних читань пам'яті Наталії Паніної. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2009. – С. 60–102.
3. Чиркин В. Президентская власть // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 15–23.
4. Crouch C. How to «do» post-determinist institutional analysis / Colin Crouch // Socio-Economic Review. – 2007. – № 5. – P. 527–567.
5. Сухарев М. Социальные антиинституты / М. В. Сухарев // Экономическая социология: электронный журнал. – 2004. – Т. 5, № 5. – С. 63–73.
6. Helmke G. Informal Institutions and Comparative Politics : A Research Agenda / Gretchen Helmke, Steven Levitsky // Perspectives on Politics. – Dec. 2004. – Vol. 2, Iss. 04. – P. 725–740.
7. Фісун О. Трансформації політичного режиму України у порівняльній перспективі / О. А. Фісун, Ю. Г. Кальниш // Україна в 2008 р. : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. – С. 25.
8. Українське суспільство 1994–2004 : соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної. – К.: Заповіт, 2004. – 64 с.
9. Чи підтримуєте Ви діяльність Верховної Ради України? (динаміка, 2000–2011) [соціологічне опитування]; [Електронний ресурс] / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.ucseps.org/ukr/poll.php?poll_id=68
10. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України [Електронний ресурс] / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3 (24). – С. 9–12. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=70&c=1618>
11. Бойко Н. Виборча система України: суспільно-політичний аспект [Електронний ресурс] / Н. Бойко // Державне управління : теорія та практика. – 2006. – № 1. – 7 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/DUTP/2006-1/txts/POLITICHNI/06bnsusa.pdf>

12. Ключковський Ю. Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні / Ю. Ключковський // Вибори і демократія. – 2006. – № 3 (9). – С. 11–19.

13. Benoit K. Models of electoral system change / Kenneth Benoit // *ElectoralStudies*. – 2004. – № 23. – Р. 363–389.

14. Яку систему виборів до Парламенту Ви вважаєте найкращою для України? (динаміка, 2001–2007) [соціологічне питування]; [Електронний ресурс] / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/-ukr/poll.php?poll_id=99

15. Чебаненко О. Оцінка стану українського парламентаризму на основі керівних принципів демократичних парламентів // Парламент. – 2011. – № 2. – С. 2–40.

16. Рибачук М. Історичні аспекти становлення виборчої системи України [Електронний ресурс] / М. Рибачук, І. Шкурат // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=22&c=224>

17. Benchmarks and Self-Assessment Frameworks for Democratic Parliaments: A Background Publication prepared for the International Conference on Benchmarking and Self-Assessment for Democratic Parliaments (UNDP, 2010) [Електронний ресурс]. – 58 р. – Режим доступу : http://www.agora-parl.org/sites/default/files/Background_Publication_Final_0.pdf

18. Bridging the democracy gap in international relations: A stronger role for parliaments [Електронний ресурс] / Second World Conference of Speakers of Parliaments (United Nations Headquarters, New York, 7–9 Sept., 2005). – Режим доступу: <http://www.ipu.org/splz-e/sp-conf05/declaration.pdf>

19. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

20. Питерс Б. Политические институты : вчера и сегодня / Б. Г. Питерс // Политическая наука : новые направления / [под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна]. – М., 1999. – С. 218–232.

21. Полтерович В. Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – № 3. – С. 24–50.

22. Москвин Д. Е. Трансформация политической системы России : институциональный аспект : Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Д. Е. Москвин. – Екатеринбург, 2007. – 18 с.

23. Public Sector Transparency and Accountability in Selected Arab Countries: Policies and Practices. ST/ESA/PA D/SER.E/71 / United Nations Development Programme Regional Bureau for Arab States, United Nations Department of Economic and Social Affairs Division for Public Administration and Development Management. – New York: United Nations, 2004. – P.11 – Інформація з сайта United Nations Public Administration Network. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unpan.org/DPADM/ProductsServices/Glossary/tabid/1395/language/en-US/Default.aspx>. – Назва з екрана.

24. Accountability and Transparency: Essential Principles / Eric Chenoweth and James P. Young // Democracy Web: Comparative Studies in Freedom. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.democracyweb.org/accountability/principles.php>. – Назва з екрана.

25. Закон України «Про інформацію» № 257-XII від 2 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 48. – Ст. 650.

26. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19.06.2003 № 975-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 46. – Ст. 366.

27. Закон України «Про державну таємницю» № 3855-XII від 21 січня 1994 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 16. – Ст. 93.

28. Закон України «Про доступ до публічної інформації» № 2939-17 від 13 січня 2011 року // Голос України. – 2011. – № 24. – 9 лютого.

29. Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 № 3262-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 15. – Ст. 128.

30. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 № 2782-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 1. – Ст. 1.

31. Закон України «Про захист персональних даних» № 2297-VI від 01 червня 2010 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 34. – Ст. 481.

32. Закон України «Про звернення громадян» 02.10.1996 № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 47. – Ст. 256.

33. Закон України «Про здійснення державних закупівель» від 01.06.2010 № 2289-VI // Відомості Верховної Ради України від 20.08.2010. – 2010. – № 33. – С. 1140.

34. Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» № 537-V від 9 січня 2007 року // Відомості Верховної Ради України від 23.03.2007 – 2007. – № 12. – С. 511, стаття 102.

35. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf – Назва з екрана.

36. Закон України «Про боротьбу з корупцією» № 356/95-ВР від 05 жовтня 1995 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – № 34. – Ст. 266.

37. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» № 3206-VI від 7 квітня 2011 року // Голос України. – 15.06.2011 – № 107.

38. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. Документ 995_c16 від 31.10.2003 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2007. – № 49.

39. Проект Конвенції з питань корупції. Документ 994_140, редакція від 06 листопада 1997 року / Рада Європи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_140 – Назва з екрана.

40. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 40. – Ст. 527.

41. Концепція Державної цільової програми створення та розвитку інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Прозорий бюджет» // Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – 24.01.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=283476&cat_id=283464 – Назва з екрана.

42. Фінальний звіт загальнонаціонального моніторингу реалізації у 2009 році Концепції сприяння розвитку громадянського суспільства на рівні міністерств та обласних державних адміністрацій / О. Хмара, Ю. Ращупкіна, М. Лацба та ін. // http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/handouts_conference22Oct10.pdf

43. Offe C. Attribution of Public Status to Interest Groups / C. Offe // Organizing Interests in Western Europe / Ed. S. Berger – New York: Cambridge University Press, 1981. – P. 123–158.

44. Wilson F. Review: Interest Groups and Politics in Western Europe: the Neo-Corporatist Approach / F. Wilson // Comparative Politics. – 1983. – Vol. 16. – № 1. – P. 105–123.

45. Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism. Social-political Structures in the Iberian World / Ph. Schmitter // The New Corporatism /Eds. R. Pike, T. Stritch. – London: University of Notre Dame Press, 1974. – P. 85–131.

46. Musolff A. The Metaphorisation of European Politics: Movement on the Road to Europe / A. Musolff // Attitudes towards Europe. Language in the Unification Process / Eds. A. Musolff, C. Good, P. Points, R. Wittlinger. – Aldershot: Ashgate, 2001. – P. 179–200.

47. Черленяк І. І. Суспільно-еволюційний запит реформування політичної та конституційної систем України на сучасному етапі / І. І. Черленяк // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №1(2). – С. 47.

48. Указ Президента України № 108/2005 «Про Секретаріат Президента України» від 24 січня 2005 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

49. Ставлення громадян до інститутів влади, політиків, політичних сил // Національна безпека і оборона. – 2006. – №11. – С.13.

50. Міщенко О. Контрнаступ, контрвідступ / О.Міщенко, О. Наровлянський // Народний депутат. – 2006. – № 4. – С. 43.

51. Реформа очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2007. – №1. – С.62.

52. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу. – Офіційне Інтернет-представництво Президента України, 3 червня 2010 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>

53. Указ Президента «Про заходи щодо забезпечення ефективності реалізації Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»» №1154 від 21 грудня 2010 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ua/news/21-12-2010/216238/>

54. Карасьов В. Парадокс першого блицкригу – вертикаль без суспільства / В. Карасьов // Дзеркало тижня. – 2011. – 18 лютого.

55. Горбулін В.П., Качинський А. Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. – К.: ДП «НВЦ «Свроатлантик-інформ», 2007. – 592 с.

56. Конституція України (прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року): станом на 15 грудня 2010 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2010. – 45 с. – (Бібліотека офіційних видань).

57. Горбулін В.П. Національна безпека: українським вимір / В.П. Горбулін, О.В. Литвиненко – К.: ПП «Інтертехнологія», 2008. – 104 с.

58. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України 3/97 від 16.01.97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – Ст. 85.

59. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України № 105/2007 // Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2007. – (Бібліотека офіційних видань).

60. Про Засади внутрішньої і зовнішньої політики України: Закон України № 2411-17, від 01.07.2010// Відомості Верховної Ради України. – 2010, № 39,– Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2010. – (Бібліотека офіційних видань).

61. Горбулін В.П. Засади національної безпеки України /В.П. Горбулін, А.Б. Качинський– К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

62. Аблазов І. В. Роль невоєнних засобів при досягненні воєнно-політичних цілей держави / І. В. Аблазов // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2008. – № 2. – С. 51–54.

63. Енциклопедія етнокультурознавства. – К., 2001. – Ч.1. Кн.2. – С. 55.

64. Дроздова Г. Понятие национально-политической идентичности. Национально-политическая идентичность в Западной Европе и Украине / Г.Дроздова // Идентичность и толерантность в многоэтничном гражданском обществе. Материалы III международного семинара 11 – 14 мая 2004 г., г. Алушта. – Симферополь, 2004. – С. 76.

65. Дробіжева Л. М. Соціальні проблеми міжнародних відносин пострадянської Росії / Л.М.Дробіжева. – М., 2003. – С.22–26.

66. Українська політична нація. – К., 2004. – С.247.

67. Український соціум. – К., 2005. – С. 255–256.

68. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики // Національна безпека і оборона. – 2007. – №9. – С. 8.

69. Гаджиев К. С. Национальная идентичность: концептуальный аспект / К.С.Гаджиев // Вопросы философии. – 2011. – №10. – С. 7.

70. Сорока Ю. Ставлення до минулого / Ю.Сорока // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №2. – С. 59, 63.

71. Залізняка Г. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір України / Г.Залізняка // Мовна ситуація та мовна політика в Україні. – К., 2008. – С. 161, 162.

72. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 490, 491.

73. Шаян О. Подвійне громадянство в Україні: Зміна, що вже давно на часі / О.Шаян // Українська правда // [Електронний ресурс: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/02/9/5895554/>]

74. Про подвійне громадянство // [Електронний ресурс: // <http://president.com.ua/modules/php?name=news@file=article@sid=1236>]

75. Литвин пропонує заборонити подвійне громадянство в Україні // [Електронний ресурс: // <http://ua.for-ua.com/politics/2011/02/15/155058.html>]

76. Закон України «Про громадянство України» // [Електронний ресурс: // <http://zakon1.rada.gov.ua/cdi-bin/laws/main.cdi?page=1@nreg=2235-14>]

77. Сучасна Українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – С. 181.

78. Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст / І.Т.Зварич. – К., 2009. – С. 59.

79. Иванов В. Н. Идентичность политическая / В.Н.Иванов // Глобализация. Международный, междисциплинарный энциклопедический словарь. – М. – СПб, 2006. – С. 416.

80. Дергачов О. П. Українська національна ідея: проблеми суб'єктності / О.П.Дергачов // Теорія і практика формування української національної ідеї. – К., 2008. – С. 179 – 180.

81. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.Михальченко. – Дрогобич, 2004. – С. 200.

82. Мельник И. 58% украинцев в целом не считают Россию границей – социологическое исследование / И.Мельник // <http://www.unn.com.ua/ru/news/28-11-2011/538542>

83. Мельник І. 48% українців не вважають Росію достатньо європейською країною – опитування / І.Мельник // <http://www.unn.com.ua/ua/news/28-11-2011/538530/>

84. Нельга О. Соціологічний погляд на етнорелігійний чинник формування політичної нації в Україні / О. Нельга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2 – С. 128.

**ПОЛІТИКО-СТРАТЕГІЧНІ
ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ
У СВІТОВУ СИСТЕМУ БЕЗПЕКИ**

Авторський колектив: член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук М.І. Михальченко (керівник), доктор політичних наук Ю.Ж. Шайгородський, доктор філософських наук О.К. Шевченко, кандидат політичних наук В.О. Ковалевський, кандидат історичних наук О.С. Мандебура-Нога.

Політико-стратегічні виклики для України в контексті інтеграції у світову систему безпеки. Аналітична доповідь присвячена виокремленню і цілісному аналізу сучасних політико-стратегічних викликів та загроз для України в контексті інтеграції у світову систему безпеки, а також пошуку теоретичних та практичних шляхів їх розв'язання як на міжнародному рівні, так і в середині українського політикуму та суспільства

Политико-стратегические вызовы для Украины в контексте интеграции в мировую систему безопасности. Аналитический доклад посвящен выделению и целостному анализу современных политико-стратегических вызовов и угроз для Украины в контексте интеграции в мировую систему безопасности, а также поиску теоретических и практических путей их решения, как на межгосударственном уровне, так и внутри украинского политикума и общества.

Political-strategic challenges for Ukraine in the context of integration into the global security system. The analytical report is devoted to the distinguishability and holistic analysis of modern political-strategic challenges and threats to Ukraine in the context of integration into the global security system, as well as to the search for theoretical and practical ways to solve them, as at the international level and within Ukrainian politics and society.

ЗМІСТ

Вступ.....	356
Розділ I Системність політико-стратегічних викликів для України в сучасному світовому безпековому контексті	357
Розділ II «Світова система безпеки» як конфлікт парадигмальних моделей та основні виклики для України в умовах невизначеності її вибору	376
Розділ III Міфологізація дійсності як виклик раціональній політиці в Україні.....	397
Розділ IV Інформаційний простір України в контексті безпекового дискурсу	405
Розділ V Чорноморський флот Російської Федерації у безпековому дискурсі України	426
Висновки	443
Рекомендації.....	446

ВСТУП

До початку 2012 року з внутрішньої і зовнішньої сторін Україна виявилася у складній ситуації. Проявилися нові політико-стратегічні і економічні виклики, на які не було дано адекватної відповіді. В країні ніби продовжувалася передвиборча боротьба, хоч президентські вибори були далеко позаду. Спостерігалось різке падіння авторитету влади і опозиції, зросла соціальна напруга в країні. Ані влада, ані опозиція не демонструють конструктивних дій для зняття цієї напруги і підняття життєвого рівня абсолютної більшості населення.

Перспективи євроінтеграції визначені, але влада діє в цьому напрямі за відомим гаслом: «Крок вперед, два – назад», лякаючи ЄС євразійською інтеграцією. Це дратує об'єднану Європу, особливо на тлі порушення прав людини у країні. Росія не відмовилася від системного тиску на Україну – політичного, економічного, інформаційного, – щоб схилити країну до євразійського варіанта інтеграції з далекоглядною метою створення нового типу державності, хоча б у вигляді конфедерації. Багато нерозв'язаних проблем у взаємовідносинах з іншими державами-сусідами. Міжнародні фінансові фундації відмовляють у позиках Україні через відсутність прозорих, підтриманих народом економічних реформ і т.д.

Створюється враження, що Україна вступила у XXI століття неконсолідованою, несучасною державою і не може відповісти на внутрішні і зовнішні виклики сучасного глобалізованого, інформаційного світу. А це несе їй великі загрози у сфері національної безпеки, коли у неї відсутні стратегічні партнери з кола політично і економічно могутніх держав, які б гарантували їй суверенітет і чільне місце у глобальній політиці та економіці.

Ця невизначена історична ситуація спонукала колектив науковців проаналізувати політико-стратегічні виклики для України на сучасному етапі у контексті інтеграції у світову систему безпеки і висловити свої пропозиції щодо мінімізації внутрішніх і зовнішніх загроз для країни.

РОЗДІЛ I. Системність політико- стратегічних викликів для України в сучасному світовому безпековому контексті

Кожна держава стикається з історичними викликами, які різною мірою загрожують національній безпеці. Для одних держав найбільшу небезпеку становлять внутрішні виклики, для інших – зовнішні. Наприклад, для Росії головна небезпека внутрішня – можливість розвалу країни на декілька частин. Зовнішня небезпека, наприклад, територіальний конфлікт з Китаєм, поки що мінімальна. Для України потенційна внутрішня загроза розпаду держави, незважаючи на авантюрні заяви політиків «п'ятої колони» і деяких політиків Росії, поки що малореальна, а зовнішня загроза з боку Росії є цілком реальною, тому що деякі політичні кола цієї країни формують у громадській думці «образ України як ворога Росії». І все ж таки варто розглянути політико-стратегічні виклики для України у взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої сторін, оскільки теза, «що немає більшого гальма для інтеграції України у світову систему безпеки, ніж самі українці» – має підстави.

1. Ситуація в Україні і навколо країни як джерело загроз національній безпеці

Понад двадцять років незалежності України дозволяють зробити деякі висновки за результатами політичного та економічного розвитку країни,^{*} враховуючи, що так званий «перехідний період» в Україні завершився і політичний та економічний режими склалися:

- політико-економічний режим олігархії в Україні склався, що визнають як органи влади, так і громадська думка;
- корупція охопила усі сфери суспільного і державного життя, що є однією з головних загроз для національної безпеки. Закони, програми, укази щодо боротьби з корупцією є мало-ефективними і не можуть стати реальною перепорою для поширення цієї соціальної хвороби;
- завершується трансформація партійної системи. Країна просувається від «дрібнопартійності» до три- або двопартійності.

^{*} Політика поставлена на перше місце тому, що вона домінує над економікою і дозволяє прискорювати або гальмувати розв'язання економічних проблем політичними засобами, особливо через інститути влади.

Наслідки цього оцінити сьогодні складно. Але цей процес партійної реструктуризації буде прискорюватися як внаслідок нового закону про вибори до Верховної Ради України, так і тому, що в країні немає «вільних грошей» для партійних ігор без перспективи реальної участі у владі;

– країна залишається неконсолідованою ані ідеологічно (щодо цілей розбудови держави і зовнішньополітичних орієнтацій), ані політично (щодо модернізації політичної системи, прийняття постійної системи виборів і т.д.). Фактично відсутні конструктивні програми економічного і політичного розвитку як у влади, так і в опозиції. Спонтанні ж рішення у цих сферах не розв'язують проблеми вибору і реалізації програм розвитку України навіть на 2 – 5 років;

– завершується цикл ротації еліт. Сьогодні при владі знаходиться «остання хвиля» радянської партійно-господарчої еліти і на політичну та економічну «арену» країни виходять представники вже пострадянської еліти. Безумовно, вони ще діють суперечливо, інколи за традиціями попереднього періоду, і навіть жорсткіше стосовно робочої сили і виборців. Але інтернаціоналізація капіталу змушує їх застосовувати нові технології як у виробництві, організації праці, так і в політиці;

– попередньо визначені фактори потягнуть за собою зміни в структурних основах існуючого олігархічного режиму. Можна прогнозувати відхід від процесів розвитку «по колу» і технологій авторитаризму, і просування до модернізаційного шляху. При цьому ці зміни будуть диктуватися не тільки внутрішніми факторами кризових явищ в економіці і політиці, але й більш жорсткими умовами зовнішніх ринків сировини, технологій і фінансів;

– щодо України виникають нові політико-стратегічні виклики в контексті інтеграції в світову систему безпеки. Головні виклики породжуються агресивною політикою щодо країни з боку Росії, яка системно тисне на Україну з метою інтеграції двох країн у політичному, економічному, науково-освітньому, військовому та інформаційному аспектах. Причому економічне приманювання дешевими нафтою і газом поєднується з жорстким тиском з допомогою військових загроз, що фіксується у військово-політичних доктринах Росії.

Наприклад, на Нараді вищого командування Російської Армії 19 січня 2008 року, присвяченій питанням гарантування національної безпеки, начальник Генерального штабу Збройних сил генерал армії Юрій Балуювський заявив, що Росія готова використовувати свою ядерну могутність у превентивних цілях. Серед потенційних ворогів Росії була названа й Україна. Він

сказав: «Ми ні на кого не збираємося нападати, але вважаємо необхідним, щоб усі наші партнери чітко розуміли, що для захисту суверенітету Росії та її союзників будуть застосовані збройні сили, в тому числі і превентивно, в тому числі і з використанням ядерної зброї»¹.

У ситуації, коли політичне керівництво Росії волюнтаристськи тлумачить поняття «суверенітет Росії», «союзники», «життєві інтереси Росії» та інші, така військово-політична доктрина є дуже небезпечною для України.

Ще далі пішов новий начальник Генштабу РФ Микола Макаров, виступаючи 17 листопада 2011 року у Громадській палаті РФ: «Можливість локальних збройних конфліктів практично по усьому периметру кордону різко зросла. За певних умов я не виключаю, що локальні і регіональні збройні конфлікти можуть перерости у великомасштабну війну, в тому числі з застосуванням ядерної зброї»². Хто може гарантувати, що політичне керівництво РФ не вирішить захищати з допомогою зброї російську мову в Україні або транспортування газу, спровокувавши перед тим конфлікт?

Українське керівництво, політична, економічна і духовно-культурна еліти не повинні «зациклюватися» тільки на системному тиску з боку Росії і політико-стратегічних викликах, які випливають з неконструктивної позиції її влади. Варто подивитися і на політико-стратегічні виклики, які випливають зі вступу або не вступу України до НАТО, ЄС та інших західних військово-політичних, економічних, освітньо-наукових і культурних об'єднань.

Достатньо легковажне проголошення «нейтрального статусу України» Верховною Радою України жодною мірою його не гарантує. Нейтральний статус країни гарантується відповідними документами ООН, угодами військово-політичних блоків, супердержав, документами європейської системи безпеки і т.д. Особливо важливо, наприклад, коли НАТО гарантує своєю військовою потугою такий нейтралітет. В Україні нічого подібного немає, тому вона своїми заявами нагадує дівчину, яка в оточенні гвалтівників і хуліганів заявляє, що у неї мирні наміри. Але чи врахують вони її заяви?

В Україні немає економічної і військово-політичної спроможності забезпечити свій суверенітет і нейтралітет. Тому тут можливі три варіанти дій:

а) добиватися від ООН, НАТО і країн «Ташкентського договору» чітко обумовлених юридичних і військових гарантій

¹ <http://www.utro.ru/articles/2008/01/19/709867.shtml>

² <http://spb.rbc.ru/topnews/17/11/2011/625517.shtml?print>

нейтралітету України. В сучасних умовах нового протистояння США і Росії та віддаленості України від Китаю такий варіант дій видається утопічно-нездійсненним. США і Росія будуть розігрувати «карту України» жорстко і до кінця. США, щоб не допустити відродження Російської імперії, Росія – щоб відродитися як імперія, оскільки без 46 млн слов'ян України це неможливо;

б) Україна стає членом НАТО і в політико-стратегічному вимірі буде захищеною від усіх потенційних агресорів. Це дуже важливо, враховуючи численні територіальні претензії до України з боку сусідів. Для реалізації такого варіанта дій необхідна політична воля керівництва країни і велика роз'яснювальна робота серед населення України про політичну і військову сутність НАТО як інструменту, насамперед, колективної безпеки євроатлантичного співтовариства та подолання міфів радянської доби, що НАТО мріє захопити Україну, Росію, Білорусь та інші країни. Захоплювати і годувати ці країни НАТО не мріє. А природні ресурси російські та українські олігархи і так вивозять дедалі інтенсивніше, не звертаючи уваги на інтереси держав і народів;

в) інтеграція у систему військово-політичного «Ташкентського договору» і, логічно, з авторитарною Росією, яка має багаті природні ресурси, які вже розподілені між російськими промислово-фінансовими олігархічними групами і нічого там українцям «не обломиться». Крім того, варто враховувати, що Росія – це технологічно відстала країна, тому інтеграція в систему «технологічної відсталості» для України – «смерті подібна». Зате українські юнаки будуть оберігати східні та центрально-східні кордони Росії, будуть використані для військового розв'язання внутрішніх конфліктів у цій державі. Це Україні потрібно?

Отже, заради мінімізації небезпечних політико-стратегічних викликів для України неважко обрати шлях, навіть спираючись на логіку здорового глузду, якщо людина не засліплена хибними ідеологемами або міфами і не керується егоїстичними інтересами групи або особистості. Тому шлях євро- і євроатлантичної інтеграції України видається і є найбільш логічним з погляду збереження суверенітету, інноваційного розвитку, забезпечення прав і свобод людини.

У той же час системний підхід до політико-стратегічних викликів національній безпеці України повинен враховувати однополюсність сучасного політичного світопорядку, де на вершині перебувають США. Безумовно, привабливо бути фаворитом сучасного світового гегемона, що і спробувала здійснити адміністрація Президента В.Ющенка. Але тут не усе просто. По-

перше, якщо жорстко висловлюватися публіцистичною риторикою, Україні небезпечно ставати політичною іграшкою «жандарма світу». Можна потрапити в небезпечну військово-політичну гру, яка не окупить «ризиків фаворитизму». По-друге, тягар «світового гегемона» стає непосильним для США, особливо в умовах сучасної світової фінансово-економічної кризи. Тому США частіше використовують своїх європейських союзників у глобальних операціях поза межами Європи. Україні не вигідна така глобалізація взаємодії з США. Тому варто більш уважно оцінити спроби ЄС створити сили європейської безпеки, які б були незалежні від політики США і не використовувалися б поза межами Європи.

Аналіз політико-стратегічних викликів для України у контексті світової системи безпеки не може обійти зростання ролі Китаю як економічної і політичної глобальної сили. Років за 25 Китай стане рівним за могутністю США як за економічним, так і військовим потенціалом. І від рівня співробітництва цих двох держав буде залежати доля світу. Росія, ЄС, Японія, Бразилія та інші можуть співробітничати з цими державами окремо або будуть змушені увійти у нову систему світопорядку, яку можуть нав'язати ці країни за відповідних угод. Тому вже сьогодні Україна повинна осмислювати такі перспективи – нового розколу або нового стратегічного єднання світу.

Китай є дуже перспективним партнером України. Ця держава нагромадила величезні фінансові ресурси, має величезний потенціал невимогливої, дисциплінованої робочої сили, яку може використовувати у будь-якому куточку світу на постійній або вахтовій основі. Тому, наприклад, партнерство з Китаєм у відродженні села є дуже перспективним щодо використання фінансових ресурсів цієї країни і робочої сили в Україні вахтовим методом. Тим більше, що безпосередніх загроз Китай Україні не створює.

Отже, не спроби сховатися за «фіговим листком» нічим не забезпеченого нейтралітету, а промисловий і військовий розвиток країни, зміцнення її консолідації, пошук надійних партнерів з гарантування національної безпеки – це шлях до знаходження відповідей на політико-стратегічні виклики Україні. Наприклад, в Миколаєві на суднобудівній верфі ржавіє збудований більше ніж на 90% авіаносець. Усі уряди шукають можливість його продати за мізерну ціну. Чому б нам не добудувати цей корабель, озброїти його і не зробити флагманом ВМС України? Невже в Україні не знайдеться ресурсів на це, коли десятки мільярдів доларів щорічно переводиться в офшори, коли державний бюджет розкрадається корупціонерами?

2. Реваншизм як джерело небезпечних політико-стратегічних викликів для України

Численні політико-стратегічні виклики для України виникають і тому, що на постсоціалістичному просторі з'явилися нові реваншистські сили, які прагнуть історичного реваншу стосовно України. Було б спрощенням обмежувати перелік цих сил російськими імперіалістичними колами і комуністичними силами за межами України і в Україні, які прагнуть історичного реваншу. Є ще декілька країн і рухів, які вимагають від України територій, а в середині країни висувають сепаратистські гасла. Кожне з цих явищ несе потенційні загрози суверенітету і територіальній цілісності України.

Реваншизм (*revanchisme*, «помста») – прагнення до перегляду результатів поразок у минулому (повернення політичного значення, територій, втрачених у війнах, відплата, кара за минулу поразку, за приниження, підготовка до нової війни під приводом повернення довоєнних кордонів і довоєнної системи міждержавних відносин, відновлення імперських кордонів тощо).

Реваншизм як політичне явище, комплекс ідей, стратегіями дій є предметом дослідження історичних, політичних і військових наук, філософії і політичної економіки. Значно рідше він стає предметом уваги інших суспільних наук, наприклад, соціальної психології, яка розглядає феномен реваншу ширше, ніж наведено вище. Ідеї реваншу пронизують як життя індивідумів, так і соціальних груп, верств, класів. Отже, реваншизм – це індивідуальні і колективно-соціальні ідеї, дії, доктрини, стратегіями і т.д. Інколи ідея індивідуального реваншу, наприклад, у Гітлера, Леніна, Сталіна, накладається на ідею державного (суспільного) реваншу і стає детонатором подій не тільки національного, але й міжнародного характеру. Ідеї реваншу можуть підживлювати ідеї національного відродження, неоімперства і т.д. Це явище ще чекає монографічних досліджень історичного плану і стосовно сучасності.

У цій роботі реваншизм буде розглянуто у досить вузькому аспекті – як політичні наслідки Другої світової війни, Третьої світової (так званої «холодної» війни, яка за наслідками має не менше значення, ніж попередні світові війни), а також у контексті розвалу великих державоутворень.

Для громадянина України важливе багатобічне трактування і поняття «реваншизм», й ідей реваншу в багатьох значеннях, і політичний, і військовий, і економічний реваншизм тощо. Особливо у контексті подолання постімперського синдрому.

Спочатку висловимо декілька методологічних тез щодо аналізу реваншизму.

1. У буденній свідомості багатьох людей склалося суто негативне ставлення як до поняття «реваншизм», так і до ідей і практики реваншів. Насправді ж проблема полягає у значно глибшому. Дійсно, досить часто ідеології і політики реваншу в міжнародних відносинах ведуть до зростання міжнародної напруги і навіть війн. Це яскраво видно на прикладі історії взаємовідносин Франції і Німеччини, яка затьмарена ідеологією, психологією і політикою взаємних реваншів, коли то французи відбирали території у Німеччини і захоплювали столиці різних германських держав, то німці захоплювали французькі території і навіть Париж. Століття існування реваншистських настроїв і політик до цього часу викликають підозри про можливість спалаху реваншистських стратегій з обох боків. Особливо це відчувається у Франції, коли вона побачила об'єднану Німеччину як наймогутнішу державу Західної і Центральної Європи. Одночасно ми бачимо спалах шотландського націоналізму, в основі якого лежать ідеї подолання наслідків історичного програшу Шотландії у війнах з Англією. Тобто значною мірою ідеї історичного реваншу не так уже просто оцінити позитивно або негативно.

2. Отже, кожна ідеологія і політика реваншу має бути оцінена конкретно-історично, де категорії національних інтересів, міжнародної безпеки, історичної справедливості та інші застосовуються з різних боків, у різних інтерпретаціях. Імперські підходи – це одне. А національно-визвольні рухи, право націй і народів на самозбереження, на державність, на мову, на культуру – це інше. Важко відмовити їм у праві на історичний реванш у формі націотворення і державотворення.

3. У поневолених націй і народів ідеї реваншу – стереотип мислення. Цей стереотип не дає їм історично заснути або вмерти, підштовхує на протест, рішучі дії, інколи у формі помсти. Наприклад, розвал імперій, у тому числі СРСР, не тільки супроводжувався жорсткими проявами спочатку проти імперських військ, як це спостерігалось у виступах проти радянських вояків, а потім і російських, які діяли проти колонізованих народів, але й помстою населення нових держав усім «окупантам». Де часто «окупантами» виступали ні у чому не винні цивільні люди, волею долі закинуті «на будівлі комунізму», у військові містечка, для проведення політики «советізації» і «русифікації». Ще більш жорсткою була війна нового часу проти сербів у розваленій Югославії. Хоча і серби діяли занадто жорстко, іноді використовуючи методи геноциду.

4. Реваншизм – двосічна зброя, яка може миттєво поміняти позитив на негатив, «+» на «-». Як явище і технологія, він

розрахований на широкий загаль населення, що має свою логіку, яка може бути далекою від гуманізму. Ця логіка відома – тимчасово, а ця «тимчасовість» може тягтися століттями: схилити голову перед переможцем; коли визріють історичні умови, підняти голову і оглянутися в пошуках союзників у боротьбі з головним ворогом; готувати націю для помсти, інколи з не досить зручними союзниками; історична помста різними методами. Не завжди ця логіка має усі складові в повному обсязі. Але вона діє у цілому. Наприклад, українську націю звинувачують російські шовіністи у колабораціонізмі з німцями під час Другої світової війни, посилаючись на батальйон «Нахтігаль», дивізію СС «Галичина». Так, це було. Але чомусь не згадують, що з німцями співпрацювали різні російські військові або напіввійськові (поліційні) з'єднання кількістю білизько 3,5 млн осіб. Це ж треба було більшовикам так дошкулити російській нації, що мільйони руських пішли на співробітництво з німцями, історичними ворогами Московії і Росії!

5. Ідеї реваншу можуть створити нову ідеологічну і політичну атмосферу в суспільстві, яке прогало історичну битву, об'єднати націю, підготувати її для чергового «історичного стрибка». Якщо ж цей «стрибок» не може здійснитися через об'єктивні і суб'єктивні фактори, то об'єднуючий імпульс поступово згасає, хоча в ідеологічному плані він залишається функціонуючим, особливо на першому етапі згасання реваншизму як політико-організуючої сили. Заповіт на реванш передається від дідів і батьків онукам і дітям.

Поступово «солодкий смак» реваншистських ідей і гасел стає солодко-кислим, а потім кислим. Наприклад, коли колишні колонії не можуть реально помститися метрополії, то реваншизм набуває форми порожньої риторики, хоча в історичній пам'яті постколоніальних етносів і країн він залишається як історична травма, соціально-психологічний стереотип ворожого ставлення до колишньої метрополії. Яскраво це відображається у взаємовідносинах Польщі і Росії. Росіян дивує досить вороже ставлення поляків до них. А на це «працює» історична пам'ять про війни між Польщею і Росією, які Польща прогала. Поляки не можуть забути численні поділи Польщі, які ініціювала Російська імперія. Як не можуть забути жорстокого захоплення повсталі в різні часи Варшави і її нищівного пограбування військами російських фельдмаршалів Суворова і Паскевича, як російські війська спокійно чекали під час Другої світової війни, поки гітлерівці не придушуть повстання у Варшаві, а потім майже п'ятдесят років будуть окупантами у Польщі. Не забуте поляками і спільне вторгнення нацистів і радянських вояків у

Польщу в 1939 році. Так звідки ж з'явиться «дружнє» ставлення поляків до росіян?

Реваншизм, який не має історичної перспективи, поступово вироджується. Нація, етнос, які були в стані єдності, розпадаються на угруповання, які мають специфічне ставлення до ідей реваншизму стосовно країни – предмета реваншу. Протиріччя між ними стають суттєвішими. Мрія про реванш видихається. На зміну приходять нормальні міжнародні стосунки, як, наприклад, між Францією і Німеччиною. Хоча природні історичні протиріччя міждержавних відносин залишаються дієвими.

Деякі ж угруповань не погоджуються на нормалізацію міждержавних відносин. Звідси «проростає» міжнаціональний і міждержавний тероризм. Наприклад, «кавказький» тероризм у Росії, баскський в Іспанії, ірландський у Великій Британії, а також міждержавний – між Палестиною та Ізраїлем, Пакистаном та Індією, звідки англійці пішли після розвалу Британської імперії, але залишили постімперський реваншистський спадок – штучний поділ колоніальних територій.

Для України проблема реваншизму не є гострою в політичному і військовому планах. З одними історичними поневолювачами, наприклад, Австро-Угорською (Габсбурзькою) імперією розібралася історія. Взаємовідносини з Польщею поступово нормалізуються, хоча історичні аспекти протистояння українців і поляків ще не зовсім подолані. Складніші взаємовідносини України з Росією, яка прагне відновитися як імперія і розробляє (в особі різних інституцій і політиків) плани історичного реваншу. Оскільки Росія не може реваншуватися щодо США і НАТО, які перемогли її у Третій «холодній» війні, то вона пробує реваншуватися на тих країнах, які оголосили стратегії євроінтеграції, тюркізації, китаїзації. Україна є об'єктом «номер один» такої реваншизації, оскільки без України Росія як імперія відродитися не може.

Але про це згодом. Для нас важливо розглянути взаємовідносини України і Росії в розрізі «колишня колонія – метрополія» і показати, що Україна не має реваншистської політики стосовно Росії. Науковці і політики, просто громадяни України вважають – історія зведе свої рахунки з Росією, якщо вона і далі буде прагнути відродити імперський статус, а не орієнтуватися на нормальні, рівноправні відносини зі своїми партнерами в Європі і Азії.

Розпад колоніальних імперій породив багато роздумів на тему взаємин колишніх метрополій і колоній і дав велику різнобарвну мапу практик взаємовідносин цих історичних суб'єктів, вибору шляху розвитку економіки, науки і освіти. Теорія і

практика взаємовідносин Великої Британії зі своїми колишніми колоніями показує, що навіть у таких суверенних, заможних державах, як Канада і Австралія, британський монарх залишається номінальним сюзереном. Франція до цього часу не відмовилася від права застосовувати військо під час кризових ситуацій у своїх колишніх колоніях. А деякі країни рішуче розірвали колоніальні зв'язки. Скажімо, зовсім інші (і різнопланові) відносини Іспанії, Бельгії, Нідерландів, Португалії зі своїми колишніми колоніями. Взаємовідносини у сфері культури, освіти і науки багато в чому залежать від політичних і економічних зв'язків, які домінують порівняно з іншими.

Нова проблема реваншизму виникла, коли розпалася така колоніальна держава, як Радянський Союз. По-перше, перебудовується система взаємовідносин з формально незалежними країнами, що раніше становили «соціалістичний табір», в якому «комендантом» був СРСР. По-друге, будується нова система взаємовідносин на пострадянському просторі, де виникли реально і формально незалежні держави. На другому аспекті ми і зосередимо свій аналіз, оскільки це має життєво важливе значення для України.

Процес суверенізації пострадянських країн проходив як:

- а) повернення до історії, коли Росія не захопила країну, підкорила етнос, імітувала «добровільне входження» і т.д.;
- б) становлення нової сучасної держави.

Звідси вагання між ідеалізацією минулого країни або народу і бажанням увійти в річище сучасного цивілізаційного процесу. При цьому становлення нових країн мало свою індивідуальну специфіку, яка залежала від сполучення цих двох головних тенденцій, мети політичних, культурних і економічних еліт, якості цих еліт, міри російського впливу, пануючої релігії і т.д. Тому було і загальне у формуванні нових держав, і специфічне. Загальним для усіх країн було: політичне і геополітичне визначення, вибір економічної моделі розвитку, морально-психологічний бік «пострадянського розлучення». Специфічним: модель політичного режиму, модель нації – поліетнічна або моноетнічна (шляхом виштовхування в першу чергу росіян та «ворожих» етнічних груп), пошук союзників і визначення «ворогів», перебудова науки, освіти і т.д.

На першому етапі домінував процес встановлення відносин між метрополією (Росією) і колоніями, формування національної ідентичності, питання національної безпеки, перебудови економіки, науки, освіти. Тут кожна пострадянська країна обирала свій шлях. Наприклад, країни Балтії не стали навіть претендувати на розподіл спільного майна СРСР, застосували «нульовий варіант», у тому числі в системі освіти (ми нікому нічого не винні і нам ніхто

нічого не винний), рішуче виштовхували за свої кордони російських вояків і попрямували в НАТО і ЄС.

Найбільш тонку і гнучку політику щодо Росії проводив Казахстан, оскільки серед населення цієї країни слов'ян, особливо росіян і українців, було, за різними даними, стільки ж, скільки казахів або й більше. Під час розмови про імовірну участь у «слов'янському союзі» керівництво Казахстану перенесло столицю країни в центр «слов'янського регіону» – в Астану і провело швидку казахізацію: зміну слов'янської еліти на казахську, поступово витискуючи слов'ян з органів влади і країни. Тим самим був нейтралізований потенціальний сепаратизм у слов'янських областях, різко змінена етнічна ситуація на користь казахів, а могутній ресурсний потенціал Казахстану, в тому числі у паливно-енергетичному комплексі, дозволив знизити вплив економічного шантажу з боку Росії і перспективи імперського реваншу. Значна ж переорієнтація на економічні зв'язки з Китаєм, США та іншими країнами дозволила зміцнити економічний і політичний суверенітет країни. Таким чином, кожна країна обирала свій шлях розбудови взаємовідносин з колишньою метрополією. Деякі країни продовжували навчання фахівців у Росії, деякі рішуче переорієнтувалися на Захід.

Найбільш складно було Білорусі. Керівництво цієї держави фактично було приречене проводити політику «дружби народів»^{**} під тиском проросійських настроїв населення, в тому числі і в системі освіти. Саме в БРСР спостерігалися найбільш яскраві зразки русифікації: практично була знищена білоруська мова і культура і лише такі етнічно-музикальні ансамблі, як, наприклад, «Песняри» ще створювали ілюзію «процвітання» національної мови і культури. Влада Білорусі була повністю денационалізована, промисловість майже повністю контролювалася росіянами, війська Росії не розцінювалися як окупаційні і т.д.

І тут варто оцінити геніальність Президента Білорусі О. Лукашенка. Прикриваючись радянською риторикою про «дружбу народів» та ілюзіями про імовірність «слов'янського союзу», де першим кроком є створення єдиної російсько-білоруської держави, О. Лукашенку вдалося багато років отримувати

^{**} Ідеологічне поняття «дружба народів» було застосоване більшовицькою владою для прикриття політики русифікації щодо «союзних» республік. Народи не можуть «дружити», як юнаки або дівчата. Кожен народ має свої докорінні інтереси, які він відстоює або не вміє відстояти. Бажаними є взаємовигідні відносини народів, держав. «Дружба народів» у будь-який момент перетворюється у ворожнечу.

вати дешеві ресурси з Росії і уникати митних зборів на продукцію з Білорусі, отримувати фінансову допомогу з боку Росії. За двадцять років владі Білорусі вдалося зламати громадянську думку на користь національних інтересів держави, привчити більшість її громадян поважати незалежність країни, національну мову і культуру. І вже понад п'ять років, як свідчать соціологічні опитування білоруських соціологічних служб, більшість населення Білорусі виступає проти створення «єдиної держави з Росією». Навіть ідею створення конфедеративної держави Білорусь – Росія підтримує меншість населення. Безумовно, така ситуація викликає низку заходів з боку Росії щодо покарання «неслухняної» Білорусі. Можна прогнозувати, що така хитромудра політика О. Лукашенка буде і надалі частково успішною, але усе менше. Це саме стосується й «інтеграції» системи освіти і науки.

Інша історія «розлучення» України з Росією. «Неслухняність» України в 1990–1991 рр. за спроб оновлення договору щодо існування СРСР, навіть у формі конфедеративної держави, була недооцінена політиками Росії. Головним у ці роки для М. Горбачова і Б. Єльцина була боротьба за особисту владу. А з іншими республіками, вважали вони, розберуться пізніше, може, за винятком республік Балтії. Тим більше, що до влади у цих «союзних» республіках прийшли хоча і націонал-комуністи, але усе ж таки комуністи. В Україні владні інститути контролювали комуністичні функціонери В. Івашко, С. Гуренко, Л. Кравчук, Компартія України була «могучим отрядом КПСС». Вважалося, що хто-хто, а «хохли» нікуди не подінуться, хоча трохи і пограють у самостійність і демократію. Навіть «зміцнювати» КПРС, коли вона почала розвалюватися, М. Горбачов покликав В. Івашка. Але склалося не так, як гадалося.

По-перше, Компартія України, як в цілому й КПРС, була серйозно «хвора»: застаріла ілюзорна ідеологія не працювала; компартийна номенклатура була відірвана не тільки від народу, але й від рядового «комуністичного» загалу, який зовсім не був комуністичним; рішення з'їздів КПРС і Компартії України були відірвані від реальності, і ніхто вже не вірив у перемогу комунізму, адже навіть неякісні продовольчі і промислові товари зникли з прилавків магазину. Купити шкарпетки, пральний порошок, десяток яєць тощо було великим везінням.

По-друге, політичний капітал більшовицької влади як справедливої і чесної був витрачений і почався процес зрошування влади і тіньового капіталу, який підживлював корупцію. «Блат» як спосіб щось «дістати», просунутися в кар'єрі, вступити до престижного вузу, отримати житло і т.д. перетворив владу в «блатну»,

яка діяла не за законом, а поза законом. За таких умов не могло бути правової держави, високої моралі. І народ це чудово розумів.

По-третє, українській партноменклатурі набрид політичний і економічний диктат Москви, вона прагнула сама хазяйнувати в Україні і відчувала себе достатньо могутньою для розриву з Росією, особливо в умовах жорстокої боротьби за владу в самій Росії. Крім того, почався процес розкладу в репресивних органах у КДБ, МВС, прокуратурі, судах, армії (яка була деморалізована поразкою в Афганістані).

«Розлучення» з Росією історично визріло і відбулося. Поставило питання про економічну і політичну владу в Україні, про тип держави, про трактування «спільної» історії, про підготовку кадрів для народного господарства за допомогою освіти. Визрівали антиросійські настрої, які не мали ще реваншистського характеру в трактуванні історії. Економічну і політичну владу в Україні швидко опанували представники господарчої і партійно-радянської номенклатури, спочатку за підтримки криміналітету, який поступово приборкали, включивши частину в прозору і тіньову економіку, а частину знищивши. В перші роки незалежності освіта і наука розвивалися (або занепадали) за законами соціальної інтеграції і дезінтеграції, економіка деградувала.

На першому етапі незалежності в 1991 – середині 1994 рр. на чолі держави стояв яскраво виражений ідеолог Л. Кравчук, який поставив питання ідеологічно і політично: Україна стає дійсно незалежною або перетворюється в сателіта Росії з обмеженим суверенітетом. Перший варіант влаштовував національно-орієнтовані еліти і маси. Другий – господарчу номенклатуру, так званих «червоних директорів», які були включені в союзну економіку і ресурсно та технологічно багато в чому залежали від Росії. Проблема, що усі докорінні реформи треба розпочинати з освіти, в тому числі у сфері мови і культури, еліти України не усвідомлювали, як не усвідомлювали політичних наслідків незалежності.

Л. Кравчук та національно-патріотичні сили обрали перший варіант, який мав шанси на успіх, як і в країнах Балтії. Але українська «хуторянська» психологія розколола націонал-патріотичні сили і вони не пішли значною мірою на союз з Л. Кравчуком. Головну розкольницьку місію, на жаль, зіграв В. Чорновіл та група його прихильників, які діяли згідно із стереотипами: «ні – співпраці з колишніми комуняками»^{***}. Це

^{***} Ідеологічний радикалізм інколи потрібний – під час революції або контрреволюції. Але під час розбудови незалежної країни потрібні союзи усіх сил, які працюють на національні інтереси, незважаючи на їх ідеологічне минуле.

мало два великі наслідки. По-перше, Л. Кравчук програв боротьбу з «червоними директорами», які привели до влади Л. Кучму. По-друге, розколи в національно-патріотичному русі спричинилися до його занепаду, до створення десятків маловпливових партій на чолі з міні-гетьманами або отаманами. І це була чергова поразка країни, здійснена руками так званих «націонал-патріотів». Черговий раз націонал-патріоти показали своє невміння йти на компроміси, раціональні угоди заради майбутнього країни і тим відкрили шлях до реанімації постколоніального синдрому в Україні. Така ситуація відбилася і на системі освіти, вона опинилася в ситуації нездійсненого вибору, і на системі міжнародних відносин України.

Л. Кучма прийшов до влади на хвилі постколоніальних настроїв, згідно з якими повернення до тісного союзу з Росією забезпечить Україні дешеву сировину з метрополії, дешеві газ і нафту, відновлення роботи інтегративної економіки, військово-промислового комплексу, який був за радянських часів, тощо. Але дуже швидко новообраний Президент України зрозумів марність цих надій. Зате в Росії почали зростати реваншистські настрої щодо повернення України «під руку» Москви. За чотири роки Росія з соціалістичної стала махрово-капіталістичною, але з імперськими амбіціями. Хижацька приватизація підприємств і ресурсів зробили неможливою інтегративну економіку.

По-перше, навіть за радянських часів військово-промисловий комплекс був побудований прагматично з погляду імперії. В жодній з «союзних» республік не було завершених циклів виготовлення зброї (наприклад, в Україні навіть не виготовлялося мисливської зброї, не говорячи вже про пістолети, автомати, кулемети, гармати; в Україні будувалися танки, але оптика, зброя, значною мірою й моторна частина, вироблялися в Росії). Крім того, усі військово-промислові комплекси України мали своїх «двійників» (інколи декількох) в Росії. Тому Росія дуже швидко відкинула військово-промислові комплекси в пострадянських країнах, як ящірка хвіст, зробивши замкнені цикли у себе. Це стосується і так званої продукції «подвійного призначення», тобто цивільної продукції, яка використовується для військових цілей (наприклад, українські вантажівки КРАЗ були в армії швидко замінені на російські вантажівки). Тому ні про яку «тісну» співпрацю військово-промислових комплексів (за декількома винятками) мови не могло бути. Навпаки, коли Україна, наприклад, зробила свій танк, то вона стала небажаним конкурентом Росії на світовому ринку зброї. Економіки Росії і України загалом не могли бути «союзниками», вони стали конкурентами. На конкурентній основі Росія будувала й освіту і науку.

По-друге, оскільки Росія швидше ставала капіталістичною країною і прагнула зберегти в Україні колабораціоністський режим, то вона застосувала усі свої переваги: ресурсний потенціал, військову могутність, освітнє та інформаційне домінування, «п'яту колону» в Україні і т.д. для збереження свого всебічного впливу в Україні, особливо в економічній і політичній сферах. І багато чого з цієї стратегії Росії вдалося реалізовувати усі двадцять років. Тільки замість «соціалістичної» риторики про інтернаціоналізм і світову перемогу комунізму для російського домінування використовувалася капіталістична риторика про вільний ринок, спільне минуле, «слов'янський союз», світові ціни і т.д. У той же час Росія досить ефективно висмоктувала талановиту молодь з України через залучення у свої університети, оновлюючи інтелектуальний потенціал Росії, вирішуючи демографічні питання.

По-третє, Президенти Росії – Б. Єльцин і В. Путін досить зневажливо ставилися до Л. Кучми і незалежності України, вважаючи, що «ідеологічно близький» Президент України якщо не «здасть» незалежність, то буде слухняним лідером колабораціоністського режиму. Але Л. Кучмі подобалося бути Президентом незалежної країни, і хоча зовнішньо він грав роль цілком лояльного до Росії політичного лідера, все ж поступово застосовував політику балансування між Сходом і Заходом, між Росією і США. Він також поступово ставав дійсно українським Президентом, хоча «хвороби колабораціонізму» так і не подолав. Ідеологічні стереотипи, набуті ним у військово-промисловому комплексі СРСР і в комуністичній партійній системі, час від часу прокидалися. То він патріот України під час кризи навколо о.Тузла, то занадто лояльний до політичного і економічного тиску з боку Росії і підживлює реваншистські настрої в Росії.

Режим В. Ющенка був ідеологічно-антиколоніалістський, інколи з надмірною антиросійською риторикою. Але у сфері економіки, реальної політики консолідації України, євроінтеграції було зроблено за п'ять років так мало, що не дарма аналітики вважають роки президентства В. Ющенка «роками втрачених можливостей». Ми не бажаємо аналізувати цей період розвитку України тому, що можемо перейти від аналітики до жорсткого критицизму. У всякому разі, бездіяльність або недолуга діяльність режиму В. Ющенка з розбудови незалежності України призвели до того, що в Україні з 2010 року спостерігається сплеск неокolonіалістських, колабораціоністських настроїв. Інше питання: буде новий режим підігравати цим настроєм або, як і режим Л. Кучми, зробить дрейф у бік проукраїнської, а не проросійської або пронатівської політики? Відповідь на це

питання дасть історичний час, який буде визначатися декількома факторами.

Фактор перший. Прошло двадцять років незалежності України, але цілісної історії цієї країни немає. Є хронологія історичних фактів, яка свідчить, що Україна ще не обрала свого курсу розвитку і коливається між справжньою незалежністю і статусом сателіта – служника інтересам Росії. І поки що результатів осмислення цієї хронології фактів не бачимо повною мірою ані у політиків, ані у населення. Так само так звана «спільна історія України і Росії» є лише хронологією фактів, оскільки метрополія імперії^{*****} і колонізована країна мають різні історії, різні національні свідомості. А якщо спиратися не на осмислену історію, а на хронологію історичних фактів, то можна тлумачити, інтерпретувати ці факти під кутом зору різних, інколи протилежних, інтересів. А це дозволяє волюнтаристськи переписувати історію. Тому написання більш-менш реальної історії України впродовж тисячі років, хоч би на рівні підручників, – це ще тільки завдання на перспективу.

Фактор другий. Політики, які пов'язані зі злочинами тоталітаризму і колоніалізму, не пройшли процес каяття і розриву зі злочинною історією своїх організацій і продовжують свою підривну діяльність проти незалежності України. Механізмів захисту Конституції України і конституційного ладу або не існує, або вони не працюють, як це прийнято в демократичних, стабільних, відповідальних країнах.

Фактор третій. Політика і економіка в Україні тісно переплетені і корумповані. Тому боротьба за владу здійснюється фінансово-економічно-політичними групами (кланами) на тлі масової маніпуляції свідомістю мас. Ротації владних груп мають характер простих заміन однопорядкових гравців, що роблять політику в Україні неконструктивною, залежною від зовнішніх впливів. А отримання санкцій на проведення того чи іншого курсу, особливо з боку колишньої метрополії, стали звичкою для українських політиків, що підживлює надії реваншистів у Росії.

Фактор четвертий. Ностальгія частини населення України за радянським минулим не є ностальгією за високим рівнем життя і свободою, а психологічним дискомфортом з приводу даремно витраченої молодості на здійснення ілюзорних ідеалів,

^{*****} Поняття «імперія» не є образливим для Росії або СРСР. Сьогодні офіційною ідеологією Росії є неоімперська. Політики цієї країни охоче говорять про відродження імперії, про імперський статус Росії.

переходом звичної атмосфери тоталітарного порядку (роби, що наказано) до ситуації вільного вибору, коли людина сама обирає свій шлях і несе за себе відповідальність.

Ще у Стародавній Греції був відкритий «синдром віслюка на млині». Якщо віслюк усе життя ходив по колу, крутячи жорно, то, коли він старів і його випрягали, він не бажав йти від свого ярма. Крім того, психологія «рівності у бідності» теж працює в частини населення. Вчорашній день, минуле – це утопічний соціальний час частини людей, коли їм було зручно жити навіть під пресом страху, за відсутності свободи, але зі шматком хліба, який дала тоталітарна влада.

Фактор п'ятий. В Україні за двадцять років не сформовано необхідної більшості національної, компетентної, відповідальної еліти, яка б повела народ у вільне, заможне майбутнє, врахувавши історичний досвід і сучасні досягнення людства. Кращі еліти (*elite – фр.*) є в науці, освіті, промисловості, культурі, в конструкторських бюро, сільському господарстві, медицині і т.д. Але вони не об'єднані спільною метою та ідеалами, тому дозволяють не кращим політикам у Європі маніпулювати громадською думкою і грати долею країни. Мабуть, перед одужанням українська еліта проходить період кризи, коли марення, розколи, пасивність, відсутність політичної волі замінюють раціональне мислення і активну дію.

Фактор шостий. Українська економіка все більше переорієнтовується на світовий ринок, хоча час від часу її змушують орієнтуватися на Росію. З часом збалансування економічних інтересів української економіки між Росією і світом відбудеться. Вже сьогодні заможні українці купують власність, відпочивають, вчаться у країнах Заходу, а не на Колімі, навіть українські олігархи. Згодом прийде розуміння, що Україні не потрібні такі обсяги газу, які чомусь держава закуповує у Росії (тут державна бюрократія виступає спекулянтом), потім – виробляється грандіозна кількість металу, хімічної продукції, яка йде за кордон, де й залишається лєвова частина прибутку, породжуючи українських мільярдерів. Інженери і робітники на металургійних і хімічних підприємствах отримують мізерну зарплатню, ресурси України хижацьки втрачаються без врахування інтересів майбутніх поколінь. Чим більше в Україні стає мільярдерів, тим біднішою і безперспективнішою стає країна. Безумовно, прозрівання еліти і народу відбудеться, але чи не запізно? Коли вже усе розграбують і вивезуть, а самі грабіжники втечуть за кордон – до Москви, Ізраїлю, Монако або США.

Які ж сили і механізми можуть розбудити і консолідувати українське суспільство, підштовхнути до самоорганізації і активного захисту своїх інтересів, особливо в постколоніальній ситуації,

коли ще наслідки колонізації ані в економіці, ані в політиці, ані в культурі не подолані? Може, історична пам'ять про Голодомор і тотальні репресії, про русифікацію і спроби знищити українську мову і культуру? Це сильні ліки хворому постколоніалізмом суспільству, але недостатні. Тим більше, що їх нейтралізує інформаційна війна проти України і «п'ята» колона.

Мабуть, Україні доведеться пройти шлях, який проходила Італія. Потрібні будуть свої Гарібальді у політиці, економіці, науці, освіті, які не тільки піднесуть рівень національної свідомості, але й піднімуть народ на боротьбу за свою країну і долю, покажуть антидержавникам та сепаратистам їх місце на смітнику історії.

Відносини України з Росією цілком вкладаються у схему відносин «метрополія – колишня колонія з обмеженим суверенітетом». Такі відносини були не тільки у Британській співдружності націй після розвалу Британської імперії, а й у відносинах інших метрополій з колишніми колоніями. Франція і Бельгія за прикладом Великої Британії час від часу вводили свої війська у колишні колонії під час кризових ситуацій. Тільки Алжир, ставши незалежним від Франції внаслідок національно-визвольної боротьби, домігся невтручання у свої справи колишньої метрополії.

Україна нібито теж обумовила невтручання Росії у свої внутрішні справи у державному договорі між Росією і Україною та у ряді міжнародних документів. Але усьому світові відомо, як Росія виконувала і виконує міжнародні договори: тільки до того часу, поки їй це вигідно. Сьогоднішня ситуація яскраво демонструє це.

В умовах, коли до влади в Україні прийшла частково проросійська політична сила, застосовується політика форсованого процесу зближення двох держав: продовжуються договори про існування російської військової бази в Криму, здійснюється економічне вторгнення РФ в економіку України, розширюється присутність РФ в інформаційному просторі України і т.д. Отже, це можна витлумачити як здійснення реваншистської політики РФ з допомогою частини політичних сил усередині України. Наскільки успішною буде ця політика, покажуть найближчі роки. У всякому разі, у середовищі російських політиків уже сьогодні поширені прогнози про «нову Переяславську раду», про історичний реванш Росії.

Отже, можна констатувати декілька факторів російсько-українських відносин:

а) політико-правові відносини між державами поставлені у цілковиту залежність від торговельно-економічних;

б) пролонгація договору про військову базу в Криму порушує Конституцію України, у статті 17 якої наголошується: «На території України не допускається розташування іноземних військових баз»;

в) військова присутність Росії в Україні свідчить, що наша країна втягнута у реалізацію стратегічних інтересів РФ і Україна має обмежений суверенітет;

г) в Україні буде загострюватися ціннісний розкол між різними регіонами з питань геополітичної орієнтації, що не буде сприяти внутрішній стабільності країни, а це відіб'ється у всіх сферах суспільного життя.

Таким чином, короткочасна доцільність, пов'язана зі зниженням ціни на газ, але з обмеженням суверенітету України, буде мати довгострокові негативні наслідки для України як напіввасальної країни.

Крім того, обмеження суверенітету України тягне за собою й інший наслідок: Україна залишається в колишньому «союзному» соціальному просторі з Росією, у тому числі освітньому та інформаційному, і обмежує свої можливості входження в європейський і світовий простір, значною мірою відмовляється від незалежної державної політики. Отже, питання «ціни на газ» негативно впливає на геополітичні перспективи України. При цьому жевріють надії щодо відродження Російської імперії шляхом інтеграції в неї України і Білорусі. Без них відродження імперії неможливе через просту нестачу слов'янського матеріалу для захисту східних територій Росії. Тому «українське питання» є ключовим для російської політики. Росія готова піти на тимчасові економічні втрати заради стратегічного виграшу, заради історичного реваншу.

Безумовно, частина європейських політиків тверезо оцінює загрозу відродження Російської імперії, особливо в країнах так званої колишньої «соціалістичної співдружності». Але сучасні Німеччина і Франція готові грати на неоімперських амбіціях Росії в обмін на відносно дешеві російські ресурси природних копалин, особливо на газ і нафту. Наскільки далекоглядні політики цих країн, теж покаже час.

Ми окреслили лише частину небезпек, які очікують Україну, якщо вона буде дрейфувати у бік посилення постколоніальної політики. Головне тут, що проблеми економічної кризи, економічного суверенітету, гальмування реформи у системі освіти і науки переростуть у кризу державності, і мрія частини російських політиків і українських сепаратистів про «розкол України по Дніпру» набуде реальних рис.

Отже, відсутність політики реваншизму, історичної помсти стосовно Росії не повинна послаблювати європейський вектор української політики. Пошук шляхів співпраці з ЄС і НАТО є одночасно перепорою для реваншистських намірів деяких російських політиків, тому що в єдності України з об'єднаною Європою – її сила. Є надія, що теперішня влада це розуміє, як з українського, так і російського боку.

РОЗДІЛ II. «Світова системи безпеки» як конфлікт парадигмальних моделей та основні виклики для України в умовах невизначеності її вибору

Для адекватної відповіді на зовнішньополітичні виклики та загрози для України необхідно чітко осмислити основну проблему, яка постала перед нею у цій сфері – проблему її фундаментальної невизначеності у своїх інтеграційних стратегіях. Ідеолого-пропагандистська теза про «євроінтеграційний курс» України є великою мірою «декларацією про наміри», які поки ще не підкріплені жодними інституційними зрушеннями у самій країні, які б наближали її до європейських принципів та стандартів. Подібна невизначеність має місце і в ситуації інтеграції України до систем міжнародної безпеки, що історично склалися. Саме тому ми не можемо говорити про інтеграцію до світової системи безпеки на мові наукового дискурсу, оскільки такої системи просто не існує. А отже, не існує й інтеграції у цю систему або вона є лише у дискурсі політиків, який часто оперує абстрактними та беззмістовними поняттями.

Інакше кажучи, концепт «світової системи безпеки» є певною метафорою, конструкцією соціальної уяви, констатацією бажаного стану речей, у той час як в реальності має місце досить жорсткий конфлікт парадигмальних моделей міжнародної та колективної безпеки. Саме тому для вироблення адекватної стратегії «інтеграції» України в ту чи іншу систему міжнародної безпеки політичному істеблішменту необхідно розібратися в існуючих парадигмах, зробити свій вибір та чітко сформулювати стратегію інтеграції. На жаль, на сьогодні Україна, проголосивши позаблоковий статус, не зробила такий вибір, але відмовилася від вибору взагалі, продовжуючи найгірші традиції *пасивного дрейфу в стані невизначеності*, закріплюючи стан країни-буфера, з інтересами якої сильні політичні гравці можуть і не рахуватися.

Таким чином, першочерговими завданнями у сфері розв'язання проблеми політико-стратегічних викликів для України в контексті її *можливої* інтеграції є завдання виявлення *куди* саме вона інтегрується, оскільки залежно від обраної парадигми суттєво змінюється розуміння викликів, ризиків та загроз. Отже, для цього необхідно дати а) теоретичну експлікацію «парадигми міжнародної безпеки»; б) проаналізувати позитивні та негативні аспекти інтеграції України у безпекові організації в контексті обраної парадигми.

1. Конфлікт парадигмальних моделей міжнародної безпеки в умовах сьогодення

Дуже стисло ми можемо навести приклади таких моделей міжнародної безпеки:

а) *Однополярна система міжнародної безпеки*. Як відомо, ця система базується на проєкті одноосібного лідерства (або «гегемонії») США у сучасному світі. У рамках цієї доктрини саме Сполучені Штати виступають як єдиний суб'єкт тотального контролю над загрозами у світі та їх запобіганню. Оскільки ця доктрина видається утопічною, то в цей сукупний суб'єкт входять також блок НАТО та основні європейські країни, тобто весь «Захід». Принцип однополярності означає принцип суверенітету, яким володіє країна чи група країн, що надає їй можливість застосувати будь-які дії для запобігання актуальним та потенційним загрозам для людства, навіть якщо вони суперечать нормам міжнародного права.

б) *Модель «Концерту держав» або модель «Священного Союзу»*. Певною мірою ця модель є різновидом попередньої, тільки з ще більшим утопічним забарвленням. Ми вважаємо, що ця модель теж побудована на передумові «суверенного Суб'єкта», але в більш розширеному та цивілізаційно строкатому вигляді нового «Священного Союзу» або «великої вісімки». Залучаючи до цього «Священного Союзу» такі країни, як Росія, Китай та Індія (тобто країни, де цінності ліберальної демократії не є важливими), західна спільнота передбачає, що цей союз має бути побудований на «колективній угоді сильних», які будуть контролювати весь світ.

На відміну від проєкту «розчинення» інших держав у колективній волі провідних західних країн та позбавлення цих держав свого «суверенітету» проєкт «концерту держав» передбачає долучення цих держав до функцій світового Суверена (або, іншою ідеологічною мовою, «світового жандарма»), в той час як інші державні «актори» повинні лише визнати це «право сильного». Відверта утопічність цієї моделі полягає в тому, що вона

передбачає відмову від ідеї абсолютного суверенітету такої великої держави, як США (та її стратегічних партнерів) та прийняття ідеї «союзу рівних», що неможливо для носіїв ідеології всесвітнього гегемонізму.

Інші складнощі у реалізації цієї моделі (якщо навіть припустити, що вона зі сфери політичної риторики набула б характеристик реального проекту) полягали б у розробці *інституційних механізмів* прийняття узгоджених рішень у сфері гарантування міжнародної безпеки та тактичних схем у реалізації конкретних масштабних операцій, причому такій розробці, яка б не заторкувала ані національних інтересів, ані амбіцій кожного з учасників «великої вісімки».

в) *Багатополярна модель*. Ця модель є дуже схожою на попередню з тією різницею, що в її основі лежить інше розуміння сили. Емпіричною складовою такої моделі є зростання таких центрів сили, як Японія, ЄС, Китай, поява яких відроджує *конкуренцію* та *конфлікти* між акторами, на що звертають увагу опоненти цієї доктрини. Її небезпека полягає у відмові від принципу суверенітету однієї держави та групи держав та повертається до стану «війни всіх проти всіх». Дійсно, наявність кількох «суверенів» на практиці означає їх запеклу боротьбу та фактичну відмову від ідеї Суверена як Гаранта системи міжнародної безпеки. Ця ситуація неминуче призводить до певної «феодалізації» міжнародних відносин, де слабкі держави повинні шукати допомоги у якогось Центру сили. Але за цих умов саме поняття «міжнародна безпека» позбавляється будь-якого змісту і зводиться або до національної безпеки конкретної держави (яка приєднується до згаданого Центру Сили і таким чином її набуває*), або колективної безпеки групи держав, які створюють союз проти іншої групи держав і послаблюють можливість воєнного вторгнення з їх боку.

Взагалі у цій моделі поняття «міжнародна безпека» стає найбільш заплутаним, оскільки саме в ньому наочним є ідеологічний аспект всієї безпекової проблематики та наявність у ній виміру владних відносин. У цьому контексті поняття «міжнародна безпека» є евфемізмом «егоїзму» конкретної держави, тобто поняття, яке виконує функцію раціоналізації цих егоїстичних устремлінь конкретної держави, її волі до домінування. В цій функції концепт або, точніше кажучи, ідеологема

* В цьому випадку ми не можемо говорити про «міжнародну безпеку», але про певну «зону безпеки» в ситуації суцільного хаосу та «війни всіх проти всіх».

«міжнародної безпеки» прямо ототожнюється з «національними інтересами» конкретної держави, в той час як слово «багатополярність» приховує претензії бути Центром Сили, які камуфлюються морально-етичною риторикою.

2) *Глобальна або універсальна модель.* Ця модель за своїм змістом найбільш близько підходить до ідеологеми «світова система безпеки», оскільки, за задумом, усі члени світового співтовариства беруть участь в її створенні. І саме ця модель повинна була б стати безальтернативною в тому сенсі, що тільки вона відповідає семантиці слова «міжнародна безпека» (тобто безпека всіх країн, а не безпека окремих країн за рахунок інших). Але відвертий утопізм цієї моделі призводить до того, що вона є маргінальною як в академічних колах, так і в конструкціях політиків, ідеологів та пропагандистів. Зазначений утопізм полягає в тому, що така модель (якби уявити собі те, що вона стала би пануючою) увійшла би в протиріччя з амбіціями та інтересами розвинених країн, у відносинах яких з країнами так званого «третього світу» спостерігається певна асиметрія врахування національних інтересів.

Відома інша можливість для систематизації систем міжнародної безпеки, яка базується на виявленні сценаріїв відносин між учасниками такої системи та має такий вигляд:

1. *Колективна безпека.* До неї можна віднести тип, який сформувався в 20 – 30-ті роки минулого століття (у відповідь на загрозу нової світової війни) у вигляді Ліги Націй. Особливістю цього типу є те, що система міжнародної безпеки поширюється на досить обмежену кількість учасників (тобто до цієї системи входить лише група держав, яка має спільну мету та яка виробила систему спільних воєнно-політичних заходів). Особливість цієї моделі полягає у тому, що вона націлена на розв'язання воєнно-стратегічних проблем і не розглядає інші аспекти міжнародної безпеки. Зокрема, її не цікавить те, що сьогодні прийнято називати «м'якою безпекою».

Якоюсь мірою до цієї парадигми належать типи безпеки, які уособлюються в певних воєнних блоках, таких, як, наприклад, НАТО. Як відомо, НАТО був блоком певної групи країн і за своєю ідеологією раціоналізував свою діяльність як виключно «оборонний альянс». Сучасні універсалістські претензії цього блоку, зміна її функцій у вигляді не тільки воєнної, але й ідентифікаційно-цивілізаційної структури призводять до дифузної невизначеності типу міжнародної безпеки, який цей блок в наш час уособлює.

2. *Загальна безпека.* Як впливає з самої назви, спостерігається суттєве розширення як кількості учасників системи

міжнародної безпеки, так і складових самого теоретичного концепту. Загалом можна зазначити, що цей термін є досить суперечливий, оскільки залишається не повністю з'ясованим, що означає, власне, характеристика «загальності»: або вона вказує на те, що в систему МБ залучені всі суб'єкти світової спільноти, або на те, що в самій системі МБ враховуються всі складові міжнародної безпеки. Наприклад, деякі автори вважають, що ця парадигма має «багатомірний характер» та містить у собі не тільки «жорстку» безпеку, але й безпеку «м'яку», вказуючи на те, що предикат «загальна» має відношення до повноти розуміння безпеки. У цьому контексті стає очевидним, що в цій парадигмі головна роль належить не стільки воєнним організаціям, скільки глобальним організаціям на кшталт ООН. Зазначене розширення самого змісту розуміння «міжнародної безпеки» призводить до занадто широкого та розпливчастого розуміння «міжнародної безпеки», яка перетворюється на «суспільне благо». Зафіксована розпливчатість дозволяє інтерпретувати цю парадигму як таку, що залучає до себе всіх членів світової спільноти і, таким чином, вона певною мірою збігається з парадигмою глобальної (універсальної) системи міжнародної безпеки.

3. *Коопераційна безпека.* Ця модель є ще більш суперечливою, ніж дві попередні, оскільки вона має відверто еклектичний характер, тобто є синтезом «колективної» та «загальної» систем міжнародної безпеки. Загалом можна констатувати, що цей «синтез» є формою штучного поєднання характеристик обох моделей. З одного боку, коопераційна модель визнає багатомірний характер міжнародної безпеки, але, з іншого боку, розробляє певну «ієрархію пріоритетів». Еклектизм коопераційної моделі (яка набула популярності відносно нещодавно, а саме – з середини 90-х років) виявляє себе ще в тому, що вона декларує свою прихильність до мирних засобів розв'язання конкретних проблем міжнародної безпеки, але при цьому не виключає її застосування воєнної сили. Сучасні автори відзначають незавершений характер цієї моделі, посиляючись на те, що в ній залишаються нез'ясованими конкретні параметри у вигляді інститутів та виявлення межі сили, яку можна застосувати у вирішенні питань міжнародної безпеки.

Таким чином, ми бачимо, наскільки суперечливими видаються спроби упорядкувати сучасні уявлення про систему міжнародної безпеки та надати теоретичній конструкції більш-менш обґрунтованого та солідного вигляду. Замість стрункої та гармонійної картини міжнародної безпеки, яка може претендувати на статус опису «світової системи безпеки», має місце запекла

боротьба доктрин та конфлікт парадигм бачення сутності та функцій основного поняття «міжнародної безпеки». Крім суто теоретичних проблем, які породжують зазначені труднощі (наприклад, фундаментальна невизначеність поняття «безпека»), велику роль в їх створенні відіграє той факт, що в доктринах міжнародної безпеки фігурують не тільки концептуальні конструкції, але й інтереси конкретних країн, які ці конструкції обслуговують.

Типовим прикладом конфлікту «парадигм безпеки» є конфлікт між Росією та Заходом стосовно побудови архітектури міжнародної безпеки. Так, російська доктрина базується на постулаті про «багатополярну» систему міжнародної безпеки як альтернативу «політичному глобалізму» американської гегемонії. Цей постулат, що перетворився чи не на основний стереотип офіційної російської риторики, передбачає повну деконструкцію пануючої системи однополярного світу, де Сполучені Штати відіграють роль світового лідера, а НАТО перетворюється на гарант глобальної безпеки та універсального цивілізаційного ідентифіканта. На відміну від російських «атлантистів» 90-х років сучасна зовнішньополітична доктрина РФ базується на уявленнях про Росію як самостійного «центру сили» та на переоцінці Північноатлантичного альянсу в бік його ідеологічної «демонізації» як «агресивного військового блоку».

2. «Парадигма війни» та «парадигма миру» як базові світоглядні конструкції в процесі побудови уявлень про міжнародну безпеку

Для з'ясування основних причин відсутності єдиної моделі розуміння міжнародної безпеки та перманентного конфлікту доктрин стосовно цього питання необхідно враховувати роль *світоглядно-ціннісних конструкцій*, які визначають сутність відносин між державами. Залежно від «картини світу», яка випливає з цих конструкцій, вибудовуються уявлення про базові сценарії міжнародних відносин, які, в свою чергу, формують моделі міжнародної безпеки. Серед багатьох припущень, які склалися в цій царині, базовими залишаються наступні два. Перше, яке можна охарактеризувати як «парадигма війни», виходить з ситуації перманентного воєнного протистояння між державами як висхідної та нормативної ситуації для міжнародних відносин. Друге припущення, яке можна охарактеризувати в термінах «парадигма миру», є діаметрально протилежним та полягає у тезі про те, що стан війни є неприродним для міжнародних відносин та в майбутньому повинен дати місце відносинам миру та добросусідства. Будь-яка теорія, доктрина чи

практична модель міжнародних відносин та міжнародної безпеки базується на одному з цих припущень. Неможливість їх поєднання, взаємовиключеність цих припущень частково призводить до того, що через цей невідворотний «суб'єктивний фактор» немає ані усталеної нормативної теорії міжнародних відносин, ані універсальної доктрини міжнародної безпеки, ані всесвітніх інститутів, які б здійснювали необхідний всебічний контроль над викликами та загрозами.

Для ілюстрації цього положення наведемо дві схеми, які демонструють зв'язок між згаданими базовими припущеннями (або «онтологіями» світу), теорією міжнародних відносин (ТМВ) та моделлю міжнародної безпеки (МБ):

Схема 1

Базова онтологія ТМВ МБ

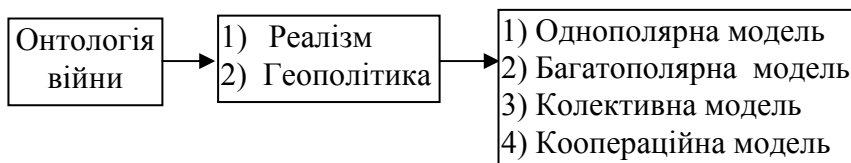
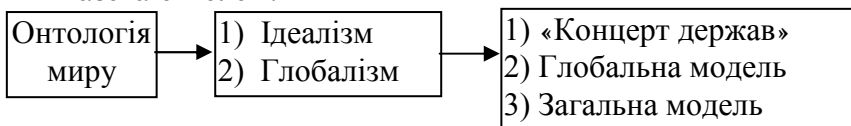

Схема 2

Базова онтологія ТМВ МБ

Надамо короткий коментар наведеним схемам. По-перше, необхідно зазначити, що вони характеризуються певною *несиметричністю* в розумінні поняття «міжнародна безпека». Пояснимо сказане. Прийняття «онтології війни» або «онтології миру» не просто впливає на кінцеві характеристики бажаного (ідеального) *стану*, який ототожнюється з поняттям «міжнародної безпеки», але змінює його *структурні* характеристики. Оскільки в першому випадку, тобто в ситуації перманентної війни «всіх проти всіх», точка відліку є «національний егоїзм», у той час як безпека інших держав цікавить теоретика або політика лише тією мірою, якою вона впливає на безпеку його власної держави.

У рамках зазначеної передумови міфологема «нового світового порядку» не тільки тісно пов'язана з моделлю «однополярного світу» та фіналістською історіософською передумовою

«кінця історії». Альтернатива цьому типу мислення у вигляді багатополлярної моделі, яка, в свою чергу, передбачає «цивілізаційну» світоглядну основу, відкидає цю передумову та замість «світового порядку» фактично обґрунтовує модель багатополярного «світового хаосу», але хаосу «керованого» системою «утримань та противаг». Однією з таких противаг виступає відомо-ма концепція «балансу сил». Наше визначення такої системи як системи «керованого» «світового хаосу» як альтернативи «світового порядку» виправдовує та обставина, що під хаосом не розуміється абсолютно неструктурований світ, але *динамічний* стан пошуку консенсусу між «центрами сили», мінлива картина створення альянсів, об'єднань, союзників, стратегічних партнерів, створених проти аналогічних «угруповань» сторін, які в крайньому разі можуть розглядатися як ворожі. Таким чином, під «хаосом» ми розуміємо мінливу *«конфігурацію сил»*, а під «керованістю» цього процесу – перманентний пошук можливих противаг силам, які (актуально, потенційно чи у сфері «соціальної уяви» певних міжнародних гравців) можуть утворювати загрозу чи небезпеку як окремим країнам, так і групі країн (і, врешті-решт, усім членам світової спільноти).

Основна ж характеристика *Схеми 2* полягає в тому, що поняття «міжнародної безпеки» є первинним та засадничим, у той час як концепт «національної безпеки» – похідним. Іншими словами, в моделі «онтології миру» національний егоїзм поступається місцем колективістській етиці, ідеї спільного або загального інтересу, який є вищим за інтерес конкретної держави. Вдаючись до порівняльного аналізу «онтології війни» та «онтології миру», перш за все треба зазначити, що остання не займає таких сильних позицій, як доктрина «реалізму», та внаслідок своєї відірваності від поточної політичної практики може розглядатися як моралізаторська, етична доктрина, яка аналізує не реальний світ, але «світ належного». Дійсно, вона передбачає, що суб'єктом міжнародної безпеки виступають не окремі держави, але вся світова спільнота в цілому, яка при цьому утворює не тільки суб'єкт МБ, але й її об'єкт. Очевидно, що «онтологія миру» є спадкоємицею філософії Просвітництва та відповідає його ідеалам. Причому йдеться не тільки про «ідеал вічного миру», який вписано в просвітницький проект розвитку людства в напрямі його Розуму та «гуманності» (Гердер).

Просвітницькі установки виявляють себе в інтерпретації війни як чогось, що не є природним началом людини, а таке, що є наслідком викривленого соціально-історичного розвитку. Саме тому «мир» виступає як різновид «природного стану» та є

нормальним станом і критерієм міжнародної безпеки. І усвідомленням цієї норми виступають назви відповідних академічних інституцій, які досліджують сценарії встановлення такого стану та таких норм у міждержавних відносинах (Інститут Миру, Школа мирних досліджень)**. Для «онтології миру» характерним є протиставлення «балансу інтересів» концепту «балансу сил», яке, у свою чергу, передбачає відмову від національного і/або групового егоїзму та ідеологеми «національного інтересу», який тісно пов'язаний з егоїзмом «права сили». Ідеологема «балансу інтересів» стверджує часткове уцілювання «національного інтересу» на користь «загального інтересу», протиставляє беззастережному утвердженню свого інтересу стан «консенсусу інтересів», який може вважатися «станом безпеки». «Онтологія миру», на якій базуються різні моделі цього типу (модель «концерту держав», «глобальна модель», «всезагальна модель»), є, таким чином, не причиною, а *наслідком* наведених передумов, так само як стан війни як «природний» є наслідком соціал-дарвіністських передумов національного егоїзму.

3. Військові блоки як організаційне уособлення «парадигми війни» та можливе місце України в їх протистоянні

Наведений конфлікт парадигмальних моделей розуміння міжнародної безпеки та можлива архітектура світової системи безпеки знаходять свою відповідність у конкретних інститутах, які втілюють у життя сформульовані доктрини. Типовим прикладом організаційного втілення передумов «парадигми війни» виступають військові блоки, в ідеології яких «безпека» фактично поступається місцем «обороні», а «міжнародна безпека» – «колективній обороні», яку здійснює один центр сили проти іншого такого самого центру. Така ідеологія лежала в основі створення блоку НАТО як найбільш потужного утворення контролю над сферою міжнародної безпеки. Ключовими словами такої ідеології були ідеологеми *реагування*, *стримування* та *удару-у-відповідь*. Останнім часом у натівській ідеології з'явився принцип *превентивності*. Так, ідеологія так званої Бруклінської групи (яка розробляла принципи кооперативної безпеки) в концентрованому вигляді формулюється таким чином: «Кооперативна безпека – це механізм *стримування* агресії через створення *зустрічних* загроз та завдання поразки тому, від кого

** У Росії цей напрям ТМВ та МБ представлений таким дослідником, як В.Тишков

вона походить»¹. (Виділені слова дуже показово демонструють певний парадигмальний еклектизм в ідеології НАТО, оскільки ми бачимо залишки як старої концепції стримування, так і нової превентивної моделі у вигляді «зустрічних загроз»).

У цьому контексті образ «рівноваги» як важливий образ зі світу фізичної статички за часів «холодної війни» зводився до сумнозвісної концепції ВГЗ («взаємно гарантованого знищення»), що передбачалося як результат обміну ядерними ударами. Саме тому ідея «балансу» забезпечувалася двосторонніми угодами в ядерній сфері між країнами Альянсу та СРСР.

Ідея набуття потужності та збільшення можливостей для реалізації зазначеної стратегії реалізувалася в діяльності Альянсу за рахунок постійного *розширення* кількості країн-членів Альянсу і створення образу просторового збільшення *зони безпеки*. Сам блок створювався за рахунок планомірного збільшення своїх членів. Якщо в переговорах 1948 року щодо створення Альянсу брали участь такі країни, як США, Канада, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Великобританія та Франція, то вже саму угоду про створення НАТО, крім наведених країн, підписали Данія, Ісландія, Італія, Норвегія та Португалія. Подальше «розширення» натівського «контейнеру безпеки» відбувалося за наступною хронологією: Греція та Туреччина (1952 рік), ФРН (1955 рік), Іспанія (1982 рік), Об'єднана Німеччина (1990 рік). З погляду дотримання базової «контейнерової» символіки дуже симптоматичним виявився Празький саміт НАТО (2002 рік), на якому було прийняте рішення про «розширення» НАТО на схід, реалізацією якого слід вважати приєднання до Альянсу таких країн як Литва, Латвія, Словаччина, Словенія, Румунія, Болгарія та Естонія, яке відбулося в 2004 році.

За аналогічною структурною схемою формувалася і блок ОДКБ, започаткований Ташкентською угодою в травні 1992 року та створений як центр сили, що протистоїть НАТО. З точки зору безпекової організації та парадигми, яка виступає в ролі її ідеологічного базису, ця структура не дає нічого нового, порівняно з НАТО, і повністю дублює її на рівні доктринальних та організаційних схем. Як і блок НАТО, блок ОДКБ використовував принцип постійного розширення. З самого початку Ташкентську угоду, крім Росії, підписали такі держави, як Вірменія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан. Потім до неї долучилися Білорусь, Грузія та Азербайджан. Ця структура створювалася як

¹ Цит. за статтею: Цыганков П.А. Безопасность: кооперативная или корпоративная. Критический анализ международно-политической концепции / П.А. Цыганков // М.: Полис. – 2000, № 3. – С.138.

симетрична відповідь на зростаючу потужність блоку НАТО. Структурну схожість з блоком НАТО демонструють і деякі базові документи організації, наприклад, «Концепція колективної безпеки» 2000 року, сама назва якої говорить про те, яка парадигма безпеки лежить в її інституційній основі.

Єдиним винятком є її більш регіональний характер, відсутність глобальної перспективи та універсалістського виміру. Крім фантому колишнього СРСР та проекту його відновлення, у віртуальному проекті «збирання імперії» іншої універсалістської домінанти в проекті ОДКБ немає. Однак цей універсалізм є суто організаційним, тобто всі учасники нової безпекової організації є *колишніми* республіками *колишньої* держави, що припинила своє існування. Саме тому універсалістській прозахідній месіанській ідеології НАТО в рамках військового союзу країн СНД не можуть бути протиставлені ані регіональна цивілізаційна платформа євразійства, ані модель неоімперської єдності.

У рамках прийняття базових положень «парадигми війни» та моделі безпеки як здатності до оборони за умов потенційного нападу інтеграція України в ту чи іншу «систему безпеки» може здійснюватися як інтеграція до одного з військових блоків. Виходячи з цих умов, прийняття позаблокового статусу, яке було закріплене на законодавчому рівні, може розглядатися як інтеграція вельми умовно (тобто як приєднання до низки позаблокових країн), а фактично воно означає відмову від інтеграції. За умов відмови від членства в НАТО та недоцільності членства в ОДКБ навіть у майбутньому (таке членство поставило б хрест на будь-яких євроінтеграційних прагненнях України) розглянемо виклики та ризики, які впливають з прийняття Україною позаблокового статусу.

Аналізуючи сценарій позаблоковості, треба зважувати на те, що в більшості публікацій на цю тему пропагандистська та ідеологічна заангажованість значною мірою переважає власне аналітику. Аргументи, за допомогою яких «доводиться», що гарантує Україні безпеку більшою мірою, ніж членство в НАТО, є практично ідентичними та зводяться до наступного набору посилок та висновків. Перший з них полягає в тезі, що нейтралітет Україні гарантують основні гравці на сучасній геополітичній «шахівниці», саме тому їй слід зберігати досягнуті домовленості. Другий аргумент базується на твердженні про те, що будь-який вибір «блокової» ідентичності з боку України призведе до того, що вона відразу ж перетвориться на об'єкт потенційного нападу та агресії. Нарешті, третій з аргументів полягає в тезі про те, що у разі воєнного конфлікту Україна постраждає *першою* та *набагато сильніше*, ніж держави, які є основними учасниками цього конфлікту.

Основний виклик для України в цій ситуації полягає у відсутності гарантії її захисту у разі можливого збройного конфлікту, яка посилюється фактом практично повної неспроможності власної української армії виконувати свої бойові функції. Взагалі існує два можливі сценарії гарантії захисту національної безпеки позаблокової держави. Перший з них полягає у підвищенні ролі ООН, зокрема Ради Безпеки, як це має місце у випадку з Австрією. Таким чином, в останньому проекті наявна спроба поєднати проект власного нейтралітету з парадигмою глобальної безпеки (та, як наслідок, універсалізацією принципів «парадигми миру») з вирішальною роллю інституції ООН, передачею монополії на застосування сили від НАТО до Ради Безпеки ООН (як це пропонував О. Ван дер Беллен) тощо. Утопічність апеляції до інституту ООН, яка довела свою неспроможність протидіяти ескалації міжнародних конфліктів, робить цей проект лише умоглядною конструкцією.

Другий сценарій полягає в наданні безблоковій країні гарантій з боку кількох сильних держав та оформлення угоди такої гарантії. Безсумнівно, такий сценарій є більш реалістичним. Так, результатом міжнародних угод статус нейтралітету набули Швейцарія (закріплений Віденським конгресом у 1815 році), Бельгія (Лондонський договір 1831 року та 1839 року), Люксембург (Лондонський договір) та Конго (так званий Берлінський трактат). Такий сценарій обрала Україна, в рамках якого такими гарантами виступили Росія, США, Китай.

Підводячи підсумки нашого стислого аналізу вибору інструментів для гарантій національної безпеки, зазначимо, що в ситуації «угоди сильних» щодо слабкої держави остання є дійсно незалежною, але, на жаль, у тому сенсі, що від неї нічого не залежить. Іншими словами, вона є не суб'єктом формування своєї парадигми зовнішньополітичного вибору та свого «безпекового контейнеру», але виступає чистим об'єктом щодо своїх зовнішніх «гарантів». Певною мірою можна навіть стверджувати, що повна залежність країни від сильних держав означає приховану відмову від суверенітету. Оскільки гарантом національної безпеки нейтральної держави є інші держави, то саме на користь цих держав віддається лівова частка власного державного суверенітету. Що стосується такої країни, як Австрія, то її позиція більш автономна та відповідальна в тому, що вибір та відповідальність за подальші наслідки залежить тільки від самої австрійської держави, тобто вона залишається *суб'єктом*, незважаючи на її можливу уразливість. Там, наприклад, у рамках ідеології партії «Зелена альтернатива», яка принципово стоїть на позиціях «парадигми миру», розробляється модель «мирних зон», де метафора сили присутня саме в цій

площині. Так, у цій моделі поряд з проектом розпуску армії передбачається «інтелігентський невоєнний *спротив*», «соціальна оборона, *неспівробітництво* з потенційним загарбником».

Підводячи підсумки перспектив національної безпеки України в ситуації позаблоковості, треба зазначити великі вади проектів «зовнішньої підтримки» певної держави з боку інших держав. Наприклад, у випадку з Австрією проект такої підтримки був сформульований у моделі «всеохоплюючої системи безпеки в Європі» в рамках інституту ОБСЄ, основні низки положень якої були сформульовані на Лісабонській зустрічі 1996 року. Саме в Декларації про прийняття такої моделі містився пункт про «врахування законних інтересів безпеки позаблокових країн». І хоча таке «врахування» передбачало ареал «від Атлантики до Уралу», очевидно, що воно не йде далі європейського регіону, що підтвердилося фактом вторгнення Росії на територію Грузії та фактичною анексією двох регіонів.

У цій ситуації, повторюємо, як Європейський Союз, та і ООН були бездіяльні та безсилі, оскільки наведена Декларація передбачає наявність дієвих інструментів реалізації її положень (а таких інструментів Європейський Союз ще не виробив, хоча б стосовно країн, які не є його членами). З цієї ситуації випливає, що Україна (як і Грузія) перебуває поза межами проекту «європейської архітектури безпеки», що робить її вкрай вразливою перед ситуацією зовнішньої загрози. Враховуючи те, що ми сказали про обмеження суверенітету для такої країни в разі її закріплення в статусі позаблоковості та нейтралітету (оскільки цей суверенітет безпосередньо залежить від доброї волі країн-гарантів), можна повністю погодитися з тезою деяких теоретиків про те, що нейтралітет не є дієвим заходом проти дій регіональних і глобальних гравців, оскільки інтереси нейтральної позаблокової країни не беруться до уваги. В цій констатації академічний аналіз повністю збігається з ідеологічним напрямом попередньої влади, зокрема з тезами Президента В.Ющенка, які він висловив для газети «Вашингтон Пост». Так, у світлі російсько-грузинського конфлікту він цілком слушно визначив слабкість інститутів ОБСЄ та ООН для вирішення оборонних завдань країни та резюмував ці констатації у висновку, що «колективна система безпеки демократичних держав, яка уособлюється НАТО, може гарантувати національну безпеку України та інших держав»².

² Див: електронну версію статті: Гриб О. Ющенко у «Вашингтон Пост» про Грузію та Україну / О. Гриб // BBC Ukrainian. – 2008. – 25 серпня.

4. Участь України в безпекових структурах «парадигми миру»

У контексті порівняльного аналізу «парадигми війни» та «парадигми миру» можна зазначити, що інститут ООН є чи не єдиною інституцією, яка була створена не для успішного ведення війни (причому як війни наступальної, так і оборонної), але для її *радикального запобігання*. Саме тому цей інститут є яскравим уособленням «онтології миру» та парадигми «глобальної безпеки», в якій суб'єктом цієї безпеки виступає не національна держава (з її приватно егоїстичним інтересом) і не група національних держав (з їх не менш егоїстичним корпоративним інтересом), але вся сукупність держав, незалежно від їх розмірів та рівня розвитку, які підписали Угоду.

Зазначена угода про створення цього інституту виникла внаслідок усвідомлення трагічного, або навіть катастрофічного досвіду Другої світової війни. А по-друге, ці інтуїції передбачали надання новому суб'єкту світової політики ексклюзивних функцій Суверена. Інша річ, ці функції ООН не змогла повною мірою перебрати на себе, продемонструвавши, таким чином, свою утопічну основу. Отже, основний імпульс створення цієї організації полягав у поверненні до просвітницької парадигми «вічного миру» як антитези поширених практик «війни всіх проти всіх». Якщо розглянути такий засадничий документ цієї інституції, як «Устав ООН», то можна побачити, що концепт «миру», наприклад, уже в Преамбулі до Уставу з самого початку зазначає, що метою створення ООН було «звільнити майбутні покоління від лих війни».

Цей пріоритет принципу «права» (та таких його корелятивів, як «справедливість» та «рівність») знайшов своє відображення в такому положенні Преамбули, в якому знаходився імператив – «утвердити віру в основні права людини, цінність та гідність людської особи, рівноправ'я чоловіків та жінок, рівність прав великих та малих націй». Повертаючись до базових світоглядних підвалів Уставу ООН, наголосимо, що в розділі «Цілі та принципи» з самого початку зазначається, що основною метою ООН є «підтримати мир» як ідеальний та належний стан (тобто війна засуджується в будь-якому разі).

У контексті сказаного цікавою та показовою видається шоста глава Уставу, яка має назву «Мирне вирішення спорів». Наступна глава конкретизує це положення у вигляді переліку дій «стосовно загрози миру, порушень миру та актів агресії». На прикладі цих тез ми можемо побачити радикальні відмінності світобачення «парадигми миру», втіленого в інституції ООН, від ідеологій безпеки в рамках «парадигми війни». Якщо в останніх

(де війна розуміється як граничний різновид норми між-державних відносин) ідеологія безпеки передбачає успішність дій одного Суб'єкта (держави або групи держав) проти іншого Суб'єкта (також держави або групи держав), то безпекова філософія інституту ООН базується на передумові того, що будь-яка війна є *порушенням* норм міжнародного права та державного суверенітету.

Відповідні норми зафіксовані, зокрема, в положеннях статті 2 Уставу ООН, де сказано, що «організація заснована на принципі рівності всіх її членів» та, що «всі члени ООН вирішують спори мирними засобами». Внаслідок чого сам порушник (як будь-який злочинець) випадає з колективної спільноти і тому якоюсь мірою взагалі вже не є суб'єктом міжнародної дії, але внаслідок невідповідності його дій з міжнародним «суспільним договором» виступає як *об'єкт колективного покарання*, в рамках якого «війна» замінюється на «поліцейську акцію».

На завершення нашого розгляду метафоричних схем безпекової ідеології інституції ООН виникає питання про міру співвідношення цього типу дискурсу з *реальністю* міжнародних відносин. Не секрет, що багато сучасних політичних аналітиків відмічають падіння впливу ООН на перебіг світових подій, на глибинний конфлікт цієї організації з таким гравцем на світовій арені, як США тощо. Відповідаючи на поставлене запитання та згадуючи наше визначення «парадигми миру» як певної утопічної моделі, все ж таки можна стверджувати, що, незважаючи на наявність цього утопічного ядра, «оонівській» дискурс здійснює певний вплив і на саму реальність, тобто не тільки на концептуальні побудови, але й на самі *політичні практики* в міжнародних відносинах.

У цьому контексті можна зазначити, що базові цінності дискурсу миру (такі, наприклад, як утвердження стану миру як засадничої міжнародної *норми*, як принцип рівності прав великих та малих націй, як принцип суверенітету, як принцип верховенства права в вирішенні будь-яких питань міжнародних відносин, як моральні цінності дружби, співробітництва та солідарності) виступають в ролі *регулятивного ідеалу* міжнародних відносин. Цей ідеал, входячи у серйозне протиріччя з фундаментальними інтересами потужних світових гравців, не може бути реалізованим, але його відсутність дуже суттєво позначилася б на характері міжнародних відносин, їх перетворенні виключно на такі, які будуються на хижацьких законах джунглів, на принципах *домінування чистої сили*.

Наявність же цієї інституції як діючого історичного проекту (навіть такого, який реалізується в неповному обсязі), деякою

мірою обмежує можливу світову «вседозволеність». Однак конфлікт цінностей з інтересами великих гравців, повторюємо, зумовлює обмеження сфери дії та реальні можливості впливу цієї інституції на міжнародні відносини. Ця обмеженість була точно зафіксована представником турецької делегації ще на початку створення ООН, який сказав: «Якщо дві малі країни почнуть військовий конфлікт, то, скоріш за все, зникне конфлікт. Якщо в стані війни опиняться велика та мала країна, то зникне мала. Якщо в стані конфлікту опиняться дві великі країни, то зникне ООН».

Слушність цих слів була доведена пізніше в ситуації Берлінської кризи (1948–1949), Карибської кризи (1962), у фактах порушеннях базових принципів національного суверенітету (Югославія, Ірак), коли Рада Безпеки ООН виявилася безсилою як у запобіганні, так і вирішенні згаданих криз та конфліктів.

Аналізуючи «парадигму війни» (та інститут НАТО як її уособлення) і концепцію м'якої безпеки, що притаманна «парадигмі миру» (в якій інститут ООН є її найбільш адекватним втіленням), треба зазначити, що «синтез» цих стратегій може бути здійснений лише на основі механічного та штучного поєднання висхідних передумов без перспективи створення системної єдиної парадигми (або «світової системи безпеки»), яка б успадкувала всі виграшні аспекти своїх складових, будучи при цьому звільнена від їх недоліків. Так само практично неможливо виробити єдину систему безпеки, яка б включала в себе аспект «оборони» та, наприклад, аспект «забруднення довкілля».

Повертаючись до проблеми участі України в системі міжнародної безпеки «парадигми миру», треба зазначити, що співробітництво України з ООН можна кваліфікувати як таке, що має досить обмежене та опосередковане відношення до її національної безпеки, хоча й може бути розглянуте як її певний внесок у безпеку міжнародну. (Так, наприклад, стабілізація ситуації в регіоні Близького Сходу або Африки чи навіть Югославії практично не впливає на розв'язання нагальних проблем національної безпеки України, наприклад, на її здатність до ефективної самооборони у разі військової агресії). На що дійсно впливає таке співробітництво, так це на імагологічні характеристики України, на її позиціонування в світі як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин, що, безумовно, закріплює її незалежність та суверенітет як найважливіші складові національної безпеки.

Якщо деталізувати можливу участь України в діяльності ООН на підтримку міжнародної безпеки, то ця участь здійснюється у таких напрямках:

а) *Миротворчі операції*. Характеризуючи цей напрям співпраці України та ООН, ми не будемо детально заглиблюватися в історію цієї співпраці, в українське законодавство щодо участі України в миротворчих операціях ООН, у більш конкретні проблеми такої участі та про дискусії, що точаться навколо цієї проблеми в українському суспільстві. Ми лише зазначимо той факт, що Україна займає почесне місце в миротворчій діяльності ООН, зокрема, вона брала участь в 10 операціях в Югославії, на Близькому Сході, в Африці, Придністров'ї та на Кавказі. Можна зазначити, що цей напрям зовнішньополітичної діяльності України має великий невикористаний резерв для поглиблення в контексті завдань зміцнення міжнародного авторитету України, важливого для її національної безпеки.

б) *Гуманітарна допомога*. Цей напрям діяльності ООН більш відповідає базовим засадам цієї організації та принципам «парадигми миру», принципам солідарності та християнської моралі допомоги стражденним. Щодо ж власної національної безпеки України, то її участь у цьому напрямі має більш «факультативний» та маргінальний характер, оскільки мало що дає для основних першочергових завдань, які стоять перед нею.

в) *Співпраця в напрямі «боротьби з тероризмом»*. У рамках інституту ООН така співпраця має поки що обмежений характер. До неї можна віднести участь України у всіх миротворчих операціях, які проводилися під егідою цієї структури, починаючи з 1992 року. Крім цієї участі Україна підписала всі конвенції, які пов'язані з різними аспектами такої боротьби. Стосовно іншої діяльності України в цьому напрямі, то вона здійснюється не стільки власне в рамках ООН, скільки у форматі двосторонніх угод з групою країн (як це було у випадку Угоди про співробітництво між Урядами держав-учасниць ГУУАМ від 04.12.08) або різного типу відносин з окремими країнами.

5. «Всесвітня безпекова Мережа» як антитеза утопії «всесвітньої системи безпеки»

Ситуація «керованого хаосу», яка утворилася в галузі міжнародної безпеки, дозволяє висунути гіпотезу про те, що координація між різними сегментами цього утворення формується не за принципами «системи», а принципами «Мережі». Хоча концепт «мережі» є вельми поширеним у науковій та публічній сферах, відсутність його визначення залишає багато білих плям у розумінні його сутності. Наприклад, визначення автора цього

концепту М. Кастельса, згідно з яким «мережева структура є комплексом взаємопов'язаних вузлів» залишає багато запитань. Не заглиблюючись у цю проблему, можемо зазначити, що «мережева структура» істотно відрізняється від системи відносно незалежністю згаданих «вузлів», відсутністю чіткої ієрархії «вузлів» та Центру, який би жорстко координував їх взаємодію.

Якщо взяти на озброєння таке розуміння мережі, то можна уявити всі доктрини, парадигми та організаційні структури в сфері міжнародної безпеки як «вузли» цієї мережі, яка без особливого успіху намагається перетворитися в дійсну систему. Важливою характеристикою такої «мережі» є те, що в ній – на відміну від системи – структурні «частини» (або «вузли») володіють більшою мірою автономії від Цілого. Понад те, на відміну від системи «ціле» Мережі є досить дифузним, мінливим, невизначеним. Саме тому через відсутність алгоритму в мережу неможливо *інтегруватися*, а можна лише приєднатися до функціонування деяких з її «вузлів».

Доказами «мережевого» характеру стану «керованого хаосу» в сфері міжнародної безпеки може виступати факт *дублювання* функцій у різних інститутах та факт перебирання на себе безпековими організаціями непритаманних їм функцій. Наприклад, клонування натівської структури має місце у створенні Європейських збройних сил (або європейського «міні-альянсу»), здійсненого в рамках програм СЗПБ (Спільної зовнішньої політики та безпеки) та СЄПБО (Спільної європейської політики та оборони). Проявом цього дублювання структури, функцій та базових метафор є цікавий факт створення Корпусу швидкого реагування (який, з одного боку, не підміняє НАТО, але й, за своїм задумом, не є «єдиною армією ЄС»).

Інститут ООН теж має своїх міні-близнюків, які з'являються та діють у рамках тих сфер, в яких не задіяний «національний інтерес», національна ідентичність, сценарій позиціонування певної національної спільноти в світі тощо (тобто сфер, за які відповідає інститут держави та загрозу яким відбивають Збройні сили). Саме поза згаданими сферами концепт «національної безпеки» як «оборони» поступається місцем концепту «всеосяжної безпеки», в рамках якої не передбачається застосування зброї.

Відомим є термін К. Дойча, який назвав ЄС «спільнотою безпеки», тобто такою співдружністю, в якій виключено військове розв'язання конфліктів (типове формулювання для «парадигми миру»). У рамках «парадигми миру» сформована європейська концепція безпеки в регіоні Балтійського моря, яка

як небо від землі відрізняється від проекту створення Корпусу швидкого реагування. В цьому контексті цікавим є саме те, що ця концепція підкреслено стосується сфери *невоєнної безпеки*, яка самим фактом своєї «невоєнності» починає перетворюватися на проект «всеосяжної безпеки». (Нагадаймо, що предикат «всеосяжності» виникає саме в проекті «північного виміру», сформульованого Пааво Ліппоненом).

У річищі проекту «всеосяжної безпеки» (яка дублює оонівську модель «глобальної безпеки») показовим є те, що основними *суб'єктами* виконання безпекової стратегії виступають *структури* або *програми*, які не обмежуються рамками однієї держави та мають відверто міжнародний характер. (Напрошується певна аналогія з неформальними структурами *громадянського суспільства*, але такими, діяльність яких виходить за межі конкретної держави).

Щоб поглибити таку аналогію, достатньо згадати, що генезис НАТО відбувався як процес поступової інтеграції *держав* як елементів нової системи. Щодо ООН, то, крім держав як її членів, велику роль у конституюванні цього інституту відіграли *міжнародні організації*, наявність яких чималою мірою сприяли і формуванню «концептуально-метафоричного поля» оонівського «безпекового дискурсу». Наприклад, з самого початку діяльності ООН у цю організацію інтегрувалися не тільки недержавні, але й відверто *неполітичні* організації, такі як Міжнародна організація праці, Всесвітній поштовий союз, Всесвітня метеорологічна організація. Наявність саме таких організацій свідчить про акцентуацію не тільки міждержавних зв'язків (вертикальних) у рамках структури ООН, але й зв'язків суто *горизонтальних* (або «мережевих»), тобто таких, які пов'язані з *обмінами діяльністю* в рамках «світового господарства».

Пізніше до згаданих організацій приєдналися такі структури, як Міжнародний валютний фонд (МВФ), ЮНЕСКО (тобто структура, яка займається питаннями просвіти, науки та культури), Всесвітня організація охорони здоров'я, а також такі спеціалізовані організації, як МАГАТЕ. Очевидний висновок, який випливає з аналізу цього факту, полягає в тому, що всі ці структури дійсно функціонують в *модусі миру* і самим своїм існуванням доводять, що «парадигма миру» не тільки можлива, але й необхідна для того, щоб «світ-система» відтворювала себе. Це (можливо, й банальне) спостереження повністю збігається і з наступною тезою Валерстайна: Якби світ-система постійно

знаходилася б у стані «світової війни», функціонування капіталізму навряд чи було б успішним.

Прикладами еклектики сучасних безпекових організацій є не тільки феномен дублювання функцій у таких організацій, як НАТО, ООН, ОБСЄ, ЄС, але й феномен незвичних для цієї структури функцій. Так, НАТО намагається брати на себе місію глобального миротворця, в той час як ЄС поступово мілітаризується. Таким чином, згадані організації не тільки дублюють одна одну, але й часто діють спільно таким чином, що різниця «безпекових парадигм», які лежать в основі цих організацій, поступово втрачається. (Прикладом таких спільних дій може бути співпраця ООН, НАТО, ОБСЄ та ЄС у ситуації їх втручання в Югославську кризу). Крім згаданої еклектики, між наведеними парадигмами можливі ще й *компроміси*, які, з одного боку, передбачають нетотожність понять (та функцій інституцій, для яких ці поняття є засадничими) «міжнародна безпека» та «національна безпека», а з іншого боку – наявність *поля перетину* між цими поняттями та політичними практиками, які втілюють їх у життя у вигляді доктрин та конкретних політичних проєктів.

Наявність такого «поля» передбачає існування сфер, які мають безпосереднє відношення як до національної безпеки конкретної держави, так і до міжнародної безпеки (і регіональної, і глобальної). (До таких сфер належать, наприклад, етнічні конфлікти, геноцид, гуманітарні катастрофи тощо). Необхідність діяти за обставин, які мають «подвійну прописку» (тобто які мають безпосереднє відношення як до національної, так і до міжнародної безпеки), призводить до концептуальної і/або доктринальної плутанини, наприклад, втрати різниці між «війною» та «поліцейською акцією».

Так, наприклад, втручання сил НАТО в Югославії в 1999 році, яке було здійснене під егідою захисту «гуманітарних цінностей», може видаватися як «агресія» (тобто дія в ситуації війни) або як суто «поліцейська акція», яка повинна була б за логікою виконуватися силами ООН. Ще більш свіжим прикладом такої плутанини є дії Росії в період грузинсько-осетинського конфлікту. Сама Росія тлумачить свої дії виключно як миротворчу функцію та цілком у дусі Орвела інтерпретує її як «операцію примусу до миру», в той час як більшість членів міжнародної спільноти бачить виключно військову агресію та анексію частини території суверенної держави. «Істинність» наведених тлумачень має не ґносеологічну або юридичну при-

роду, а залежить від висхідних світоглядних, ідеологічних та «метафоричних» схем, які й зумовлюють вибір на користь тієї чи іншої інтерпретації.

Виходячи з нашого аналізу, ми дійшли висновку, що сфера «міжнародної безпеки» є досить дифузним «мережевим» утворенням і у жодному разі не може розглядатися як система. Саме тому використання терміна «інтеграція» стосовно участі країни в тих чи інших «вузлах» згаданої мережі є некоректним. У нашому контексті такий термін – як і термін «світова система безпека» – виступає типовим прикладом беззмстовних понять або самореферентних знаків, якими насичений політичний і пропагандистський дискурси. Внаслідок цього необхідно усвідомити, що в такій світовій мережі можлива лише *обмежена* участь.

Типовою формою такої участі є формат двосторонніх домовленостей у сфері міжнародної безпеки. Наприклад, Україна має домовленості з Францією, США, Латвією, Словаччиною, Азербайджаном про обмін інформацією стосовно терористичних загроз. В більш широкому контексті міжнародної безпеки Україна уклала подібні домовленості зі 108 країнами світу. Чи означає факт подібних домовленостей «інтеграцію» в «систему»? Очевидно, що ні, тому що подібні двосторонні домовленості досить слабо узгоджуються між собою, не контролюються якоюсь інстанцією, яка могла б координувати їх. Зусилля в цьому напрямі робляться, але така координація не набуває системних зв'язків.

Викладений матеріал дозволяє сформулювати наступні висновки та рекомендації, які було б бажано врахувати українській владі для покращення політики в сфері національної та міжнародної безпеки:

а) в Україні відсутня державна концепція міжнародних відносин, на основі якої можливо побудувати відповідну доктрину національної безпеки та обрати таку модель міжнародної безпеки, яка найбільшою мірою відповідає національним інтересам України;

б) на базі нових концептуальних засад проаналізувати основні виклики та загрози, які впливають з позаблокового статусу України та відмови від інтеграції у військові блоки як надійні та діючі корпоративні системи міжнародної безпеки;

в) сформулювати наукові та методологічні основи для перегляду формули позаблоковості України як такої, що загрожує її суверенітету.

РОЗДІЛ III. Міфологізація дійсності як виклик раціональній політиці в Україні

Проблема модернізації нашої країни передбачає динамічну трансформацію політичних, економічних, соціальних сфер життєдіяльності, визначення вектора розвитку в контексті глобалізаційних змін, інтеграцію нашої держави у світову систему безпеки. Доленосний вибір оптимального вектора політичного розвитку країни актуалізує, у цьому сенсі, проблему місця і ролі його ментальних, соціально-психологічних, раціональних й ірраціональних складових не лише з теоретичної, але й з практичної точки зору.

Вважається, що ХХІ століття – це століття раціоналізму. Здавалося б, з розвитком наукового мислення міф має зникнути, поступитися місцем науковим поясненням. Разом з тим, «раціоналізм» сучасності ґрунтується на ірраціональних началах і, парадоксальним чином, багато в чому – визначається ними. Більше того, ірраціональні виміри отримують нове дихання. Лежать вони, передусім, у площині масової свідомості, в особливостях світосприйняття. Як зазначав М. Еліаде, міфологічне мислення може залишити позаду свої колишні форми й адаптуватися до нової культурної моди, не зникаючи остаточно [1, с. 11].

Дійсно, нині міфи з'являються знову, змінюючи при цьому свою форму, пристосовуючись до нових цілей, але зберігаючи свій універсалізм, вдосконалюючи механізми впливу та функції. Під впливом сучасних трансформацій, змін, що торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності людини, «модернізується» сутність міфу, відбувається його посилення (в більшій мірі, ніж раніше) завдяки взаємодії з раціональним.

Політика ніколи не ґрунтувалася виключно на засадах раціональності. В реальній (і не лише в політичній) дійсності раціональне й ірраціональне в «чистому» вигляді трапляються вкрай рідко. Як правило, вони існують поруч, поєднуються, взаємодоповнюються. Інша справа, що у тому чи іншому політичному явищі, процесі, у тій чи іншій політичній дії може переважати або раціональна, або ірраціональна складова. В площині реального політичного життя провести «вододіл» між раціональним й ірраціональним практично неможливо. Навіть теоретичні розвідки у цьому напрямі створюють своєрідні «лакуни», які теоретики політичної науки вимушені заповнювати ірраціональними складниками.

Так, аналізуючи типи політичної дії, Л. Саністебан виокремив їх за ознаками раціональності та ірраціональності. На його думку, раціональною є політична дія, коли її суб'єкт «має чітке уявлення про цілі, яких він хоче досягти, про адекватні цим цілям методи,

здатний ефективно застосовувати їх, здатний поєднувати свої різні цілі, встановлюючи систему пріоритетів, а також може переглядати та вносити зміни в свою стратегію, якщо вона не призводить до очікуваних результатів» [2, с. 51-52]. Ірраціональний же тип політичної дії, як зазначає Л. Саністебан, характеризується нездатністю її суб'єкта «правильно пов'язувати засоби з цілями», сліпим ставленням до «фактів дійсності», його спробами розглядати реальну політичну дійсність «відповідно до абстрактних схем» [2, с. 52]. Разом з тим, за свідченням Л. Саністебана, серед рис, притаманних раціональному типу, є й вміння мобілізувати людські, матеріальні та інші ресурси для досягнення поставленої мети, його здатність пристосовуватися до існуючих політичних реалій, своєчасно реагувати на нові вимоги.

Тобто, суб'єкт-«раціоналіст» буде вимушений для досягнення поставленої мети, про яку він «має чітке уявлення», задіяти (радіше – використовувати) й тих представників протилежного типу політичної дії, які нездатні «правильно пов'язувати засоби з цілями» і «сліпо ставляться до фактів дійсності».

Адже, як справедливо зазначав С. Московічі, завдання політики – раціональне використання ірраціональної суті мас, а політична міфологія – інструмент такої політики, яка покликана згладити суспільні суперечності [3, с. 43-44].

Ще Н. Макіавеллі висловлювався у тому сенсі, що, насправді, є два реальні засоби управління людьми – сила і хитрість. Тому ефективний політик має вміти користуватися обома. Подібного погляду дотримувався й В. Парето, поділяючи політичних діячів на «Левів», які діють здебільшого, керуючись логікою, спираючись на аналіз чинників дійсності, і на «Лисів», які більше покладаються на інтуїцію і хитрість, на несподіваність і непередбачуваність рішень.

У політичному житті, як і в усьому, є і впорядкованість, і хаотичність. Є сфери, які пізнаються раціонально, є й такі, які пізнаються інтуїтивно. Розділити, виокремити їх неможливо. Це – цілісність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. Таким чином, коли руйнується раціональність, відроджується міф.

Політична теорія і практика мають враховувати всі сторони життєдіяльності, всі аспекти буття. Саме вона – політична практика – свідчить про те, що вплив міфу на масову свідомість посилюється. Більше того – міфотворення стало невід'ємною частиною практично всіх внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, складовою державного управління, зрештою – політичної культури та ідеології.

Сьогодні Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Процеси державо-

творення перетинаються тут з процесами глобалізації, що створює певний «резонанс» та посилює протиріччя. Очевидно, що без об'єднуючого, консолідуючого, позитивного національного міфу вкрай важко реалізувати державницький потенціал. Саме тому у різні періоди порівняно нетривалої історії незалежної держави формувалися (змінюючи і водночас – посилюючи одна одну) міфологеми «подолання “ізмів”», «української національної ідеї», «відродження», «політичної реформи», «майдану», «команди однодумців», «євроінтеграції», «команди професіоналів», «модернізації» тощо. На основі старих міфів створюються нові.

У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії наростання відчуття невпевненості у майбутньому, залежності від зовнішніх обставин, активізуються архайчні напашування масової свідомості, що сприяє міфологізації політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому образі, причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття.

Політичне міфотворення стало неодмінною ознакою сучасної складної і багатовимірної дійсності. Міф стає потужним засобом впливу на масову свідомість, маніпулювання нею, невід'ємною складовою політичного управління. Суспільна свідомість, за таких умов, готова сприйняти будь-які утопічні проекти, відгукнутися на будь-які футуристичні прогнози.

У повсякденній політичній практиці «присутні», насправді, два рівні міфотворення – штучне (політтехнологічне) і масове. Серед основних завдань політичних технологів, по-перше – легітимізація існуючої влади, по-друге – виробництво ціннісно-ідеологічних установок, за допомогою яких формується масова свідомість. Це – складний процес, і не варто ставитися до нього спрощено, сприймаючи масову свідомість виключно як «міфологічну». Будь-яка людина, передусім, керується логікою. Інша справа, що технологи через ідеологію воліють звертатися саме до глибинних пластів психіки. Адже, з огляду на архайчність походження, вони є більш чутливими, більш дієвими. Так само як первісні, базові потреби – сильніші ніж соціальні.

Натомість, на тлі загальної зневіри у можливості впливу на суспільні зміни через використання демократичних механізмів, «коли колективне бажання досягає небувалої сили й коли, з іншого боку, всі надії на задоволення цього бажання звичними, нормальними засобами не дають результату, напруга колективної надії втілюється в лідері» [4, с. 384–385], а масова свідомість продукує свої міфи: про «героя», «месію», «господаря», «сильну руку» тощо, здатних навести порядок, вирішити всі

існуючі проблеми. Ці міфи, в свою чергу, викликають ірраціональні відчуття, «безсумнівні» аксіоматичні судження: про можливість стрімкого підвищення добробуту завдяки якійсь дивовижній ідеї, якомусь універсальному рішенню; про здатність водночас позбутися всіх проблем і почати все спочатку, з «чистого аркуша»; про наближення світової катастрофи і чудесне спасіння задля історичної місії порятунку людства та його морального вдосконалення тощо.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю міф сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо. Насправді ж міф, у тому числі (а можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – стає своєрідним захисним механізмом соціуму. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасту несвідомо) використовують для аргументації інші міфи. Очевидно тому, що жодна злагоджена побудова світосприйняття не можлива без них.

Політичний міф стає своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових функцій міфу полягає в тому, що він (міф) для розв'язання будь-якої проблеми завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів.

Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікрокосмосу, природи і людини. Це ще й – синтез минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був і, багато в чому, залишається основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу була і залишається здатність до створення ідеальної, несуперечливої і завершеної моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини у ньому як невідокремлюваної єдності. В цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

Саме міфологічною свідомістю було вироблено бінарні системи ознак, універсалізовано їх семантичність і, по суті, закладено основи оцінок, що стали підґрунтям ціннісних суджень. Підставою бінарних ознак були протиставлення (хронологічні: день–ніч, зима–літо; просторові: земля–небо, схід–захід; соціальні: чоловік–жінка, дитина–дорослий, свій–

чужий тощо). Таким чином створювалася своєрідна міфоконструкція універсальних знакових комплексів, формувались основи ціннісних суджень, буття у межах цієї конструкції: гнів–милість, герой–ворог, життя–смерть, щастя–нещастя, дар–втрата тощо.

У політико-філософському розумінні міф – це певний тип (спосіб) відображення й осмислення свідомістю зовнішньої реальності. Він дає людині можливість вписати все, що відбувається, події, явища, судження і оцінки дійсності в єдину історичну схему, структуру, «кодифікувати» їх і співвіднести із взірцями, які постійно репродукуються. Отже, міф задає як початок, так і кінець дії людини в певних умовах, уписуючи її в ієрархію суб'єктів і подій. Таким чином, міф націлює людину на повторення вже досягнутого, апробованого, засвоєного.

З одного боку, укорінений у свідомості міф «про братерську єдність слов'янських народів», що десятиліттями культивувався радянською пропагандою, підтримується і використовується нинішніми міфотворцями та засобами масової комунікації сусідньої держави. Очевидно, у цьому разі відіграє свою роль одна із функцій міфу: спрощення явищ і процесів, приведення їх до зрозумілої і вже апробованої конструкції, коли будь-яке явище інтерпретується крізь призму досвіду.

З другого боку, на противагу існуючому десятиліттями, формується новий «європейський» міф, який використовується для створення нової ілюзії, гармонійної конструкції, своєрідної нової системи координат свідомості, специфічного відтворення суспільних явищ. Для побудови нової міфологічної концепції залучається сукупність символів і смислів (демократія, права людини, стабільна грошова одиниця, «Євро-2012» тощо), за допомогою яких інтерпретується дійсність, вибудовується нова міфологічна конструкція.

На динаміку ціннісних орієнтацій українських громадян неабияк вплинуло різновекторне спрямування зовнішньополітичного, економічного та безпекового вектора розвитку країни. Задекларований європейсько-інтеграційний напрям суперечливо узгоджувався з ностальгією за «соціалістичними цінностями» у масовій свідомості. Як наслідок, відбулося становлення «подвійної інституціональної системи» з її відмітними орієнтаційними ознаками.

Показовими, в цьому контексті, є результати соціологічного опитування, проведеного в листопаді 2011 року Центром Разумкова. За даними цього дослідження вступ України до Європейського Союзу підтримують 45,0 % опитаних, проти вступу – 34,2 %. При цьому кожен п'ятий респондент (20,7 %) утримався від відповіді. Наведені результати корелюють із рів-

нем поінформованості громадян про Європейський Союз: як «середній» його оцінили 45,9% опитаних, «низьким» рівень своєї поінформованості про ЄС вважають 36,4%. 8,8% вважають, що не мають жодної інформації про Європейський Союз, лише 4,4% оцінили рівень власної поінформованості про нього як «високий».

Як зазначалося, будь-який міф укорінюється і розгортається в умовах браку об'єктивної інформації, відсутності зрозумілого і несуперечливого сприйняття політичних явищ і процесів. Соціологічні опитування свідчать: майже 70% респондентів (69,7) вважають зовнішню політику, що проводить Україна, незрозумілою для самого суспільства, інакше вважають лише 14,1% опитаних (16,1% – важко було відповісти на поставлене запитання). Більшість респондентів (62,2%) вважають нинішню зовнішню політику України незрозумілою для країн-партнерів, 12,5% вважають, що ця політика є для країн-партнерів зрозумілою, ще 25,3% – не змогли визначитися щодо цього питання.

Як влучно зауважив польський філософ С. Лец, «якщо міф зіштовхується з міфом, це найвищою мірою реальне зіткнення». Попередити таке зіткнення може лише руйнування одного і створення на його «руїнах» нового міфу. Нижче наведені дані (табл. 1) соціологічного опитування щодо ставлення населення України до вступу в НАТО. Привертає увагу той факт, що протягом 2000–2004 рр. результати опитування були досить стабільними у співвідношенні «позитивне-негативне-не визначився». Натомість, результати опитування, що проводились у 2005 році та у подальші роки (саме в часи політичної актуалізації цієї проблеми), засвідчили суттєве зростання негативного ставлення населення до такої перспективи. Ми вбачаємо в цьому, з одного боку, протидію руйнації міцної міфоконструкції про «НАТО як агресивний військовий блок», а з другого – результат «розгортання» ідеї вступу країни в НАТО без конструювання нового міфу, без опертя на смислотворчі, мобілізаційні та об'єднуючі його можливості.

Таблиця 1

Як Ви ставитеся до вступу України в НАТО?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Скоріше негативно	33,5	37,9	38,5	50,4	64,4	57,7
Важко сказати	41,5	42,6	42,0	34,4	22,8	24,1
Скоріше позитивно	24,9	18,8	18,8	14,9	12,7	18,0
Не відповіли	0,1	0,6	0,7	0,2	0,1	0,2

Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством прямо залежить від рівня її міфологічності. Саме тому будь-яке політичне явище чи політичний процес неможливо аналізувати, виходячи лише з їх змісту, адже вони є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості.

Мало створити міф. Важливо надати стійкості його конструкції, інакше його чекає руйнація. Міф має постійно «підживлюватися» практичними діями, що надаватимуть міфологічній конструкції стійкості і, водночас, гнучкості. Натомість, нерідко відбувається поступове руйнування навіть «гіперміфологізованих» процесів і явищ через оцінку реальної політики. Показовими, у цьому контексті, є результати опитування, проведеного Центром Разумкова в листопаді 2011 року щодо оцінки практичних дій влади у напрямі європейської інтеграції. Більшість респондентів (55,8%) вважають, що дії української влади не відповідають її євроінтеграційним деклараціям, лише 12,3% дотримуються протилежної думки. При цьому практично кожний третій опитаний (31,8 %) сказав, що йому важко відповісти на це запитання.

Загалом же, майже половина українців (46,5%) дотримуються думки, що нинішня зовнішня політика України не відповідає її національним інтересам, 32,6% респондентів вважають, що ця політика лише частково відповідає інтересам України, і лише 8,0% – вважають, що зовнішня політика України повною мірою відповідає національним інтересам держави. Важко було відповісти на це запитання 12,8% опитаних. З тим, що зовнішня політика України є економічно ефективною, погодилися лише 11,4%, не погодилися – 70,2% (18,2% – не могли визначитись).

Серед «гіперміфологізованих» – міф про чемпіонат «Євро-2012», який об'єднає зусилля українців та влади у розбудові економічної і соціальної інфраструктури; міфи про професійну армію як гарантію безпеки держави, про НАТО як єдино можливий шлях інтеграції України у світову систему безпеки, про «закон один для всіх», про можливість «поліпшення життя вже сьогодні». Серед зникаючих сьогодні – міфи про неоліберальну стратегію розвитку держави, про «євроінтеграцію вже найближчим часом», про «газову трубу» як аргумент у системі надійного енергозабезпечення, міф про те, що «завдяки» нерозвиненості фондового ринку економічна криза не зачепить Україну, міф про ВТО і конкурентоспроможність українських товарів на зовнішніх ринках і, нарешті, міф про дієву та ефективну владу в Україні.

Разом з тим, аналізуючи вплив міфотворчості на політичну свідомість і буття, варто застерегтися від його трактування винятково у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки. За умови послаблення легітимації існуючої системи, наростання суперечностей, нестабільності міф стає необхідною передумовою їх подолання.

Підсумовуючи викладене, зазначимо:

- Міфотворчість є природною для суспільства: стабілізуючи світ, міф знижує ступінь його невизначеності. Жодне суспільство не може обійтися без міфологізації. І будь-яка комунікація в сучасній ситуації пов'язана з процесами реміфологізації, без чого неможлива будь-яка маніпуляція, де головне – видати уявне за дійсне, штучну ілюзорну конструкцію за реальність.

- Міф – це специфічна форма створення і поширення інформації, і використання його можливостей для створення «образу» майбутнього має неабиякий позитивний ефект суспільної інтеграції.

- Міф поєднує раціональне і ірраціональне знання, він є не лише характерною рисою історичної пам'яті народу, але й сучасних оцінок політичного і соціального світу. Поєднання раціонального та ірраціонального знання у міфі, опертя його на суспільну психологію з усіма її вадами і сильними сторонами робить міф стійким і гнучким, особливо коли він набуває орієнтаційних ознак. Використання вже існуючих (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством міфів потребує їх посилення раціональними, практичними складовими. У такому разі міф стає ефективним політичним засобом досягнення цілей.

- Предмет міфу (реальний чи ірреальний) має відповідати, хоча б частково, змісту міфу і сприйматися як правда. Найбільш стійкими є міфи, що мають частку позитивного знання.

- Міф виконує важливу соціальну функцію – він створює колективну ідентичність членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

- У сприйнятті й прийнятті політичного міфу як підстави політичних дій і рішень превалює фактор віри у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність. Віра в реалізацію, доцільність, правильність

реформ, наміченого курсу супроводжувала всі великі (як у позитивному, так й у негативному сенсі) перетворення.

- Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг української історії, створювали відчуття безпеки й частково знімали соціальну напругу.

- Гіпотетичність, ймовірнісний характер глобальних політичних змін має потребу в заміщенні браку абсолютних гарантій фактором віри. Однак в індивідуальній і масовій свідомості політичні міфи закріплюються завдяки, насамперед, демонстрації реальних прикладів – фактів і подій, що свідчать про «справжність» політичного міфу та його наслідків.

- Інтеграції держави у світову систему безпеки багато в чому залежатиме від суспільного сприйняття цього процесу, наявності позитивного державницького політичного міфу, побудованого на консолідуючих ідеях, стійких взаємних очікуваннях, ефективному політичному управлінні.

- Дієвий зовнішньополітичний міф може стати підґрунтям досягнення визначених пріоритетів через їх сприйняття масовою свідомістю, сприяти інтеграції України у світову систему безпеки.

- Головна особливість політичного міфу полягає в тому, що він може стати реальністю.

РОЗДІЛ IV. Інформаційний простір України в контексті безпекового дискурсу

Питання функціонування інформаційного простору, оцінки його складових та тенденцій розвитку, вочевидь, є одними з ключових у дослідженнях стану безпеки в країні. Зокрема, це стосується напрямів розвитку безпекового дискурсу, тобто, фактично, обговорення стану, наслідків та перспектив інтеграційних прагнень України. З дослідницького погляду це питання не є чітко формалізованим, оскільки стосується визначення та аналізу символічної сфери реалізації політики. Саме тому воно потребує комплексного поєднання різноманітних методів: від статистичного спостереження та узагальнення до семантичного та контент-аналізу.

Зважаючи на подані раніше загальнотеоретичні підвалини та концептуально-методологічні пояснення, варто лише уточнити окремі категорії, що є системоутворюючими для цього розділу.

По-перше, категорія «виклики» сьогодні використовується в багатьох контекстах, при цьому міжнародний є одним з найбільш уживаних. І це в умовах, коли формально зовнішніх загроз для України наразі не існує. Під «викликами» в цій частині будемо розуміти ті питання, які постають перед внутрішньою інституціональною структурою під впливом зовнішніх чинників та подій. «Інтеграційний» ухил дослідження стає більш зрозумілий на підставі Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України». У статті 11 цього фундаментального правового акта йдеться про «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі». З урахуванням цього має розумітися й система безпеки, основними аспектами якої виступають: захист суверенності держави, її територіальної цілісності, протидія тероризму тощо.

У цьому розділі ми додаємо ще «безпековий дискурс», загальна сутність якого зводиться до актуальних питань безпеки, що є нагальними у поточному порядку денному регіонів і країни. У свою чергу, інформаційний простір являє собою поле функціонування певних смислових блоків, що набувають масового характеру і справляють вплив на систему світосприйняття громадян регіону (освіту, преференції тощо). В межах цього категоріального ряду стає зрозумілим необхідність аналізу запропонованого аспекту політико-стратегічних викликів шляхом вивчення політико-комунікативного інструментарію на теоретичному та практичному рівнях.

Сучасні теорії політичних комунікацій саме і є одними з тих, що намагаються в процесі подолання деяких позитивістських тенденцій сучасної гуманітарної науки пояснити те, що відбувається в нинішньому глобалізованому світі. Водночас, вони не претендують на універсальність чи всеохопність. Таким чином, залишаючись у межах достатньо чітких категорій і методологічних підходів, вивчення політичних комунікацій припускає залучення різноманітного арсеналу дослідницьких інструментів інших наук. Зокрема, це стосується використання соціологічних та статистичних інструментів, конкретних методик і матриць вивчення суспільно-політичних феноменів, узагальнення наявних політичних практик і досвіду в певну теоретичну систему.

На теоретичному рівні також варто виділити різні комунікаційні системи, в нашому випадку – системи з різними підходами до селекції та трансляції інформації. Певні обмеження щодо передачі інформації існують у будь-якій системі, але відрізняються ступенем жорсткості і відповідною інституціональною (кому-

нікаційною) топологією, на підставі чого визначається політичний режим і функціональні особливості реалізації влади в тому чи іншому суспільстві. Оскільки комунікація це і є структура, а також підґрунтя для побудови, функціонування і взаємодії політико-соціальних мереж або ієрархій, то, відповідно, зміни в моделі комунікації спричиняють зміни у моделі навколишнього світу (системи) і, таким чином, зміни у поведінці. Тому в методологічному плані є сенс виділяти також ключові комунікатори, якими можуть виступати як окремі індивіди, групи осіб, так і певні організації та структури. У функціональному плані, таким чином, реалізуються внутрішні функції комунікації. Але для нас цікаві також і її зовнішні функції, що полягають у забезпеченні взаємодії систем з навколишнім середовищем, іншими системами тощо. Закриті і відкриті комунікаційні системи по-різному здійснюють цю функцію, але так чи інакше вона присутня у будь-яких системах і є основою для зовнішніх інтеракцій, а також методів збору, обміну та поширення інформації в інтеракціях із зовнішнім середовищем.

Для вказаного предмета аналізу буде достатнім широке тлумачення «політичних комунікацій». Останнє передбачає розгляд політико-комунікативного процесу як передачі інформації, що має вплив на все політичне поле чи його частину. Зв'язок політичної комунікації з комунікацією масовою проявляється в тому, що засоби масової інформації (ЗМІ) та засоби масової комунікації (ЗМК) є способами і каналами реалізації політичних комунікацій. Іншими способами є пряма або безпосередня комунікація (інтеракція), що ділиться на формалізовану та неформальну, а також комунікація, що опосередкована різними організаційними структурами (партіями, громадськими організаціями, іншими групами інтересів). Інтеракція (взаємодія) є одиничним актом комунікації і, водночас, може розглядатися як одиниця відповідного аналізу. В свою чергу, політико-комунікаційні інструменти – це засоби впливу на політичне поле, які є елементами інформаційних процесів (передачі, сприйняття, зберігання, обробки, поширення інформації тощо).

Зрозуміло, що ЗМІ – це найбільш потужний інструмент комунікацій. Інструмент підтримки чи руйнування наявного безпечового дискурсу. Сутність його використання залежить від наявного в конкретній країні політичного режиму. Мається на увазі, що ЗМІ потенційно володіють численними функціями і змістом – від моделювання оточуючого середовища і основного джерела інформації про нього до інвестиційного чи благодійного

проекту в межах тенденцій розширення інформаційних джерел. В конкретних умовах ЗМІ можуть використовуватися й розвиватися як у бік інструменталізації, так і в бік професіоналізації. Свого часу відомий дослідник політичних комунікацій Г. Лассуелл виділив три функції масової комунікації: спостереження за оточуючим середовищем, побудова цілісної картини світосприйняття та передача соціальної спадщини. Пізніше вони були доповненні такою важливою функцією, як розвага, що лягло в основу сучасного використання ЗМІ як інструменту формування масового суспільства. Цьому сприяє (або заважає) домінуюча в країні модель взаємодії вже самих ЗМІ та окремих суб'єктів і агентів політичного поля.

Відповідний практичний аналіз необхідно проводити з глобального рівня через регіональний до державного. Глобальний інформаційний простір останнього часу набув суттєвого розвитку саме через динаміку новітніх інформаційно-комунікативних технологій. Мається на увазі, у першу чергу,

розвиток Інтернету та пов'язаних з ним сервісів. Проте глобальний простір не є гомогенним. Він складається з численних хвиль впливу, які визначаються передовим транснаціональними корпораціями, які володіють відповідними технологіями. Попри прогнози багатьох авторів кінця XX – початку XXI століття про суттєве зменшення чи повне нівелювання ролі держави, вона сьогодні не виключена з цього процесу, інколи навіть посилюючи свій вплив. У першу чергу це стосується або технологічно розвинутих країн, або країн із традиційно закритими політичними системами. Останні встановлюють певні обмеження шляхом адміністративного втручання та фізичного обмеження інформаційних прав і свобод.

Регіональний інформаційний простір є частиною глобального, але містить значну частку специфічного локального контексту. Регіональним інформаційним простором у нашому випадку буде простір Європи. Головними питаннями цього простору залишаються питання економічного розвитку та розбудови ефективної системи соціального захисту. Великого значення останнім часом набули також питання міграції у співвіднесеності з політичними питаннями дотримання демократичних прав і свобод.

Сприйняття цих двох взаємодоповнюючих просторів в Україні неоднозначне. В контексті предмета нашого дослідження одним з яскравих епізодів для ілюстрації цього сприйняття є принципові питання щодо ставлення населення України до

НАТО, з одного боку, та до ЄС, з іншого. За результатами соціологічного дослідження¹, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2010 році, розподіл відповідей за цими питаннями відображено на Діаграмі 1 та 2.

Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?

Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?

¹ Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології, 2010. – С.496.

Як видно з аналізу кореляції відповідей на поставлені запитання, кількість людей, які скоріше негативно ставилися до ЄС, зростала з 2004 по 2006 рік, стабілізувавшись у 2010 році на рівні 19%. В цей же час стійку динаміку зростання демонструвало негативне ставлення громадян України щодо вступу до НАТО. Сьогодні цей показник дещо йде на спад паралельно зі стабілізацією позитивних настроїв (15,7). Загалом, у контексті теми дослідження такі кореляції говорять про слабе інформаційне супроводження цих проектів в медіапросторі, а також наявність сильних протидіючих факторів у населення України, що вже корелюється з внутрішньою політикою.

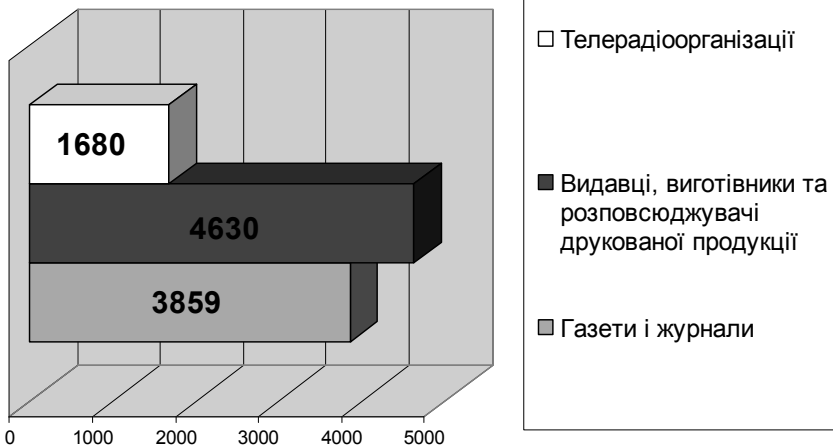
У випадку України можемо констатувати, що вітчизняні медіа (основні агенти інформаційного поля) є гетерогенними, неоднорідними і використовують різні моделі взаємодії з політичним світом. У наших умовах яскраво проявляється вже згадана інструменталізація ЗМІ, причому часто саме за рахунок зниження професіоналізації. Головний висновок, до якого дійшли дослідники на основі аналізу стану і основних тенденцій політичних комунікацій, зводиться до того, що медіасфера України в цілому не залежить від світових тенденцій, оскільки тісно пов'язана з бізнесовими проектами в інших сферах. Для основних фінансово-промислових груп в Україні ЗМІ здебільшого є додатками до інших видів діяльності, не маючи самостійного значення.

Питання забезпечення суверенітету в інформаційній сфері як формалізації безпекового дискурсу фактично впирається в особливості функціонування засобів масової інформації та комунікації. Саме вони є основними засобами політичних комунікацій у сучасних державах з великими територіями. Так, наприклад, головна відмінність медіасистем Російської Федерації та України полягає, у першу чергу, у законодавчому забезпеченні. Справа у тому, що дотепер в Україні існує невизначеність з багатьох питань масових комунікацій. Наприклад, ст. 20 Закону України «Про інформацію» дає визначення масової інформації, друкованої преси, аудіовізуальних ЗМІ, але окремо поняття ЗМІ та ЗМК не визначено. В Росії засоби масової інформації (мас-медіа) чітко номінуються як форма періодичного поширення масової інформації (ст. 2 Закону «Про засоби масової інформації»), тобто це організаційно-технічні комплекси, що забезпечують швидку передачу й масове тиражування словесної, образної та музичної інформації. Вже на основі цього в чітких рамках масово-інформаційного права можуть точитися дискусії, наприклад, щодо статусу Інтернет-ЗМІ чи просто сайту, але це вже питання форм, а не категорій.

Сьогодні у Росії наголошується на добровільності реєстрації Інтернет-сайту як засобу масової інформації, що надає йому окремі права та повноваження, з одного боку, але й покладає чітку правову відповідальність, з іншого.

Так чи інакше, інформаційний простір України є достатньо насиченим та структурно багатоманітним. Так, усього в Україні функціонують: 15 загальнонаціональних, 5 регіональних та 210 місцевих каналів телевізійного мовлення, 15 загальнонаціональних, 8 регіональних каналів радіомовлення, 23 регіональних радіоканали, та 301 місцевий канал радіомовлення. В системі Держкомтелерадіо України (тобто у власності держави) функціонують 24 обласні державні ТРК, державна ТРК «Крим», а також регіональні ТРК в містах Київ і Севастополі. Усього ж в Україні зареєстровано понад 1680 організацій з впевненою тенденцією до зростання, яка дещо уповільнилася лише у 2011 році. Стосовно преси – стабільно виходять 3 859 газет і журналів, а всього видавців та розповсюджувачів друкованої продукції налічується 4 630 (Див. Діаграму 2). Частка недержавного сектору в цілому по ЗМІ становить орієнтовно 95%. Значна частина припадає на численні комунальні ЗМІ, питання неефективності, а з тим і роздержавлення яких, є актуальним уже багато років.

Суб'єкти інформаційної діяльності

У нашій країні існує цікава форма державного втручання у діяльність ЗМІ – це т.зв. «підтримки засобів масової інформації», яка має вибіркового характеру і фактично є механізмом

економічного впливу на політику ЗМІ та ЗМК. Так само, не існує прозорості у питанні власників, хоча саме у ньому часто криється розуміння політики того чи іншого засобу. І саме це часто виступає фундаментом підтримки чи стає на заваді розвитку інтеграційних процесів і вирішення питань безпеки в цьому контексті.

Окремо, коротко торкнемося й такого засобу масової комунікації, як Інтернет. Тут цікаво також зіставити підходи двох сусідніх країн (наприклад, України та Росії). Як ми вже згадували правовий статус Інтернету в обох країнах дотепер не визначений. І хоча в Україні та Росії є окремі позиції офіційних кіл (наприклад, виголошені роз'яснення Мін'юсту та Роскомнагляду, відповідно) дискусії щодо цього тривають. Так чи інакше, сьогодні статус ЗМІ в обох країнах має лише частина новинних ресурсів, які добровільно зголосилися зареєструватися у такій якості. За даними ФОМ² у Російській Федерації станом на літо 2010 р. місячна аудиторія Інтернету становить 38% (43,7 млн користувачів). Найбільша кількість користувачів, закономірно, перебуває у Центральному регіоні (30%), а найменша у Далекосхідному (4%). У свою чергу, за різними оцінками, загальна кількість активних користувачів Інтернету в Україні становить близько 12 млн (понад 20%) і має тенденцію до зростання. Переважають серед користувачів в Україні м. Київ та великі індустріальні міста Сходу.

Цікавим є поширення в Російській Федерації такої форми політичної комунікації через Інтернет, як «Блог Президента Російської Федерації Д.А.Медведєва». Його фактичне використання під час майже всіх серйозних громадських акцій (і не тільки через мережу Інтернет) дозволяє казати про нього як окремий інструмент комунікації. В Україні на державному рівні якісних інтерактивних систем політичної комунікації наразі не спостерігається. Тим не менше вони здійснюють вплив на інформаційний простір і, як наслідок, на всю систему інформаційного суверенітету (у даному разі – України).

Структури медіасистем України та Російської Федерації зовсім відмінні, але загалом вони є прямим відображенням змісту політичних систем цих країн. Порівняння політичних комунікацій обох держав може відбуватися у кількісному вимірі, що особливо може бути цікавим саме у відносних цифрах.

² Тридцятий випуск регулярного бюллетеня "Интернет в России". Випуск 30. Лето 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bd.fom.ru/pdf/kratkaya_versiya_otcheta_let2010.pdf, вільний. – Мова: рос.

Політичні комунікації у такому вигляді є інституційною структурою політичних систем держав, які доступні для спостереження та аналізу і потребують відповідної уваги з боку як держави, так і суспільства.

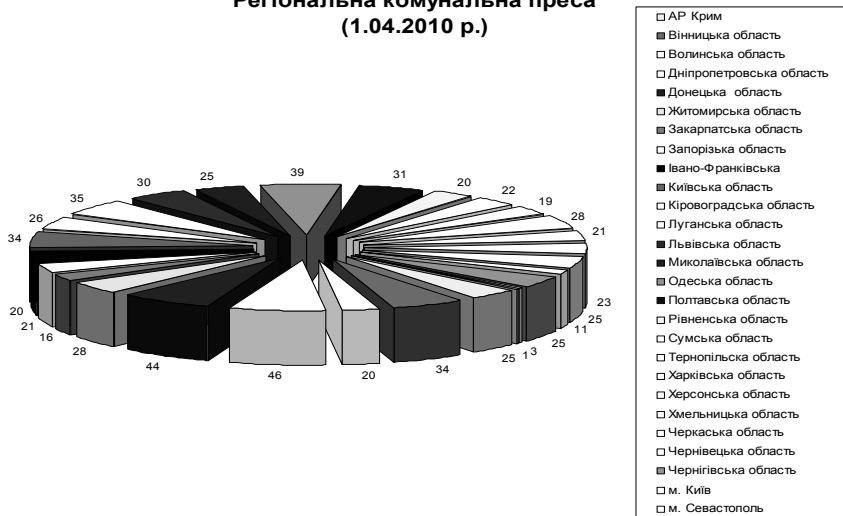
Загальною рисою, яку можна виділити на підставі поданих даних, можна назвати існування модернізаційних процесів в обох країнах. Але їх спрямованість та організація зовсім різна. Так, у Російській Федерації «правила гри» медіаполя є більш чіткими та зрозумілими, що, водночас, дозволяє змінювати структуру поля завдяки правовому регулюванню. В Україні цей процес, навпаки, є більш хаотичним, де правила структурування виписуються великими гравцями (з власними відкритими чи прихованими інтересами), а не регулюючими органами. Крім того, в обох країнах під впливом глобалізації відбувається поступовий рух до вдосконалених моделей інформаційно-комунікаційної взаємодії з використанням новітніх інформаційних технологій. Однак це зовсім не підміняє традиційні форми та інструменти політичної комунікації, наявні в обох країнах.

Взагалі питання діяльності ЗМІ у контексті забезпечення національного інформаційного суверенітету, як основного прояву дискурсу безпеки, є, можливо, найбільш міфологізованим. Саме вони є основними засобами політичних комунікацій, що відбивається на їхньому статусі та відповідній боротьбі за них. Ще кілька років тому структура власності ЗМІ була більш гетерогенною, ніж нині. Окрім «SCM», «EastOne» та «Привату» значними медіаактивами володіли «ІСД», т. зв. групи «Держкача», «Суркіса та Медведчука», «Третякова» тощо. Сьогодні спостерігається процес певного переформатування і укрупнення основних суб'єктів. Наприклад, минулого року група нашоукраїнця М. Третякова майже повністю зменшила свою присутність після продажу частки у холдингу «Главред-Медіа» компанії «СМЕ» («CentralEuropeanMediaEnterprises»). Інша частка належить «Привату». Сьогодні на ринку активно представлені групи: «SCM» (ТРК «Україна», газета «Сьогодні» тощо), «EastOne» («ICTV», «СТБ», «Новий», «М1»), група кампаній «Інтер», «Приват» (50% активів СМЕ в Україні). Активно продовжують розвиток свого бізнесу і росіяни (наприклад, трохи скандальний проект ТВІ – В. Гусинського та К. Кагаловського). Понад 95% українських медіа належить приватним структурам, однак питання приватизації та роздержавлення ЗМІ, які залишилися у власності держави, залишається вкрай актуальним. Державні і комунальні ЗМІ, які існують за рахунок бюджетного фінансування, стають рупорами правлячих еліт як на всеукраїнському, так і на місцевих рівнях.

Як видно, в цьому контексті ми не згадували Інтернет. Однак це також політичні комунікації, які відіграють суттєву роль у формуванні інформаційного простору, в питаннях забезпечення та реалізації державного інформаційного суверенітету. За різними оцінками, загальна кількість активних користувачів Інтернету в Україні становить сьогодні близько 12 млн (за іншими даними – 16 млн) і має тенденцію до зростання. Однак з огляду на невизначеність правового статусу, йшлося раніше, інтернет-видання в Україні часто використовуються для оперативного розміщення будь-якої інформації, з одного боку, а також як джерело неперевіреної інформації (але на яку можна посперитися), з іншого. А від цього вже залежить відповідальність та цензура.

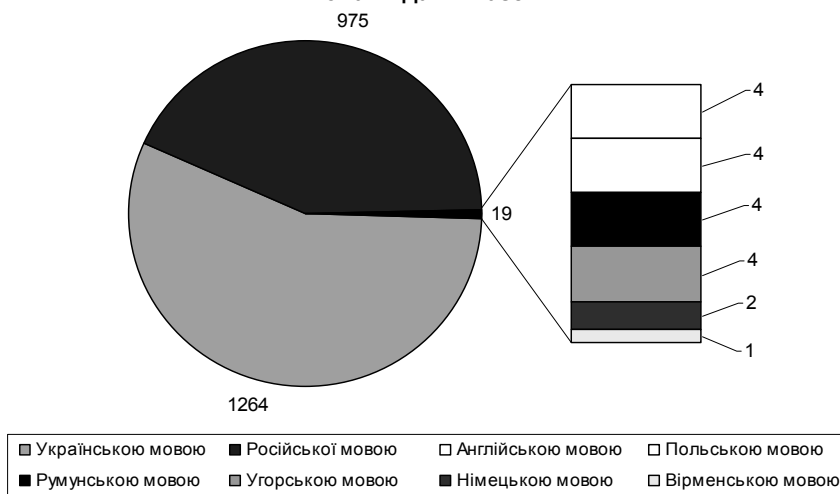
Цікаві цифри спостерігаються щодо комунальної преси (див. Діаграму 3). Як видно, переважають Дніпропетровський, Донецький, Одеський регіони. Це реально працюючі газети, які вписані у структуру регіональних медіа.

Регіональна комунальна преса
(1.04.2010 р.)

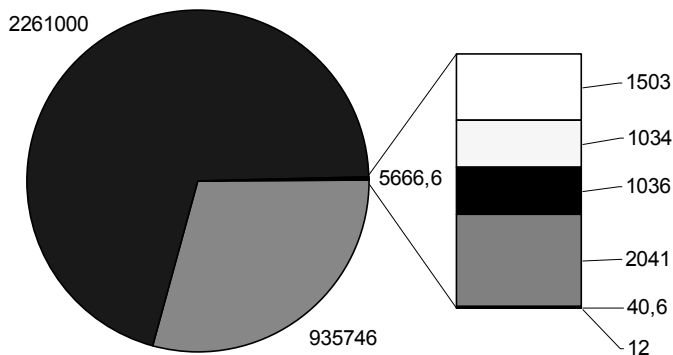
Під час аналізу інформаційного суверенітету України закономірно постає питання щодо мови газет і журналів. Мабуть, ці цифри є одними з найбільш вражаючих (Див. Діаграму 4).

Мова видань. Газети

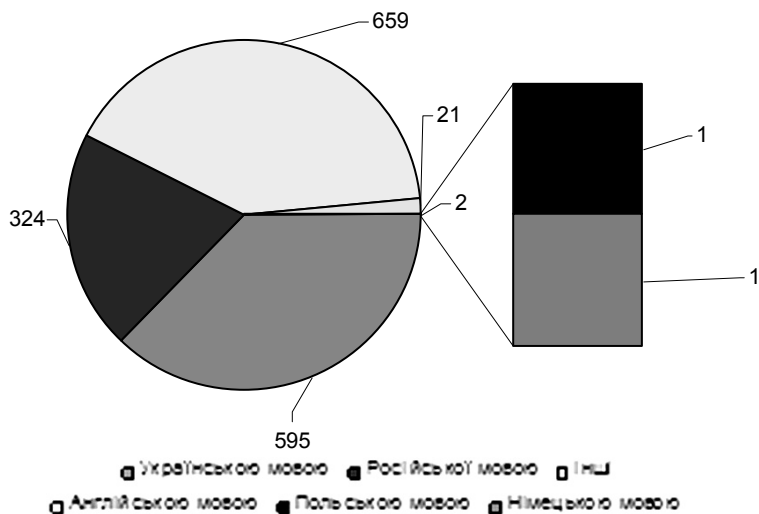
Отже, 1264 газети, які реально виходять, видаються українською мовою, а російською 975. Але це відносні цифри, а абсолютні, які відслідковувалися, зокрема, Книжковою палатою, такі: 2 млрд. 261 тис. примірників – це наклад російськомовних газет. 935 млн 746 тис. – примірників україномовних видань (Див. Діаграму 5).

Мова видань. Газети. Наклади (тис.)

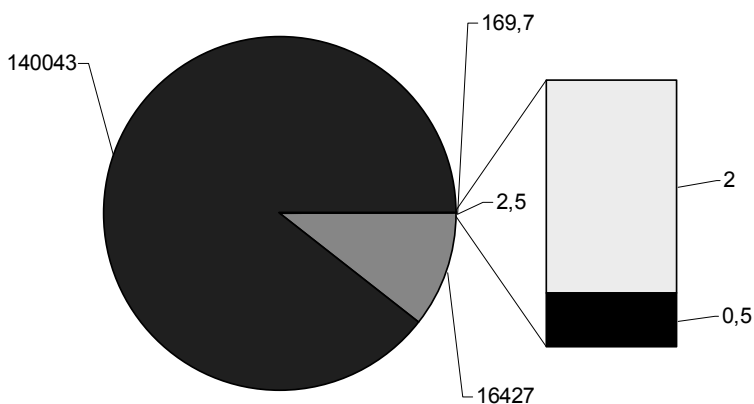

Ще гірша ситуація спостерігається стосовно журналів (див. Діаграму 6):

Мова видань. Журнали

Мова видань. Журнали. Наклади (тис.)

Таким чином, перше місце за сукупними річними тиражами в Україні утримують російськомовні газети та журнали. Майже в 2,5 раза меншим є сукупний річний тираж україномовних газет і в 8,5 разів менший, ніж у російськомовних, є річний наклад україномовних журналів. А це вже суттєві ризики для інформаційного суверенітету нашої держави.

Що стосується телерадіопростору України, то, як вже зазначалося, він недосконалий, що проявляється навіть на рівні аналізу відкритих джерел. Одним з показників, які заслуговують уваги, є виявлені порушення, що фіксуються профільною контролюючою установою. За останні роки їх було не дуже багато, але більшість порушень пов'язані з недотриманням рекламного законодавства і умов програмної концепції мовлення. Тобто порушення зобов'язань – трансляція конкретних програм, реклами та ін. Високими тут залишаються питання щодо порушення мови ведення програм та ін. Разом з цим актуалізуються питання редакційних статутів як інструментів цензури, самоцензури тощо.

Коли ми вже торкнулися питання мови, то варто окреслити проблему сучасного українського кінематографу. І хоча він, фактично, не бере участі у політичних комунікаціях, все рівно залишається потенційно впливовим інструментом реалізації інформаційного суверенітету. Сьогоднішні українські інформаційні продукти (у першу чергу, телевізійні) є неконкурентноздатними. Але чинне законодавство і Держкомтелерадіо в ліцензійних умовах передбачають використання окремих українських продуктів, що часто нехтується мовниками. Тут є вкрай важливий аспект – наприклад, існує Державна програма створення позитивного іміджу України, в якій не беруть участь на конкурсних засадах жодні ПР-агенції чи щось ідентичне, але яка реалізується здебільшого засобами «УТР» (відомої ще з часів занепаду Радянського Союзу, 1989 р.) та інших державних суб'єктів в структурі Держкомтелерадіо. Наприклад, «Укрінформ» чи телеканал «Культура», за всієї поваги до яких, якість продуктів у них залишається недостатньо високою.

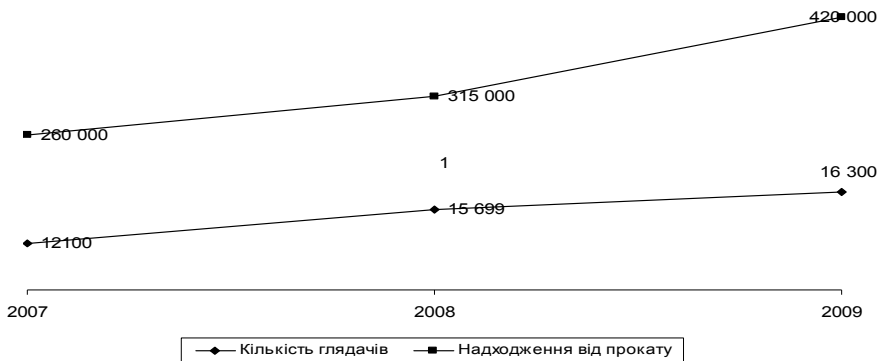
Вартим уваги є те, що раніше ст. 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» чітко встановлювала обсяги поширення національного аудіовізуального продукту – не менше 50% (це національний аудіовізуальний продукт або музичні твори українських авторів чи виконавців). Вказані раніше порушення здебільшого стосувалися порушення ст. 10 цього ж закону, якою визначається, що для загальнонаціонального мовлення частка ефірного часу, коли мовлення ведеться українською мовою, має становити не менше 75% обсягу добового мовлення. У 2009 році

планувалося зменшення квот інших мов до 15%, що було зазначено у відповідній рекомендації НРТР (нацради ТВ і радіо), але цього через певні політичні причини не сталося. Потягом другої половини 2011 року неодноразово порушувалося питання зменшення цих квот, що, на нашу думку, видається ефективним в економічному плані, але є потенційно загрозливим у стратегічних вимірах, зокрема для забезпечення інформаційного суверенітету України. Нарешті, останні події щодо законодавчого зменшення квоти українських інформаційних продуктів (до 25%), вочевидь, видаються як антидержавні, оскільки через лобювання продуктів інших держав потенційно відкривається шлях до майже необмеженого маніпулювання свідомістю громадян на територіях поширення цих продуктів.

Стосовно динаміки ведення радіопередач провідних вітчизняних радіокомпаній українською мовою, то вона була позитивною – від 43,5% у 2006 році до понад 90% у 2010 р. Наразі ця тенденція також трохи загальмувалася через окремі політичні обставини.

Продовжуючи питання мови українського інформаційного простору, зокрема українського кінематографу, варто коротко представити й власні авторські спостереження за українським кінопрокатом. Отже, головна теза – українське популярне кіно сьогодні фактично відсутнє. Тому залишимо його. Актуальним залишається питання дубляжу, особливо з огляду на сьогочасну полеміку нинішнього міністра освіти і науки та колишнього культури України (див. Діаграму 7).

Відвідуваність та надходження від кінопрокату в Україні

Наведені на діаграмі дані за 2007 – 2009 рр. є красномовними. Прокат фактично не містить українського продукту. Здебільшого ці дані ґрунтуються на дослідженнях Міжнародної асоціації виробників і дистриб'юторів фільмів Motion Picture Association. За їхніми даними, у березні 2010 року кінотеатри в Україні відвідали близько 2 млн глядачів, а відвідуваність зросла на 20% порівняно з аналогічним періодом минулого року. Нагадаємо, що 100% дубляж в Україні розвернувся з початку 2008 р., а у 2007 р. рішення про конституційність таких заходів виніс Конституційний Суд. Можливості для якісного дубляжу сьогодні у нас є. Але питання наразі занадто політизується і дискусія навколо дубляжу триває, хоча, як видно, апелювання до економічних показників є безпідставними.

Загалом, сьогодні інформаційне наповнення телебачення і радіомовлення залежить від двох основних взаємопов'язаних складників – економічного (реклама) і політичного (залежність редакційної політики від позиції власників). Варто їх коротко окреслити, оскільки вони є визначальними у питаннях політико-стратегічних викликів й у просторі безпеки.

До останнього часу ринок телереклами в Україні показував найшвидші темпи розвитку в Європі. Лише впродовж 2001–2006 років сегмент телевізійної реклами збільшився майже вдесятеро. Однією з головних підстав цього фахівцями³ відзначається наявність значних невикористаних ресурсів розвитку цієї галузі в нашій країні. По-перше, рекламні витрати на душу населення в Україні сьогодні є одними з найнижчих у світі. По-друге, витрати на медіа-рекламу в Україні за минулий рік досягли лише 0,7% ВВП, хоча у країнах Центрально-Східної Європи цей показник сягає в середньому 2,5%. Водночас, на ринку вже спостерігається дефіцит ефірного часу, тобто попит помітно перевищує пропозицію. Впродовж 2008 року ці тенденції дещо змінилися через наростання кризових явищ і на кінець року спостерігалосся падіння ринку реклами, який логічно зреагував одним з перших. Головною стратегією бізнесу в умовах рецесії є, перш за все, збереження капіталу. Отже, скорочення надходжень від реклами потягне за собою скорочення витрат на нові інформаційні продукти і зниження якості вже існуючих в медіапросторі проектів. Ці тенденції почали змінюватися у протилежний бік з кінця 2009 року і протягом 2010–2011 рр.

³ Розвиток ринку телевізійної реклами в Україні та його державне регулювання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/august08/08.htm>, вільний. – Заголовок з екрану. – Мова: укр.

знову спостерігається певне зростання. Водночас, українська специфіка цих ЗМІ полягає в тому, що вони здебільшого не є самостійними бізнес-проектами (як, в основному, на Заході), а знаходяться в структурі загальних бізнес-систем великих фінансово-промислових груп. У цих умовах посилюється залежність українських електронних медіа (телебачення і радіо) від економічного стану інших галузей бізнесу і політичних перспектив великих власників (використання ЗМІ для власної репрезентації під час виборчої кампанії). Тому навряд чи слід очікувати великих банкрутств телерадіоорганізацій у нашій країні, що вже подекуди спостерігається в західних країнах. Але такий їхній стан становить культурну та інформаційну небезпеку, оскільки загрожує зниженням якості продукції і поширенням нових, «дешевих» смислів.

Продовжуючи розгляд іншої складової цього процесу, яку ми визначили як політичну, слід зауважити, що в цій сфері відбувається найбільше порушень з боку ЗМІ, про що частково ми вже згадували. В гонитві за рейтингами (а з цим і за економічним і політичним ефектом) відбувається заміна якісного аналітичного інформаційного продукту шоу-програмами, вже сам характер яких підкреслює абсурдність сучасної політики, що відбивається на настроях потенційних виборців, які дедалі більше відчують втомленість від цієї «розваги». Останні дослідження⁴ споживання інформаційних продуктів телебачення говорять про те, що, незважаючи на його величезний вплив на людину завдяки використанню основних репрезентаційних технік, воно намагається уніфікувати, усереднити смаки і претензії споживачів. Але в цілому воно часто лише відображає, посилює та цементує усталені відносини і преференції (зокрема, політичні) «позателевізійного» світу.

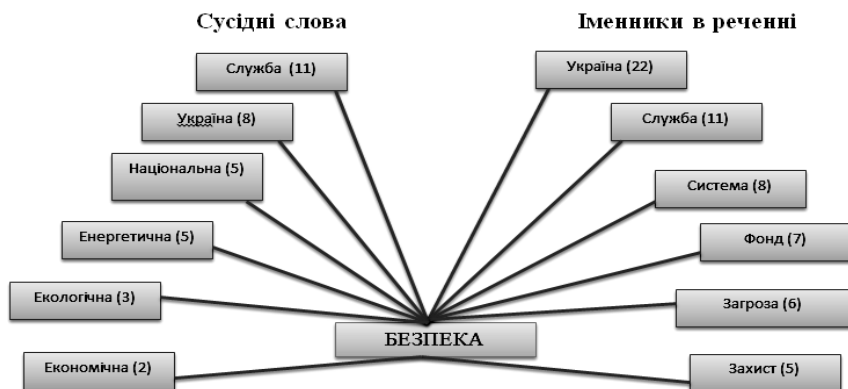
Варто акцентувати увагу на тому, що в Україні тільки недавно розпочався процес структурування ринку і створення цивілізованої медіасфери і нинішня криза може негативно позначитися на цих тенденціях. Єдиним виходом вбачається підвищена увага держави до цієї сфери, яка завдяки своїм регуляторним функціям може підвищити вимоги до українського інформаційного продукту, водночас вживши протекціоністських заходів відносно нього. Не менш важливим є забезпечення жорсткого дотримання норм законодавства у цій сфері, що за відпо-

⁴ Костенко Н. Телебачення між фактом та інтерпретацією / Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соціол.н. М.Шульги. Н. Костенко– К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 409–422.

відної підтримки держави може не тільки приборкати кризові явища в ній, але й спрямувати її розвиток в напрямі створення цивілізованого ринку. Саме це, на нашу думку, є ефективним інструментом у процесах формування та забезпечення державного інформаційного суверенітету у межах світових викликів безпеки.

У контексті аналізу рекламних можливостей щодо інформаційного суверенітету України варто окреслити ситуацію з Інтернетом. Як вже згадувалося, однією з найбільших переваг Інтернету, порівняно з традиційними ЗМІ, залишається його дешевизна. Ринок Інтернет-реклами також показував постійне зростання, а поява конкуренції змушувала основних гравців (провайдерів, хостинг-сервісів, власників тощо) шукати нові методи оплати за рекламу і розробляти нові пропозиції для рекламодавців. З розвитком кризових явищ з'явилася думка, що саме Інтернет може стати тим рекламним носієм, що буде запитаним в умовах фінансової та економічної нестабільності. Водночас, уже до кінця 2008 року спостерігалися значні скорочення обсягів Інтернет-реклами, що змусило багато Інтернет-сервісів згорнути наявні і потужні програми лояльності, які тільки нещодавно набули поширення в Україні. Відновлення програм почалося фактично з 2010 року, що пов'язано з тими ж чинниками, що у традиційних медіа. Сьогодні вкрай важко спрогнозувати динаміку цього ринку, але, так чи інакше, Інтернет залишається найдешевшою рекламною площадкою і має значні перспективи кон'юнктурного використання під час найближчих українських виборів. Скоріш за все, ринок Інтернет-реклами також очікує концентрація, коли залишитися на ринку зможуть лише ті проекти, які не є основним джерелом прибутків для їхніх власників. Але подальші перспективи залежатимуть все-таки від інших сфер економічного життя нашої країни, вихід із кризи і розвиток яких дасть можливість продовжити розвиток цього сегмента. Нарешті, слід зазначити, що з правової точки зору залишається відкритим питання регулювання відносин в Інтернеті – від визначення меж суспільної моралі до впровадження окремих елементів цензури. Україна вже має власний досвід, коли стає зрозумілим, що традиційні методи регулювання не діють у мережі, оскільки можуть перетворити на вияв тотального контролю і обмеження прав навіть класичні демократичні процедури. І наша держава ще має визначитися зі своєю концепцією розуміння і використання Інтернету, якої дотепер явно бракує.

Для повноти аналізу варто відстежити семантичне навантаження категорії «безпека», яка була присутня у текстах друкованих ЗМІ у 2011 році. Для відповідного дослідження було обрано 10 найбільш рейтингових друкованих ЗМІ. Для прикладу був обраний період аналізу у 5 тижнів: з 27.10.2010 р. до 30.11.2011 р. У ході аналізу для визначення семантики категорії «безпека» у матеріалах ЗМІ за допомогою комп'ютерних методів обробки даних були проаналізовані всі тексти, у яких знаходилися сусідні слова і слова найбільш часто уживані з цією категорією. Розподіл пов'язаних слів представлено на Діаграмі 8.

Як бачимо, найбільш тісно пов'язаними словами були «Служба» (кореляція зі Службою безпеки), «Україна» (безпековий дискурс), «Національна» безпеки та питання безпеки різних галузей. Іменники у цей період пов'язані також зі Службою безпеки України, можливими загрозами та потенційним захистом українських територій. Змістовний контент-аналіз матеріалів засвідчує, що ці теми розвивалися не на користь України. Також варто відмітити, що серед найбільш популярних дієслів, пов'язаних з безпекою у цей період, виділялося слова «приділити», що свідчить про фокусування уваги громадськості на проблемах безпеки.

Отже, запропонований короткий аналіз складників інформаційного суверенітету України дає підстави стверджувати, що ця сфера розвивається здебільшого за логікою раннього капіталізму. А це, у свою чергу, є загрозливим у контексті інтеграційних процесів, які задекларувала Україна. На початку розвитку України як незалежної держави дійсно відбувалася

деяка трансформація спадщини Радянського Союзу. Водночас, у медіасфері вона не була значною і тому почали створюватися нові структури, хоча й дуже повільно через брак досвіду і професійних кадрів. У свою чергу, з хвилями приватизації розгортаються модернізаційні процеси, але вони не мали системного характеру, оскільки не було сформовано чіткого поля для діяльності цих медіа, не окреслені межі їхнього функціонування і перспективи розвитку. В цих умовах модернізація розвивається шляхом роздержавлення та інвестування грошей в ЗМІ як у сферу бізнесу, що триває дотепер.

Навіть сьогодні, після 20-річного досвіду незалежності України, головним стримуючим чинником і основною проблемою для розвитку медіа в контексті забезпечення національного суверенітету залишається відсутність стратегічного документа – Стратегії, Концепції чи основних засад функціонування інформаційного простору. Наявні проекти відповідних документів більше схожі на якісь кон'юнктурні чи тимчасові констатації наявного стану речей і ідеального майбутнього, а не на реальні політико-економічні моделі функціонування медійного сектору. Відсутність стратегічних засад розвитку цієї сфери робить її динаміку хаотичною, що іноді існує поза всякими правилами або залежить лише від волі політико-владних суб'єктів, які нав'язують власні правила всім іншим учасникам. Крім того, правова незахищеність української медіасфери робить її залежною від зовнішніх (часто антиукраїнських) впливів, що, фактично, відбивається й на суверенітеті.

Нарешті, головним висновком представленого матеріалу може бути теза про серйозну уразливість українського інформаційного простору з погляду забезпечення політичного суверенітету країни. Найбільш адекватним вбачається підхід, згідно з яким держава сьогодні має створювати і поширювати якісь позитивні, консолідаційні смисли. Але, як видно, окрім постійного зменшення відповідних ресурсів і можливостей у держави (а у першу чергу, звісно, в умовах відсутності інтересу), сьогодні фактично нічого не робиться ані для покращення внутрішнього, ані зовнішнього іміджу нашої країни, а держава і надалі втрачає важелі для регулювання і розвитку цієї однозначно системоутворюючої галузі українського суспільства.

З іншого боку, українське інформаційне середовище має серйозний інфраструктурний потенціал. Останнє проявляється у технічній базі, достатньо високому інтелектуальному рівню як виробників, так і споживачів інформації. Однак ситуація, що нині склалася в цій сфері, формувалася не один рік і сьогодні навряд чи сприяє розвитку демократичних цінностей і

процедур. А справа у тому, що в Україні в щільний політичний час триває стрімке формування «масового» суспільства і медіасфера займає в цьому процесі одне з провідних місць. В ідеалі, інформаційне суспільство, формування якого збігало з розвитком інститутів державності в нашій країні, мало сприяти розвитку особистості – громадянина в політичному сенсі, де політична сфера була б сукупністю кореспондуючих рівноправних суб'єктів, які використовували б медіа як інструменти громадянського суспільства. Сталося навпаки – українська медіократія стала допоміжним інструментом розвитку вітчизняної олігархії, в руках яких медіа як бізнес-проекти доволі ефективно поєдналися з функціями інформаційно-політичного впливу та формування громадської думки. Наявність бізнесової складової української медіакратії тим часом не стало на заваді використання групами впливу у власних інтересах комунальних і державних ЗМІ, про що згадувалося раніше. Таким чином, в українському інформаційному середовищі склалася досить парадоксальна ситуація, коли порядок денний українського суспільства визначає не держава, а бізнесові кола, інтереси яких можуть суперечити національним інтересам України. І оскільки сьогодні держава вже фактично не може (або не має інтересу чи політичної волі) повернути собі право визначати медіапорядок у країні, то залишається акцентування уваги на стратегічних пріоритетах.

Оскільки, як вже згадувалося, формування вітчизняного медіапростору відбувалося завдяки домінуванню економічних інтересів, що є виграшним з тактичної точки зору, то існує як мінімум два варіанти дій держави для забезпечення власного (суспільного, національного) виграшу. З одного боку, засобами правового та економічного впливу держава має переконати бізнесові кола у тому, що вона є надійним партнером, від виграшу якого залежатиме виграш й бізнесу. В цій схемі завдяки системі стримувань і противаг відповідні державні органи повинні реалізувати головне завдання, яке полягає у чіткій і зрозумілій співвіднесеності та кореляції виграшу держави та бізнесу. В іншому випадку, виробивши засади стратегічного розвитку України, тобто мету і основні правила її досягнення, політичні лідери та державні органи мають зобов'язати всіх учасників ринку виконувати ці правила, незалежно від місця в політичній системі чи ієрархії політичного класу. В першому варіанті держава мала б продемонструвати бізнесу всі стратегічні переваги від кореляції дій та інтересів усіх учасників. Другий варіант передбачає більш консолідовану державну позицію, яка передбачала б існування суспільно прийнятих правил та чіткого кон-

тролю за їх виконанням, що в нинішніх умовах практично не можливо, хоча на етапі кризового стану суспільства було б доцільним. Саме це лежить в основі розбудови системи протидії політико-стратегічним викликам, які сьогодні постають перед Україною в контексті її демократичних та євроінтеграційних прагнень.

У цьому ключі важливим для розуміння ефективності комунікаційних інструментів в оцінці, формуванні та реалізації безпекового дискурсу є також розгляд не тільки медіапорядку на рівні держави чи суспільства, але й на рівні окремої особи. Комунікація – це інформаційна діяльність у нечіткому інформаційному середовищі. Це означає, що реальність не одна, а їх багато, оскільки більшу частину інформації, необхідної людині, вона отримує з інформаційного середовища, що замінює дійсність. Визнання цього факту лежить в основі багатьох актуальних сьогодні психологічних напрямів, які ставлять за мету сприяння всебічному розвитку людини. Основна теза, навколо якої вони набувають розвитку, полягає у формуванні конструктивного символічного світу (відповідної інформаційної політики), який згодом позитивно впливатиме на світ реальний.

Формування позитивного інформаційного простору як надзавдання інформаційної стратегії адекватних відповідей на сучасні політико-стратегічні виклики буде також корисним і для подальшого розвитку та консолідації української політичної нації та політичного класу. Виходячи з основних функцій ЗМІ, які ми вказували раніше, побудова інформаційного простору на позитивних засадах можливе за рахунок державної підтримки і заохочення паралельно із запровадженням системи контролю за порушенням інформаційного законодавства. У підсумку, і бізнес-кола, і політичний клас, і держава в цілому є зацікавленими у відновленні оптимізму в населення України, оскільки реалізація цього завдання є стратегічно вигіднішим у першу чергу з економічної точки зору, ніж залякування і негативізація майбутнього. Це також сприятиме оптимізації витрат, особливо в умовах вкрай невизначеного інформаційного середовища, яке теж знаходиться у кризову стані, оскільки дозволить запрограмувати та передбачити окремі реакції (позитивні). Таким чином знизяться транзакційні витрати, завдяки чому ресурси можна буде спрямовувати на інші сфери та галузі.

Нарешті, варто наголосити на основному висновку проведеного аналізу, який полягає у тому, що український інформаційний простір є вкрай вразливим з погляду реагування на зовнішні політико-стратегічні виклики. І від його правильного структурування та підвищення ефективності відповідних інстру-

ментів залежатиме подальша доля України як самостійного гравця та взагалі держави Європи. Уже сьогодні політичний клас за сприяння експертного середовища має розпочати активну роботу щодо захисту національних інтересів (розвитку конкурентоспроможної економіки) передусім в інформаційному просторі. І це є головний стратегічний напрям інтеграційної політики України з урахуванням глобальних викликів безпеки.

РОЗДІЛ V. Чорноморський флот Російської Федерації у безпековому дискурсі України

Важливою складовою системи міжнародної безпеки є система європейської безпеки. У Законі України «Про основи національної безпеки України» «забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки» визначається як один з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки у зовнішньополітичній сфері¹. З іншого боку, інтегрування у європейську спільноту є одним із пріоритетних завдань реалізації національних інтересів України. Таке інтегрування, означає у тому числі, й участь нашої країни в європейській та регіональних системах колективної безпеки. Сьогодні більшість фахівців ситуацію у сфері європейської безпеки оцінюють як вкрай нестабільну. У зв'язку з цим значно зростає роль регіональних систем, і в цьому контексті доцільно актуалізувати питання Чорноморського регіону.

Загалом щодо Причорномор'я традиційним для політологічної науки є застосування терміна «ризик», особливо коли йдеться про питання безпеки і розвитку. Протягом кількох останніх десятиліть політологи та експерти характеризують його як зону ризиків, загроз та потенційної нестабільності, що безпосередньо пов'язується саме з безпековим дискурсом, до якого сьогодні зараховуються майже всі сфери існування людства, щодо яких можуть виникати потенційні загрози.

Останнім часом дедалі частіше фахівці у своїх оцінках, аналізі і прогнозах починають використовувати категорію «виклики», що демонструє певні зміни у науковій і світоглядній

¹ Закон України "Про основи національної безпеки України" [Електронний ресурс] // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15/print1320846707842707>. – Режим доступу на 02.12.2011 – вільний, мова: укр.

парадигмах, і, відповідно – у наукових підходах. Про це свідчать, зокрема, матеріали запропонованої аналітичної записки, у якій головним об'єктом аналізу стають безпосередньо виклики, зокрема ті, що стосуються безпекового дискурсу країни.

Ще одним підтвердженням таких парадигмальних змін є інформаційно-аналітичні матеріали щодо фахової дискусії «Крим: безпека і розвиток», яка відбулася 6 квітня 2011 р. у Центрі Разумкова. Аналізувати питання безпеки Чорноморського регіону неможливо без урахування проблем Криму, де переплелися інтереси і впливи головних гравців цього регіону. Одним з таких впливових суб'єктів є Росія, яка фактично стала правонаступницею політики СРСР у регіоні й активно просуває ідею його поділу на сфери впливу шляхом застосування тиску на інші країни Причорномор'я². А з іншого боку, безпека Криму також впливає на безпеку усього Чорноморського регіону – вони є взаємопов'язаними і взаємозалежними величинами.

Враховуючи той факт, що цей регіон як геополітична цілісність ще не сформований і його становлення як регіональної спільноти лише відбувається, Україна має всі можливості бути не сферою впливу інших країн, а самодостатнім суб'єктом, який проводить активну регіональну політику. Значною мірою цьому може посприяти досвід нашої держави, пов'язаний, зокрема, з урахуванням особливостей позиціонування Криму в Україні. Виклики, пов'язані зі специфікою цього регіону, стосуються практично всіх аспектів внутрішньої і зовнішньої політики країни, починаючи від соціальної чи релігійної сфери і закінчуючи військовою чи територіальною безпекою України.

Утім, активна регіональна політика України, попри інші внутрішні і зовнішні чинники, значно обмежується наявністю на території Криму іноземної військової бази – Чорноморського флоту Російської Федерації. Не буде великим перебільшенням стверджувати, що рівень його інтеграції в українське суспільство загалом і АРК зокрема значно перевищує аналогічний процес інтеграції України у європейську спільноту. Крім того, з 10 країн Чорноморського регіону Росія – єдина країна, яка стабільно щорічно нарощує військові витрати, тоді як витрати інших країн мають вигляд ломаної кривої з певними спадами і підйомами. «Конкуренцію» у цьому плані їй може скласти хіба

² Див., зокрема: Крим, Україна, Чорноморський регіон: безпека і розвиток // Крим, Україна в координатах чорноморської безпеки. – К., 2011 [Електронний ресурс] // http://www.ucerps.org/upload/Prz_5nn_Krym_2011_Bezpeka.pdf. – Режим доступу на 02.12.2011 – вільний, мова: укр. – С. 4.

що Туреччина, яка з 2008 р. теж почала збільшувати власні військові витрати³.

Загалом тема Чорноморського флоту Російської Федерації уже давно зараховується експертами до переліку питань, які становлять загрозу національній безпеці України. Це визнається у т.ч. й на законодавчому рівні в головних державних документах країни. Так, у ст. 8 Закону України «Про основи національної безпеки України» дотримання угод щодо тимчасового розташування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України визначається як один з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки у війсьній сфері та сфері безпеки державного кордону України.

Затверджена відповідно до ст. 2 цього Закону Воєнна доктрина України визначає основні складові гарантування воєнної безпеки України, серед яких у мирний час виокремлюється наступна: «Додержання законодавства і виконання міжнародних договорів щодо тимчасового розташування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» (ст. 10)⁴.

Так званий «російський чинник» у розширеному вигляді виявляє себе в кількох аспектах: підтримка сепаратистських угруповань в Україні та загалом посилення сепаратистських рухів певними політичними колами Росії, проросійські рухи в Донбасі та Криму, принципове небажання Росії виводити свій Чорноморський флот з української території, інформаційна кампанія Росії проти зовнішньополітичної діяльності України, посилення підтримки Росією сепаратистських рухів в Україні, участь Чорноморського флоту Російської Федерації у спробах дестабілізувати ситуацію в Криму⁵. Крім того, опосередкованим підтвердженням є також соціологічні опитування, в яких Росія після НАТО та США виокремлюється як один із суб'єктів

³ Див., зокрема: Крим, Україна, Чорноморський регіон: безпека і розвиток // Крим, Україна в координатах чорноморської безпеки. – К., 2011 [Електронний ресурс] // http://www.uceps.org/upload/Prz_5nn_Krym_2011_Bezpeka.pdf. – Режим доступу на 02.12.2011 – вільний, мова: укр. – С. 7.

⁴ Указ Президента України про Воєнну доктрину України [Електронний ресурс] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=648%2F2004>. – Режим доступу на 05.12.2011 – вільний, мова: укр.

⁵ Стегній О. Складові національної безпеки України // Українське суспільство. 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 109, 111.

реальної загрози ззовні на загальному тлі маловірогідності такої загрози⁶.

Отже, тема Чорноморського флоту РФ і пов'язані з його перебуванням на території України загрози і виклики цілком заслуговують стати об'єктом окремого наукового аналізу. Втім, у науковому дискурсі України ця тема ще не пройшла свою апробацію, хоча є однією з найбільш запитаних і актуальних суспільно-політичних проблем.

Історія перебування ЧФ РФ на території суверенної України після 1991 року має кілька ключових моментів і визначається певним ланцюжком двосторонніх угод і домовленостей. Так, уже 23 червня 1992 р. у м. Дагомисі була укладена Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин, ст. 14 якої зазначає: «У зв'язку з створенням своїх Збройних Сил Сторони підтвердили важливість продовження переговорів по створенню на Чорному морі ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту. Вони погодилися на договірній основі використовувати існуючу систему базування і матеріально-технічного забезпечення. До завершення переговорів Сторони домовились утриматися від односторонніх дій»⁷.

3 серпня 1992 р. у м. Ялті була підписана Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. У ст. 2 цієї угоди зазначено: «Враховуючи інтереси України і Росії як дружніх держав і прагнучи до забезпечення безпеки в басейні Чорного моря, Договірні Сторони вирішили на час до сформування на Чорному морі ВМС України та ВМФ Російської Федерації встановити перехідний період, до 1995 року включно. Статус перехідного періоду визначається окремою угодою, яка повинна бути укладена Договірними Сторонами до 1 жовтня 1992 року»⁸. Ст. 13 цієї Угоди також визначає, що «до закінчення перехідного періоду всі проблеми Чорноморського

⁶ Стегній О. Складові національної безпеки України // Українське суспільство. 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 108, таблиця 3.

⁷ Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин [Електронний ресурс] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_018. – Режим доступу на 17.11.2011 – вільний, мова: укр.

⁸ Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР [Електронний ресурс] // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_020. – Режим доступу на 17.11.2011 – вільний, мова: укр.

флоту повинні бути вирішені у відповідності з пунктом 14 Угоди між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 року».

Наступною подією стало підписання Угоди між Україною і Російською Федерацією про Об'єднане командування Чорноморським флотом на перехідний період, здійснене у Москві 17 червня 1993 р. Її невід'ємною частиною є Положення про Об'єднане командування Чорноморським флотом на перехідний період⁹.

28 травня 1997 р. було підписано кілька важливих двосторонніх документів. Ідеться про Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови базування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України¹⁰, Угоду між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту¹¹ та Угоду між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та базуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України¹².

У першій з них – Угоді про статус та умови перебування ЧФ РФ – зафіксовано роз'яснення термінів, зокрема таких, як «військові формування», «підприємства, організації та установи Чорноморського флоту Російської Федерації», «місце дислокації», «особи, що входять до військових формувань» тощо. Детально визначається ціла низка важливих питань, що стосуються найрізноманітніших аспектів перебування ЧФ РФ на території України – господарського, економічного, побутового

⁹ Угода між Україною і Російською Федерацією про Об'єднане командування Чорноморським флотом на перехідний період [Електронний ресурс] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_048. – Режим доступу на 17.11.2011 – вільний, мова: укр.

¹⁰ Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [Електронний ресурс] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_076. – Режим доступу на 30.11.2011 – вільний, мова: укр.

¹¹ Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту [Електронний ресурс] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_075. – Режим доступу на 30.11.2011 – вільний, мова: укр.

¹² Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [Електронний ресурс] // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_077. – Режим доступу на 30.11.2011 – вільний, мова: укр.

тощо. Наприклад, порядок інформування Російською Стороною Української Сторони про загальну чисельність особового складу та основні озброєння ЧФ РФ, що знаходяться на території України, порядок плавання військових кораблів та суден військових формувань у територіальних водах України, інші важливі питання.

Разом з тим, в Угоді прописано, що певний ряд аспектів визначається окремими угодами. Зокрема, порядок і форми співробітництва в галузі гарантування безпеки польотів літальних апаратів військових формувань, питання реконструкції існуючих і створення нових радіоелектронних об'єктів, виділення радіочастот радіоелектронним засобам військових формувань та деякі інші.

У наступній угоді – Угоді про параметри поділу – прописуються умови та термін дії використання Чорноморським флотом РФ об'єктів Чорноморського флоту в м. Севастополі та інших пунктів базування і місць дислокації корабельного складу, авіації, берегових військ, об'єктів оперативного, бойового, технічного і тилового забезпечення. У ст. 2 цієї Угоди визначається, що основна база ЧФ РФ знаходиться у м. Севастополь, а також вказується, що розміщується на основній базі – штаб, інші органи управління, військові формування, підприємства, організації та установи Чорноморського флоту РФ. Власне сам перелік і параметри цих об'єктів містяться окремо – у Додатку № 2.

В окремій статті зазначається, що розподіл об'єктів, поділ кораблів, суден, озброєнь, військової техніки та іншого майна флоту здійснюється за спільним планом, що розробляється Міністерством оборони України і Міністерством оборони Російської Федерації.

Як зазначено в Угоді, її невід'ємною складовою є Додатки № 1 – 6. У цих Додатках, наскільки це видно з тексту Угоди, розміщена найважливіша інформація військового характеру стосовно конкретних питань. Так, Додаток № 1 визначає перелік та параметри об'єктів, які використовує Україна, Додаток № 2 – перелік і параметри об'єктів, що використовуються Чорноморським флотом РФ у м. Севастополі. У наступному Додатку прописуються перелік і параметри чітко окреслених об'єктів, пунктів базування і місць дислокації ЧФ РФ, зокрема: 31-го випробувального центру, аеродрому Гвардійське, 2436-го складу ракетного палива на станції Мамут.

У Додатку № 4 наведено перелік військових кораблів та суден зі складу Чорноморського флоту, що належать відповідно до цієї Угоди кожній зі Сторін. Згідно з Додатками № 4 і 5

здійснюється поділ між Сторонами озброєнь, військової техніки та засобів забезпечення сил берегової оборони, морської піхоти та морської авіації наземного базування Чорноморського флоту.

Утім, усі ці додатки, наскільки це видно з матеріалів, представлених на сайті Верховної Ради України, у тексті Угоди не публікувалися.

Наступним кроком стала Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, підписана у м. Харків 21 квітня 2010 р.¹³ Угода містить всього 3 статті і є чи не найкоротшим документом в історії міжнародного співробітництва між обома країнами. Вона продовжує дії трьох попередньо наведених Угод, підписаних 28 травня 1997 р. – Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, Угоди між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту та Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Ця теза – про продовження дії угод на двадцять п'ять років з 28 травня 2017 р. з автоматичним продовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення їх дії не пізніше, ніж за один рік до завершення терміну дії – є суттю ст. 1.

Ст. 2 чітко фіксує розмір орендної плати за перебування ЧФ РФ на території України і визначає, яким чином ця орендна плата складається: «Орендна плата за перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, починаючи з 28 травня 2017 року, складається з платежів Російської Федерації Україні в розмірі сто мільйонів доларів США на рік, а також з додаткових коштів, які отримуються за рахунок зниження з дати набрання чинності цією Угодою ціни в розмірі до ста доларів США від встановленої чинним контрактом між НАК «Нафтогаз» України і ВАТ «Газпром» на кожну тисячу кубометрів газу, що поставляється в Україну, виходячи з пільгового погодженого обсягу поставок, передбаченого згаданим контрактом, за такою формулою: при ціні триста тридцять три

¹³ Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, підписана у м. Харків 21 квітня 2010 р. [Електронний ресурс] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_359. – Режим доступу на 30.11.2011 – вільний, мова: укр.

долари США і вище за тисячу кубометрів газу зниження складе сто доларів США, при ціні нижче триста тридцять три долари США зниження складе тридцять відсотків від такої ціни. Ці додаткові кошти підлягають обліку за підсумками кожного календарного року, протягом якого застосовується вказане зниження, зростаючим підсумком і визнаються як зобов'язання України, що погашаються шляхом виконання положень статті 1 цієї Угоди».

І остання, третя, стаття стосується ратифікації Угоди і набрання нею чинності. Угода була ратифікована Верховною Радою України 27 квітня 2010 р. і набрала чинності для України 14 травня 2010 р.

Навіть така побіжна характеристика підписаних між Україною і Росією двосторонніх домовленостей, пов'язаних із базуванням Чорноморського флоту РФ в Україні, однозначно свідчить: це питання є проблематичним в українсько-російських відносинах, містить багато нерозв'язаних суперечностей, однією з причин яких є, у тому числі, й кардинально протилежні державні підходи. В найголовніших державних документах України, де прописані основні засади і напрями внутрішньої і зовнішньої політики, воєнної доктрини, основи національної безпеки тощо, положення про тимчасовість перебування ЧФ РФ на території нашої країни є основним і визначальним.

Росія виходить із зовсім інших державних принципів, що підтверджується офіційними документами Кремля. Як зразок, можна навести «Морскую доктрину Российской Федерации на период до 2020 года», підписану Президентом Росії В. Путіним 27 липня 2001 р., оприлюднену на сайті Ради безпеки Російської Федерації. У цьому документі прописані загальні засади, суть, мета і принципи, завдання і регіональні напрями національної морської політики РФ, національні інтереси Росії у Світовому океані тощо. Атлантичний напрям виділений як один з головних регіональних напрямів національної морської політики Росії, що визначається «усиливающимся экономическим, политическим и военным давлением стран блока НАТО, продвижением его на восток, резким сокращением возможностей Российской Федерации по осуществлению своей морской деятельности»¹⁴. Основу російської морської політики в цьому напрямі становить вирішення довгострокових завдань, у т.ч. і на Чорному морі, серед яких виокремлюються наступні: «совер-

¹⁴ Див. детальніше: Морская доктрина Российской Федерации на период до 2020 года [Електронний ресурс] // <http://www.scrf.gov.ru/documents/34.html>. – Режим доступу на 05.11.2011 – вільний, мова:рос.

шенствование правовой базы функционирования Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины, сохранение города Севастополя в качестве его главной базы; создание условий, в том числе и с привлечением возможностей региона, для базирования и использования составляющих морского потенциала, обеспечивающих защиту суверенитета, суверенных и международных прав Российской Федерации на Черном и Азовском морях”¹⁵.

Отже, з боку України визначальною є теза про тимчасовість перебування флоту у Криму, тоді як російська сторона переймається питаннями удосконалення правової бази функціонування ЧФ РФ на території України і створення умов для збереження міста Севастополя як його головної бази. Всі ці питання віднесені до переліку довгострокових завдань російської держави, а отже, питання про тимчасовість базування російського флоту в Україні Російською Федерацією навіть не розглядається.

Крім того, виділяється ще один момент. У наведеному документі заслуговує уваги пункт, який прямо зачіпає національні інтереси України. Адже фактично йдеться про використання української території – Криму – для створення умов, що забезпечують захист суверенітету, суверенних і міжнародних прав Російської Федерації на Чорному і Азовському морях. Така постановка питання свідчить про наступну позицію російської сторони: регіон, у якому базується певний флот Росії, розглядається нею як частина власної території, яка покликана допомогти забезпечити реалізацію її національних інтересів. Навіть більше – довгостроковим завданням є створення умов для їхнього оптимального вирішення. Власне, виникнення деяких ситуацій чи перебіг певних подій у Криму, в яких брав участь Чорноморський флот або були задіяні російські високопосадовці, підтверджує такі висновки. Як приклад, можна навести факти, пов'язані з ім'ям тодішнього мера Москви Ю. Лужкова. Це і декларації мерії Москви про намір відстоювати права російськомовного населення в Україні, і самого мера про поглинення України хвилею русофобії, про виділення Севастополя 1948 р. як міста з прямим підпорядкуванням державі (СРСР – О.М.), і заяви про неналежність Севастополя до переліку тих областей, які Хрущов передав Україні 1954 р., про вирішення питання на користь Росії щодо належності Севастополя та інші, своєрідним «підсумком» чого стало вручення йому в Сімферопольському аеропорту письмового

¹⁵ Там само.

попередження Служби безпеки України про недопущення протиправних дій, які можуть бути розцінені як порушення законодавства України.

Загалом, заяви російських високопосадовців стосовно ЧФ РФ, які поширювалися в українському медіа-дискурсі, орієнтовані, у тому числі, на підкреслення важливого військово-оборонного значення цього міста для Російської Федерації: «Якщо здамо Севастополь, втратимо Кавказ» (Ю. Лужков), «Чорноморський басейн – це геополітичний простір, який становить для Росії особливий інтерес, наш південний рубіж» (Ю. Лужков), «Це охорона південних рубежів Росії» (В. Черномірдин). У цьому контексті можна згадати також широко представлену, у т.ч. і в українських ЗМІ, критику прес-секретарем тодішнього мера Москви Ю. Лужкова дій і намірів тогочасного українського Президента В. Ющенка.

Досить резонансною свого часу була і ситуація з великим десантним кораблем ЧФ РФ «Азов», якого «Україна не пустила в Керченську протоку», про що широко повідомили українські інформаційні агентства, зокрема УНІАН, з посиланням на РІА «Новости». У цій ситуації окремо підкреслювався той нюанс, що «Україна вперше в історії двох держав зажадала плату від російського військового корабля за проходження Керченської протоки»¹⁶.

Наведені вище факти цілком можна виділити в окрему групу викликів, спричинених для України базуванням на її території Чорноморського флоту Російської Федерації. Значною мірою ця група викликів адресована найвищому керівництву України, а також центральним органам державної влади. Українські високопосадовці – Президент, Голова Служби безпеки, деякі міністри не зуміли адекватним чином зреагувати на ці виклики відповідно до обов'язків, покладених на них Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами.

Навіть коли знову актуалізувалося питання запровадження заборони на в'їзд в Україну Ю. Лужкова, пов'язане з його відомими висловлюваннями, офіційна позиція МЗС України з цього приводу, яку озвучив директор департаменту інформаційної політики О. Волошин, містила загальні фрази, які певною мірою згладжували гостроту ситуації: «Продовження базування Чорноморського флоту Росії в Севастополі на 25 років створило довгострокову основу для стабільності на півострові і в

¹⁶ Україна не пустила в Керченську протоку корабель ЧФ [Електронний ресурс] // <http://www.unian.net/ukr/news/news-455564.html>. – Режим доступу на 02.11.2011 – вільний, мова: укр.

двосторонніх українсько-російських відносинах. У МЗС України переконані, що жодні радикальні заяви не здатні цьому перешкодити»¹⁷.

Підписані президентами України та Росії Харківські угоди набули бурхливої реакції української громадськості і стали одним із найбільш конфліктотворних двосторонніх міждержавних документів. Та й представники політичних сил у своїх висловлюваннях та заявах стриманістю не відзначалися. Загалом можна констатувати, що цей двосторонній документ спричинив одну з найбільших суспільних криз і конфліктних ситуацій в українському соціумі.

Діаметрально протилежні погляди влади та опозиції засвідчив процес ратифікації Харківських угод, під час якого відбувалося задимлення сесійної зали, блокування парламентської трибуни, сутички, заяви опозиційних сил про незаконність ратифікації, незаконність складення присяги новими депутатами, голоси яких виявилися вирішальними для голосування щодо ратифікації угоди та інші події, які супроводжувалися закликами до організації мітингу біля Верховної Ради України.

В інформаційному просторі України цей документ характеризувався таким чином: «державна зрада», «харківська зрада», «порушення Конституції України», «здача / продаж суверенітету», «військова узурпація країни», «нова Переяславська рада», «здача в Митний союз», «серйозна політична помилка», «принизливі й не надто практичні» тощо. Опозиційні політичні діячі заявляли, що Україна перебуває «на межі економічної війни з російськими партнерами», що відбулася «легітимізація дискримінаційного газового контракту 2009 р., переведення його з комерційного контракту в міждержавний», що «Янукович подарував Крим Росії».

Вимоги опозиційних сил можна звести до таких заяв: «визнати неконституційною ратифікацію угод / скасувати рішення про ратифікацію», «звертатися в Конституційний Суд», «захистити національні інтереси», «розірвати угоди».

Тема Чорноморського флоту є однією з найбільш дражливих в українському соціумі і може розглядатися як один з чинників поляризації суспільства, який до того ж має значний потенціал суспільної напруги. Висхідною точкою такої поляризації стає поглиблення і загострення ціннісного розколу в країні, внаслідок чого активізується питання конфронтації у суспільстві щодо ролі і значення

¹⁷ У МЗС України вважають, що заяви Лужкова щодо Севастополя псують взаємини Києва і Москви [Електронний ресурс] // <http://newsru.ua/ukraine/19jul2010/voloshin.html>. – Режим доступу на 03.11.2011 – вільний, мова: укр.

Росії у зовнішньополітичному розвитку України, у глобальному підсумку – у виборі геополітичного напрямку розвитку держави.

Наочними прикладами такої поляризації можна вважати навіть заголовки в газетах, наприклад: «Київ знову збирається торгувати Севастополем в обмін на газ?», «Київ знову пов'язує флот із газом», «ЧФ РФ – квартирант чи окупант?», «Гриценко: ЧФ РФ не є загрозою НАТО», «Северінсен вважає, що за Харківські угоди потрібно судити».

Публікації, присвячені різним питанням перебування ЧФ на території України, з'являються в українському медіа-дискурсі чи не щодня. Як приклад, можна навести дати осінніх цьогорічних публікацій: 5, 8, 12, 13, 14, 29 вересня, 19, 20, 21, 22, 27 жовтня, 1, 2, 16, 17 листопада, цей перелік можна продовжувати. Така насиченість інформаційного простору найрізноманітнішими матеріалами, що стосуються флотської теми, однозначно свідчить про її актуальність і значимість для українського суспільства.

Одними із найбільш актуальних проблем, дотичних до флотської теми, є її прив'язка до газового питання, питання делімітації і демаркації державного кордону України, а також модернізація ЧФ.

Протягом останніх кількох місяців в офіційних повідомленнях у ЗМІ знову актуалізувалася чітка прив'язка теми перебування ЧФ РФ в Україні до економічних питань, зокрема газової теми. Навіть більше – ця тематика загалом починає переноситися в економічну площину. Фактично, можна говорити, що маємо вияв застосування класичної схеми, коли за економічними лозунгами приховуються політичні цілі, наслідком чого є досягнення політичного рішення економічними засобами. Оскільки економічні цінності для населення перебувають на значно вищій ієрархічній щаблі, ніж суто політичні, таке зміщення акцентів можна трактувати як намагання вплинути на громадську думку з метою її корегування в бік зменшення конфліктогенності і протестних настроїв та підкреслення позитивних для України суспільно-політичних наслідків підписання Харківських угод.

Як приклад, можна навести наступну публікацію: «Віктор Янукович, Президент України: «Ми маємо одну з найсерйозніших проблем, це проблема надвисокої ціни на газ, яка впливає практично на всі напрямки економіки нашої країни. Це і тарифи на житлово-комунальні господарства, це і пряма ціна на газ»¹⁸. Отже, спостерігається поступове підсилення економічної

¹⁸ Президент пожаловался на високу ціну на газ [Електронний ресурс] // <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2011/11/02/801242.html>. – Режим доступу на 02.11.2011 – вільний, мова: рос.

складової апеляцією до таких словосполучень, як «найсерйозніша проблема», «всі напрями економіки», «надвисока ціна» тощо. Додає суспільних емоцій загальноновизнаний факт неконкурентоспроможності української економіки, її високої енергоємності, повної залежності від РФ як основного постачальника енергоресурсів.

Прив'язка до економічних питань, зокрема до ціни на газ, у свою чергу, призводить до того, що тема надвисоких «газових» цін стає однією із постійно присутніх в українському медіадискурсі і загалом може розглядатися як один із прикладів викривлення інформаційного простору.

Наступним важливим питанням у двосторонніх державних відносинах є делімітація та демаркація Керченської протоки, зокрема, договірно-правове оформлення українського державного кордону. Ця тема також може розглядатися як окремий подразник і в українському суспільстві та політикумі, і в міждержавних відносинах обох країн. Визначення статусу Керченської протоки безпосередньо пов'язане зі стратегічними державними інтересами України – з одного боку, і виступає своєрідним маркером «стійкості офіційного Києва» з погляду опозиційних сил, з іншого.

Окрім політичної, суспільну актуальність цього питання підтверджують відповідні інформаційні новини, заголовки яких коливалися від підтвердження стійкості української сторони – «Україна не збирається поступатися Росії в розподілі Азова», «Янукович завірив, що Київ не поступиться Москві» – до звинувачувальних заяв на кшталт таких: «Україна віддасть Росії частину своєї території», «Київ здав Азов» тощо. Крім того, з цим питанням пов'язана також ціла низка інших, які також потребують додаткового двостороннього узгодження, зокрема, збір навігаційних, лоцманських та інших зборів.

На міждержавному рівні це питання актуалізувалося знову майже відразу після укладання Харківських домовленостей – 17 травня 2010 р. була підписана Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону, ратифікована Верховною Радою України 8 липня 2010 р. Однією з останніх подій у цьому плані є переговори міністрів закордонних справ України та Росії, які відбувалися в рамках роботи підкомісії з міжнародного співробітництва Українсько-Російської міждержавної комісії. Фактично кожне з наведених питань має кілька важливих складових, кожна з яких, у свою чергу, пов'язана з наявністю певних розбіжностей і є предметом окремих домовленостей та угод.

Для прикладу можна розглянути питання про врегулювання статусу Керченської протоки. Так, одне з головних розходжень у

позиціях двох держав пов'язане із визначенням лінії, за якою має проходити кордон по акваторії Керченської протоки. Якщо українська сторона пропонує за висхідні брати межі, зафіксовані на радянських картах, вважаючи їх адміністративним кордоном між обома країнами, то російська сторона розглядає ці межі як своєрідні віртуальні кордони, нанесені для зручності ведення господарської діяльності, і в своїх пропозиціях спирається на прецеденти, які існують у міжнародній практиці. Фахівці зазначають, що у разі прийняття українського варіанта штучно створений Керч-Єнікальський канал під час поділу кордону відійшов би Україні, що, безперечно, має важливе стратегічне значення – саме ним рухаються судна (у першу чергу російські) до Азовського моря. У разі взяття за основу пропозицій російської сторони лінія кордону проходитиме посередині цього каналу, що, у свою чергу, змінить співвідношення частин обох країн на користь Росії.

Актуальним є питання дозволу проходу іноземних військових та спеціальних суден Керченською протокою, розвитку інфраструктурних, економічних проєктів. Станом на 1 червня 2011 р. міністр закордонних справ України К. Грищенко заявив, що Київ і Москва домовилися про спільне використання Керченської протоки на паритетних засадах – це будуть внутрішні води обох країн¹⁹. Свого часу такий варіант розвитку подій опозиційними силами розглядався як поступки Москві з потенційно можливою подальшою втратою Україною коси Тузла, стратегічних покладів нафти і газу на шельфі і навіть виходу до Азовського моря. У цьому контексті питання Керченської протоки разом із Чорним та Азовським морями виокремлюється у вигляді геополітичного трикутника.

Окремим аспектом у темі Чорноморського флоту РФ проходить тема його модернізації, яка також стає однією із проблемних в українсько-російських взаєминах. На тлі загальної тенденції мілітаризації країн Чорноморського регіону реалізація планів РФ щодо модернізації, а фактично – підвищення і посилення військового рівня свого флоту (порівняно зі станом української армії) – може стати додатковим стимулом для інших країн, які входять до складу регіону.

В українських новинних повідомленнях тема модернізації висвітлювалася під різними заголовками: «ЗМІ: Україна хоче отримувати інформацію про нові кораблі ЧФ Росії», «Київ і Москва працюють над новими угодами щодо базування ЧФ РФ в Криму»,

¹⁹ Росія і Україна поділили Азовське море [Електронний ресурс] // <http://facenews.ua/3954/rosija-i-ukrajina-podilili-azovske-more.html>. – Режим доступу на 14.11.2011 – вільний, мова: укр.

«ЗМІ: Київ знову піде на поступки щодо ЧФ РФ заради знижки на газ», «Міністр оборони (РФ – О.М.) поїхав говорити з Януковичем про ЧФ» та інші. Навіть питання військового співробітництва обох країн включає в себе як складову забезпечення стабільного функціонування Чорноморського флоту на території України.

Аналізуючи відповідні інформаційні матеріали, що стосуються проблематики модернізації російського флоту, чітко простежуємо тенденцію підкреслення українськими і російськими високопосадовцями нинішнього «іржавого» і застарілого технічного і військового стану російської техніки, що знаходиться у Севастополі. Саме на цьому наполягають державні діячі, особливо у форматі публічних виступів.

Як приклад, можна навести слова українського міністра закордонних справ К. Гриценка, озвучені ним 26 жовтня 2011 р. у виступі на засіданні Комітету з питань закордонних справ Європарламенту в Брюсселі: «Я думаю, що Чорноморський флот не є реальною загрозою ні для кого, тому що більшість суден мають 40 років і більше. Передбачається, що вони будуть замінені, проте насправді вони не можуть загрожувати НАТО... Це місцевий флот для місцевих цілей»²⁰. У цих словах українського міністра яскраво помітна зміна акцентів – замість питання про перебування флоту РФ на території Української держави увага аудиторії переключається на вік і технічний стан кораблів. Крім того, вислів українського міністра про ЧФ РФ у Севастополі як «місцевий флот для місцевих цілей» може трактуватися досить неоднозначно.

Є підстави вважати таку практику підкреслення нинішнього небоєздатного стану російського військового оснащення своєрідним тактичним ходом, який дозволяє керівництву обох країн фактично уникати подразливого для українського суспільства питання присутності в Криму іноземної військової бази, применшуючи його політичне, військове і символічне значення.

Окреме джерело викликів, пов'язаних із перебуванням на території нашої країни Чорноморського флоту РФ, пов'язане з інформаційним простором. Український Інтернет переповнений різноманітними матеріалами з цієї тематики, значна частина яких є провокаційними, а інші можуть трактуватися як упереджені чи недружні (або навіть ворожі) щодо України як суверенної держави. Росія однозначно володіє значно сильнішими інформаційними ресурсами і можливостями їхньої реалізації, у т.ч. і на території

²⁰ Грищенко: ЧФ РФ не є загрозою НАТО [Електронний ресурс] // http://news.dt.ua/POLITICS/grischenko_chf_rf_ne_e_zagrozoyu_nato_67723.html. – Режим доступу на 16.11.2011 – вільний, мова: укр.

України. Якщо аналізувати загальну картину присутності теми Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні, то, фактично, можна стверджувати, що проти України проводиться інформаційна війна, і відразу на кількох рівнях: на рівні реальних подій (як приклад – несанкціонована висадка російських морських піхотинців), на власне інформаційному рівні, а також – на рівні символічному. Значною мірою саме завдяки формату інформаційної презентації підписання Харківських домовленостей стало символічною подією.

Формат подачі «флотської» теми в інформаційному просторі України цілком може стати окремою одиницею наукового аналізу. Інтерес викликають і газетні заголовки, і емоційна складова текстів, і вибір значимих дієслів. У матеріалах чітко простежується протиставлення двох державницьких парадигм – нинішнього офіційного Києва і патріотично орієнтованих опозиційних сил. Як приклад, можна навести деякі зразки ключових словосполучень: «ставити як вимогу/умову», «судитися/не судитися», «мінати флот на газові ціни», «торгувати Севастополем в обмін на...», «предмет розміну», «у Києві знову вирішили...», «Київ готовий відмовитися...», «Київ знову іде на поступки», «не мали іншого вибору» тощо.

Перелік складових політики України, щодо яких Чорноморський флот Російської Федерації містить різні аспекти безпекових викликів, має набагато більше позицій. Деякі з них стосуються до внутрішньополітичних питань, інші – зовнішньополітичних, у тому числі й тих, що належать до геополітичних інтересів України. У зведеному вигляді їх можна виокремити таким чином:

- Безпека Криму і безпека Чорноморського регіону як взаємозалежних величин;

- Крим як зона перетину інтересів Російської Федерації і НАТО;

- Територіальна безпека України;

- Економічна безпека України (безпосередня прив'язка базових питань перебування Чорноморського флоту в Україні до великого пакету домовленостей, у т.ч. й питання ціни за газ, що пов'язано зі значною залежністю української економіки та промисловості від РФ як основного постачальника енергетичних ресурсів);

- Енергетична безпека України, а певною мірою – й інших країн Європи (сьогодні енергетична безпека виступає на першій позиції в Європі серед інших загроз);

- Ускладнення процесу суб'єктності України у регіональному вимірі, становлення України як одного з ключових акторів регіональної системи міжнародних відносин та регіональної стабільності, загалом створення обмежень у проведенні Україною

повномасштабної зовнішньої регіональної політики у Чорноморському регіоні;

- Міжнародний аспект: ЧФ РФ як один з чинників, що загалом визначає українсько-російські відносини;

- Наявність у Криму проросійських сил;

- Збереження військової присутності Росії у Криму, де розміщений основний військовий і технічний потенціал ЧФ;

- Зміцнення військової присутності Росії в Україні як один з головних напрямів російської зовнішньої політики в Чорноморському регіоні;

- Інформаційна безпека України, а також виклики, пов'язані з безпосереднім інформаційним впливом Росії на весь Південно-Східний регіон України;

- Суперечності і проблеми у гарантуванні воєнної безпеки України;

- Техногенна безпека України;

- Екологічна безпека України.

Крім того, базування російського Чорноморського флоту у Севастополі містить окремі виклики воєнного характеру (прикладом цього – опосередкована участь України у російсько-грузинській війні 2008 р.), створює певні суперечності та неузгодженості щодо дотримання Україною задекларованого статусу позаблокової держави, активізує ісламський чинник та загалом кримськотатарський фактор. Існують також виклики у соціальній сфері, починаючи від будівництва житлових будинків для особового складу та дитячих садочків для дітей російських військовослужбовців і закінчуючи пенсійним забезпеченням офіцерів, які після виходу на пенсію залишаються жити в Україні, а також деякі інші питання.

Перебування на території України Чорноморського флоту Російської Федерації є актуальною проблемою, яка відрізняється загостреним сприйняттям українського суспільства, є одним із чинників його постійної конфліктогенності та поляризації. Публікації у друкованих та електронних ЗМІ, присвячені російському флоту, свідчать, з одного боку, про значимість цієї теми, а з іншого – можуть розглядатися як один із прикладів викривлення українського інформаційного простору.

Зазначена тема є складним питанням і на рівні двосторонніх відносин обох країн, адже в основі нормативно-правових актів Російської Федерації та України криються кардинально різні державні підходи: тимчасовість перебування ЧФ РФ – Україна і вдосконалення правової бази його функціонування – Росія.

Тема містить багато складових, які можуть бути виділені як окремі питання, що потребують додаткового вирішення на рівні

двосторонніх домовленостей та угод. У першу чергу – питання делімітації та демаркації українсько-російського державного кордону та модернізації російського флоту. Втім, ці питання також є додатковим чинником виникнення нових суспільних конфліктних ситуацій.

Тема Чорноморського флоту є політично залежною, і варіанти її вирішення значною мірою пов'язані з обраним зовнішньо-політичним курсом країни.

Найбільшою мірою виклики і загрози, пов'язані із перебуванням на території України іноземної військової бази, стосуються сфери суспільного сприйняття та інформаційного простору. Вони можуть бути мінімізовані відповідною зваженою інформаційною політикою держави, яка на сьогодні взагалі відсутня. Український інформаційний простір насичений російськими сайтами, які подають упереджену, викривлену інформацію, ігнорують позицію української сторони і загалом відрізняються агресивно-войовничим характером. Альтернативного їм українського продукту немає.

Необхідним видається створення при Міністерстві оборони України державного інформаційного ресурсу, присвяченого Чорноморському флоту Російської Федерації. На ньому має розміщуватися максимум інформації з найрізноманітніших питань його функціонування, починаючи від офіційних документів міждержавних угод і закінчуючи матеріалами, що стосуються питань соціального захисту російських військовослужбовців; відповідні виступи і заяви як українських державних діячів, так і опозиційних політиків та громадських діячів, історичні екскурси, фотоальбоми і фотогалереї тощо. Враховуючи наявність діаметрально протилежних позицій у громадській думці, такий інформаційний ресурс має задовольняти різнопланову суспільну потребу в якісній інформації, незалежно від геополітичних преференцій його користувачів, забезпечити її об'єктивну подачу і релевантне висвітлення.

ВИСНОВКИ

Питання адекватного реагування на виклики безпеки сьогодні для України є вкрай актуальними. Геополітичне становище нашої держави наперед визначило постійну присутність на цій території інтересів основних міжнародних гравців. Проте роль України в цих відносинах не є суто технічною. Сучасні політичні інститути в нашій державі з достатньо широким набором повноважень і серйозною ресурсною базою дають можливість врахування та адекватного реагування як на зовнішні, так і на внутрішні політико-стратегічні виклики. Контекстом

цих феноменів, безперечно, є інтеграційні процеси, які задекларовані Україною на політичному та законодавчому рівнях. Саме ці аспекти лежать в основі необхідності відповідної уваги експертного середовища з метою проведення неупередженого аналізу та вироблення конструктивних рекомендацій.

Розробка теми дозволила обґрунтувати декілька положень, які є надзвичайно актуальними для здійснення політики інтеграції України у світову систему безпеки:

- головною загрозою для національної безпеки України є не стільки зовнішні виклики, скільки внутрішні: розколотість еліт і громадської думки з проблем – куди йти, хто є стратегічними партнерами України, як побороти корупцію і т.д. Дослідження довело, що еліти і громадська думка розцінюють політичну фігуру Президента України як таку, яка може консолідувати націю і владу. Верховна Рада України цю проблему розв'язати не може;

- дослідження показує, що проблеми орієнтації України в зовнішньополітичному плані – НАТО або Ташкентський договір, Росія або ЄС – не розв'язані ані в аналітичному, ані в ціннісно-орієнтаційному аспектах. Тому автори наукової доповіді пропонують не згортати політичні дискусії навколо цих проблем;

- утопічно-міфологічний характер ідей «неприєднання», «нейтралітету» України не забезпечений ані відповідними міжнародними угодами, ані зобов'язаннями ООН, міжнародних лідерів серед держав («вісімка», «двадцятка»). Проголошення цих ідей в односторонньому порядку лише активізує антиукраїнські сили за межами України і «п'ятої колони»;

- фактом стала втомленість ЄС від України через нестабільність, корупцію, проблеми з демократією. Будучи збурливим фактором Європи, Україна сьогодні не розглядається як перспективний партнер євроінтеграції;

- теоретичними здобутками аналітичної довідки є також доказ відсутності системи глобальної безпеки, замість якої існують конфліктуючі проекти міжнародної безпеки. Доведено, що вибір такого проекту залежить від певної парадигми міжнародних відносин, яку відстоює та чи інша країна. Практичним впровадженням дослідження є рекомендації стосовно розробки нової стратегії національної безпеки в рамках двох базових парадигм – «парадигми війни» та «парадигми миру».

- визначено, що суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг української історії, створювали відчуття безпеки й частково знімали соціальну напругу. В цьому контексті, зокрема, проаналізовано вплив т. з. «європейського міфу» на масову свідомість. Наголошується, що інтеграція держави у світову систему безпеки

багато в чому залежатиме від суспільного сприйняття цього процесу, від наявності дієвого, позитивного державницького політичного міфу, побудованого на консолідуючих ідеях, стійких взаємних очікуваннях, ефективному політичному управлінні.

– внаслідок дослідження доведено, що інформаційний простір України є незахищеним від будь-яких серйозних зовнішніх впливів. У контексті безпекового дискурсу ця незахищеність проявляється, по-перше, у позиції власників медіа, які активно впливають на редакторську політику; по-друге, у сильній диференціації та розпорошеності національного інформаційного простору, що проявляється у питаннях мови, культури, освіти, кінематографу тощо. Наведені у розділі дані яскраво свідчать про необхідність посилення уваги державних органів до всієї інформаційної сфери з метою вироблення єдиних та зрозумілих усім учасникам «правил гри», а також контроль за їх дотриманням. Проведений аналіз дозволяє також зробити висновок про необхідність вироблення єдиних засад інформаційної політики, яка ґрунтувалася б на захисті та розвитку національних інтересів України та їх просуванні всередині країни та за її межами.

– також в аналітичній довідці доведено, що існуючий статус Чорноморського флоту Російської Федерації, який базується на території України, суперечить національним інтересам нашої держави, становить національному суверенітету. Ст. 17 Конституції України не допускає розташування іноземних військових баз на території України. Використання як аргументу Перехідних положень Основного закону України, які дозволяють їх тимчасове, базування слід не коректним, оскільки цей термін не визначений нормативно-правовими документами України. Крім того, ст. 14 Розділу XV «Перехідні положення» зазначає, що використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди. Підписання ж Харківських угод перевело питання базування ЧФ РФ в іншу площину, що потенційно збільшує ризик залежності розвитку української держави від «російського чинника». Таким чином Російська Федерація, використовуючи економічні, політичні та інформаційні важелі, після підписання Харківських угод здобула значні стратегічні, геополітичні, внутрішньополітичні, економічні та інформаційні переваги. Подовження терміну перебування ЧФ РФ на території України залишається потужним джерелом потенційних конфліктів, соціальних вибухів та загальом протестних настроїв українського соціуму. Вирішення цього питання потребує застосування нових підходів, у т.ч. трансформації концепції державної політики України у цій сфері.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Серед системних рекомендацій у контексті інтеграції України у світову систему безпеки варто виділити наступні.

По-перше, з метою активних і зважених політико-стратегічних відповідей на виклики для України в контексті інтеграції в світову систему безпеки, виходячи з об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку країни, вважаємо:

- в умовах підтримки громадською думкою курсу на євроінтеграцію (від 45% до 52% тих, хто чітко визначився, і при 20% тих, що не визначилися, за різними версіями опитувань) будь-яка непослідовна політика коливань, бажання усидіти «на двох стільцях» буде безперспективною і загрожуватиме суверенітету і шляху щодо модернізації української політики і економіки в умовах глобалізованого світу;

- порівняльний аналіз тенденцій розвитку світу і експертних висновків різних агентств, аналітичних центрів свідчить, що світ рухається в напрямі взаємодії декількох центрів політичної і економічної сили, однополярність світу трансформується в багатополярність (уже сьогодні визначилися три рівновеликі центри – США, Китай, ЄС). У таких умовах ефективною відповіддю України на політико-стратегічні виклики буде пошук стратегії і тактики взаємодії з цими центрами фінансово-економічної і політичної потуги. Російський вектор взаємодії є найбільш вразливий, виходячи з декількох факторів: а) реваншистські настрої деяких політичних сил Росії підживлюються природними ресурсами, але не забезпечені економічною і політичною модернізацією цієї країни; б) Росія входить у період політичної нестабільності, коли пошук зовнішнього ворога (в тому числі і в образі України, за прикладом Грузії) може бути використаний для внутрішньої стабілізації цієї країни. У цих умовах стратегія «незабезпеченого, наївного нейтралітету України» стає подразником для зовнішнього агресора, якими б мотивами він не керувався.

По-друге, для покращення засад зовнішньої політики України та адекватних відповідей на виклики для її національної безпеки, які виникають з боку зовнішньополітичних гравців, українській владі бажано було б врахувати такі аспекти:

- в Україні відсутня державна концепція міжнародних відносин, на основі якої можливо побудувати відповідну доктрину національної безпеки та обрати таку модель міжнародної безпеки, яка найбільшою мірою відповідає національним інтересам України;

- на базі нових концептуальних засад проаналізувати основні виклики та загрози, які впливають з позаблокового статусу

України та відмови від інтеграції у військові блоки як надійні та діючі корпоративні системи міжнародної безпеки;

– сформувані наукові та методологічні основи для перегляду формули позаблоковості України як такої, що загрожує її суверенітету.

По-третє, українська політика є вкрай міфологізованою. Політичні міфи стають дієвим інструментом впливу на масову свідомість, орієнтування людини в політичному просторі. Разом з тим, нереалізований, ірраціональний міф дезінтегрує суспільну свідомість, руйнує політичну стабільність, що, фактично, є стратегічним викликом для сучасного політичного класу в Україні. Доцільним вбачається формування позитивного політичного міфу, спрямованого на інтеграцію України у світову систему безпеки, консолідацію українського суспільства.

По-четверте, серйозні виклики постають перед Україною в інформаційному просторі. Сьогодні він взагалі не захищений перед зовнішніми впливами шляхом використання будь-яких носіїв (друкованих, електронних ЗМІ та Інтернету). Головне питання нині полягає навіть не в носіях, а у відсутності відповідного змісту. Мається на увазі відсутність якісного українського аудіовізуального продукту, який може гідно представляти нашу країну в інформаційному просторі і сталість якого становитиме основу стійкості всього політико-комунікативного поля. Головною рекомендацією сьогодні може бути лише законодавче закріплення чітких вимог та протекціоністських заходів щодо українського інформаційного продукту, хоч це і суперечить наявним лобістським процесам у Верховній Раді України поточного скликання. Це становить основу формування єдиного інформаційного простору з правилами, які є доступними та однаковими для всіх гравців, що представлені у ньому. Інші рекомендації можуть стосуватися, у першу чергу, підвищення професіоналізму (освітніх вимог) та комунікативної компетенції працівників інформаційної сфери, що необхідно для правильного конструювання та формулювання позитивних смислів. Паралельно логічним є серйозна інформаційна робота на державному рівні з іміджем країни (міжнародні процеси) та діями влади (конструктивний PR на противагу руйнівній пропаганді), що становитиме основу побудови стійкого інформаційного середовища, яке зможе протидіяти деструктивним впливам. Нарешті, на наш погляд, варто все ж таки доробити та прийняти Концепцію інформаційного розвитку України (Інформаційна концепція, Концепція розвитку інформаційного суспільства та інші аналогічні назви), яка міститиме чіткі «правила гри» на інформаційному полі України та окреслюватиме перспективи розвитку державного іміджу та підвищення

ефективності державно-політичних інститутів через використання новітніх інформаційно-комунікативних технологій.

По-п'яте, помітна тенденція до загострення і поглиблення ціннісного розколу в українському суспільстві, однією з причин якого є вибір напрямку геополітичного розвитку країни. Чи не найбільшим подразником для українського соціуму на сьогодні є агресивна політика Росії, яка знайшла своє втілення, зокрема, в економічному тиску на Україну. Наслідком цього стало прийняття політичного рішення економічними засобами, а саме – пролонгація перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Підписання Харківських домовленостей спричинило одну з найбільших суспільних криз і конфліктних ситуацій в українському соціумі. Крім того, фактична воєнна присутність Росії в Криму значною мірою деструктивно впливає і на регіональну політику нашої країни. Загалом Чорноморський флот Російської Федерації цілком може бути кваліфікований як один з основних акторів політичної комунікації в Україні і на внутрішньодержавному, і на зовнішньополітичному рівнях. Росія проводить в Україні проти України інформаційну війну, в якій наша держава є однозначно найслабшим гравцем. І саме в інформаційній площині значною мірою можуть бути мінімізовані виклики і загрози, пов'язані із перебуванням на території України іноземної військової бази. Створення в Україні державного інформаційного ресурсу (при Міністерстві оборони України) має задовольнити різнопланову суспільну потребу в якісній інформації, забезпечити її об'єктивну подачу і релевантне висвітлення незалежно від геополітичних преференцій його користувачів.

Отже, узагальнюючим висновком може бути констатація слабкості українського політичного поля та його основних суб'єктів, завдяки чому Україна не може адекватно протистояти наявним політико-стратегічним викликам. Ще більш серозні виклики постають перед нашою державою в контексті євроінтеграційних прагнень і глобальних терористичних загроз. Сьогодні найбільш конструктивним для збереження ціннісної, а з тим і територіальної цілісності України, є вироблення чітких та зрозумілих засад зовнішньої та внутрішньої політики, а також жорсткий контроль за їх дотриманням. Це потребує постійного моніторингу внутрішньої та зовнішньої ситуації та вироблення експертних рекомендацій на підставі національних інтересів України, які мають бути законодавчо формалізовані. Сьогодні це залишається найактуальнішим завданням, що стоїть як перед науковою та інтелектуальною громадськістю, так і перед політичним класом, що сприятиме подальшій консолідації та відповідному розвитку країни.

**ІСТОРИЧНІ СИМВОЛИ
У МАСОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ
СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ**

Авторський колектив: доктор історичних наук Ю.І. Шаповал, доктор історичних наук Я.Й. Грицак, доктор політичних наук Ю.Ж. Шайгородський, молодший науковий співробітник С.В. Набок

Історичні символи у масовій політичній свідомості в Україні. В аналітичній доповіді авторський колектив зазначає, що «колективна пам'ять» містить у собі не лише акумульований історичний досвід, але й символи, міфи і все те, що входить у сферу колективного несвідомого. Можливість сакралізації певних подій і постатей стає при цьому цілком реальною, що може таїти у собі певну небезпеку і саме тому, на переконання дослідників, «колективна пам'ять» потребує уваги з боку держави.

Исторические символы в массовом политическом сознании в Украине. В подготовленном аналитическом докладе авторский коллектив отмечает, что «коллективная память» включает в себя не только аккумулированный исторический опыт, но и символы, мифы, и все то, что входит в сферу коллективного бессознательного. Возможность сакрализации определенных событий и фигур становится при этом вполне реальной, что может нести в себе определенную опасность, и поэтому «коллективная память» требует внимания со стороны государства.

Historical symbols in mass political consciousness in Ukraine. In analytical report authors said that «collective memory» includes not only the accumulated historical experience, but also symbols, myths, and all that is within the scope of the collective unconscious. Ability sacralization of certain events and figures, is thus quite real, that can carry a certain risk, and therefore, according to the researchers, «collective memory» requires attention from the state.

ЗМІСТ

Вступ	452
Розділ 1. Міф у символічному полі політики	453
Розділ 2. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні	468
Висновки	485
Рекомендації	488

ВСТУП

У 2011 році на базі відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України досліджувалася тема «Історичні символи у масовій політичній свідомості».

Учасники проекту виходили з того, що проблеми політико-морального клімату в суспільстві, культури міжособистісних і міжгрупових взаємин – основоположні для кожного соціуму. З-поміж тих дослідників, які зробили вагомий внесок у дослідження проблеми слід назвати Ж.Лефевра, П.Нора, Ж.Мінка, В.Ільге, Ю.Левенця, І.Кураса, Л.Нагорну та ін.

В Україні досліджувані питання набули особливої ваги внаслідок гострої суспільної поляризації, «розколотості» культурного простору, проявів етнократизму й ксенофобії, конфлікту інтерпретацій у системі історичного мислення. Автори проекту підтримали гіпотезу про те, що відсутність у України як держави скільки-небудь вираженої ідеологічної стратегії робить конкуренцію інтерпретацій минулого, по суті, безконтрольною і підвладною будь-яким політичним впливам.

Проблема відсутності в Україні єдиного ціннісного, понятійного, символічного простору нині є однією з найгостріших серед тих, які підтримують (і можуть ще довго підтримувати) стан постійної ідентифікаційної кризи.

Останнім часом можна спостерігати у політиці деяких країн спекуляцію пам'яттю. Метою при цьому є не покращення відносин між країнами (прикладом чого є французько-німецьке примирення), а мобілізація виборців певної партії чи коаліції навколо певної політичної програми.

Конфлікти, які, як видалося б, відійшли в минуле, повертаються. У стосунках між давніми імперіями та постколоніальними країнами примирення не відбулось. У міжнародній політиці сусідні держави часто різним способом представляють неоднозначну інформацію про історичні конфлікти.

Під час виконання проекту було виокремлено «проблемні вузли», які належить розв'язати українським науковцям і політикам, щоб історична пам'ять стала консолідуючим фактором розвитку суспільства. Було, зокрема, розглянуто зміну парадигми суспільно-історичної свідомості та ролі міфу у її формуванні та трансформуванні, проаналізовано особистісний вимір у політиці пам'яті. В ході реалізації проекту було використано методи порівняльного аналізу, історизму, системного і структурного аналізу.

Ідеї й гіпотези, які розроблялися, а також напрацювання у сфері формування толерантності у крос-культурних комунікаційних практиках створюють фундаментальну основу для розгортання подальших досліджень у вказаному напрямі. Це стосується, зокрема, проблем культурних ідентифікаторів, цивілізаційної сумісності/несумісності, загалом крос-культурної комунікації тощо.

РОЗДІЛ 1. Міф у символічному просторі політики

Нині важко уявити політичну діяльність, яка ґрунтувалася б лише на раціональних засадах. Зрештою, політика ніколи не була лише раціональною конструкцією. Це «мистецтво управління», як і будь-яке мистецтво, свій вплив на свідомість мас забезпечувало й залученням ірраціональних її складових. Досить часто успішність реалізації політики, досягнення політичних цілей залежали від ефективності взаємодії раціонального і ірраціонального.

Потреба сучасної людини в цілісному та зрозумілому світобаченні породжує (відроджує) міф. А політичному міфу притаманні всі ознаки міфологічної свідомості і світосприйняття. Йдеться про неподільність образу світу і самого світу, ідеального і реального, непротиставлення символу і того, що символізується. Водночас суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому образі; будь-яке явище інтерпретується крізь призму людського досвіду; реальні причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, переважає просторово-часове сприйняття дійсності.

Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством прямо залежить від рівня її міфологічності. Саме міф полегшує сприйняття закладених в ідеологію сенсів. У цьому разі політичний міф використовується як інструмент для конструювання політичної реальності, вибудовування нової ціннісної системи. Саме тому будь-яке політичне явище чи політичний процес неможливо аналізувати, виходячи лише з їх змісту, адже вони є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості, успіх якої значною мірою залежить від «рівня» цієї творчості.

Політичний міф визначається як цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цін-

ностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя; інструмент реалізації конкретних політичних завдань – боротьби за владу, її легітимацію, утвердження нової політичної ідеології тощо.

Політичний міф у його сучасному розумінні можна вважати певною світоглядною системою, яка, з теоретичної точки зору, включає такі *структурні елементи*, як архетип певної ситуації, пов'язаної з використанням заходів соціального регулювання і примусу; зміст конкретного досвіду, набутого в ситуаціях, об'єднаних цим архетипом; сукупність алегоричних образів-міфологем, функціональна символіка яких співвідносить «бажане» з «дійсним», тобто зі сформованим архетипом. Архетип уможливорює поєднання бажаного і дійсного спочатку в міфологічних категоріях (мовою політичних метафор), а згодом і в політичній діяльності. У цьому контексті набувають нового значення ціннісні аспекти міфу. Аксиологічна цінність політичного міфу полягає в можливості викликати до життя архетип, який дозволить задати певний мотив діяльності – через політичну рекламу, ритуал, містерію.

Політичний міф певним чином моделює дійсність, містифікує політичну реальність, утворюючи своєрідний структурний елемент свідомості – міфологічну свідомість, яка дозволяє спростити складний світ політики завдяки цілісному і гармонійному світосприйняттю, заснованому на вірі, а не на логічному знанні з його внутрішніми суперечностями.

Основними ознаками сучасного політичного міфу є його цілісність, універсальність, консервативність, синкретичність, бінарність, персоніфікований та маніпулятивний характер, архетипність, символічний супровід.

Суб'єктами політичної міфотворчості можуть бути певні політичні угруповання (партії, рухи, об'єднання), етнічні спільноти, органи державної влади, окремі особистості (політичні лідери) тощо.

Алгоритм інтеріоризації міфу може бути представлений так: наявність певної міфологеми – сприйняття цієї міфологеми як чогось само собою зрозумілого – її діалектичне злиття з реальністю – раціональне виконання дій відповідно з міфом.

Політичний міф ефективно використовується в кризові періоди суспільного розвитку. За його допомогою суспільство може відновлювати зруйновану картину світу. Політичний міф є інтегрованою формою міфологічної і політичної свідомості; цей особливий міф зберігає в колективній пам'яті народу його соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру політичних процесів.

Суспільна свідомість міфологізується за допомогою різних інституціональних форм існування міфу. Такими формами-елементами в політиці є ритуал, звичай, культ, персоналізація влади тощо. Специфікою їх функціонування стають міфологічні особливості політичного простору. Політичний міф пов'язаний з людською сутністю. Він є невід'ємною складовою суспільної свідомості, а отже, існуватиме завжди.

Особливістю сучасних політичних міфів є, з одного боку, тенденція до створення нових міфів внаслідок утвердження нових суспільних явищ (формування політичного ринку, трансформація інституту багатопартійності, віртуалізація політичних процесів), а з іншого – міфи стають технологічною складовою управління (маніпулювання) суспільною свідомістю. Пануючи у сфері колективного несвідомого, міф суттєво впливає на масову свідомість. Переважна більшість людей здебільш мислить образами, сприймає лише крайнощі, тому архетипні конструкції міфу («ми – вони», «добро – зло», «свій – чужий», «герой – ворог») ефективно спрацьовують у сфері політичної міфотворчості.

Будучи загалом ірраціональним феноменом, політичний міф може поєднувати в собі свідоме і несвідоме, реальне й ідеальне, раціональне та ірраціональне. Міф може проявлятися на різних рівнях політичної свідомості, зокрема на теоретичному й емпіричному. На емпіричному рівні міф проявляє себе, свою природу і специфіку, реалізуючись в емоціях, почуттях, віруваннях, релігійних переконаннях, побутових і традиційних стереотипах через елементи містики. Створення політичного міфу передбачає появу чогось нового, якого не було раніше в актуалізованій формі. У цьому процесі виокремлюють три змістовні складові політичного міфу, а саме: ціннісну, мотиваційну та комунікативно-сміслову, завдяки яким проявляються його особливості.

Багатоаспектністю політичного міфу (феномен свідомості, наукова категорія, історична реальність, складова символічного світу політики тощо) зумовлена увага до цього явища не лише з теоретичного погляду, але й з огляду визначення його функціональності як способу пояснення і сприйняття соціально значущої інформації, формування ціннісного ставлення до політичних явищ.

Політичне міфотворення стало неодмінною ознакою сучасності. Воно не пояснює реальної дійсності, а використовує її для створення ілюзії, гармонійної конструкції, своєрідної системи координат свідомості, специфічного відтворення суспільних явищ. Як система, вибудована сукупністю символів (сміслів,

значень), вона інтерпретує дійсність і надає їй несуперечливої аксіоматичності.

В умовах нестабільності політичної системи проблема пошуку ефективного інструментарію, який би допоміг зрозуміти, пояснити, змодельовати, а відтак і подолати невизначеність подальшого суспільного розвитку стає вкрай актуальною. За таких обставин будь-яка ідеологія як система усталених ідей, уявлень і поглядів навряд чи буде спроможною «самотужки» створити несуперечливий образ політичної реальності. Тому в нагоді їй стає міфологія як засіб орієнтації в політичному середовищі та фактор впливу на політичні цінності, політичну свідомість і політичне життя суспільства загалом. Не випадково поняття «політична діяльність», «політична ідеологія» і «політична міфологія» дедалі частіше використовуються як споріднені для аналізу змін у суспільній свідомості, переосмислення політичних ідеалів і цінностей.

Ціннісна парадигма, прийнятна для переважної більшості громадян, є найважливішим принципом і, водночас, основним інструментом суспільних реформ. Не випадково метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. У процесі реформування суспільних відносин така мета може бути досягнута шляхом переорієнтації на нові цінності або переоцінки вже існуючих.

Зміни ціннісних орієнтирів, системи, яка вже набула ознак «раціональної», актуалізує міфологічну складову масової свідомості, яка прагне спертися на ірраціональні сили. Саме у цей час створюються політичні міфи, в основі яких лежать, з одного боку, несвідомі страхи, очікування та надії, нереалізовані бажання і прагнення як окремих особистостей, так і соціальних груп, а з іншого – потреба чіткості і спокою, цілісності і зрозумілості образу світу, впевненості у доцільності змін, що відбуваються.

Переконаливою ілюстрацією означених процесів стали події кінця 1980 – початку 1990 років на теренах СРСР. Досить швидко було дискредитовано комуністичну ідеологію як раціональну конструкцію. Разом з тим, її міфологічна складова й досі використовується в політичній міфотворчості. Міфи комуністичної ідеології «живуть усередині» нових і, здавалося б, далеких від неї ідеологічних доктрин.

Трансформація ціннісної системи українського суспільства, формування нової ціннісної парадигми відбувається на тлі перегляду колишніх ідеалів, норм, традицій. Зміна соціально-політичних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, посту-

паючись місцем адаптаційним механізмам. У політично-ціннісній палітрі українства чимало «кольорів» сумніву, недовіри, розчарування, розгубленості тощо. В цій атмосфері падіння моралі та втрати «еталонності» ціннісної системи старшого покоління зростають і нові покоління, про що свідчать результати соціологічних опитувань. В табл. 1 наведено дані оціночних відповідей на твердження: «Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах»¹⁷⁵.

Таблиця 1.

Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах

	1992	1999	2000	2001	2005	2006	2008
Згоден	88,1	89,8	89,7	87,8	79,3	82,1	85,7
Не згоден	7,7	5,1	6,0	5,9	13,1	11,1	8,3
Немає відповіді	4,1	5,1	4,4	6,2	7,7	6,9	6,0

Ціннісні конфлікти провокуються ще й тим, що цінності нових політичних еліт не стали стереотипами масової свідомості. Про це свідчить низький рівень довіри українців до «влади» (як узагальненого суб'єкта), яка проявила свою неспроможність виконувати інтегруючі, стабілізуючі, політико-правові функції. Ціннісний конфлікт у середовищі самих політичних еліт породжує суперечності, стає на заваді становленню громадянського суспільства.

Міф поєднує раціональне й ірраціональне знання, він є характерною рисою історичної пам'яті народу і сучасних оцінок природного і соціального світу. Поєднання раціонального та ірраціонального знання у міфі, опертя його на суспільну психологію з усіма її вадами і сильними сторонами робить міф стійким і гнучким, особливо коли він набуває ознак предмета віри і легенди. Він може виникнути і природним шляхом у колективній свідомості, і бути створеним штучно за допомогою соціальних технологій. Обов'язковим у ньому є легендарність, утопізм, віра в природне і надприродне. А головне – предмет міфу (реальний чи ірреальний) має відповідати, хоча б частково, змісту міфу і сприйматися як правда. Найбільш стійкими є міфи, що мають частку позитивного знання. Наведемо дані опитування, які, на нашу думку, підтверджують щонайменше дві тези: по-перше, щодо неспроможності суто раціонального до

¹⁷⁵ Складено за: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 494.

суспільної мобілізації, по друге – щодо можливостей політичного міфу у цьому процесі (табл. 2, 3)¹⁷⁶.

Таблиця 2

**За теперішнього безпорядку та невизначеності
важко зрозуміти, у що вірити**

	1992	1999	2000	2005	2006	2008
Згоден	78,5	83,2	78,3	68,4	76,2	75,7
Не згоден	14,8	11,5	14,4	23,2	16,6	17,0
Немає відповіді	6,7	5,3	7,2	8,4	7,3	7,3

Таблиця 3

**Проблема зараз у тому, що більшість людей
взагалі ні у що не вірить**

	1992	1999	2000	2001	2005	2006	2008
Згоден	81,8	85,7	87,7	86,1	76,3	77,2	78,6
Не згоден	11,5	8,4	7,3	8,0	16,4	15,8	14,1
Немає відповіді	6,6	5,9	5,0	5,9	7,3	6,9	7,3

З одного боку, ми спостерігаємо стабільно високий рівень суспільної зневіри, з іншого – суттєві зміни цього стану під впливом дії «помаранчевого» міфу. І це ще одне підтвердження того, що періоди суспільної нестабільності є найсприятливішими для міфологізації політики, сприйняття політичного міфу.

Міф актуалізує свій вплив у процесі пошуку оптимальних моделей політичного, а відтак і соціального порядку, в якому гармонійно поєднувалися б цінності різних поколінь, особистісні та суспільні інтереси.

Можливість знищити міф – це міф. Руйнування одного міфу призводить до створення нового. Свідомість людини перебуває у стані, який Л. Фестінгер назвав когнітивним дисонансом¹⁷⁷: зіткнення в свідомості суперечливих знань і переконань, поведінкових настановлень відносно певного об'єкта чи явища викликає відчуття дискомфорту й бажання усунути або стерти суперечності. Людина шукатиме вирішення емоційного і когнітивного дисонансу в новому міфі. І це процес не індивідуального, а

¹⁷⁶ Складено за: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 514-515.

¹⁷⁷ Фестінгер Л. Теория когнитивного диссонанса / [Пер. А. Анистратенко, И. Знаешева]. – СПб. : Ювента, 1999. – 320 с.

колективного пошуку. І вибудовуються міфи з розрахунку не на індивідуальну, а на масову свідомість – натовп, котрий, як писав Г. Лебон, «ніколи не прагнув правди, відвертається від очевидності, яка не подобається йому, і воліє поклонятися омані, якщо тільки омана приваблює його. Хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає його володарем; хто ж намагається привести його до тями, той завжди стає його жертвою»¹⁷⁸.

Політичний міф не потребує перевірки на істинність. Символізуючи й абстрагуючи факти та явища суспільного життя, він сприймається свідомістю як реальність, над якою не слід замислюватися. Міф – замкнута символічна система, об'єднана характером функціонування і способом моделювання довкілля.

Для тлумачення політичної царини міфи інтерпретуються як символи, як «історична пам'ять про діяльність великих людей», як «знаряддя влади», як «форми несвідомої колективної творчості» (В. Найдиш), як «нуміозна мова» – мова предметних знаків (К. Хюбнер). Така багатозначність актуалізує проблему політичної комунікації, в процесі якої й інтерпретуються значення і смислові відтінки політичного міфу.

Загалом міф володіє неабияким конструктивним потенціалом з одночасним збереженням архетипних форм. За допомогою політичного міфу архетипи потрапляють до сфери сучасної політики. Новітні інтерпретації архетипів стають підставою моделювання нової політичної реальності, створення нових політичних дискурсів.

Міф довго був підґрунтям права, законів державного і приватного життя, основною регулюючою складовою суспільної та індивідуальної свідомості. Традиційні міфи і надалі відіграють важливу роль у суспільній та індивідуальній свідомості, в регулюванні життя соціумів. Народжуються і функціонують новітні політичні міфи, які впливають не лише на внутрішнє політичне життя, але й на розвиток міжнародних відносин (наприклад, міф про можливість відродження Росії як імперії, або міф про те, що вступ до Європейського Союзу розв'яже наші економічні, соціальні, політичні проблеми).

Нині міф змінює свою сутність і функції. По-перше, він стає взаємодією раціонального та ірраціонального більшою мірою, ніж раніше. По-друге, на тлі кардинальної зміни шляхів суспільного розвитку майже у половини людства, коли стало очевидним, що «шлях до комунізму» є утопією, відбувається

¹⁷⁸ Лебон Г. Психология толп / Г. Лебон; [Перевод / предисл. И. В. Задорожнюка; вступ. ст. В. Н. Дружинина]. – М.: Ин-т психологии РАН: КСП+, 1988. – С. 188.

(парадоксальний, але лише на перший погляд) сплеск нової міфологічної творчості. Замість глобального міфу про можливість побудови комунізму, народжуються нові міфи про унікальність тих чи інших країн, шляхів їх розвитку, їх ролі в Європі та у світі тощо. По-третє, міф, особливо політичний, став складовою добре відпрацьованої технології маніпулювання – і не лише «побутовою» частиною масової свідомості, але й теоретичною (ідеологічною) її складовою.

Спосіб мислення сучасної людини переживає своєрідний ренесанс міфологізації. І справа не тільки в тому, що зростає попит на пророцтва, гороскопи, ворожок і знахарів тощо, а ще й в тому, що люди живуть у полоні міфів про унікальність України, про те, що держава підвищуватиме заробітну платню і пенсії не залежно від результатів праці, а з доброї волі політиків, про саморегульованість ринку, про новий «шлях до Європи» тощо. І коли сувора реальність похитнула довіру до держави, влади, політичних партій, коли зросла соціальна напруга в суспільстві, коли віра в раціональну його організацію не може підтримуватися результатами функціонування такої «раціональної організації», то виникають умови для повернення міфів у соціально-політичну сферу, а саме поняття «політика» міфологізується.

Залежно від конкретної соціально-політичної ситуації, цілей, очікувань масової свідомості, політики створюють міфи, які дозволяють заповнити ціннісний вакуум новими духовними орієнтирами. Ці орієнтири можуть згодом перетворитися на певну ідеологію або стати реальним підґрунтям формування нової ціннісної парадигми. Зрештою, політична міфотворчість стає елементом моральної орієнтації людини в політичному просторі. Саме міф, продукуючи нові символи і значення, наповнює політичні процеси новим змістом, внаслідок чого змінюються політичні пріоритети, а відтак і сенс взаємовідносин влади з громадянами.

Яскравим прикладом такого «наповнення» політичного процесу новими символами і значеннями можуть бути «помаранчеві» події в Україні. Протягом досить короткого часу було «спродуковано» значну кількість своєрідних «підсилювачів» міфу: нових образів і символів, нових ритуалів і стереотипів. Та й самі події стали своєрідним символом країни. На тлі домінуючої в суспільстві зневіри (табл. 2, 3), руйнування усталеної і відсутності нової ціннісної системи сучасний політичний міф встановлює певні цінності та норми, які позбавлені раціонального, критичного осмислення, сприймаються на віру.

Політичну міфологію досить часто співвідносять з архаїчною. Ця форма передбачає, зокрема, й такі елементи, як драма-

тизація, яскравість історії, наявність Героя. Героїчний міф взагалі в архаїчній міфології набуває особливого значення, особливого смислу. Відмінність архаїчного і сучасного політичного міфу полягає, передусім, у соціальному його спрямуванні. І якщо архаїчний міф пояснював світ і обґрунтовував єдність «картини буття», то сучасний політичний міф «вибудовує» і обґрунтовує соціальне буття, надає йому обрисів «стійкості», інтерпретує суспільні і політичні процеси.

Центральною постаттю архаїчного міфу, який характеризується єдністю об'єкта й суб'єкта, ідеї і образу, конкретного і абстрактного, у більшості випадків є «надлюдина», носій верховної влади. Потреба в лідері – Герої, Перуні-громовержці, «рятівнику-месії», самодержці чи диктаторі, виникає, посилюється і домінує в масовій свідомості в періоди суспільних криз, в періоди розбалансованості політичних, економічних, соціальних інститутів, в умовах неможливості вирішення нових завдань існуючими засобами. Як зазначав Е. Кассіер: «Потяг до сильного лідера з'являється тоді, коли колективне бажання досягає небувалої сили й коли, з іншого боку, всі надії на задоволення цього бажання звичними, нормальними засобами не дають результату. Напруга колективної надії втілюється в лідері»¹⁷⁹. Політичні події в пострадянських країнах засвідчують правильність такого висновку.

Відсутність достатнього рівня політичної культури, досвіду демократії, невизначеність напрямів і шляхів суспільного розвитку, невідповідність дій цілям, що проголошуються, прагнення швидкого, ледь не миттєвого, «подолання» існуючих проблем, помножені на «колективну надію», відроджують міф «про героя».

В Україні цей процес відбувався на тлі посилення суспільної аномії, загальної зневіри у можливість впливу на суспільні зміни через використання демократичних механізмів та нездоланну «віру» у «ленінську політтехнологію», побудовану на можливості віднайти ту «ланку», потягнувши за яку, можна витягнути весь «ланцюг».

Протягом усієї історії незалежної України, як свідчать результати соціологічних опитувань¹⁸⁰, на життя українського

¹⁷⁹ Кассирер Э. Политические мифы / Э. Кассирер // Реклама: внушение и манипуляция [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара: Бахрах-М, 2001. – С. 384–385.

¹⁸⁰ Розраховано за даними Інституту соціології НАН України: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. Ворони В., Шульги М.. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 500-501.

суспільства найсуттєвішим був вплив «мафії, злочинного світу» (38,1%), лідерів політичних партій (30,5%), підприємців бізнесменів (28,4%) і «чиновників» (27,9%). Натомість робітників – 23,3%, селян – 18,7%, інтелігенції – 14,7%, пенсіонерів – 3,5%. Загалом, лише кожний десятий респондент відзначив вплив на життя суспільства судів, прокуратури, міліції.

В ситуації невизначеності напрямів стратегічного розвитку держави, посилення суперечливих тенденцій в суспільстві, зростає потреба в захисних механізмах, які сприятимуть збереженню цілісності соціуму. Таку, вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, може, а почасти й успішно виконує політичний міф. Ця функція частіше реалізується не через досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а через конструювання «нових» політичних символів і просування цього «символічного товару» на політичному ринку. Міф про «героя-переможця» ґрунтується з одного боку на усвідомленні необхідності суспільно-політичних змін, з іншого – на спрощеному уявленні про їх джерела. Пазом з тим, міф про «героя» часто відіграє мобілізуючу роль у політичному процесі.

Переконалим свідченням цього можуть бути результати соціологічного моніторингу громадської думки. Аналіз відповідей на запитання «Чи є сьогодні в Україні лідери, які можуть ефективно керувати країною?» (табл. 4)¹⁸¹ вказує на суттєве збільшення кількості позитивних відповідей у 2005 році. Очевидно, що така оцінка є результатом впливу «помаранчевих» подій та «втілення» образу сучасного «героя».

Таблиця 4

Чи є сьогодні в Україні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Так	18,5	11,5	11,3	15,5	20,1	20,6	30,5	28,4	50,4	42,7	33,0
Ні	24,7	26,8	30,3	30,7	32,2	29,8	33,0	35,3	18,0	25,3	38,3
Важко відповісти	55,7	61,0	58,4	53,5	47,3	49,4	36,1	36,0	31,5	32,0	28,5

¹⁸¹ Складено за: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. Ворони В., Шульги М. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 501.

«Герої помаранчевої революції» стали своєрідними символами, міфами того часу, щоправда, досить стрімко деміфологізованими під впливом реальності, моральної переоцінки та безперервного процесу нового міфотворення.

Значущість духовно-моральних вимірів політичних процесів зростає у зв'язку з тим, що суспільне буття і суспільна свідомість «перетворюють» будь-які явища і події на цінності символічного світу, у якому значне місце відводиться політичним міфам. За таких обставин політика стає сферою творення нової реальності та нових ідей, що обґрунтовують її доцільність.

Ще П. Бурдье зазначав, що «символічне поле політики» потребує переосмислення наукового інструментарію, який складався тривалий час, але за нинішніх умов не завжди виявляється ефективним. Певна відірваність політичних теорій, концепцій та моделей від сучасної української політичної практики зумовлена, з одного боку, відсутністю (або ж – недосконалістю) інструментів «виміру» компонентів цього багатоаспектного процесу, з іншого – переоцінкою технологічних чинників у формуванні політичної свідомості і політичної активності. Безумовно, сучасні технології, що мають на «озброєнні» можливості засобів масової інформації і комунікації, є суттєвим фактором політичних перетворень. Але вони не можуть повністю зруйнувати традиції, які тісно пов'язані з міфологією народу, релігією, усталеним світом символів, врешті – способом життя. Тому актуальною є проблема урівноваження інновацій традицій, традицій – інновацією. Очевидно, такий взаємовплив є не тільки запорукою певної суспільної стабільності, але й підґрунтям подальшого сталого розвитку.

Загалом розмежування політичної реальності та її міфологічної інтерпретації не заперечує специфічного (міфологічного) осмислення політичних процесів. Більше того, це розмежування може стати дієвим засобом міфоконструювання політичної реальності, створення нових смислів. Закодоване у міфі знання необхідно розшифрувати і використати як додатковий засіб осмислення минулого і сучасного, проектування майбутнього. Згодом, можливо, знову закодувати його (міф) на вимогу часу, щоб згодом використати модернізований міф для поширення чи спростування певних політичних ідей і концепцій. Наприклад, міфи про перші хвили глобалізації (античні і середньовічні імперії, створення колоніальних імперій тощо) могли б слугувати підґрунтям для осмислення сучасних глобалізаційних процесів.

Політичний міф стає підґрунтям технології управління суспільною свідомістю. Наприклад, публічна політика є певним міфологічним простором, де створюються, живуть, конкурують, гинуть і відроджуються психологічні, ідеологічні та етнополітичні міфи.

Залишаючись ірраціональною конструкцією, міф через взаємодію з політичною реальністю раціоналізується і вже у своїй «новій» якості «монтується» в політику і, як інструмент політики, використовується для досягнення цілком прагматичних політичних інтересів і цілей. «Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. ... XX століттю – великий епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися так само, ... як і будь-яка інша сучасна зброя... Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить усе наше соціальне життя»¹⁸².

Політика різних історичних епох і держав завжди відрізнялася (і відрізняється) за змістом, цілями, суб'єктами та об'єктами політичного процесу, політичними відносинами в суспільстві (між владою і суспільством, політичними елітами, партіями), міждержавними відносинами. При цьому завдання політики окреслюються певним колом: порядок, стабільність, ефективність влади, організація чи розв'язання конфліктів, оборона чи агресія тощо. Політичні технології у різні часи та в різних державах теж бувають подібні: організація прихильників, підтримка союзників, ізоляція противників, визначення і маніпуляція соціальною базою політики (клас, верства, вікова група тощо), вибір стилю спілкування з різними політичними інститутами і силами, політичні вибори, символіка, ритуали тощо.

Однак, подібні за формою і технологіями, вирізняються вони національним змістом, традиціями і міфами, які і визначають політику національну. Сукупність загальноцивілізаційних ознак, універсальних засад і національної, історичної специфіки держави і населення робить політику кожної держави не лише унікальною, але й прогнозованою.

У визначеннях і характеристиках політики є чимало спрощень, міфів, зведення їх до якоїсь однієї якості. Досить популярною стала теза, що «політика – це мистецтво можливого». Але це лише одна (спрощена) грань сучасного «мистецтва» політики, доступного професіоналам. Політика має ще багато рис, які лише в комплексі дають уявлення про її сутність і функції. Наприклад, у політиці довго насаджувалася думка, що перемогти супротивника необхідно будь-якими засобами. І найбільш успішним вважався політик, який цього досягав, не гребуючи нічим. Сьогодні ці якості ще не втратили для деякого своєї привабливості. Але головним свідченням ефективності

¹⁸² Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 154.

політика все ж стає уміння вести діалог, знаходити компроміси, зміцнювати глобальні механізми безпеки.

Важливим, на наш погляд, є процес актуалізації переосмислення і науковою спільнотою, і політиками, і політичними технологіями проблем суспільного розвитку у контексті взаємодії раціонального і ірраціонального, з'ясування ролі політичного міфу в символічному світі політики. Зрештою, виокремлення у цьому сенсі ролі колективного несвідомого (К. Юнг), «архетипу» як конструкта свідомості, символічного уособлення культурного досвіду людства. Очевидно, саме архетип стає основним елементом політичного міфу.

Політична теорія і практика звертаються за підтвердженням своїх положень та технологічних розробок до певних національних архетипних зразків. В українській свідомості, зокрема, побутують архетипи домінування минулого над майбутнім, тотожності істини і влади, долі, «вічного повернення» тощо. Спільним для них є їх позитивне спрямування у майбутнє: «відродження нації»; «закон один для всіх»; «якщо не ми, то наші діти житимуть краще». Зважаючи на всезагальність міфу, такі архетипи можна знайти і в народів інших країн, вибудовуючи «містки глобалізації».

Процеси символізації політичної реальності дедалі більше уможливають поєднання в одну систему ідеологічних та міфологічних конструктів. Іншими словами, політичні суб'єкти, маючи певні ресурси (інтелектуальні, технологічні, інформаційні тощо), можуть використовувати певні механізми символізації і на їх підставі вибудовувати свої комунікаційні стратегії. При цьому слід мати на увазі те, що політичні міфи довговічні внаслідок їх архетипної основи. З іншого боку, сучасний міфологічний дискурс тяжіє до протиставлення міфології та ідеології. Р. Барт свого часу спробував пояснити механізм створення політичних міфів, зазначаючи, що міф перетворює історію на ідеологію. Міф, на його думку, не є прямим обманом, він відшукує «ультра значення» мовними засобами, надає природності певній деформації у співвідношенні змісту і форми, замінює цінності так званими фактами. Р. Барт вважав, що саме сучасність є привілейованим полем для міфотворчості, оскільки суспільство свідомо називає себе вільним і шляхом міфологізації ніби деполітизується¹⁸³.

Перетворення ідей, явища, події на міф важко зафіксувати – як і його новий зміст. Коли міф і міфологія загалом стають

¹⁸³ Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; [пер. с франц. С. Зенкина]. – М. : Академический проект, 2008. – С. 306.

об'єктами філософської чи політологічної рефлексії, а не антропології, етнографії чи філології, то міф стає непрозорим, оскільки опис будь-якого міфу відбувається в сучасному, а не в тому історико-конкретному контексті, коли він творився. Міф взагалі може «відірватися» від контексту. Наприклад, вважається очевидним, що міфи про В. Леніна, Й. Сталіна й А. Гітлера створювала міфологічно-скерована номенклатура – ідеологи, служби безпеки, керівництво партій. Загалом це так. Але варто врахувати й те, що «деперсоналізованим» міфотворцем також був народ, який теж творив міфи про «геніїв революції», «батьків» і «вождів» нації. Міфологія масової свідомості, яка часто породжує масову істерію, є страшнішою, ніж міфологія ідеологів, яка спрямовується на маніпуляцію цією свідомістю.

Ускладнення суспільного життя, неоднакові можливості здобути освіту, долучитися до культурних надбань неминуче створюють «пізнавальні бар'єри», ускладнюють осмислення «масами» соціальних і культурних реалій. К. Манхейм відзначав, що в моменти глибоких криз спостерігається блокування здорового глузду – здатності людини розумно оцінювати стан справ і діяти, виходячи з цієї оцінки. Необхідність обмірковувати й розуміти, що відбувається у світі, стає в такий час непосильним навантаженням, і людина прагне уникнути цієї необхідності, сховатися у сфері ірраціонального. Вона виявляє підвищений інтерес до окультизму, вивчає гороскопи, вірить астрологам. Психологічний захист особистості проти маніпуляції свідомістю різко послаблюється. Таким чином, зростає сугестивність (здатність потрапляти під сторонній вплив).

Актуалізація політичною теорією поняття політичного міфу видозмінює технологічну галузь побудови нових політичних конструкцій. Політичний міф, як і будь-який інший міф, використовується у форматі ціннісної дихотомії добра і зла. Більше того, «технологічне» тлумачення політичного міфу виходить з традиційної техніки створення міфологізованих образів, які допомагають символічному товару утвердитися на політичному ринку.

Важливість політичної «роботи з символами» у контексті конструювання єдиного міфосимволічного простору добре усвідомлюють наші північні сусіди. Одна з провідних російських соціологічних компаній провела масштабне опитування населення Росії «Символи російської держави». За результатами опитування визначено офіційні і неофіційні символи (від Кремля (49%) до балета (3%), символи-особистості (Петро I – 27%, Й. Сталін – 15%, В. Ленін – 15%, Г. Жуков – 8%, В. Путін – 5%), символи-події (досягнення у космічній галузі – 31%, у галузі культури та мистецтва – 10%). Стосовно питання «Які історичні події, на вашу

думку, є символами російської держави» переважна більшість тих, хто дав на нього відповідь (29,9%), назвала Велику Вітчизняну війну, 10% – революцію 1917 року¹⁸⁴.

В Україні таких досліджень поки що не проводилося. Щоправда, інтерпретуючи під цим кутом зору результати дослідження, проведеного компанією «Research & Branding Group» у 2011 році щодо визначення його головних ювілейних дат, зазначимо – серед них: 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни (53%), 25-річчя аварії на Чорнобильській АЕС (37%), 20-річчя незалежності України (34%). В той же час, 18% опитаних головним ювілеєм 2011 року вважають 50-річчя польоту Ю. Гагаріна у космос¹⁸⁵.

На жаль, робота вітчизняних політичних технологів активізується у передвиборчий період (а іноді й обмежується ним). Разом з тим, навіть проект «Великі українці»¹⁸⁶ залишився у рамках телевізійного шоу. Ще один приклад використання (сформованого на ґрунті архаїчних космогонічних міфів) міфу про «Героїв Космосу». Приклад, який може бути переконливим з огляду на вражаючі результати опитувань щодо досягнень у космосі. 100-річний ювілей нашого земляка, конструктора перших космічних кораблів С. Корольова, який народився в Житомирі, навчався в Одесі і в Києві, став 17-м у рейтингу «Великих українців», в Україні відзначили короткими інформаційними сюжетами в теленовинах. У Росії – розгорнутими сюжетами на телебаченні про російського конструктора космічних кораблів та прем'єрою знятого до ювілею двосерійного фільму «Генеральний конструктор. Фільм про С. П. Корольова» (реж. Ю. Кара).

Політичний міф не лише все більше «вростає» в теоретичне поле політики, але й починає відігравати суттєву роль у політичній практиці, формуванні політичної свідомості, політичної культури тощо. Нинішня міфотворчість ускладнюється переоцінкою тривалого історичного процесу, взаємообміном культур і традицій, новими тенденціями суспільного розвитку. Через поширення міфологем формується нова світоглядна парадигма, яка, за умови схвалення їх політичними суб'єктами та сприйняття суспільством, може перетворитися на дієву ідеологію.

¹⁸⁴ Символы российского государства [отчет] // Опрос населения [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://bd.fom.ru/report/cat/hist_ro/dd020325

¹⁸⁵ Украинцы считают начало Великой Отечественной войны самым значимым юбилеем [Електронний ресурс]: Назва з титулу екрана. <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2011/03/16/6019234/>

¹⁸⁶ Великі Українці [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://greatukrainians.com.ua/>

РОЗДІЛ 2. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні

Одним з найважливіших складників образу країни чи нації як суспільного утворення є історична складова, що нині її прийнято називати історичною пам'яттю. Незалежно від того, говоримо ми про самоідентифікацію чи ідентифікацію «іншого», образ, на основі якого здійснюється така ідентифікація, не є сталим, хоч, поза сумнівом, для нього характерна певна інертність. Формування чи «редагування» цього образу – процес складний та довготривалий, проте одним з важливих чинників у ньому є державна політика у сфері історичної пам'яті.

Відзначення певної події або вшанування окремої особи на державному рівні містить у собі не лише елемент «засвідчення» – констатації того, що ця подія або особа є важливою на загальнодержавному рівні, але й цілий арсенал популяризаційних механізмів, що дає змогу «ввести» ту чи іншу подію чи особу в освітлене коло національної пам'яті. Відповідно, відсутність окремих подій чи осіб у цьому колі сприяє «затінюванню», виведенню за межі загальнодержавної ваги, поступового витіснення у сферу регіональної або групової пам'яті чи то й загалом у сферу забуття. Тяглість відповідної політики утворює свого роду ідентифікаційний зв'язок, що пов'язує історію країни з переліком імен, подій та явищ, що з нею асоціюються.

Поряд з подіями, що їх річниці відзначаються на державному рівні, не менш важливим елементом є персоніфікований вимір пам'яті: популярність в Україні різних історичних фігур – які, за словами Ернеста Ренан, становлять певний «соціальний капітал» і які є важливішими для формування національної єдності, аніж спільні звичаї, прикордонні стовпи і самі кордони.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Цитовано за: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, eds., *Becoming National. A Reader* (New York, Oxford, 1996), – pp.52-53. Подібний підхід застосовувався у публікаціях про становлення національної пам'яті в Україні: Hrytsak Yaroslav, *History of names: a case of constructing national historical memory in Galicia, 1830-1930*// *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 49 (2001), 163-177; Ruslan, Bohdan and Myron: *Three Constructed Identities among Galician Ruthenians/Ukrainians, 1830-1914*// Siefert Marsha, ed. *Extending the Borders of Russian History. Essays in Honor of Alfred J.Rieber* (Budapest, New York, 2003), pp. 97-112; Hrytsak Yaroslav, Susak Victor, *Constructing a National City: The Case of L'viv*// John J.Czaplicka and Blair A.Ruble, eds. *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities* (Washington, DC, Baltimore and London, 2003), pp.140-164.

На самім початку варто оцінити той стан, в якому перебувала історична пам'ять суспільства радянської України на момент розпаду СРСР. Її можна означити двома словом: національна амнезія. На загал, амнезія, чи забування «незручної історії», є характерною рисою кожної політики історичної пам'яті. Специфіка радянської політики полягала в тому, що вона доводила цю амнезію до екстремі. Головною її тенденцією було активне забування не радянських історичних фігур – не радянських як за часом (тобто тих, які діяли до 1917 р.), так і за характером своєї діяльності (не лише тих, хто виступив відкрито проти радянської влади, але й взагалі тих, хто не був комуністом або ж не симпатизував їм). Зрозуміло, що ця загальна тенденція час від часу видозмінювалася відповідно до коливань в офіційній політиці Комуністичної партії (до прикладу: «забування» Сталіна після XX з'їзду (1956) КПРС чи Хрущова після його скинення з влади у 1964 р. або ж зняття мовчання про діяльність членів Комуністичної Партії Західної України під час хрущовської «відлиги»). Але попри певні коливання вона залишалася панівною й продовжувала діяти аж до горбачовської перебудови.

Але якщо загальна радянська політика амнезії була екстремальною у масштабах усього СРСР, то у випадку радянської України – це була «екстрема в екстремі»: тут не радянські історичні фігури вимазувалися ще старанніше й ще послідовніше, аніж деінде. Досить, може, одного прикладу: попри те, що у СРСР не толерувалася не радянська схема історії, твори основоположників російської національної історіографії Сергія Соловйова і Василя Ключевського видавалися тисячними тиражами, тоді як після смерті у 1934 р. їхнього українського відповідника (й радянського академіка) Михайла Грушевського всі його твори підпадали під сувору заборону, й одна згадка його імені, навіть у негативному контексті, прирівнювалася до скритої пропаганди «буржуазного націоналізму».

Ціль радянської політики 1950–1980 років щодо українців була досить ясною: зробити їх, разом з росіянами і білорусами, головними партнерами в утриманні радянської імперії¹⁸⁸. Для цього потрібно було звести їх з рівня нації до рівня етносу – тобто етнічної групи, позбавленої власних політичних (національних) устремлінь. Останнє, за словами одного з теоретиків націоналізму Карла Дойча, «в далекоюсяжній перспективі залежить від [історичної] пам'яті». Самоуправне суспільство мусить

¹⁸⁸ Solchanyk Roman, *Molding «the Soviet People»: The Role of Ukraine and Belorussia*// *Journal of Ukrainian Studies* – 1 (Summer 1983). – P. 3–18.

отримувати «повний потік інформації» про відомості про минуле. Якщо воно позбавлене цього, то «[в]оно втрачає панування над своєю власною поведінкою»¹⁸⁹.

Відповідно, з української історичної пам'яті усувалися усі історичні фігури, які символізували автономні чи самостійні політичні стремління – такі як Мазепа, Петлюра, Грушевський, Хвильовий чи Бандера. Це не була політика русифікації у стислому розумінні цього слова: російська історія теж піддавалася подібним маніпуляціям, хоча, зрозуміло, значно меншою мірою. Це була політика радянзації¹⁹⁰. Однак схожість української й російської ситуацій не може замаскувати того, що колективна пам'ять українців підлягала більш суворій амнезії і цензуруванню. Цю особливу суворість можна пояснити не стільки «об'єктивними» даними – величиною України, другої після Російської Федерації найбільшої республіки СРСР, – як «уявною» російсько-українською близькість, який Кремль мав намір утримувати й укріпляти за всяку ціну, бо політичне унезалежнення України позбавляло Радянський Союз рації існування.

Радянський режим був славнозвісним зі своєї нехоті до соціологічних опитувань. Тому будь-яка спроба реконструкції пантеону популярних історичних постатей через брак достовірного соціологічного матеріалу є спекулятивною. Можна, однак, наважитися на неї, аналізуючи присутність певних історичних фігур у радянських пам'ятниках, нагородах і т.д. Перше, що впадає в очі в українському радянському випадку, це слабка представленість чи майже відсутність київських чи галицько-волинських князів. Хронологічно радянський український пантеон відкривав козацький гетьман Богдан Хмельницький, котрий зреалізував «віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом». Від Хмельницького й через усе XVIII ст. тягнулася довга пуста аж до трьох основоположників української літератури XIX століття: Тараса Шевченка, Івана Франка й Лесі Українки.

Основним критерієм, за яким вони зараховувалися до цього пантеону, була їхня «революційна-демократичність» – якість, згідно з якою вони нібито максимально наблизилися до марксизму, але марксистами не стали. Додатково в їхній творчості підкреслювалися усі ті моменти, що «доводили»

¹⁸⁹ Цит. за: Шпорлюк Роман. У пошуках майбутнього часу. – Київ: Грані-Т, 2010. – С.53.

¹⁹⁰ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе: у 2 т. – т.2. – Київ: Основи, 1994. – С. 471–476.

благодатний вплив на них російської культури та їхнє прагнення до українсько-російської єдності – і, навпаки, замовчувалися усі ті твори чи факти з їхнього життя, які цю єдність підважували чи заперечували. Радянський період історії не мав жодної української фігури такого формату. Її відсутність пояснювалася різними причинами – але головною була та, що пам'ять про ХХ ст. була здомінована культом Леніна. Ніщо так випукло не показувало значимість Леніна, як статистика його пам'ятників: напередодні 1990 р. на території Радянської України їх нараховувалося аж 5015¹⁹¹. Беручи до уваги, що під кінець 1980-х років в Українській РСР нараховувалося 448 міст і 926 містечок (селищ міського типу)¹⁹², то можна сказати про наявність пам'ятників Леніну щонайменше у кожному міському населеному пункті. Цієї універсальної присутності, для прикладу, не мав Тарас Шевченко: до кінця радянської влади пам'ятника йому таки не було встановлено у Львові, незважаючи на численні звернення і прохання місцевої інтелігенції¹⁹³.

За словами Івана Лисяка-Рудницького, історичний канон Радянської України нагадував величезний палац, з постаментів якого були усунуті більшість історичних фігур – але кожен кут котрого нагадував про цих «страшних примар»¹⁹⁴. Таку міру історичної амнезії можна було утримувати тільки силою. Природно, що як тільки реформи Горбачова привели до послаблення радянської політичної системи, відразу почалося відродження забороненої пам'яті. У першу чергу йшлося про відродження так званої схеми історії Михайла Грушевського – української національної парадигми, яка утвердилася популярністю серед українців на територіях, що перебували поза межами СРСР: міжвоєнної Західної України та української діаспори у Західній Європі та Північній Америці. Відповідно, дві групи були особливо активними в утвердженні цієї парадигми наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років: національні

¹⁹¹ Львова Ірина. Ленін завжди живий?// Експрес. – № 13 (5148). – 2010. – 22 квітня 2010. – С.2

¹⁹² Див. : Івченко Андрій. Міста України. Довідник – Київ: НВП «Картографія», 1999; його ж. Містечка України. Довідник. – Київ: НВП «Картографія», 2000.

¹⁹³ Див.: Грицак Ярослав. Історія пам'ятника, якого не було// Ленінська молодь – 1988. – 9 березня.

¹⁹⁴ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе: у 2 т. – т.2 – Київ: Основи, 1994. – С. 303.

демократи з їх головною територіальною базою у Західній Україні та українська діаспора¹⁹⁵.

Поширення національної парадигми стикалося зі значними труднощами: Радянська Україна залишалася однією з останніх республік, де від влади було усунуте старе, догорбачовське, партійне керівництво. Тут це відбулося аж восени 1989 р. Але ще у 1988 р. воно протистояло відновленню історичної пам'яті про М.Грушевського, доводячи його безумовну «шкідливість» як «буржуазного націоналіста»¹⁹⁶.

Однак «схема Грушевського» впродовж кінця 1980-х – початку 1990-х утвердилася у свідомості багатьох українців, у першу чергу – серед україномовної інтелігенції. Про це засвідчило, зокрема, перше соціологічне опитування про історичну пам'ять серед читачів та експертів «Літературної України» – газети, що у горбачовські часи була флагом національно-демократичної опозиції. Воно було проведене за декілька місяців до розпаду СРСР. Серед опитаних найпопулярнішими постатями були заборонені у радянські часи Грушевський, Мазепа і Бандера, а «антигероями» української історії були визнані, власне, центральні символи комуністичного режиму – Ленін, Хрущов, Сталін і Щербицький (див. табл.1).

Таблиця 1

**Рейтинг історичних осіб серед респондентів газети
«Літературна Україна» (у відсотках)**

	Всі читачі	У тому числі експерти
Т.Шевченко	87.94	89.36
М.Грушевський	52.53	55.33
І. Мазепа	49.61	55.32
Володимир Великий	23.74	27.66

¹⁹⁵ Особливо важливими були діаспорні історики. Як писав Орест Субтельний, на початку 1990-х років декілька з них були набагато важливішими, аніж декілька тисяч пострадянських істориків. Subtelny Orest, The Current State of Ukrainian Historiography// Journal of Ukrainian Studies, 18, no 1-2 (Summer-Winter 1993), 36. Книжка самого Ореста Субтельного «Історія України», видана вперше у Канаді англійською мовою у 1988 р., після перекладу українською мовою стала у перші роки української незалежності головним вузівським підручником з української історії та найбільш авторитетною версією для загальних читачів.

¹⁹⁶ Див.: Дашкевич Ярослав. Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні т-ва «Спадщина» у грудні 1988 р.// Зустрічі – 1989, № 19 – С.188–197.

Продовження таблиці 1

С.Бандера	17.12	12.77
Б.Хмельницький	16.15	17.02
М.Драгоманов	14.40	14.89
С.Петлюра	11.09	9.29
Данило Романович	9.53	8.51
Н.Махно	3.11	0.00
В.Ленін	2.92	4.26
М.Скрипник	1.56	9.26
Н.Хрущов	0.58	0.00
І. Сталін	0.00	0.00
В.Щерицький	0.00	0.00
Важко визначити	0.39	0.00

Джерело: Бебик Валерій, Полохало Володимир. Дума про Україну // Літературна Україна. – 1991. – 19 грудня.

Швидкість, з якою утверджувався український національний канон, створювала враження, що з падінням СРСР його вдасться поширити по всій Україні. Політична еліта незалежної України користалася з цього канону для своєї власної легітимації. Вона робила це, однак, досить обережно й вибірково. Скажімо, культ Михайла Грушевського як «першого українського президента» набув масового офіційного вжитку¹⁹⁷. Однак ідея ввести зображення Мазепи на одну із перших (1992) українських грошових купюр викликало спротив у першого українського Президента Леоніда Кравчука: він боявся, що це послужить причиною розбрату у державі¹⁹⁸. Натомість покладання на Петлюру чи Бандеру й надалі залишилося майже виключно прерогативою національних демократів та україномовної інтелігенції¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Див.: Грицак Ярослав. Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури: партія влади платить Грушевському визнанням за те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично // День. – 1996 – 28 жовтня.

¹⁹⁸ Василь Лопата не лише малює гривні, а й пише про них: <http://culture.unian.net/ukr/detail/185575>; Як появилась гривна, <http://podrobnosti.ua/economy/2006/09/04/344955.html>

¹⁹⁹ Хоча й тут не було однастайності: колишній дисидент і головний супротивник Кравчука на перших (1991) президентських виборах в Україні В.Чорновіл противився тому, щоб надати одній з головних вулиць Львова імені Бандери – як новообраний (1990) голова Львівської обласної ради, він вважав, що «Україна нас не зрозуміє» – див.: Hrytsak, Susak. Constructing a National City: The Case of L'viv. – P.155.

Але навіть у такому поміркованому виконанні «націоналізація історії» викликала спротив у російськомовного населення Східної і Центральної України. Вона стала однією з причин (звісно, не головною) падіння першого Президента Леоніда Кравчука у 1994 р. Його конкурент Леонід Кучма виграв президентські вибори завдяки підтримці Сходу та Півдня. Але як тільки він прийшов до влади – спробував утримуватися між головними політичними акторами і різними регіонами. Десятиліття його правління (1994–2004) у царині історичної політики позначилося радикальним заміщенням акцентів до свідомо практикованої амбівалентості. Він та його апарат влади намагалися поєднувати національну та радянську парадигми, з одного боку, і старанно уникаючи та замовчуючи ті фігури та події, які таїли у собі загрозу політичних антагонізмів, з іншого. Але намір і в одному, і в іншому випадку був однаковим: «не будити собаку, яка спить».

Промовистим прикладом такого підходу до історії є передвиборчі матеріали з президентської кампанії, коли Кучма перебирався на другий термін 1999 р. Усі зусилля його команди були поставлені тоді на те, щоб нейтралізувати поміркованих суперників – таких, як соціаліст Олександр Мороз – та вивести у фінал як свого суперника комуніста Симоненка. Таким чином Кучма сам ставав поміркованим кандидатом і забезпечував собі більшість голосів як на Сході, так і Заході України. У рамках передвиборчої кампанії був підготовлений рекламний кліп за назвою «Весілля», що мав транслюватися головними телевізійними каналами. Кліп представляв довгий і заставлений багатими наїдками стіл на фоні стіни з прикрашеним рушниками портретом Тараса Шевченка та вишневим садом за вікном – традиційними українськими символами. За столом сиділи весільні гості, які представляли різні верстви і різні регіони: олігарх зі своєю персональною лікаркою, сивочолий ветеран війни, який заводить українську народну пісню, демобілізований з армії юнак, школярку і, головне, шахтаря, представника найбільш протестної групи з індустріалізованого Сходу. Наприкінці кліпу шахтар проголошував фразу «Все буде добре» – і за столом появлялася фігура самого Кучми як весільного старости, людини, котра дбає за порядком за столом. У підкріплення до цього кліпу був підготовлений великий настінний календар, що тиражував цей образ українського весілля і Кучми як весільного старости.

Кліп і календар так і не побачили білого світу, бо видалися надто цинічними навіть самим керівникам президентського штабу. Вони були замінені іншим настінним календарем, який

проводив цю саму ідею, але більш імпліцитним способом, до того ж звертаючись до набагато потужнішого джерела політичної мобілізації – історичної пам'яті. Календар вийшов за назвою «Знай наших!» і представляв новий канон української історії.

У самому його центрі було зображення «головного українця» – Леоніда Кучми. Зліва і справа оточений двома головними символами старої і нової України – Тарасом Шевченком і футболістом Андрієм Шевченком. Навколо цієї трійці були зорганізовані інші фігури, які умовно можна розділити на чотири групи: 1) історичні діячі, котрі були присутні як у радянській, так і національній схемі історії (Богдан Хмельницький, Іван Франко, Леся Українка); 2) фігури з виразно радянським звучанням (маршал Рибалко, тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб); 3) постаті з забороненого у СРСР національного канону (Іван Мазепа, Михайло Грушевський); 4) символи незалежної України (такі як попередник Кучми Леонід Кравчук та боксер Віталій Кличко).

Несподіванкою була поява на цьому календарі зображення єврейського письменника Шолома-Алейхема, уродженця України, ghjnt однаково замовчуваного як радянською, так і національною парадигмою. Це був явний сигнал, що Кучма та його оточення надає перевагу політичній (поліетнічній) концепції української нації. Але найголовніше: в календарі не було жодної фігури, яка відверто антагонізувала б українське суспільство – чи то радянської (Ленін, Хрущов, Щербицький) чи національної (Петлюра, Бандера).

Ця політика амбівалентності збігалася з домінуючою в Україні колективною пам'яттю: значна частина громадян України намагалася у своїй свідомості поєднати два наративи – радянський і національний – виключаючи при цьому антагонізуючі події та постаті. Це підтвердило соціологічне опитування 2002 р. щодо історичної пам'яті в Україні. Воно показало, що головні герої й антигерої української історичної свідомості чергуються, власне, у такому порядку: Хмельницький і Петро Перший, Брежнєв і Грушевський, Чорновіл і Хрущов у першому випадку (герої) та Горбачов і Сталін, Бандера і Кравчук, Ленін і Петлюра у другому (антигерої – див. таб. 2).

Можна, звичайно, припустити, що таке чергування є сумарним ефектом сильних регіональних поділів в Україні: «україномовний Захід» вибирає, скажімо, Грушевського і Чорновола, а «російськомовний Схід» – Брежнєва і Хрущова. Однак що так не є, доводить відповідь на запитання, яке було включене у це саме опитування «Як Ви собі уявляєте майбутнє України?». Дві опції –

«у Європейській Спільноті» та «у східнослов'янському союзі Росії, Білорусі й України» – дістали однакову підтримку: 69%. Це означає, що щонайменше 19% (кожен п'ятий) українських громадян вибирали водночас два взаємовиключні сценарії²⁰⁰.

Таблиця 2

**Рейтинг історичних осіб
у масовій свідомості мешканців України (2003)**

Скажіть, негативно чи позитивно Ви ставитеся до перелічених нижче історичних та політичних діячів? (% впорядковано за часткою позитивних оцінок)

	Пози- тивно	Важко сказати	Нега- тивно	Не знаю такого
Богдан Хмельницький	83	8	8	2
Петро І	65	12	22	2
Леонід Брежнєв	58	7	35	1
Михайло Грушевський	58	18	8	16
В'ячеслав Чорновіл	49	12	26	2
Микита Хрущов	47	25	29	2
Володимир Ленін	45	10	44	1
Іван Мазепа	45	21	24	9
Михайло Горбачов	34	6	61	0,5
Павло Скоропадський	32	23	11	35
Леонід Кравчук	38	7	54	1
Степан Бандера	29	16	48	7
Йосип Сталін	29	5	65	1
Симон Петлюра	25	20	45	9

Джерело: Utkina Lilia. Back to the USSR // Українська правда. – 2003. – 14 січня; Смішко Іван «Українець – це звучить загадково» // Поступ. – 2003. – 16–22 січня. Матеріали цього опитування раніше були доступні за адресою: <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect?url=pk-14012003.html>. На жаль, ці матеріали зняті з сайту.

Амбівалентність свідомості зовсім не є винятково українським явищем. У ширшому, пострадянському контексті – її добре помітно серед населення усіх трьох держав – Білорусі, Росії й України – котрі у недавньому минулому були головними мішенями політики творення «нової історичної спільноти» –

²⁰⁰ Utkina Lilia. Back to the USSR // Українська правда. – 2003. – 14 січня; Смішко Іван, Українець – це звучить загадково // Поступ. – 2003. – 16–22 січня.

радянського народу»²⁰¹. В контексті нашої дискусії важливим є факт, що Леонід Кучма і його команда намагалися послідовно використовувати цю амбівалентність для своїх політичних цілей. І навпаки: вони провокували своїх опонентів зайняти чітку, «екстремальну» позицію, тим самим зводячи їхню електоральну підтримку до виразних, але маргінальних груп (таких, як комуністи чи націоналісти). Це забезпечувало певний мінімум політичної стабільності в країні, але водночас перекреслювало можливість будь-яких радикальних реформ.

Ця тканина українського суспільства різко змінилася з «помаранчевою революцією». Прихід Віктора Ющенка до влади ознаменував різку активізацію історичних дискусій, здебільшого спровокованих ним самим та його командою. Але не було б чесно покладати усю відповідальність тільки на нього. Насправді, активізація цих дискусій була частиною цілеспрямованої політики Леоніда Кучми та головного опонента Ющенка – Віктора Януковича, який представляв «донецький клан». Під час президентської кампанії вони послідовно застосовували екстремну риторику проти самого В.Ющенка²⁰². Їх головним розрахунком було повторення сценарію 1994 р., коли «російськомовний Схід» дістав перемогу над «україномовним Заходом». З цією метою вони намагалися максимально ентонціоналізувати образ В.Ющенка як українського націоналіста-«нашиста» (гра слів, побудована на схожому звучанню «фашист» і «наший» – тобто члена блоку «Наша Україна», який очолював Ющенко).

Ця політика закінчилася фіаско з перемогою «помаранчевої революції». Однак як і Л.Кучма після своєї перемоги у 1994 р., В.Ющенко теж пережив радикальну трансформацію. Політик з невиразною програмою та амбівалентними заявами – що, разом з його особистою харизмою, значною мірою забезпечили йому широку підтримку під час виборів, – перетворився у Президента з виразною амбіцією витворити культурно однорідну українську націю за формулою: «одна церква, одна мова, одна історія».

²⁰¹ Див.: Головаха Е.И. Посткоммунистическое развитие Украины и России (сравнительный анализ социально-политических процессов// Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. Заславская Т.И. ред. Т.П. Международный симпозиум 12–14 января 1996 г. – Москва, 1996. – С.43–53; Рябчук Микола. «Постсоветська шизофренія» чи «шизофренічна постсоветськість»? Явище суспільної амбівалентності в Україні та Білорусі // Україна модерна. – 2009. – №4 (15). – С.186–205.

²⁰² Pavlyuk Lyudmyla. Extreme Rhetoric in the 2004 Presidential Campaign: Images of Geopolitical and Regional Division // Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes. – Vol. 47, № 3-4. – 2005. December. – P.290–316.

Надзвичайним виразом його історичної політики було посмертне присвоєння звання Героя України Роману Шухевичові (2007) та Степану Бандері (2010) – двом лідерам, що символізують український воєнничий націоналізм. З того часу і дотепер українське суспільство втягнуте у безперервні війни пам'яті.

Якщо говорити про найбільш загальний ефект історичної політики Віктора Ющенка, то він є очевидним: ним є глибока поляризація українського суспільства. Згідно з опитуваннями Центру імені О.Розумкова, частка українців, що підтримувала ідею історичного примирення, від 2003 до 2009 р. впала від виразної більшості (65,3%) до невиразної, але все таки меншості (46,2%)²⁰³.

Найбільш контрверсійною була і залишається історія Української Повстанської Армії. Без перебільшення можна сказати, що нема жодної іншої події, яка так глибоко поляризувала б українське суспільство. Щоправда, тут В.Ющенкові вдалося досягти певних успіхів: кількість тих, хто ставиться негативно до УПА, впала впродовж 2006–2007 рр. з невиразної більшості (52%) до меншості (46%). Але ніде, окрім Західної України, УПА не викликає виразно позитивного почуття²⁰⁴. Політика В.Ющенка увінчалася, однак, успіхом принаймні щодо одного, а власне – активізації національної пам'яті про голод 1932–1933 років.

Значною мірою під тиском Віктора Ющенка український парламент визнав восени 2006 р. голод актом геноциду, спрямованого проти українського народу. Опитування, проведене роком пізніше, показало, що кількість українців, які вважають голод геноцидом, зросла з меншості до більшості (з 39% до 63%). Ця зміна охопила навіть російськомовний Південь (55%) – але не Схід (35%). Більшість на Сході (57%), однак, згідна з тими 72% у межах усієї України, які вважають, що голод мав штучний характер²⁰⁵. Опитування, проведене уже наприкінці правління

²⁰³ Згідно з даними опитування Центру ім. Розумкова, частка тих, хто вважає, що треба примиритися і вважати, що у минулому не було ані правих, ані винних, за 2003–2009 роки впала з 65,3% до 46,2%. Див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=454

²⁰⁴ Див. дані опитування, проведеного з 5 по 18 грудня 2007 року Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» за назвою «Ставлення населення України до надання воякам УПА статусу учасників національно-визвольних змагань», доступне за адресою: <http://dif.org.ua/ua/press/8>

²⁰⁵ Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене на початку листопада 2007 р. під назвою «Населення України щодо визнання голодомору 1932–33 рр. геноцидом», доступне за адресою: www.kiis.com.ua/txt/doc/20112007/201107.doc.

В.Ющенко, показало, що навіть Схід включно з Донбасом прийняло версію, що голод був геноцидом²⁰⁶.

Попри помірковані успіхи Віктора Ющенко у політиці активізації історичної пам'яті, залишаються живучими два інші «а» – амбівалентність й амнезія. Порівняння двох опитувань щодо історичних фігур, проведених, відповідно, два роки перед (табл. 2) і два роки після «помаранчевої революції» (табл.3), показують той самий набір українських героїв й антигероїв – так нібито «помаранчевої революції» взагалі й не було. Ті самі опитування показують відносно високий рівень амнезії: майже кожен шостий українець у 2006 р. не знає, хто такий Іван Мазепа, а майже кожен десятий немає жодного уявлення про Михайла Грушевського. І це при тому, що і Мазепа, і Грушевський фігурують на грошових знаках – тому кожен українець повинен би був мати хоча якесь уявлення про ці історичні фігури²⁰⁷!

Таблиця 3

**Рейтинг історичних осіб
у масовій свідомості мешканців України (2006)**

Скажіть, негативно чи позитивно Ви ставитеся до перелічених нижче історичних та політичних діячів?
(%, впорядковано за часткою позитивних оцінок)

	Позитивно	Важко сказати	Негативно	Не знаю такого
Богдан Хмельницький	70	19	9	2
Петро І	60	20	17	3
Леонід Брежнєв	52	20	27	1
Михайло Грушевський	49	25	11	15
В'ячеслав Чорновіл	47	31	17	5
Микита Хрущов	44	25	29	2
Володимир Ленін	38	21	40	1
Іван Мазепа	36	29	26	9
Михайло Горбачов	29	17	53	1
Павло Скоропадський	29	31	15	25
Леонід Кравчук	27	15	57	1

²⁰⁶ Протестні настрої громадян України за окремими ідеологічними маркерами // info@ratinggroup.com.ua

²⁰⁷ Див. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – С.80.

Продовження таблиці 3

Степан Бандера	24	24	44	8
Йосип Сталін	23	17	59	2
Симон Петлюра	21	27	42	10
Леонід Кучма	16	12	71	1

Джерело: <http://polityka.in.ua/info/25.htm>; опитування проведене на замовлення Інституту політики «Українське демократичне коло» спільно з компанією 12–22 грудня 2006 року; опитано 4998 респондентів (похибка вибірки не перевищує 2%).

Загальний баланс трьох напрямів історичної політики з кінця 2000-х років – амнезії, активізації та амбівалентності – підвести складно. Тут можна обмежитися лише декількома принагідними спостереженнями. Добру нагоду тут дало велике телевізійне шоу «Великі Українці». Проведене у 2007–2008 рр. за зразком «Great Brits», воно втішалося великою популярністю та відкрило безпрецедентні можливості для публічної дискусії навколо минулого України. Шоу скінчилося великим скандалом: один із лідерів Партії регіонів (і, додамо, у минулому сам фаховий історик) Дмитро Табачник підкупив близько 600 000 голосів, щоб перешкодити перемозі Степана Бандери і вивести на перші два місця історичні постаті, котрі серед усіх фіналістів найкраще відображали уподобання російськомовного населення України – київського князя Ярослава Мудрого та київського хірурга Миколу Амосова²⁰⁸.

Скандал, однак, затьмарив більш цікавий результат півфінального та фінального голосування: з нього зникли майже всі фігури, що символізували російську та радянську імперські спадщини в Україні. Видається, що дискусія навколо «Великих українців» виявила та певною мірою спричинилася до появи нового історичного канону. Це припущення здається правдоподібним, якщо порівняти його з результатами аналогічного шоу «Ім'я Росії», яке проводилося фактично у тому самому часі: жоден з фіналістів українського шоу не повторився на російських списках, і навпаки²⁰⁹. Що більше: таку саму тенден-

²⁰⁸ Гриценко Олександр. Величання регіонального масштабу // Критика, Рік XII, число 12 (134). – Грудень. – 2008. – С.3–7. Див. також: Великі українці // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності... – С.79–87.

²⁰⁹ Див. http://en.wikipedia.org/wiki/The_Greatest_Ukrainians та <http://www.nameofrussia.ru/>

цію виявили проведені у тому самому часі соціологічні опитування у Росії та Україні²¹⁰.

Можна припустити, що понад двадцять років існування незалежної України та її історичної політики, з усіма непослідовностями і суперечностями, привели до «цивілізованого розлучення» історичних пам'ятей українського та російського суспільств. Передчасно стверджувати, чи є це розлучення остаточною. Від остаточної висновків застерігають щонайменше два спостереження.

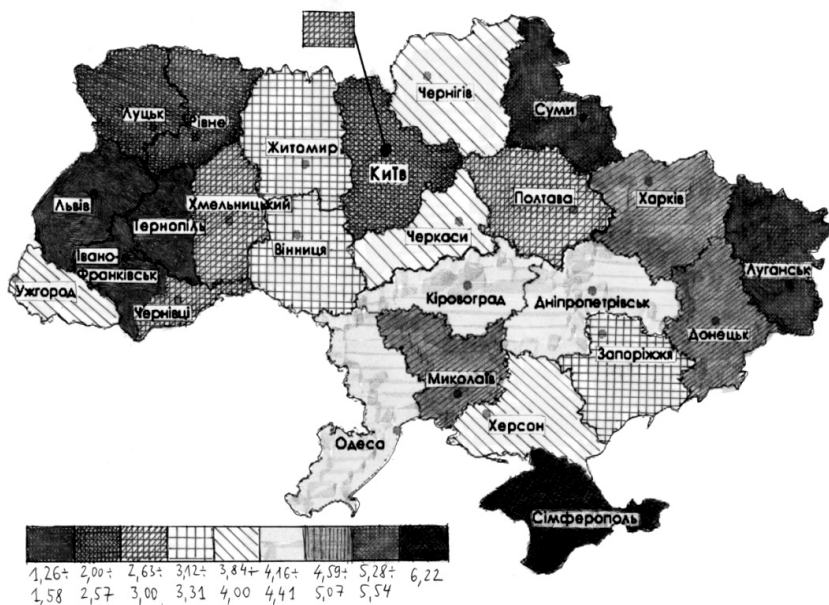
По-перше, коли вибір відбувається за відкритим списком, окрім фігури Тараса Шевченка, яка дійсно втішається загальнонаціональним визнанням, решту історичних постатей не переходять 5-відсотковий поріг популярності²¹¹. По-друге, наявні соціологічні дослідження свідчать про усталеність національного пантеону можна говорити лише у випадку Львова – історичної столиці Західної України. Там цей пантеон є виразно антирадянським й антиросійським. Не відомо, однак, наскільки цей висновок можна поширити навіть на саму Західну Україну. Скажімо, що стосується опитувань 2010 р. щодо того, якими мають бути зв'язки між Україною та Росією, Закарпаття – значно ближче Чернігівщини та Черкащини, аніж до сусідньої Галичини (див. карту нижче). Що стосується інших регіонів України, то опитування у фокус-групах, проведених напередодні телевізійного шоу «Великі Українці», показують, що там історична пам'ять є м'якою і підлягає змінам. Скажімо, що стосується Харківського університету, несподіванкою була поява у списку найпопулярніших українців – Степана Бандери та Івана Мазепи²¹². Відразу ж після шоу постать Григорія Сковороди появилась серед найпопулярніших історичних діячів у Донецьку – політичному антиподі Львова.

²¹⁰ Див.: Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності... – С. 86; «До проекту великі українці»: www.kiis.com.ua; «Результаты социологического исследования»: <http://www.nameofrussia.ru/rating.html>; «Ярослав Київський: Суспільно нелегітимні 'Великі українці'»: <http://polityka.in.ua/info/78.html>

²¹¹ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 86; «До проекту великі українці», www.kiis.com.ua. Єдиний виняток становили В. Ющенко (7,1%) та Ю. Тимошенко (6,2%) у Західній Україні. Але це є виняток, який підтверджує загальне правило.

²¹² Кипиани Вахтанг. История в лицах// Корреспондент. – №19. – 2008. – 24 мая. Стаття доступна також за адресою: <http://blogs.korrespondent.net/opinions/470108-mnenie-istoriya-v-likah>.

Уявлення мешканців України про зв'язок
між Україною і Росією

Джерело: Про природу регіоналізму в Україні, Zaxid.net http://zaxid.net/blogs/showBlog.do?pro_prirodu_reionalizmu_v_ukrayini&objectId=1101773. Це є результати опитування, яке проводила весною 2010 р. соціологічна група «Рейтинг» на замовлення групи американських та українських істориків та соціологів.

На загальнонаціональних рівнях і надалі спостерігається близькість пам'ятей українського та російського суспільства щодо Київської Русі як спільної спадщини трьох народів (на противагу до схеми Грушевського, яка представляла Русь майже виключно як частину української історії)²¹³, та щодо Другої світової війни (більшість українців – 56,9% – воліє називати її Великою Вітчизняною війною; як і росіяни, перемогу у цій

²¹³ Згідно з опитуванням з кінця грудня 2005 р. 43,9% українців вважає, що історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусі – і лише 24,5% бачить Україну єдиною спадкоємницею Київської Русі: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285

війні вони вважають своїм найбільшим історичним досягненням)²¹⁴.

Можна ризикнути висунути тезу, що у цих випадках історична пам'ять жителів східних областей України ближча до громадян Росії, аніж до мешканців центральних чи західних областей. Однак ця відмінність зникає, коли заходить мова про Сталіна: як видається, у негативному ставленні до Сталіна Схід і Захід є близькими між собою, аніж може здаватися. Понад те: Сталін є тією фігурою, яка різко відрізняє українців і росіян: наскільки Сталін є героєм Росії, настільки він є антигероєм в Україні²¹⁵.

Як видно, непопулярність Сталіна в Україні пов'язана з пам'яттю про голод 1932–1933 р. Принаймні так це пояснює Олександр Ципко, колишній радник Михайла Горбачова. Як і багато російських політиків та публічних інтелектуалів, він виразно занепокоєний «загрозою» остаточного розходження України і Росії. Відповідальність за цю загрозу він покладав не лише на Віктора Ющенка, але й на Володимира Путіна – у першу чергу, на помилкове уявлення останнього, чим є Україна.

На думку Ципка, найбільшою помилкою Путіна є припущення, що основною базою українського націоналізму є Галичина. Насправді ж, територія поширення українських національних почуттів значно ширша і вона включає ті регіони України, які постраждали від голоду 1932–1933 р. Хоча голод суворо замовчувався в СРСР, пам'ять про нього жила на індивідуальному рівні, у розповідях тих, які його пережили. Ципко стверджує це на підставі власного досвіду, бо він

²¹⁴ Див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286 та дані опитування Інституту соціальної та політичної психології АПН України від 3–5 серпня 2006.

²¹⁵ Социологи об отношении россиян к Иосифу Сталину, <http://www.svoboda.org/hotnews/2003/03/04/42.asp?newstopic>; Гавенко Агнесса. Иосиф Сталин: 55 лет спустя. Сталин остается кумиром для россиян, <http://smi2.ru/konbel/c83700/>. Останніми роками на фоні сильної політичної кризи популярність Сталіна в Україні дещо зросла: він уособлює добре зрозуміле за таких обставин прагнення багатьох українців до «сильної руки». Варто відмітити, що це є погляд виразної меншості (14% весною) 2009 р., й у цьому відношенні він уступає Петру Першому (23%), Ярославу Мудрому (17%) та Брежневу (16%). Цитоване опитування викликає, однак, певні сумніви щодо своєї коректності. Зокрема, у ньому бракує центрального питання: скільки, власне, опитаних (більшість чи меншість) хоче сильної руки в Україні–див.: «Государь» по-українски, <http://www.rb.com.ua/rus/company/publications/2009/3975.html>.

народився і провів свої дитячі роки на Півдні України. Тому, радить він, якщо Кремль хоче втримати Україну у сфері своїх впливів, російська влада повинна офіційно засудити Сталіна й таким чином ліквідувати найсуттєвішу різницю між українською та російською історичними пам'яттю²¹⁶.

На фоні суперечок навколо Йосипа Сталіна стерся центральний символ радянської влади – Володимир Ілліч Ленін. Його присутність у вигляді пам'ятників і надалі залишається поширеним елементом історично-культурного ландшафту сучасної України. Помимо двох указів попередніх Президентів – Леоніда Кравчука у 1991 р. та Віктора Ющенка з 2007 р – про демонтаж пам'ятників та зміну топонімічних назв, пов'язаних з комуністичним режимом, пам'ятники Ленінові у 2010 р. стояли у 2692 містах і селах. У регіональному вимірі найбільше їх у Києві, Дніпропетровську та Донецьку. Але хибно сказати, що лише Південь і Схід проігнорував ці накази.

Наприклад, донедавна три пам'ятники залишалися на Волині. Є також окремі випадки відкриття нових пам'ятників Ленінові²¹⁷. Вождь більшовиків не раз і не два опинявся у центрі «війни пам'ятей», а його пам'ятники ставали об'єктом атак з боку українських націоналістів.

Однак цікаво відмітити той факт, що, крім масової присутності пам'ятників Леніну та спроб комуністів пропагувати його як «найбільшого українця» (спробу, яку лідер українських комуністів Петро Симоненко робив під час шоу «Великі Українці»), його ім'я і образ стає все менш релевантним в історичній пам'яті українців – як в усій Україні, так і в кожному регіоні зокрема²¹⁸. Подібний висновок можна зробити щодо інших фігур, які в останні роки перебували у центрі українських дискусій про пам'ять – Івана Мазепу, Катерину II чи Симона Петлюру: жоден чи жодна з них не фігурує у соціологічних дослідженнях як *популярна* історична постать²¹⁹.

²¹⁶ Ципко Александр. Сталин, голодомор и дружба народов // Известия. – 2008. – 16 декабря.

²¹⁷ Львова Ірина, Ленін завжди живий? // Експрес. – № 13 (5148). – 22 квітня. – 2010. – С.2; Чупрій Л. Інтерпретація історичних подій у дискурсивних практиках політичних партій <http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/10/5.pdf>; І знову Ленін // Львівська газета. – № 74 (144). – 2007. – 3 травня. – С.3.

²¹⁸ Див.: Ставлення українців до діячів культури, історичних та політичних діячів (вересень 2010 року) <http://polityka.in.ua/info/456.htm>

²¹⁹ Там само.

Еволюцію української історичної пам'яті впродовж останніх двох десятиліть можна представити короткою формулою: Україна таки відходить від радянської та російської історичної моделей. Але кожна спроба прискорити цей відхід за рахунок активізації «національної» схеми приводить до суперечливих, часом протилежних до намірів ініціаторів такої політики наслідників.

Стан української історичної пам'яті може бути представлений у вигляді чотирьох пар дихотомій:

1) високий рівень амнезії супроти відносно високої швидкості її подолання;

2) високий рівень амбівалентності супроти взаємно виключних наративів;

3) існування зон консенсусу щодо минулого супроти глибоко поділених пам'ятей;

4) можливість відносно легкої маніпуляції з пам'яттю супроти відносно високого рівня суспільного спротиву таким маніпуляціям.

У кожному разі, Україна чекає на більш ефективну історичну політику. Саме це завдання залишається викликом для української політичної й інтелектуальної еліти.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене, спробуємо сформулювати окремі висновки та окреслити можливості формування та шляхи (напрями) використання позитивного національного міфу.

Політичний міф не лише все більше «вростає» в теоретичне поле політики, але й починає відігравати суттєву роль у політичній практиці, формуванні політичної свідомості, політичної культури тощо. За таких обставин виникає необхідність дослідження сутнісних аспектів міфологічної свідомості стосовно її взаємодії зі свідомістю політичною.

Малодослідженим, але вкрай ефективним залишається комунікативний потенціал сучасних політичних міфів. Використання новітніх засобів масової інформації (Інтернет, мобільний зв'язок тощо) не лише сприяє «віртуалізації» політики, а отже, і створенню символічного світу політики, за яким зазвичай постає проблема легітимності влади і довіри громадян до неї, але й надає можливості позитивного впливу на масову свідомість, поширення мобілізуючих суспільство політичних міфів.

Міфи все більше стають технологічною складовою політичного менеджменту. Тому в процесі вироблення стратегій розвитку політичної системи слід проаналізувати існуючі міфологеми з погляду доцільності їх використання у майбутньому. Це, зокрема, вдосконалення стратегічного управління, на рівні якого формуватимуться засади партійного і державного будівництва, вивчення творчого і консолідуючого потенціалу міфологем, а також їх впливу на вироблення нового стилю спілкування влади з громадськістю.

Розвиток сучасної політичної міфології безпосередньо пов'язаний з формуванням нової ціннісної парадигми. Актуальним питанням може стати дослідження й використання політичних міфів як підґрунтя створення концепцій державотворення, національної ідеї, інших засадничих принципів суспільного розвитку.

Міфологізація і реміфологізація політики може стати засобом прискореної модернізації країни за умови, по-перше, раціоналізації міфів на основі наукового знання, по-друге – через нове прочитання політичної історії України, звільненої від проімперських і прорадянських міфів, за якими антиукраїнська політика подавалася як «добровільне входження», «возз'єднання братів-народів», «формування нової історичної спільності – радянського народу» тощо. При цьому слід взяти до уваги труднощі щодо побудови виваженої теорії сучасного політичного міфу, зважаючи на брак інструментарію для з'ясування значення і реального змісту міфу через багатозначність символів, образів, ідеологем і психологем, якими оперує міфологічна свідомість. Тому подальші напрями «розкриття» потенціалу міфу мають бути сконцентровані навколо розкриття значень символів, прихованих міфологічних образів, спроб їх класифікації з метою виокремлення типових ознак, особливостей та тенденцій розвитку.

Інший перспективний напрям – врівноваження сфер раціоналізації та міфологізації політичної свідомості і політичного буття з метою підвищення рівня політичної культури, утвердження нової системи політичних цінностей. З цього погляду, вкрай важливим є визначення ролі міфів і міфологічної свідомості у формуванні цінностей, соціально-психологічних механізмів орієнтації на них. Адже саме цінності створюють смисли. Разом з тим, ціннісна парадигма, прийнятна для переважної більшості громадян, є найважливішим принципом і водночас основним інструментом суспільних реформ. Не випадково метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати таку

систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. У процесі реформування суспільних відносин така мета може бути досягнута шляхом переорієнтації на нові цінності або на переорієнтування вже існуючих.

Відчутною є тенденція до створення нових міфів внаслідок утвердження нових суспільних явищ (формування політичного ринку, трансформація інституту багатопартійності, віртуалізація політичних процесів тощо). У зв'язку з цим актуалізується проблема узагальнення досвіду новітньої позитивної міфотворчості, аналізу її впливу на масову свідомість, розробки дієвих мобілізуючих, об'єднуючих політичних міфів.

Політичний міф – «реальне» підґрунтя для створення концепцій державотворення, національної ідеї, інших засадничих принципів суспільного розвитку. Поширеною практикою є активізація міфотворчості у ході виборчих кампаній. Як в іміджевих розробках, так і в технологіях організації виборів традиційно використовуються політичні міфи (про «рятівника-месію», змову, випробування долі, вічне повернення, доброзичливу спільноту, індивідуальні досягнення кандидата тощо). Протидіяти маніпулюванню з використанням політичного міфу дуже складно, оскільки міфи «працюють» у сфері підсвідомого. Знешкодження міфу-маніпулятора потребує досконалого знання особливостей цього феномену не лише серед науковців, а й серед пересічних громадян.

Будь-які суттєві політичні зміни, якщо вони «ціннісно» не «забезпечені», на шляху реалізації утворюють своєрідні ціннісні лакуни, актуалізують міфологічну складову масової свідомості, прагнення до опертя на ірраціональні сили. Саме в цей час створюються політичні міфи, в основі яких лежать, з одного боку, несвідомі страхи, очікування й надії, нереалізовані бажання та прагнення як окремих особистостей, так і соціальних груп, а з іншого – потреба чіткості та спокою, цілісності і зрозумілості образу світу, впевненості в доцільності змін, що відбуваються.

Політичний міф – це атрибут будь-якої політичної системи, оскільки влада має потребу в символах, які будуть її уособленням. Політичний міф може слугувати рушійною силою сучасного політичного процесу. Цим пояснюється не лише необхідність його теоретичного дослідження різними науковими галузями (політологія, соціологія, соціальна психологія тощо), але й практичного застосування у розробці програм суспільної модернізації.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. В епоху глобалізації історія з легкістю перетворюється із засобу групової самоідентифікації на джерело продукування комерціалізованих образів.

2. Процес розмивання традиційних ідеологій супроводжується не просто торжеством ідеологічного еклектизму, але й виразною переорієнтацією на маніпулятивні практики впливу на суспільну свідомість. Маніпулятивні ідеології й технології виразно тиснуть на інтерпретації, створюючи їх конфлікт і поглиблюючи процеси поляризації в суспільстві. Діалогічні практики, які мають домінувати на конференціях, «круглих столах» та інших зібраннях, не повинні лишатися осторонь демонстрації тих політичних цілей, які зазвичай закладаються у фундамент маніпуляцій.

3. Політику пам'яті в першу чергу слід розглядати як різновид управлінської активності держави у публічній сфері, спрямований на підтримання у суспільстві осмисленого бачення відносин у ланцюгу «минуле – сучасне – майбутнє», раціонального ставлення до традицій та інновацій, розуміння важливості охорони культурної спадщини. Головне тут – вироблення усвідомленого, толерантного ставлення до інакшості й інакомислення, вміння знаходити компроміси й шляхи узгодження різних підходів і відмінних точок зору.

4. Щоб у суспільстві функціонували й відтворювалися позитивні ціннісні уявлення, необхідний цілеспрямований наголос владних структур і елітних прошарків на важливості процесів самоорганізації й взаємної відповідальності влади перед суспільством і суспільства перед владою.

5. Україна нині потребує цілеспрямованого формування більш ефективної, зваженої та комплексної політики в гуманітарній сфері, зокрема і щодо історичної пам'яті. Саме це завдання залишається викликом для української політичної й інтелектуальної еліти.

**КУЛЬТУРА РОЗВ'ЯЗАННЯ
ЕТНІЧНИХ ТА КОНФЕСІЙНИХ
ПРОТИРІЧ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Авторський колектив: доктор історичних наук О.М.Майборода (керівник) (Вступ, Розділ I, Висновки, Рекомендації), кандидат філософських наук М.І.Кирюшко (Розділ II), кандидат історичних наук В.О.Перевезій (Розділ III), В.Р.Нахманович (Розділ IV)

Культура розв'язання етнічних та конфесійних протиріч у сучасній Україні. В аналітичній доповіді розглянуто природу та причини етнічних і конфесійних протиріч і конфліктів у сучасній Україні у взаємозв'язку матеріальних, статусно-рольових та ціннісних мотивів їх учасників. Проаналізовано характер політичної активності етнічних та конфесійних груп, зміст їхніх групових інтересів і запропоновано моделі міжетнічного та міжконфесійного компромісів, заснованих на цінностях гуманізму й толерантності. Приділено окрему увагу питанню інтеграції ісламу в український етноконфесійний простір у ситуації зростання соціальної і політичної активності мусульманської общини.

Культура решения этнических и конфессиональных противоречий и конфликтов в современной Украине. В аналитическом докладе рассмотрена природа и причины этнических и конфессиональных противоречий и конфликтов в современной Украине во взаимосвязи материальных, статусно-ролевых и ценностных мотивов их участников. Проанализирован характер политической активности этнических и конфессиональных групп, содержание их групповых интересов и предложены модели межэтнических и межконфессиональных компромиссов, основанных на ценностях гуманизма и толерантности. Также уделено отдельное внимание вопросу интеграции ислама в украинское этноконфессиональное пространство в связи с ростом социальной и политической активности мусульманской общины.

Culture resolution of ethnic and religious tension and conflicts in modern Ukraine. In the analytical report, the origin and causes of ethnic and religious contradictions and conflicts in modern Ukraine in the interdependences of material, status, role and value motives of the participants are examined. The character of political activity of ethnic and religious groups, the content of their group interests are analysed and the model of interethnic and interfaith compromise based on the values of humanism and tolerance is proposed. It is paid special attention to the integration of Islam into the Ukrainian ethno-confessional space in a situation of growing social and political activity of the Muslim community.

ЗМІСТ

Вступ	492
РОЗДІЛ I. Природа етнічних протиріч та конфліктів у сучасній Україні....	494
РОЗДІЛ II. Роль ісламських організацій України у гармонізації міжетнічних і міжрелігійних протиріч	518
РОЗДІЛ III. Інституціоналізація врегулювання конфліктів у релігійному полі України	544
РОЗДІЛ IV. Моделі побудови поліетнічного і поліконфесійного суспільства: перспективи застосування в Україні.....	568
Висновки і рекомендації.....	591
Список використаних джерел і літератури	596

ВСТУП

Культурно-цивілізаційний парадокс глобалізації полягає у тому, що, поширюючи уніфіковані зразки культури і тим самим стимулюючи цивілізаційну одноманітність людства, вона водночас стимулює як зворотну реакцію і прагнення до збереження людськими соціумами своєї мовно-культурної специфіки. Друга з названих тенденцій суттєво підпирається конфесійним чинником, оскільки у релігійному просторі людства глобалізація поки що залишається безсилою у своїх уніфікаційних трендах. Понад те, внаслідок історичної невдачі, якої зазнала атеїстична марксистська ідеологія, релігія здобуває нових прихильників, а тим самим зміцнюється і культурна специфіка народів, яка тісно пов'язана з їхніми релігійними віруваннями.

Суперечливість глобалізаційного тренду проявляє себе, зокрема, напруженістю у ставленні соціумів, які прагнуть зберегти свою ідентичність, до навколишнього оточення, коли вони очікують від нього загрозу своїй мовно-культурній або релігійній особливості. Такого роду фобії можуть проявлятися конфліктними налаштуваннями до «не своїх» етнічних або конфесійних спільнот, до урядів, якщо політика останніх сприймається як дискримінаційна або як така, що знищує мовно-культурну або релігійну ідентичність.

Міжетнічна та міжконфесійна боротьба, таким чином, з розвитком глобалізації не зникла зі світової арени. Вона проявляється і у міждержавних відносинах, і у відносинах всередині держав, загрожуючи їм фрагментацією, розпадом або внутрішніми етнічними війнами, які виснажують суспільні ресурси, зупиняючи країни у їхньому розвитку, і навіть відсувають їх на нижчу ступінь прогресу.

Поліетнічність та поліконфесійність країни не означає автоматичної трансформації у міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. Виникнення останніх може бути тільки результатом збігу кількох чинників – нерозв'язаності міжетнічних та міжконфесійних протиріч, провокаційних дій етнополітичних активістів або органів державного управління, байдужості уряду до розвитку етнічної та релігійної сфер, невдало обраного алгоритму державного етнополітичного менеджменту і політики щодо конфесійних організацій.

У запобіганні етнічним та релігійним конфліктам виняткова роль належить державному менеджменту. Від його характеру

залежить ступінь довіри етнічних та конфесійних спільнот і до держави, і одна до одної.

Державний менеджмент може проявлятися різноманітними видами поведінки – від самоусунення щодо сфери міжетнічних та міжконфесійних відносин аж до застосування сили проти сторін конфлікту. В сучасному світі радикально-силові методи розв'язання суспільних проблем дедалі більше вважаються політичним анахронізмом. Одна зі складових глобального тренду – гуманізація міжлюдських відносин на усіх рівнях, у т.ч. міжетнічному та міжконфесійному, підсилена всесвітнім рухом за права людини. Національні уряди змушені скеровувати свій етнополітичний менеджмент, свої відносини з конфесійними спільнотами у бік методів, які забезпечують внутрішню стабільність за одночасного сприяння політичній і громадській активності населення. У своїх діях влада має спиратися на принципи гуманізму, плюралістичної демократії, толерантності.

Поліетнічність та поліконфесійність України не стала джерелом масштабних силових зіткнень між різними етнічними і конфесійними групами. Однак у локальній, географічно обмеженій формі такі зіткнення мали місце, що свідчить про наявність міжетнічних і міжконфесійних протиріч, які потребують пильної уваги і влади, і громадськості.

Особливої уваги потребує процес збільшення кількості етнополітичних та конфесійних акторів за рахунок так званих нових іммігрантів, адаптація яких до українських умов проходить доволі утруднено, що несе у собі потенціал міжетнічної та міжконфесійної упередженості. За цих обставин набуває актуальності науковий аналіз досвіду та перспектив розв'язання етнополітичних та міжконфесійних проблем на основі пріоритету прав людини, максимально можливої компромісності у задоволенні потреб та інтересів етнічних та конфесійних спільнот.

Проблема державного регулювання стану етнополітичної та конфесійної сфери надто багатоаспектна, щоб бути проаналізованою однією науковою розробкою. Як першочергові питання пропонуються ті, що стосуються природи етнічних та конфесійних протиріч та конфліктів в Україні, ролі християнських церков та ісламських релігійних установ у забезпеченні міжетнічного компромісу, інституційної моделі вирішення етнополітичних питань.

РОЗДІЛ 1. Природа етнічних протиріч та конфліктів у сучасній Україні

Українська поліетнічність: реальність та умовність

Гуманітарні технології розв'язання етнічних та конфесійних конфліктів самою своєю назвою передбачають звернення не до силових засобів, а до переконання, до апеляції щодо гуманізму, людяності, компромісності та консенсусу сторін протистояння. Силовий метод припинення конфлікту орієнтований на таку рису, як страх перед можливістю втрати значно більшого, ніж його можна набути в разі продовження боротьби. Альтернативний силовому метод має спиратися на апеляцію до гуманітарних цінностей, до психології, що ґрунтується на готовності до взаємопорозуміння, на «культурі миру», ненасильстві, взаємоповазі тощо.

Застосування гуманітарних технологій розв'язання суспільних протиріч в етнополітичній сфері наражається на ряд проблем, породжених природою етнічності та конфесійності. І етнічна спільнота будь-якого таксономічного рівня (від етнографічної групи до етнонації), і конфесійна спільнота об'єднані на ґрунті колективного «ми», яким група відрізняє себе від «вони». Дуже часто позиціонування свого «ми» може мати наслідком відчуженість етнічної або конфесійної спільноти, байдужість і навіть упередження і ворожість щодо аналогічних об'єктів, байдуже сприйняття їхніх проблем, егоїстичне домагання для себе безпідставних преференцій у відносинах з ними, спроби збільшити свої ресурси за чужий рахунок.

Витоки такої поведінки містяться в деяких особливостях групової психології, які проявляються у психології етнічних і конфесійних спільнот. Серед таких особливостей особливу увагу слід звернути на етно- та конфесіоцентризм, а також на групові фобії стосовно «не своїх» етнічних і конфесійних спільнот.

Етноцентризм як загальне явище не є винятковим відносно будь-яких проявів групоцентризму, проявляється взаємною компліментарністю між носіями однакової етнічності, беззастережною солідарністю, переконаністю у більш високих, порівняно з іншими, цінностях своєї спільноти.

Етнічна спільнота є історично тривалим феноменом, вона зберігається завдяки міфу про «спільну кров» і міфу про спадкове передавання з нею від покоління до покоління рис етнічного характеру, звісно, більш високих, ніж в інших. Конфесійна спільнота гуртується на принципах не «спільної крові», а «спільної віри». Але це не заважає її груповому конфесіоцентризму, природа якого полягає у переконаності щодо бездоганності своєї релігійної системи.

І етнічний, і конфесійний спільноті притаманні певні фобії щодо власного самозбереження, цілісності своїх мовно-культурних і релігійних систем, якими група гуртується і завдяки яким продовжує своє існування у часі.

Природа етнічної фобії (ксенофобії) проявляється насамперед бажанням не допустити або максимально обмежити проникнення інших мовних та культурних зразків у «свою» мовно-культурну систему. Сказане не заперечує такого явища, як спроби нав'язування етнічною спільнотою своєї мови і культури іншим, тобто явища примусової асиміляції та етноциду. Природа конфесіофобії має багато спільного з агресивною ксенофобією. Релігія як будь-яка ідеологічна система прагне зберегти себе у «чистому», «первозданному» вигляді. Крім того, світовим релігіям притаманне прагнення до саморозростання. Тому кожна релігія бачить в іншій потенціального конкурента, суперника, що породжує взаємну підозрливість та упередженість, які легко переростають у ворожість.

Присутність в етнічній та конфесійній психології потенційної конфліктогенності спонукає деяких дослідників до думки про неминучість конфліктів на етнічному і релігійному ґрунті. Найбільш цілісно така думка висловлена у «залізному законі етнічності», виведеному Дж. Олпортом: «Де є етнічні відмінності, там неминуче трапиться етнічний конфлікт»¹. «Залізний закон етнічності» спирається на певну демонізацію її примордіальності, почуттів общинної солідарності і ворожості щодо інших. Абсолютизація етнічної психології як неблаганного чинника конфліктності справедливо піддається дослідниками сумніву, природа етнічного конфлікту розглядається у значно ширшому контексті². Водночас, було б необачним взагалі нехтувати поліетнічністю населення України, коли йдеться про природу етноконфліктів.

Україна за формальними етнодемографічними ознаками належить до поліетнічних країн. З одного боку, поліетнічність України є доволі умовною: понад 95% населення становлять мовно- і культурно близькі один одному українці, росіяни та білоруси, через що Україну слід вважати монослов'янською країною. В той же час, факт множинності етнічних спільнот на території країни має постійно враховуватися у внутрішній політиці держави, а точніше – у її етнічній політиці.

Згідно з Всеукраїнським переписом населення України 2001 року на її території, крім найчисельніших етнічних спільнот – українців і росіян, зафіксовано наявність представників ще 130 етнічностей (за традиційною лексикою – «національностей»). Про етнодемографічну динаміку найбільших етнічних спільнот дає уявлення наступна таблиця.

Таблиця 1

Динаміка чисельності і питомої ваги найбільших
етнічних спільнот України у 1989 – 2001 рр.*

Все населення	Перепис 1989 р.		Перепис 2001 р.		за 1989–2001 рр.	
	51452034		48240902		осіб	%
					- 3211132	-6,2
у тому числі за етнічною належністю	Чисельність		Чисельність		Збільшен. / (-) зменшен.	
	осіб	% до всього населення	осіб	% до всього населення	осіб	%
Українці	37419053	72,7	37541693	77,8	122640	0,3
Росіяни	11355582	22,1	8334141	17,3	-3021441	-26,6
Євреї	486326	0,9	103591	0,2	-382735	-78,7
Білоруси	440045	0,9	275763	0,6	-164282	-37,3
Молда- вани	324525	0,6	258619	0,5	-65906	-20,3
Болгари	233800	0,5	204574	0,4	-29226	-12,5
Поляки	219179	0,4	144130	0,3	-75049	-34,2
Угорці	163111	0,3	156566	0,3	-6545	-4,0
Румуни	134825	0,3	150989	0,3	16164	12,0
Греки	98594	0,2	91548	0,2	-7046	-7,1
Татари	86875	0,2	73304	0,2	-13571	-15,6
Вірмени	54200	0,1	99894	0,2	45694	84,3
Цигани/ рома	47917	0,1	47587	0,1	-330	-0,7
Кримські татари	46807	0,1	248193	0,5	201386	430,2
Німці	37849	0,1	33302	0,1	-4547	-12,0
Азербай- джанці	36961	0,1	45176	0,1	8215	22,2
Гагаузи	31967	0,1	31923	0,1	-44	-0,1
Грузини	23540	0,05	34199	0,1	10659	45,3
Чехи	9122	0,02	5917	0,01	-3205	-35,1
Словаки	7943	0,02	6397	0,01	-1546	-19,5

* Див. у: Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти у сучасній Україні. – К., 2004. – С. 644.

Питання фізичного самозбереження є першочерговим інтересом будь-якого соціального суб'єкта. Майже усі люди на землі асоціюють себе з певною етнічною спільнотою і пов'язують свої і своїх нащадків перспективи з можливістю цієї спільноти щодо фізичного виживання. Відповідно, психологія, загальне самопочуття етнічних спільнот, їхній настрій значною мірою формуються знанням про свій етнодемографічний розвиток.

Перше десятиріччя незалежності принесло загальне скорочення кількості населення України на 6,2%. Але цей загальний показник не корелював з етнодинамікою різних етнічних спільнот: деякі з них кількісно майже не зросли, але збільшили свою питому вагу тільки за рахунок загального зменшення кількості населення країни, інші – збільшилися за рахунок репатріації або поповнення прибульцями з історичних батьківщин, треті суттєво зменшилися.

Поки що залишається не з'ясованою ситуація з новими, «нетрадиційними» етнічними спільнотами з-поміж іммігрантів з країн Азії та Африки. У нас точних даних про них немає через неможливість виявити серед них нелегальних іммігрантів. Як наслідок, фігурують абсолютно протилежні показники щодо кількості «нетрадиційних» або «нових» іммігрантів в Україні³.

Питання про застосування гуманітарних технологій для етнополітичної сфери має розглядатися насамперед у зв'язку із загальними соціокультурними характеристиками етнічних спільнот та з характером їх розселення. Нині із 36 найбільш активних національних меншин половина (18) є християнськими, одна (корейці) частково християнською і частково буддистською, 13 – ісламськими, 3 – іудейськими і одна – караїмською. Якщо виходити з релігійних аспектів етнополітичної сфери, то питання про застосування у ній гуманітарних технологій має розумітися як можливість цього застосування до суб'єктів з різними релігійними настановами.

Морально-етичні засади найбільших релігійних систем загалом не відрізняються одна від одної. Усі вони сповідають загальні гуманістичні принципи, хоча і в різних інтерпретаціях. Перш за все, слід відзначити засудження усіма релігіями вбивства людини людиною, вчинення інших злочинів. В іудейській і християнській традиціях це викладено у заповідях «не убивай», «не кради», «не свідкуй неправдиво на свого ближнього», «не жадай дому ближнього свого». Схожими ж цінностями наповнена мораль ісламу, який забороняє лицемірство, шахрайство, злостивість, підозріливість, пиху, заздрість, гнів, нестриманість.

Пропагандисти ісламу нагадують, що за головними настановами християни є найбільш близькими до мусульман, мають схожу релігійну основу, яка закликає до скромного способу життя⁴.

У світових релігіях є і певні відмінності. Так, іслам є виразно максималістичним у своїх моральних вимогах. Максималістичність, хоча і меншою мірою, притаманна православ'ю⁵. У католицькій вірі усі етичні проблеми також розглядаються, виходячи із загальних християнських канонів про відначальну гріховність людини, про прощення через страждання, про спасіння. Разом з тим, католицизм припускає більшу ситуативність моральних оцінок, певні моральні компроміси⁶. Ще більш прагматичною є протестантська етика, яка є трудовою і орієнтує людину на працелюбність, дисциплінованість, заощадливість, індивідуалізм⁷.

Релігійні війни або збройні етнічні конфлікти під релігійними гаслами є епізодичними явищами. Більшу частину життя люди проводять у мирній ситуації, постійно вступаючи між собою в різноманітні зв'язки. Загальна етнополітична атмосфера в Україні визначається насамперед поведінкою, психологічними настановами більшості населення. Зрозуміло, що в даному випадку назва «більшість» не тотожна назві «національна більшість», якою є титульний український етнос. Разом з тим, зважаючи на те, що він становить понад три чверті населення країни, стан етнополітичної ментальності більшої його частини має дуже велике значення для оцінки етнополітичної ментальності населення України загалом.

Етнополітична ментальність українців спирається на шар їхньої загальної етнічної психології, яка формувалася як психологія землеробського народу і інерція якої проявляється навіть в умовах їх урбанізації. У психології українців переплелися індивідуалізм і колективізм⁸.

Для оцінки перспектив взаємин між національною більшістю та національними меншинами важливо те, що традиція селянської схильності до анархізму поступається законослухняності. За даними «Європейського соціального дослідження», яке, починаючи з 2002 р., проводиться європейськими науковцями у 24 країнах Європи, понад 57% українських громадян визнають необхідність дотримуватися закону, навіть якщо це на шкоду власним інтересам⁹.

Росіяни в Україні формально належать до національних меншин, хоча їх кількість (17,3% населення) дає підстави говорити про їхнє особливе місце в етнополітичній мозаїці країни. Нерівномірність їх розселення в Україні перешкоджає

однозначній оцінці їхньої ролі в етнополітичній сфері. Національною меншиною у прямому значенні цього терміна вони є тільки у західних і частково у центральних областях. На Сході та Півдні вони становлять частку населення, місцями зіставну з національною більшістю, а в АРК є демографічно домінантною спільнотою, поставивши представників національної більшості у статус «меншини у меншині».

Особливості історії розселення росіян на Сході та Півдні України спричинили деякі відмінності у їхніх політичних орієнтаціях. На Сході і значній частині Півдня України вони доволі давно стали укоріненим населенням, яке втратило комплекс безпосереднього походження з материкової Росії. В цьому відношенні настанови росіян, що мешкають у Криму, дещо відрізняються. Для них питання політичних взаємовідносин з Росією мають значно більшу вагу. В Інформаційному просторі півострова домінують ЗМІ, які, по суті, є рупором політики, що її здійснює щодо України Російська Федерація. Так, у доволі популярній в АРК газеті «Крымское время» (наклад 32 тис. прим.) публікуються думки, що «розпад СРСР став справді трагічною подією», спричиненою «мутацією вертикалі влади»¹⁰, ретранслюються думки проросійських політиків, нібито «галичани практично не мають нічого спільного з народом Великої України ані в ментальному, ані в лінгвістичному, ані в політичному плані», що «наші союзники і навіть брати – їхні вороги, а їхні «герої» (Бандера, Шухевич) для нас – убивці, зрадники і поплічники гітлерівських катів»¹¹, що «незалежна Україна відбулася як держава виключно завдяки радянській владі, і що розмови «свідомих» політиків та істориків про те, що незалежність України – це плід боротьби поколінь націоналістів – звичайний блеф»¹², що відзначення річниці розстрілу Миколи II є актом поминання кримчанами «свого Государя»¹³.

Серед росіян Донбасу також присутні проросійські настрої, але вони стосуються переважно економічних питань співробітництва між обома країнами, що зумовлено характером господарства регіону, яке формувалося як складова колишнього єдиного загальносоюзного народного господарського комплексу.

Більша акцентуація у свідомості росіян Криму на політичне підпорядкування України Російській державі, разом з тим, нівелюється їхньою тотожністю з росіянами Сходу, та й з населенням усєї України, у загальних життєвих питаннях. У рамках проведеного у 2011 р. дослідження «Український характер» опитувані українці вказали на такі символи життєвого успіху: матеріальний добробут (вказали 73,8% респондентів), наявність

сім'ї, дітей (60,0%), добрі відносини і взаєморозуміння в сім'ї (47,0%), хороша фізична форма, міцне здоров'я (46,6%), любов, наявність коханої людини (37,8%), хороші друзі (35,05%). Тобто, в ієрархії життєвого успіху пріоритетними стали символи, пов'язані з приватним життям. На символи успіху у зовнішньому соціальному оточенні указали 29,9% респондентів: престижна робота, професія (29,4%), кар'єрне зростання (23,5%), повага колег (26,4%), власна справа (15,5%), хороша освіта (15,2%), хороші стосунки (12,6%)¹⁴.

Аналогічний ціннісний список у населення Донбасу, у складі якого майже половина етнічних росіян. Причому він майже не відрізняється від населення Галичини, де росіяни є дійсно нечисленною національною меншиною. Про це свідчать результати дослідницького проекту «Схід – Захід. Єдність у багатоманітності», проведеного аналітиками Донецька і Львова у 2010 р. Так, абсолютну більшість львів'ян і донецчан хвилює зростання цін та інфляція (по 76% і 82%, відповідно), бідність людей і низькі зарплати та пенсії (43% і 49%), низька якість послуг ЖКГ та високі тарифи (32% і 41%), безробіття (23% і 20%)¹⁵. Однаковість ціннісних пріоритетів зумовила те, що регіональні соціуми з повністю відмінною етнічною структурою позитивно ставляться один до одного, як це впливає із названого дослідження: 88% мешканців Львова загалом позитивно ставляться до донецчан, а 79% донецчан – до львів'ян. 74% львів'ян і 51% донецчан вважають, що у мешканців Сходу і Заходу України більше об'єднуючих їх чинників (родинні зв'язки, єдина держава, економіка), ніж роз'єднуючих (мова і політичні орієнтири)¹⁶.

Більша орієнтованість росіян Криму на історичну батьківщину створює умови для діяльності різних антиукраїнських, проімперських сил. Приклад такої діяльності – проведення влітку 2011 р. міжнародного економічного табору «Донузлав-століття», організаторами якого виступили «Всеукраїнський Координаційний совет российских соотечественников» (ВКСОРС) і «Русская община Крыма». Просвітницька і виховна програма табору включала пропаганду ідей спільних інтересів України і Росії у боротьбі з НАТО, у протистоянні Заходу, неправославному християнству, «українським нацистам» і «російським лібералістам». Викладачами табору висловлювалися положення, що сучасна Польща – це «гієна Європи» на службі «Вашингтонського обкому», що українство є найбільш шкідливою ідеологічною ін'єкцією американізму у тіло «Русского мира», що Україна стоїть перед неминучим політичним дефолтом і

приречена на розвал і що «це не питання дискусії, а історичний факт, який практично відбувся», що розвал СРСР був «трагедією» єдиного народу¹⁷.

Однак такі акції, до того ж епізодичні, не відображають загальних життєвих настанов росіян Криму. Як і росіяни Сходу України, у своєму переселенні на півострів вони керувалися переважно практичними мотивами, які і тепер визначають коло проблем, які турбують кримчан. Зокрема, соціологічне дослідження «Росіяни Криму: Соціологічні показники способу життя», що проводилося Міжнародним науковим центром регіоналістики Фонду «Москва – Крим» у квітні – жовтні 2009 р. та у березні 2010 р., показав, що найбільш актуальними (під час останнього опитування) для росіян півострова є проблеми фінансові (72,3%), здоров'я (65,5%), безробіття (60,8%), злочинності (39,3%), житла (31,4%), бідності (27%), взаємовідносин у сім'ї (24,1%), виховання дітей (23,5%)¹⁸.

Практицистська орієнтованість свідомості росіян України робить їх схожими на національну більшість за такими психологічними рисами, як розсудливість, зваженість у діях, пріоритетність особистих інтересів, недовіра до влади і політикуму загалом, яка проявляється політичною пасивністю. Схожість психології національної більшості і найбільшої національної меншини поки що діє ефективним запобіжником виникнення конфлікту між ними і нейтралізує спроби інспірувати такий конфлікт.

Інші, крім росіян, національні меншини є або взагалі політично пасивними, але активними культурно, або проявляють політичну активність обережно, виходячи із розуміння недостатності свого демографічного потенціалу для якихось радикальних фізичних дій.

Найбільшою мірою конфліктогенний потенціал притаманний кримськотатарській етнічній спільноті, чому сприяє, по-перше, розвиненість у її психології комплексу віктимності, а по-друге – сконцентованість на території півострова, де вони становлять хай і не критично велику, але помітну частку, і який, до того ж, є їхньою історичною батьківщиною, колишньою власністю, самостійно розпоряджатися якою вони втратили можливість, що також є чинником оголення найбільш болісних компонентів етнічної психології.

Підтримку з боку історичних батьківщин у своїй етнополітичній активності використовують дві компактно розселені національні меншини – угорці та румуни, компактно поселені, відповідно, у Закарпатській та Чернівецькій областях. Вони

повністю зберегли свою мовно-культурну ідентичність та історичну пам'ять, у т.ч. про свою спорідненість з населенням історичних батьківщин і про вимушеність свого перебування у складі України.

Традиційна тема етноконфліктів на українських землях – українсько-єврейські стосунки, що набуло формули «анти-семітизм в Україні». Єврейство в Україні завжди вирізнялося високим рівнем освіченості, загальним творчим потенціалом. Загальний же принцип життя євреїв у різних країнах – дотримуватися лояльності до влади мав своїм наслідком їхню орієнтацію на більш сильного, тобто на панівну націю. В Російській імперії та в СРСР це означало орієнтацію євреїв на російську культуру, а також участь своїм творчим потенціалом у процесах русифікації. Творчі здібності євреїв у тоталітарні часи використовувалися у тих сферах, що їх правлячий режим вважав повністю контрольованими – у освіті, мистецтві, журналістиці тощо. Навіть після масової еміграції євреїв значна їх частка присутня у цих сферах, які тепер значно вивільнилися з-під державного контролю і починають відігравати до певної межі самостійну роль у формуванні загального культурного, духовного простору країни. Проросійська мовна і культурна орієнтація багатьох євреїв, що працюють у творчих галузях, проявляється їхньою особливою активністю у підтримці ідеї державної двомовності, у протистоянні українізації, у критиці політичних сил та політичних діячів, що боролися за незалежність України. Хоча, як визнають єврейські інтелектуали, «Росія залишається союзником усіх антиізраїльських режимів, а російське суспільство заражене ксенофобією на порядок сильніше, ніж українське. І тим не менше колишні радянські євреї готові лягти кістками за російську культуру». Пояснюють таку етнополітичну поведінку євреїв таким чином: «... ставлення євреїв до навколишніх народів і держав залежить тільки від оцінки сили і перспективності цієї держави – так поводить себе будь-яка діаспора, не лише єврейська. Українська держава слабка, отже, для співробітництва з нею немає мотиву Не можна забувати і про силу інерції: люди вже інтегрувалися в російську культуру, і щоби поміняти свій культурний код, необхідна сильна мотивація. Цієї мотивації немає не лише у євреїв – її немає у цілих регіонів країни»¹⁹. Саме інерція мовної і культурної проросійськості євреїв використовується антисемітами для звинувачень їх у політичній проросійськості, а отже, і в антиукраїнськості для виправдання упередженого ставлення до них.

Загальна атмосфера міжетнічних стосунків в Україні відзначена толерантністю. Щорічний соціологічний моніторинг

дозволяє оцінити рівень толерантного або нетолерантного ставлення населення до різних етнічних спільнот. Зважаючи на те, що понад 95% цього населення становлять українці, росіяни і білоруси, можна судити про рівень етнічної толерантності/нетолерантності східних слов'ян, що проживають в Україні.

Попередньо варто нагадати, що вимірювання рівня етнічної толерантності/ нетолерантності в Україні здійснюється за «шкалою Богардуса», яка дає уявлення про готовність людей до збільшення або зменшення їхньої соціальної дистанції щодо носіїв іншої етнічної ідентичності. Однак бажання тримати людину на певній соціальній дистанції зовсім не обов'язково спричиняється ворожими почуттями до неї, ксенофобією. Тільки два питання можуть вважатися такими, що певною мірою відображають етнічну упередженість, – ступінь готовності приймати певних людей мешканцями України або бажання взагалі не пускати їх в Україну.

Соціологічні опитування показують, що упередженість зазвичай збільшується або зменшується до представників тих етнічних спільнот, з якими асоціюються загрози і небезпеки. Так, протягом 1992–2010 рр. зменшилася з 10,4% до 5,1% частка тих, хто готовий бачити мешканцями України арабів і, навпаки, збільшилася від 16,0% до 27% частка тих, хто взагалі не допускав би їх в Україну. Причому, по одній і тій самій етнічній спільноті відповіді на перше і друге запитання можуть йти різними напрямками: щодо євреїв, приміром, частка позитивних відповідей на перше запитання зросла за цей час від 21,9% до 23,8%, але і зросла частка негативних відповідей щодо другого запитання – від 9,6% до 12,7%. Спостерігається позитивна динаміка у ставленні до кримських татар – їх готові бачити мешканцями України 40,3% (у 1992 р. – 29,1%), а частка тих, хто має усталену упередженість щодо них, дещо впала – від 16,3% до 15,3%. Неоднозначне ставлення до росіян – зростання від 10,2% до 20,3% позитивних відповідей на перше запитання і, водночас, деяке зростання загалом невеликої частки тих, хто не бажав би їх бачити в Україні – від 1,8% до 2,9%. Щодо румунів (з ними асоціюється втрата частини шельфу біля острова Зміїний), то їх хотіли б мати мешканцями України 13,1% (у 1992 р. – 13,5%), а взагалі не пускали б в Україну 9,2% (у 1992 р. – 8,0%). Традиційно великим залишається рівень нетолерантності щодо циган: якщо частка позитивних відповідей на перше запитання упала не набагато – від 21,2% до 19,1%, то частка негативних відповідей на друге запитання суттєво зросла – від 33,0% до 44,8%²⁰.

Протягом 1994–2010 рр. інтегральний індекс національної дистанційованості, за десятима національностями, зріс. Таке зростання мало б бути відображене у збільшенні випадків дискримінації за етнічною ознакою, які впадають у вічі населенню. Відповіді ж респондентів на запитання, чи доводилося їм протягом останнього року стикатися з випадками такої дискримінації, видаються неоднозначними. З одного боку, порівняно з 1994 р. частка тих, кому не попадалися такі випадки, зменшилася від 83,5% до 31,5%. Але при цьому зменшилася і частка тих, хто стикався з такими випадками – від 4,5% до 2,9%. Такий соціологічний оксюморон пояснюється даними про тих, хто не зміг дати відповіді – їхня частка зросла від 12,0% до 65,6%, що можна пояснити зростанням індиферентності до етнополітичних проблем. Суперечливими видаються, приміром, відповіді про утиски українців – частка тих, хто стикався з такими випадками, зросла від 6,8% до 7,8%, але при цьому зросла і частка негативних відповідей – від 88,1% до 92,1%. Натомість спостерігається пряма пропорційність у динаміці позитивних і негативних відповідей щодо росіян («так» – 8,6% у 1994 р. та 4,3% у 2010 р. і «ні» – 85,7% у 1994 р. та 95,5% у 2010 р.) та євреїв («так» – 7,2% у 1994 р. та 4,6% у 2010 р. і «ні» – 86,0% у 1994 р. та 95,2% у 2010 р.)²¹.

В цілому загальний фон міжетнічних статусів в Україні, навіть за деякого зростання національної дистанційованості, можна вважати стабільним, і погіршення його можливе лише внаслідок загострення тих комплексів суперечностей, які традиційно вважаються такими, що мають етнічну конфліктогенність.

Цінності, ресурси, статус

Прийнято вважати, що основними причинами виникнення етнічних конфліктів є прагнення кожної спільноти здобути для себе якомога більше соціальних і матеріальних ресурсів, утвердити свій політико-правовий статус (суспільну роль) і відстояти свої духовні цінності. Головною причиною етноконфліктів є питання соціально-економічного (ресурсного) порядку. Значною мірою це знаходить підтвердження в історії більшості етнічних конфліктів. Разом з тим, в етнополітичних дослідженнях зауважувалося, що «серед усіх типів етнічних конфліктів найбільш складно розв'язуваними є ціннісні, тобто ті, що виникають на ґрунті ідей, норм, принципів та інших складових духовного життя конфліктантів»²².

Інколи поняття ціннісних орієнтацій має всеохопний характер, коли цінності розуміються і як економічні, і як політичні, і як соціальні, і як культурні²³. У цьому разі йдеться про цінності

духовного порядку, винятково значимі для етнічної самоідентифікації особи, для її психологічного стану.

Варта уваги інша думка, що групові духовні цінності набувають особливої актуальності в часи суспільних трансформацій, коли вирішення особистих соціальних питань пов'язується індивідом із вибором власної ідентичності. Оскільки, за А. Шопенгауером, «най-дешевша гордість – це гордість національна», то людина може надавати перевагу такому легкому засобу самовираження і самоствердження, як можливість пишатися тим, що нею не є заслужене, не є плодом її особистих зусиль, а тим, що дане від народження²⁴.

Розглядаючи питання про можливість застосування гуманітарних технологій до тих етноконфліктів, що виникали на ціннісній основі, потрібно мати на увазі необхідність розмежування понять вигоди і морального обов'язку, оскільки причини конфліктності перебувають у сфері як інтересів, так і моралі. Відповідно, ідеї, на ґрунті яких можуть мінімізуватися конфлікти, мають спиратися на етику ненасилля, морального самовдосконалення, психологічної орієнтації, на компроміс²⁵.

Особливо гостро етнічна психологія реагує на питання, пов'язані з тими цінностями, що мають релігійний виклад. Релігійні тексти є канонічними, не підлягають перегляду, чим сакралізуються духовні, моральні, етичні цінності, що викладені у них, а тому будь-яка спроба поставити їх під сумнів викликає протест, який може набувати агресивних форм.

Зазначену обставину треба мати на увазі у зв'язку з тим, що коли не сама релігія та релігійність, то принаймні її атрибути належать до найбільш значимих ідентифікаційних ознак етнічних спільнот України. Про це свідчать дані підготовленої дослідниками у 2003 р. соціологічної таблиці.

Таблиця 2

Варіанти підтримування сім'єю етнокультурних традицій, %

	Українці	Росіяни	Молдовани	Румуни	Поляки
Готуються національні страви	57	35	25	51	62
Відзначаються релігійні свята	72	37	30	59	85
Спілкуються переважно рідною мовою	47	65	38	53	27

Продовження таблиці 2

Виконуються народні пісні	37	13	21	32	38
Обговорюються питання, пов'язані з національною культурою та історією	35	24	22	27	31
Розповідаються народні казки, легенди	24	10	14	24	27
Дотримуються народних звичаїв, традицій, обрядів	58	16	29	41	58
Інше	1	2	0	3	0

Джерело: Євтух В.Б., Трошинський В.П., Аза Л.О. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті. – К., 2003. – С. 46.

Вище зазначалося, що серед причин етноконфліктів найбільшу увагу дослідників привертає проблема розподілу соціальних ресурсів. Найбільш масовим засобом розподілу суспільних ресурсів є заробітна платня, рівень якої визначається належністю до певної професії, посади, виду занять. Відповідно, етноконфліктогенність з приводу соціальних питань насамперед пов'язана з етнопрофесійною структурою населення.

Етнопрофесійна структура, що її відображує Всеукраїнський перепис населення 2001 р., загалом не має конфліктогенних ознак. Насамперед, серед найбільших етнічних спільнот немає критично великої розбіжності за рівнем зайнятості, а також надто великих розбіжностей між часткою спільноти у всьому і в зайнятому населенні, що підтверджується наступною таблицею.

Таблиця 3

Динаміка зайнятості найбільш численних етнічних спільнот України у 1970–2001 рр. (%)

	Питома вага зайнятих у етнічній спільноті				Питома вага зайнятих осіб даної національності в усьому зайнятому населенні			
	1970	1979	1989	2001	1970	1979	1989	2001
Все населення	49,4	52,1	50,4	35,7	-	-	-	-
Українці	48,5	51,2	49,7	35,6	73,5	72,2	71,0	77,5
Росіяни	51,0	54,3	51,8	37,2	20,0	22,0	22,7	17,9

Продовження таблиці 3

Євреї	52,8	53,7	53,2	-	1,8	1,32	1,00	-
Білоруси	62,2	64,6	60,9	37,9	1,03	1,02	1,03	0,64
Молдавани	46,6	55,4	53,0	42,8	0,53	0,63	0,67	0,7
Кримські татари	-	-	-	27,07	-	-	-	0,38
Болгари	49,6	55,5	51,4	39,3	0,5	0,51	0,46	0,5
Угорці	-	-	-	33,9	-	-	-	0,3
Румуни	-	-	-	35,2	-	-	-	0,3
Поляки	41,8	52,5	51,9	32,3	0,53	0,52	0,44	0,27
Інші національності	48,3	51,8	50,6	27,3	2,01	1,8	1,9	1,5

Джерело: Майборода О. Етнопрофесійна структура населення: тенденція змін та їхній вплив на міжетнічні відносини // Наукові записки ІПіЕНД. – К., 2005. – Вип. 27. – С. 30–48.

Значущим мотивом для зростання соціальної напруги в етнічній спільноті може стати усвідомлення нею своєї недостатньої представленості, порівняно з іншими групами, у тих професіях, які прийнято вважати найбільш престижними і оплачуваними. Серед 2800 професій, до яких відносили себе мешканці України під час перепису населення 2001 р., можна виділити такі, що можуть вважатися більш або менш престижними. До першої групи, безумовно, мають бути віднесені законодавці, вищі державні службовці, керівники. Серед нинішнього керівного складу, який у 2001 р. нараховував 1 млн 727,7 тис. чол., – українців було 74,7%, а росіян – 21,57%. Тобто серед усіх працюючих українців до цієї соціальної верстви належало 9,5%, а серед росіян – 11,9%. На інші сім національностей керівників різного рангу припадало від 0,72% (білоруси) до 0,09% (румуни), а на «інших», які не потрапили до складу найчисельніших спільнот, – 2,17%.

Загальне співвідношення між керівниками українцями і росіянами – на користь останніх. З іншого боку, серед понад 6 тис. вищих державних службовців – 83,16% українців, а росіян – лише 13,86%. Серед голів рад народних депутатів – голів виконкому частка росіян ще менша – 12,4% проти 85,1% українців. Українці обіймали 87,25% вищих посад у громадських і самоврядних організаціях, залишивши росіянам 9,8%.

Разом з тим, частка росіян серед керівників підприємств або установ, малих підприємств, директорів, керівників структурних підрозділів, різного роду завідувачів була помітно більшою за їхню частку у складі усіх зайнятих і сягає 24%. Причиною

цього можна припустити велику концентрацію росіян у південно-східних регіонах, де наявна широко розгалужена промислово-господарська інфраструктура, яка потребує великої кількості керівників середньої і низової ланки.

Найбільш наполегливо домагаються збільшення своєї присутності в органах влади, у керівництві кримські татари. На території АРК на них у 2001р. припадало 9,7% зайнятого населення. В той же час серед вищих державних службовців, зафіксованих переписом населення в автономії, кримські татари становили лише 5,4%.

Серед голів рад народних депутатів – голів виконкому їх усього 7,4%, серед керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління – 3,9%, серед керівників малих підприємств без апарату управління – 7,4%, серед керівників структурних підрозділів – 3,9%. З іншого боку, росіяни становлять 58%, а українці – 26% усіх зайнятих в АРК. Серед законодавців, вищих державних службовців і керівників їх, відповідно, 61,5 та 27,8%. Серед керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління – 60,6 та 28,6%. Тим більше, що представники деяких етнічних груп мають серед керівного прошарку автономії частку значно більшу, ніж в усьому зайнятому населенні. Приміром, вірмени, маючи серед усіх зайнятих частку у 0,37%, серед керівного складу становлять 0,72%. У євреїв відповідні показники 0,2 та 0,6%, у азербайджанців – 0,16 та 0,24%.

Інша престижна соціальна група, належність до якої вважається індикатором соціальної просунутості групи, є професіонали, до яких належать спеціалісти рівня докторів та кандидатів наук, магістрів, а також служителів релігійних культів. Всеукраїнським переписом населення 2001 р. таких людей в Україні зафіксовано майже 2 млн 110 тис. Серед працюючих українців професіоналів 11,7%, росіян – 15,1%, білорусів – 11,9%, молдован – 4,2%, кримських татар – 9,3%, болгар – 9,2%, угорців – 6,7%, румунів – 4,4%, поляків – 11,7%.

Традиційно однією з найменш престижних професій вважається робота в аграрному секторі економіки, у лісовому господарстві, у риборозведенні та рибальстві. Традиція такого ставлення веде початок від колективізації, коли селянство було перетворене на фактичних кріпаків. Слід зазначити, що присутність людей цих професій у складі етнічних спільнот не корелює з часткою цих спільнот у складі населення України та її регіонів. Про це говорять дані, що стосуються ситуації в

регіонах, де існують анклавні поселення різних національних меншин. Так, а АРК працівників сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства серед росіян – 2,5%, українців – уже 4,3%, а серед кримських татар ще більше – 4,8%. У Донецькій області людей цих професій у складі росіян – 0,7%, українців – 1,3%, а у складі греків – 2,4%. В Одеській області частка працюючих у цих галузях серед росіян становила 1,6%, українців – 2,7%, а серед болгар – 8,7%, молдован – 9,2%, гагаузів – 11,1%. Аналогічне співвідношення і в Чернівецькій (0,8% серед українців, 11,2% – молдован, 11,2% – румунів і 1,1% – росіян) та у Закарпатській (2,8% серед українців, 2,5% – угорців і 0,5% – росіян).

Такого роду диспропорції спостерігаються і за часткою всередині етнічних спільнот представників найпростіших професій, які не потребують кваліфікації, підготовки, спеціальних навичок. В АРК таких людей у складі українців було 17,9%, росіян – 15,1%, а у складі кримських татар – 40,4%. Інший приклад – Одеська область, де людей цих професій у складі українців було зафіксовано 19,7%, серед росіян – 11,9%, а у складі болгар – 21,8%, молдован – 40,9%, гагаузів – 35,6%. Найбільшими, порівняно з іншими етнічними спільнотами, були частки зайнятих некваліфікованою працею серед румунів (60,4%) та молдован (51,4%) Буковини та серед угорців (48,9%) Закарпаття²⁶.

Разом з тим, наведені етнопрофесійні відмінності не є джерелом соціальної напруги в середовищі національних меншин, оскільки у кожній етнічній спільноті присутня помітна частка так званих професіоналів, які, з одного боку, є рушійною силою політизації своїх груп і можуть надавати етнічним рухам тієї або іншої спрямованості, стимулювати їх мобілізацію і політизацію, а з іншого, як правило, користуються авторитетом серед своїх груп, інколи навіть більш, ніж політичні еліти. Часто саме вони є неформальними лідерами, а тому, будучи схильними до поміркованості, можуть забезпечувати правовий характер цієї політизації.

Конфліктопровокуючу роль може відіграти також невдоволення етнічної спільноти своїм політико-правовим статусом. При цьому треба мати на увазі, що питання політико-правового статусу важливі для етнічних спільнот тим, що статус дає або не дає можливості вирішувати проблеми доступу спільноти до суспільних ресурсів, а також збереження та утвердження її духовних цінностей.

Конституцією України визначено, яким політико-правовим статусом можуть користуватися етнічні спільноти у країні – це

українська нація, корінні народи і національні меншини (ст. 11). Щоправда, питання про зміст поняття «українська нація» стало дискусійним. Це питання висвітлюється також у Преамбулі Конституції поряд з поняттям «Український народ» у сенсі сукупності усіх громадян держави, що автоматично надає поняттю «нація» суто етнічного змісту. Крім того, присутність у Конституції таких понять, як «корінні народи», «національні меншини» не супроводжено запровадженням поняття «національна більшість».

Недостатня термінологічна визначеність щодо політико-правового статусу етнічних спільнот несе в собі потенціал невдоволення ними своїми можливостями у вирішенні питань ресурсного і соціального характеру, а отже, може стимулювати їхню політичну агресивність заради доступу до влади. Будь-який перерозподіл влади сам по собі пов'язаний із загостренням і має конфліктогенну складову.

Проблема етнополітичного статусу актуалізується і в зв'язку з процесами зростання кількості так званих «нетрадиційних» іммігрантів. Не важко передбачити, що оскільки їхній матеріальний добробут безпосередньо залежить від правового статусу, то ці групи наполегливо домагатимуться натуралізації, тобто отримання громадянства, тим більше, що для тих, хто перебуває у шлюбі з громадянками України, ця процедура буде значно легшою. З іншого боку, натуралізація навряд чи зруйнує їх внутрішньо-групову солідарність, яка є чинником не тільки матеріальної взаємодітримки, а й збереження звичного психологічного середовища.

Ліберальний характер закону України «Про громадянство України» робить натуралізацію іноземців та осіб без громадянства справою, не обтяженою великою кількістю застережень і не пов'язаною із жорсткими перешкодами²⁷. Завдяки цьому в Україні можуть з'явитися групи громадян однієї етнічної належності кількісно достатні, щоб претендувати на статус національної меншини, який згідно зі Ст. 3 Закону «Про національні меншини в Україні» надається групам громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою²⁸. Усім цим критеріям відповідатимуть групи натуралізованих «нетрадиційних» іммігрантів. Як громадяни України, вони зможуть вимагати для себе усіх прав, законодавчо гарантованих національним меншинам.

Насамперед, це передбачене чинним Законом «Про національні меншини в Україні» право на національно-культурну

автономію, на державне фінансування свого розвитку²⁹. Перелік прав, що їх Українська держава повинна забезпечувати національним меншинам, не обмежується нормами закону, оскільки його Ст. 19 говорить, що «якщо міжнародним договором України встановлено інші положення ніж ті, які містяться в законодавстві України про національні меншини, то застосовуються положення міжнародного договору³⁰. Україна, ставши членом Ради Європи, зобов'язана імплементувати у своє правове поле положення правових актів, прийнятих як самою Радою, так і Організацією з безпеки і співробітництва в Європі. Слід сказати, що ОБСЄ наполягає на забезпеченні національним меншинам низки широких додаткових прав – на освіту (Гаазькі рекомендації 1996 р.), на забезпечення мовних потреб (Ословські рекомендації 1998 р.), на участь у суспільно-політичному житті (Лундські рекомендації 1999 р.).

Постійне збільшення списку правових норм, якими передбачається активізація державних зусиль щодо задоволення потреб національних меншин, загалом є позитивним явищем. Разом з тим, було б необачним створювати з демократичних засад підстави для навіювання нововиниклим іммігрантським групам завищених соціальних та політичних очікувань. Запобіжником виникнення психологічної кризи серед «нетрадиційних» іммігрантів в Україні має стати встановлення для них окремих статусних рамок, в яких їм доведеться перебувати певний період своєї адаптації.

До національних меншин мають бути віднесені етнічні спільноти, які не тільки відрізняються від національної більшості, а й традиційно проживають на території України. Під традиційністю розуміється період у 100 років, протягом якого відходить перше покоління іммігрантів, яке безпосередньо пам'ятає історичну батьківщину, та друге й третє, яке має можливість спілкуватися з ними. Четверте покоління не має безпосереднього спілкування з першим, а отже, як правило, остаточно сприймає історичну батьківщину як певний національний «міф», для нього єдиною фактичною батьківщиною є країна проживання.

Відповідно, тим етнічним спільнотам, які прожили на території України менше 100 років, доцільно надати статус «етнічних груп». Відмінність цієї категорії від категорії «національні меншини» полягає в тому, що окремим представникам етнічних груп гарантуються усі фундаментальні права, передбачені міжнародними пактами, Конституцією і законами України, але вони не можуть розраховувати на деякі колективні компенсаційні права, що надаються національним меншинам.

Обмеження етнічних груп у деяких ресурсах, порівняно з можливостями національних меншин, не може розглядатися як їх дискримінація. Статус етнічної групи і обсяг передбачених для неї прав не створюватиме завищених очікувань, а отже запобігатиме виникненню комплексу розчарування, з якого зазвичай виростає ворожість до більш успішного оточення.

У разі збереження у правовому полі держави принципу універсалізації поняття «національна меншина» і автоматичного охоплення ним також нововиниклих натуралізованих груп «нетрадиційних» іммігрантів етнополітичні відносини в Україні можуть піти не шляхом гармонізації, а шляхом наростання між-етнічної напруги. Наслідком може стати розчарування суспільства у лібералізації як засадничому принципі демократичного устрою з відповідним схиланням у бік жорсткішої форми управління етнополітичними процесами.

Конфліктні точки етнополітичної сфери України

Етнополітичною проблемою, у якій зосереджені усі три мотиви етнічного конфлікту – ресурсний, статусний і ціннісний, залишається проблема адаптації кримськотатарського народу до реалій українського, а конкретніше – кримського суспільства.

Масова репатріація кримських татар на історичну батьківщину супроводжувалася великими матеріальними і соціальними втратами народу, компенсувати які у повному обсязі новоутворена українська держава, що зазнавала перехідної кризи, була неспроможна. Приміром, протягом 1991–2003 рр. на кожного з репатріантів припадало від держави допомоги у сумі близько 100 грн, до того ж близько 30% поверталось у вигляді податків³¹. Збільшення розмірів допомоги у наступні роки не могло кардинально вирішити соціальні проблеми репатріантів у зв'язку з постійним зростанням цін.

Крім фінансової допомоги, кримських татар турбувало і виділення їм земельних ділянок, яке відставало від темпів їх повернення. Особливо гострий протест і невдоволення народу викликав той факт, що труднощі із виділенням землі йому супроводжувалися масовою роздачею і незаконним захопленням великих масивів земель місцевою владою і бізнес-елітою. З іншого боку, додаткова підтримка кримських татар розцінюється слов'янським населенням як нерівномірний розподіл матеріальних ресурсів і викликає його невдоволення³².

Певним психологічним компенсатором матеріальних труднощів репатріаційного періоду могло б стати найповніше задоволення кримськотатарських вимог духовного плану, зокрема

повернення репатріантам культових споруд, виділення земельних ділянок під будівництво нових споруд, реставрації пам'яток історії та культури, відновлення кримськотатарської топоніміки.

Деякі з питань ціннісного характеру, зокрема відновлення кримськотатарських назв деяких населених пунктів, виділення земельної ділянки у Сімферополі для будівництва соборної мечеті, зняття так званих поклінних хрестів біля кримськотатарських цвинтарів та інші були позитивно вирішені, що дозволило зупинити виникаючі конфлікти у демонстраційній фазі.

Світова етнополітична практика показує, що найбільш надійним засобом вирішення своїх питань матеріального і ціннісного характеру меншинна етнічна спільнота вважає підвищення свого політико-правового статусу. Лідери кримських татар у річищі такої тактики домагаються офіційного юридичного закріплення за своїм народом статусу «корінного» і застосування до нього у повному обсязі положень Конвенції Міжнародної організації праці № 169 (1989 року) «Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя, у незалежних країнах»³³. Останнім часом до цієї конвенції дедалі частіше апелюють також караїми і кримчаки.

Більшість вітчизняних фахівців вважає, що в Україні немає етнічних спільнот, які відповідали б належним критеріям, оскільки жодна спільнота України не зберегла племінний або напівплемінний спосіб життя – визначальної типологізуючої ознаки «корінного народу».

Заперечення наявності в Україні «корінних народів» нібито суперечить Конституції України, яка таку наявність визнає, хоча й не персоніфікує. Однак слід взяти до уваги наступне. Словосполучення «корінний народ» набуло популярності в роки етнічного піднесення в Україні і застосовувалося спочатку переважно до титульного українського етносу. За аналогією з українцями прикметник «корінний» став застосовуватися до всіх етнічних спільнот, чие формування пов'язане з українською територією – до кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків. У системі понять історичної науки вони дійсно є «корінними» у сенсі автохтонності, аборигенності відносно своїх земель проживання. Судячи з усього, саме таке історичне розуміння «корінного народу» потрапило до Основного закону держави.

Якщо визнавати в Україні наявність «корінних народів», посилаючися для захисту їхніх прав на Конвенцію МОП № 169, але відносити до них звичайні автохтонні національні меншини, то це означатиме застосування одного юридичного терміна до

абсолютно різних політико-правових суб'єктів. Такого роду прецедент загрожує не лише плутаниною, а й довільним маніпулюванням правом.

Виникнення питання про надання одній з етнічних груп (йдеться про кримських татар) статусу «корінного народу» було спричинене неможливістю для неї розв'язати свої нагальні життєві проблеми в рамках наявного правового поля. Висунення ними цього питання на порядок денний є своєрідним застереженням, що етнонаціональна політика не зводиться лише до формального закріплення за етногрупами правової рівності. Вона здебільшого є мистецтвом практичного втілення принципів рівності під час узгодження складних і суперечливих між-етнічних питань.

Мовне питання в Україні є одним з найчастіше і найпалкіше обговорюваних. Однак воно втрачає свій конфліктогенний потенціал навіть для тих, хто більше послуговується російською мовою. Наприклад, частка бажаючих давати відповіді на соціологічні опитування російською мовою протягом 1992 – 2010 рр. зросла від 43,1% до 51,6%, а українською – впала від 51,9% до 47,4%. Але при цьому частка згодних з тим, що російській мові треба надати статусу офіційної, протягом 1996 – 2010 рр. впала від 50,9% до 43,3%, а частка противників цього збільшилася від 32,9% до 39,6%³⁴. Джерелом конфліктності у мовному питанні залишається тільки діяльність окремих політиків, які намагаються заради підтримання своєї популярності грати роль захисника прав тих або інших мовних груп.

Найбільш небезпечним для міжетнічних відносин явищем є високий рівень ксенофобії. В Україні, як відзначалося, він оцінюється за шкалою Богардуса, якою вимірюється величина соціальної дистанції між різними етнічними спільнотами. В Україні соціологічні опитування дають можливість виміряти соціальну дистанцію слов'ян (95% населення країни) до носіїв інших етнічних ідентичностей. Деяке зростання цієї дистанції у соціологічному середовищі розцінюється як зростання ксенофобії. Безумовно, наявні негативні стереотипи стосовно деяких етнічних спільнот, у т.ч. тиражовані засобами масової інформації, породжують збільшення соціальної дистанції. Але значно більшу роль відіграють проблеми, що виникають у зв'язку з необхідністю або інкорпоровати себе в іншу систему цінностей, норм і правил, або останні – у свою систему, особливо якщо вони мало сумісні.

Не випадково в літературі зверталось увагу на складність досягнення у суспільстві повної толерантності внаслідок

внутрішньої суперечливості самого цього феномену, адже «важко пояснити необхідність (на рівні власних переконань) толерантного ставлення до того, що людина вважає помилковим»³⁵. Проведений, зокрема, О.Александровою огляд різних підходів до феномену толерантності показав, що багато вчених, які торкалися його, звертали увагу на те, що толерантність не може бути безмежною (Ю.Іщенко), що у своїх крайніх проявах вона може ставити совість у глухий кут (В.Янкюлевич), що не може бути толерантності до того, що є об'єктивно нетерпимим (П.Кравченко)³⁶. Наведені застереження мають бути уважно враховані, особливо коли йдеться про культурну інтеграцію в українське суспільство представників інших цивілізацій, коли їхні цінності виразно суперечать тим, що є традиційними у слов'янському середовищі.

Конфліктогенним моментом у міжетнічних відносинах в Україні може стати створення іноземними державами своєрідних «осередків лояльності», пріоритетної стосовно громадянської лояльності до української держави. Найбільш поширена практика такого роду – надання історичними батьківщинами національних меншин України свого громадянства або спеціального статусу представникам цих меншин. Найбільш активно таку практику здійснюють Угорщина, Румунія, Росія. Характерно, що пошук іноземними державами соціальної бази для створення таких осередків починає виходити за межі етнічності. Так, в угорське законодавство внесено зміни, за якими угорське громадянство може надаватися не лише угорцям, а й особам з іншою етнічністю, предки яких жили на території Австро-Угорської імперії. Показово, що так званий зелений паспорт Угорщини, який дає право на роботу і проживання у цій країні без реєстрації, пільгове навчання у вузах, медичне обслуговування, отримали близько 300 тис. мешканців Закарпаття, хоча етнічних угорців в області 156 тис. чоловік³⁷.

На стані етнополітичної сфери серйозно відбиваються polemiki з питань історичного минулого. Так, ставлення до радянського періоду, який був періодом політичного лідерства російської етнічної нації, наповнене різним змістом у російськомовних регіонах (а в місцевостях кількісного переважання росіян і поготів) і в регіонах переважно українських і моноетнічних українських.

До цього слід додати конфліктопровокуючі прояви відродження історичної пам'яті у середовищі національних меншин. Приклад цьому – встановлення на Верецькому перевалі у Карпатах на вимогу угорської національної меншини, підтри-

маною урядом Угорщини, так званого Пам'ятника віднайдення батьківщини угорськими племенами. Цей пам'ятник є відновленням пам'ятника, який був встановлений у 1896 р., коли Закарпаття було у складі Австро-Угорщини, тобто у статусі колоніально-залежної території. Напис на пам'ятнику являв собою претензію на встановлення кордону, після якого нібито починалася етнічна угорська територія. Встановлення такого пам'ятника на українських етнічних землях було актом приниження української національної меншини. Відновлення такого пам'ятника у незалежній Україні розглядається націонал-патріотичними силами як нове приниження, на яке пішла Україна за президентства В.Ющенка заради задоволення вимоги Угорщини як члена Європейського Союзу, до якого Україна прагне інтегруватися. Акт тим більш принизливий, що відбувся після виходу України зі складу СРСР, у якому встановлення такого пам'ятника було немислимим.

Протиріччя, зосереджені у конфліктогенних точках етнополітичного простору України, перебувають у латентному стані і проявляють себе переважно у декларативній формі, яка може вважатися початковою фазою етнічного конфлікту. Подальший розвиток протиріч від цієї фази – або у бік ескалації, або у бік розв'язання конфлікту – залежить від етнополітичного менеджменту, який є мистецтвом і залежить від фахового рівня персоналу, якому доручено його здійснення.

Проблеми державного етнополітичного менеджменту

Відсутність в Україні гострих, із застосуванням масового насильства, етнічних конфліктів має вважатися симптомом успішності державної етнонаціональної політики. Оцінюючи здобутки держави в етнополітичній сфері, слід визнати, що низку проблем було вирішено завдяки державній владі. Насамперед, слід відзначити вагомий внесок держави у вирішення багатьох питань, зокрема, фінансово-матеріального характеру, що виникали у зв'язку з облаштуванням репатріантів – кримських татар та інших. Держава утримала націонал-радикальні сили від форсованої, тим більше примусової, українізації, а з іншого боку, рішуче припинила спроби політичних спекуляцій на темі «захисту» російської мови. Щорічний державний бюджет передбачає кошти на підтримку громадських організацій національних меншин. Завдяки державним дипломатичним заходам представникам багатьох меншин полегшено спілкування з історичними батьківщинами. В Україні створено правову базу, яка гарантує національним меншинам право на збе-

реження і розвиток їхньої самобутності та убезпечує їх від дискримінації та примусової асиміляції.

Інший бік державної етнонаціональної політики позначений певною індиферентністю держави до тих чинників, які можуть або сприяти міжетнічній злагоді, або руйнувати її. Досвід інших поліетнічних країн показує, що дієвим запобіжником конфліктів між етнічними спільнотами є домінування у їхній самосвідомості відчуття спільної національної єдності. Українська держава прагне саме такої мети: на усіх рівнях декларується концепція формування в країні так званої політичної нації як соціуму, який об'єднує усіх громадян держави. Основою будь-якої нації є, насамперед, національний ринок, участь усіх сегментів суспільства, у т.ч. етнічних і етнотериторіальних, у спільному перспективному проекті. Доводиться констатувати, що жодна політична сила, яка оволодівала в Україні важелями державної влади, не запропонувала суспільству такого проекту. Постійне падіння виробництва деморалізує і демобілізує населення, відштовхує його від загальних суспільних проблем, стимулює рух свідомості у бік субнаціональних груп – регіональних, професійних, вікових, сімейних, конфесійних, а також етнічних. Останні можуть набирати у свідомості людей пріоритетного значення, оскільки саме у малих групах людина шукає притулку, захисту і вирішення своїх повсякденних проблем. Значно заважає національному згуртуванню хронічно низький авторитет інституцій державної влади, спричинений знову-таки відсутністю з її боку проекту національної стратегії, а з іншого боку, її низькими моральними якостями, що проявляється у бюрократичній корупції та свавіллі правоохоронних органів.

Міжетнічна злагода значною мірою залежить від поширеності у суспільстві емпатії – психологічної риси, яка полягає у здатності сприймати проблеми іншого як свої власні. Загальна ж атмосфера утвердження ринкових відносин стимулює поширеність тих рис, які допомагають вижити в умовах конкуренції – егоїзм, жорстокість до конкурента, байдужість до його проблем. Поки що система виховання недостатньо сприяє усвідомленню того, що життєвий успіх має досягатися на основі спільного інтересу.

Більшість етнічних конфліктів виникає з приводу розподілу соціальних ресурсів. Відповідно, ключовим питанням етнополітичного менеджменту має бути досягнення більшої або меншої соціальної однорідності етнічних спільнот – за наявністю в них частки людей престижних і високооплачуваних професій, за рівнем їх освіченості, за співвідношенням у їхньому

середовищі міських і сільських мешканців. Етнополітичний менеджмент української держави зосереджений переважно на питаннях збереження і розвитку мовно-культурних ознак етнічних спільнот. Такий акцент був цілком логічним на початку державотворення, в умовах так званого етнічного відродження, коли артикулювалися мовно-культурні питання. Нинішній стан етнополітичної сфери вийшов за межі мовно-культурної проблематики, що має більшою мірою враховуватися у здійсненні державної етнополітики.

Найбільш помітним упущенням держави у здійсненні етнополітики є відсутність законодавчо закріпленої відповідної концепції, яка чітко встановила б мету, принципи і механізми регулювання етнополітичною сферою. Внаслідок відсутності такого документа державний етнополітичний менеджмент відзначатиметься ситуативністю рішень, замість послідовного руху до встановленої мети.

РОЗДІЛ 2. Роль ісламських організацій України у гармонізації міжетнічних і міжрелігійних протиріч

Іслам – одна з найбільш поширених у світі релігій, яка має величезний потенціал для свого подальшого поступу. На початку XXI ст. помітно зростає її вплив на політичні, економічні та культурні процеси й на міжнародні відносини. Мусульманська культура виступає нині як активна альтернатива сучасній культурі Заходу.

Активізація соціально значущої та внутрішньорелігійної діяльності мусульман нашої країни вимагає формування концептуального підходу до вивчення ісламу, отримання повних, точних, адекватних знань про нього, про його сутність, про його правову та політичну систему. Особливо актуальною ця проблема є для Автономної Республіки Крим, де виник важко розв'язуваний комплекс політично-правових проблем, пов'язаних з ісламом та життям мусульман: правового статусу Меджлісу, значення для суспільства діяльності кримськотатарських партій Міллі Фірка, Авдет та релігійної партії «Хізб ат-Тахрір»; реституції майна, що історично належало мусульманським громадам Криму (зокрема повернення хоча б частини вакуфних земель); відновлення історичної топоніміки; суперництво між окремими групами мусульман тощо. Практичного значення набуває й проблема сумісності правової системи Української держави та соціально-правових настанов ісламу.

Практика суспільного життя нашої країни доводить, що ісламські організації України цілком спроможні відігравати позитивну роль у досягненні суспільного миру і стабільності. Разом з тим уже сьогодні можна побачити наявність трьох точок-зародків, з яких у найближчі роки потенційно можуть постати серйозні ускладнення для владних кіл і для всієї держави. Це, по-перше, геополітичний аспект присутності на півострові мусульманського населення в контексті претензій близької до нас Туреччини на роль лідера в ісламському світі. По-друге, це швидке природне зростання народжуваності мусульман на тлі демографічної кризи слов'янського населення України, депопуляції українців. Нарешті, насувається перспектива зростання в Україні мусульманського населення за рахунок імміграції з ісламських країн.

Поки що кількість мусульманських громад в Україні відносно невелика: 1208 одиниць на кінець 2011 р. Але слід мати на увазі, що від 1992 р. їх кількість зросла у 40 разів! І хоча в абсолютних цифрах кількість мусульман є ще невеликою (близько 500 тисяч віруючих з громадян України плюс 85-90 тисяч тих, які не є громадянами нашої країни), іслам за кількістю послідовників став **другою** після християнства релігією в Україні. Українське суспільство та його державні чинники ще не усвідомили вражаючу здатність ісламу до мобілізації своїх послідовників. У нинішньому світі мусульманська солідарність досить успішно конкурує з етнічною ідентичністю, залишаючи, проте, місце для останньої. Мусульманську солідарність відносять до важливих рис соціальної поведінки послідовників ісламу. Почуття мусульманського братерства, яке спирається на заповіді Корану, зазвичай стає моральною і психологічною основою вирішення конфліктів у державі або між мусульманськими країнами.

Мусульмани розглядають іслам як наднаціональну релігію, для якої расова або етнічна належність не має суттєвого значення. Іслам завжди позиціонує себе як релігія миру, а конфліктні ситуації у середовищі самих мусульман пояснює їхньою недостатньою обізнаністю у суті справжнього ісламу, його викривленою інтерпретацією.

2.1. Особливості ісламу як системи суспільної злагоди і гармонії

Позитивні, соціально-конструюючі риси ісламу пов'язані насамперед з фундаментальними особливостями його віровчення – акиди та шаріату.

Іслам не є такою релігією, до якої звикло постатейстичне українське суспільство з його світоглядно розщепленою,

аморфною, внутрішньо роз'єднаною свідомістю. Більш точним буде вказати, що іслам – це цілісний спосіб життя, універсальна система світосприймання і ставлення до світу, які найповнішою мірою охоплюють всі аспекти людського життя – духовні і матеріальні, духовні і фізичні, емоційні й інтелектуальні, особистісні та соціальні. Все це утворює єдину реальність, основою якої є безпосереднє переживання особистістю Божої присутності. Причому ця реальність пропонує людині вже встановлений Творцем шлях перебігу людського існування як єдності ідеї та дії. Іслам конституює все життя особи, починаючи від сім'ї й закінчуючи державними справами. Він являє собою сукупність концепцій, життєвих принципів, цінностей, моральних засад, типів соціальної поведінки, правових норм, судочинства, економічних відносин, побутових питань, шлюбу та виховання дітей, обов'язків різних поколінь, норм моралі, ставлення до ворогів, вимог до правителів, прагнення до знань, релігійних обов'язків тощо.

Іслам пропонує людству цілком визначену і деталізовану модель суспільства. Його базові положення щодо світоустрою та облаштування суспільства вважаються постійними, незмінними та універсальними, своєрідною ідеологією *прямого шляху*, вказаного Кораном та Сунною Пророка. Саме в цьому полягає вражаюча сталість і дієвість соціальних принципів в ісламі. Будь-яке зазіхання на соціальні засади мусульманського життя сприймається мусульманами як напад на релігійні переконання і почуття вірян й через це наражається на відчайдушну відсіч з їхнього боку.

Разом з тим ці принципи визнають певний ступінь свободи в їх реалізації відповідно до особливостей кожного окремого суспільства, що забезпечує можливість їх осучаснення та адаптації до конкретних соціальних умов. Причому, якщо мусульмани використовують якісь суспільно важливі знання або технології, їм дозволено використовувати саме ці здобутки, але не парадигми знання або цінності, які спричинили появу цих технологій, оскільки вони можуть суперечити ісламським цінностям і законам. Цим ісламську модель суспільства захищено від сторонніх щодо неї впливів, натомість наголошується на її лідерських позиціях щодо інших соціальних вчень.

Так, ісламська модель суспільства передбачає не обов'язкове збагачення окремих осіб або угруповань, а поступове піднесення матеріального добробуту всіх членів мусульманського суспільства, у тому числі шляхом перерозподілу матеріальних благ через обов'язкову благодійність.

Ідеал ісламської держави пов'язаний з міцними *моральними засадами*. Згідно з ісламом, гарантією виживання та розквіту

держави є піднесення рівня моральності її громадян, надто ж особливо – її правителів, а місце держави в історії буде визначатися лише тими благородними цілями, яких вона досягла, та цінностями, які вона ствердила. Якщо люди не вбачають у діях держави та її чинників ні справедливості, ні виконання обов'язків та обіцянок, то таку державу вважають невідповідною ісламським соціальним принципам. Метою справедливої держави вважають створення соціального устрою, за якого мусульманам було б легко сповідувати іслам та важко ухилитися від нього.

Найпершою вимогою до державної машини є дотримання чиновництвом правдивості, їхня дисциплінованість у виконанні та стриманість у спілкуванні. Недотримання обіцянок, обман та лицемірство – все це ознаки втрати зв'язку з релігією як прямої дороги держави.

В ісламі високо цінується принцип поєднання духовної і світської влади. Однак в умовах, коли таке поєднання є неможливим, діє принцип шанування аміра – лідера або глави держави. Покора перед ним є обов'язковою для мусульманина. Проте цілком можливим є й легке усунення його від влади в разі очевидної нездатності його продуктивно виконувати свої обов'язки, які полягають у тому, щоб турбуватися не про власне і родинне благополуччя, а про народ, з яким амір повинен консультуватися щодо стану суспільних справ.

Іслам пропонує систему трансцендентно обґрунтованих вимог до справедливості суддів, чесне судочинство вважається релігійним обов'язком перед Аллахом. Корумпований суддя винний безпосередньо перед Богом. Сенсом мусульманського права спеціалісти з фікху вважають розумне обмеження за його допомогою звичайного людського прагнення до невідримного накопичення і споживання життєвих благ.

Іслам визнає принцип свободи релігії, вільність у виконанні обрядів представниками інших віровизнань, якщо вони мешкають у мусульманській державі (винятки з цього адепти пояснюють звичаями країни). Разом з тим існують обмеження щодо індивідуальної релігійної свободи, зокрема можливості вільного переходу особи в іншу релігію. Главою ісламської держави має бути мусульманин, однак немусульманам надається можливість обіймати посади у державному апараті відповідно до своїх знань.

Особливі вимоги стосуються персони правителів, які керують державою. Він має бути наділений високими чеснотами, головною з яких є особисте устремління до духовного

джіаду. Якщо він досягає цього, то починає відчувати відповідальність за покращення життя співгромадян, у чому він вбачатиме встановлення Божого володарювання у світі. Правитель повинен дбати про поширення цих настроїв серед державних службовців, без яких вони утворюють нечестиве оточення, що в Корані названо ситуацією фітна (лихо, зрада, спокуса). Метою ідеальної ісламської держави є не бездумне накопичення грошей купкою можновладців, а створення умов для того, щоб діяти відповідно до волі Творця у всіх сферах життя.

Ідеальна модель ісламської держави мала історично коротке за часом втілення у політичній системі халіфату. Занепад цієї системи апологети ісламу пояснюють єдино можливим для них способом – як наслідок недосконалої віри, а також надмірного впливу західної цивілізації з її фактично атеїстичними державами, які перероджуються нині у торговельні картелі. Протистояти цій навалі мусульманські авторитети пропонують словами Каїрської декларації Організації Ісламська Конференція від 5 серпня 1990 р., згідно з якою всі люди утворюють одну сім'ю, оскільки підкоряються єдиному Богові і походять від однієї людини – Адама. Тому всі люди мають однакові права і достоїнство. Через це кожний народ і кожна держава повинні зберігати свою незалежність і самостійно контролювати свої багатства.

Іслам очікує від особи діяльної участі у суспільних справах відповідно до своїх можливостей. Однією з форм такої діяльності є джихад фі сабіль Аллах – ревність на Божому шляху, коли зусиллями всієї умми і кожного окремого мусульманина усуваються несправедливості, гноблення і тиранія. Іслам позиціонує себе як релігію активної соціальної дії, як релігію вільної і сильної особистості.

Соціальне вчення ісламу попри догматично визначені засади або вихідні принципи нині активно розвивається в галузі його інтерпретацій. Все більш помітним стає прагнення активної частини умми висунути соціальну концепцію ісламу як універсальний проект для всього людства. Для країн європейської цивілізації, зокрема й для України, пропонується ідея співдії строгого монотеїзму ісламу з раціоналістичним світоглядом, близькими до нього наукою і культурою як засобами долаття головних глобальних економічних і політичних проблем, гармонізації суспільних відносин. Іншим релігіям, які позиціонують себе як монотеїстичні, пропонується відійти від відносин конкуренції і перейти до співпраці заради духовного, фізичного й економічного благополуччя громадян.

2.2. Прояви та особливості протиріч і конфліктів у середовищі українських мусульман

Стримуючим фактором реалізації конструктивних рис ісламу є надзвичайно низька обізнаність населення щодо соціального змісту цієї релігії. До того ж він сприймається більшістю громадян та представників влади як дещо незрозуміле, вороже і чуже. Проте головним контрфактором розкриття позитивних рис ісламу є передусім внутрішній стан мусульманської спільноти в Україні, її роз'єднаність. Найпершою передумовою ефективного виявлення суспільно корисних рис ісламу є усунення внутрішніх незгод та напруженості, які панують серед мусульман України.

Іслам як релігія не має цілісної організаційної структури, внутрішнє життя мусульманської спільноти відзначається чималим демократизмом. Ці обставини разом з регіональними факторами визначили наявність в Україні декількох духовних центрів мусульман.

Найперше така організаційна структура виникла у Криму, де компактно мешкає значна група мусульман, а історично тут існував Муфтіят, – це Духовне управління мусульман Криму. З часом ДУМУ частково відмовилося від моноетнічної орієнтації тільки на кримських татар і нині об'єднує мусульман – представників багатьох народів світу. Духовний центр незалежних мусульманських громад України, що розташований у м. Донецьку, також спирався переважно на мусульман з-поміж волзьких татар. Духовними узами з цим народом пов'язане також Релігійне управління незалежних мусульманських громад України «Київський муфтіят». Дещо інший, переважно позаетнічний характер має і новоутворене Духовне управління мусульман України «Умма». Поряд з цими духовно-адміністративними центрами існують також незалежні мусульманські громади та окремі джаміати. В Україні успішно діють ісламські культурні центри, понад 10 років на ниві благодійництва та толерантності працює Всеукраїнська Асоціація громадських організацій «Альраїд».

Спільнота мусульман України перебуває нині у дисоціативному, фрагментованому стані, зумовленому факторами етнічності і політизованості, такими як:

1) різні геополітичні орієнтації мусульман (Росія, Туреччина, арабські країни), конкуренція зарубіжних місіонерів за вплив на українських мусульман;

2) внутрішньорелігійні неузгодженості серед мусульман (наприклад, дискусія з хабашітами, прибічниками «Хізб ат-

Тахрір», суперечки щодо «чистого» і «національно-традиційного» ісламу);

3) втягування мусульман у різні політтехнологічні проекти, боротьба різних політичних сил за посилення свого впливу на мусульман;

4) різні регіональні інтереси населення (в тому числі й мусульман) в окремих частинах України;

5) переважаючі етнічні особливості деяких релігійних спільнот;

6) відмінності політичних інтересів серед мусульман в останнє десятиріччя.

Особливої уваги заслуговує процес **політизації ісламу**, який стає дедалі більш виразним, починаючи приблизно з 2005 року. На його інтенсифікацію в Україні впливає загальносвітова тенденція політизації ісламу, піднесення політичної активності країн ісламського світу, активізації ісламських соціально-політичних рухів. Цей загальносвітовий процес, безумовно, відбивається на настроях і поглядах мусульманської спільноти України, збуджуючи в середовищі мусульман інтерес до ідей ісламського фундаменталізму, до моделі «істинно ісламської влади», ісламської держави, а також до ісламських політичних об'єднань, пропонуючи їм готові варіанти політичного ісламу. Ці впливи сформували ідейне тло, на яке накладаються соціальні настрої розчарування, невдоволення, що спричинені важкими умовами життя.

Нині жоден духовний центр не репрезентує всіх мусульман країни і, відповідно, не може офіційно одноосібно виступати від їх імені перед державою та закордоном. Така ситуація зберігатиметься, поки не утвориться Всеукраїнський духовний центр мусульман або принаймні не буде досягнуто скоординованості між діючими центрами. Варіантом цього могло бути створення Ради представників Духовних управлінь і центрів мусульман України.

Виникнення напруги у середовищі українських мусульман насамперед пов'язано з внутрішньоісламськими суперечностями. Їх зародження пов'язане з відсутністю духовної ієрархії, з конкуренцією поміж лідерами, політизацією та радикалізацією ісламу, спричинених частково зовнішніми впливами. Внутрішньоісламські протиріччя продукуються також загально-мусульманською дискусією про сутність релігійних переконань (акида). Суперечки щодо критеріїв дійсності і адекватності інтерпретацій норм ісламу стосуються співвідношення норм шаріата (ібадат) з нормами місцевих традицій (адату), меж модернізації тлумачень ісламу та його автентичності (асала).

Дискусія стосовно цих проблем звичайно відбувається у межах трикутника: відродження ісламу (таджід) – реформування (салафійя, джадидизм) – фундаменталізм. Причому представники останнього наполягають на можливості збереження у мусульманській громаді усталених порядків без звернення до засобів політичної боротьби.

Передконфліктні і конфлікти стани у середовищі українських мусульман на сьогодні набули таких форм: а) конфронтаційний – з пасивним протистоянням окремих груп мусульман стосовно альтернативних підходів до цінностей ісламу з утриманням від відкритого зіткнення (ханафіти проти хабашитів); б) суперництва – змагання між окремими лідерами та групами, що їх підтримують, за вплив на громади, майновий ресурс, навчальні заклади (ДУМК і ДУМУ); в) конкурентний – боротьба за дефіцитні ресурси, інформаційний вплив на віруючих, доступ до органів державної влади (ДУМУ проти «Альраїду»).

Повному виявленню гармонізаційних можливостей ісламських організацій України перешкоджають антиісламські настрої частини українського суспільства. За останні роки почастишали ісламофобські публікації у засобах масової інформації Криму та аналогічні матеріали у впливових на півострові сайтах. У 2011 р. почастишали випадки нападів на кримських татар, акти вандалізму щодо їх святинь (плюндрування й руйнування азизів, мечетей, поховань, пам'ятників та пам'ятних знаків, нанесення образливих написів тощо.

Проблема ісламофобії постала значною мірою внаслідок індиферентного ставлення української влади до пошуку оптимального стратегічного курсу стосовно ісламу та мусульман, ефективної моделі адаптації й вбудовування мусульманської спільноти в українське суспільство і тканину державного механізму. Серед продукуваних бездіяльністю державних органів проблем стосовно української частини Ісламського світу слід назвати такі:

- а) ісламофобія частини громадян;
- б) відсутність комплексної державно-політичної стратегії перетворення мусульманської громади на невід'ємну і рівноправну складову українського суспільства;
- в) відсутність системного діалогу влади і суспільства з мусульманською громадою, підміна живого діалогу демонстраційними зустрічами з її лідерами;
- г) висунення на перший план «силового» підходу до розв'язання проблем, пов'язаних з «ісламським чинником»;

д) неготовність української влади і суспільства відійти від традиційних, вироблених століттями, моделей відносин з ісламом як другорядною, «чужою» релігією, розвиток якої треба лише негласно моніторити та контролювати;

е) відсутність державної відповіді на ісламофобські настрої, панічні заклики до силової боротьби проти «ваххабізму», «ісламського тероризму» та інших ісламських течій – салафітів, хізбітів, таблігітів, хабашитів тощо.

2.3. Причини соціальної напруги, пов'язані з ісламським чинником

До причин соціальної напруги належать: повільне розв'язання економічних і правових проблем облаштування кримських татар; недотримання щодо ісламського населення принципу відновлення справедливості; відсутність спеціальних заходів з відродження кримськотатарської мови та культури; відсутність паритетності у релігійній політиці Української держави – партнерська щодо православ'я і сегрегаційна щодо ісламу; бездіяльність органів влади щодо радикального ісламізму, відсутність науково обґрунтованих кроків стосовно цих проявів, очевидні сподівання на ефективність спецоперацій та стримувальний ефект органів правопорядку.

Серед причин появи радикальних настроїв серед українських мусульман слід назвати також такі: падіння життєвого рівня; неконкурентоспроможність сільських господарств у мусульманських регіонах; недоступність кредитів для занять дрібним і середнім бізнесом; надмірна майнова диференціація в українському суспільстві; масова корупція на місцях; високий рівень безробіття кримських татар, особливо серед молоді; деградація суспільної моралі у нашій країні; система несправедливого розподілу власності; зволікання з розв'язанням найгостріших питань народу, що прибував з депортації. Цьому ж сприяють окремі прояви часткового відсторонення мусульман з активного суспільного життя, з роботи окремих державних органів; викривлення або приниження ролі мусульманських народів у навчальних програмах з історії у навчальних закладах; прояви тиску на приїжджих одновірців з боку органів правопорядку; відсутність прямого представництва кримських татар у Верховній Раді Криму; зволікання з розв'язанням юридичного статусу Меджлісу; поява та зміцнення паралельних з Меджлісом структур, які також претендують на представництво кримськотатарського народу. Підштовхує до радикалізації настроїв нерозв'язана досі проблема вакуфних земель на тлі роздавання курортних

земель українським та російським VIP-персонам. Це створило ґрунт для сприйняття частиною кримських мусульман ідей справедливого соціального устрою, який пропонують халіфатисти – члени релігійної партії «Хізб ат-Тахрір».

До причин виникнення ускладнень у соціальній тканині побутування кримських мусульман варто також віднести специфіку етнічної ідентичності двох найбільших спільнот АРК: росіян і кримських татар, які тісно пов'язані, відповідно, з православ'ям та ісламом. У середовищі кримських татар процес етнічної самоідентифікації супроводжується ідеєю клаузури – роздільного від слов'ян існування. Реакцією на це російського населення стало зростання ісламофобії.

Інший чинник її зростання – популяризація у середовищі кримських татар політичних та історичних міфів – про абсолютну унікальність традиційного політичного керівництва кримських татар, його героїчне минуле; про наперед визначену віктимність кримськотатарського народу; міф про окремішність, відрубність місцевих ісламських вірувань від загальнотюркських коренів тощо. Спираються згадані міфи на міфологеми традиційного світогляду кримських татар: земля як дар Всевишнього; кров (родовід); мова; віктимність народу, зумовлена гоніннями на нього з боку двох держав – Російської імперії і СРСР, а також відсутністю належної уваги до звичайних потреб депортованого народу. Ці міфологеми входять згодом до ідеології кримських татар, яка нині активно формується, з її базовими уявленнями про статус корінного народу, про славні образи минулого – національну державність, мусульманську цивілізацію всього півострова, про футурологічне бачення майбутнього з неодмінним відновленням втраченого славетного стану.

Для виживання народу у глобалізованому світі «класичний», канонічний іслам пропонує повноцінну інтеграцію до світової умми, яка має величезний позитивний досвід життя мусульман у світі, де панує технологічна західна цивілізація. Природною передумовою просування на цьому шляху є відхід кримських мусульман від «кримського» ісламу, пов'язаного з залишками язичницьких етнокультурних традицій. Демонстраційним прикладом успішного просування цим шляхом визнається модель взаємодії ісламу зі світською державою у Туреччині, яка якнайбільшою мірою сприяє кримським татарам у відродженні ісламу та виборі сучасного способу ісламського життя, який передбачає відкритість до світу і взаємодію з ідеями західного гуманізму.

Найменш придатним для адаптації кримських мусульман до сучасного світу є варіант радикального ісламізму, який закликає кримських татар до повної інтеграції в мусульманську державу – Халіфат, а до того не визнавати легітимність світських держав іновірців та світських урядів у мусульманських державах. Хоча цей напрям відкидається більшістю кримських татар, він має живильне середовище – соціально невдоволену ісламську молодь Криму. У прихильників радикального ісламізму накопичився надзвичайно сильний протестний потенціал, спрямований проти несправедливих соціальних порядків. Цей протест за подальшого ускладнення соціально-економічного життя на півострові, зростання безробіття серед кримських татар може бути легко мобілізований і призвести до важко передбачуваних наслідків.

Найбільш послідовним опонентом Меджлісу і Муфтіяту Криму нещодавно постала на кримських теренах релігійна партія «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі» (Ісламська партія визволення). Перші публічні акції цього незвичного для нашого суспільства і досить несподіваного для українських владних кіл ісламського утворення відбулися протягом 2003–2004 рр. Відтоді «Хізб ат-Тахрір»³⁸ привернув до себе увагу кримських мусульман (особливо частини молоді), спричинив гострі суперечки і організаційні незгоди між ними. Відсутність достовірної наукової інформації про «Хізб ат-Тахрір» (далі – ХТ), його незвичайність і навіть екзотичність для українського суспільства, відверто політичний характер міжнародної діяльності ХТ разом з завзяттям і молодіжним ентузіазмом його прибічників – хізбітів спричинили природну занепокоєність з боку частини українського політикуму, держслужбовців і журналістів.

Ідеологія ХТ від початку спирається на два концепти: 1) сучасне суспільство є язичницьким – тому його необхідно просвітити світлом Ісламу; 2) існують насправді лише дві партії: партія Бога (складається з лідерів політичного ісламу та їх послідовників) versus партії Сатани (всі їхні опоненти). Перша покликана піклуватися про ведення духовної і реальної Священної війни аж до запровадження правління Божого повсюди.

На цьому ґрунті виникає високий рівень *сумісності і збігу* вчення ХТ з ідеями багатьох шкіл політичного ісламу. Серед них суцільна відданість ісламові словом і ділом; відновлення почуття ісламської ідентичності; заклик до перебудови політичної сфери на підвалинах ісламського вчення; усунення неісламських елементів з галузі державного управління; поступове відтворення ісламської держави за моделлю Халіфату. Специфічними

ознаками ХТ є антиамериканські акценти в концепції міжнародних відносин, емоційні заклики до консолідації умми, чітка консолідація з палестинським національним рухом.

З-поміж інших фундаменталістичних рухів і саяфітів партію ХТ відрізняє виразна антиолігархічна, антикланова спрямованість її пропаганди, що часто стає підставою для звинувачень ХТ з боку авторитарних можновладців ряду країн Центральної Азії у тероризмі. Від крайніх радикалів-фундаменталістів (ультрарадикальних екстремістів і відкритих терористів) сьогоднішніх діячів ХТ на теренах України відрізняє саме *прагнення діяти ненасильницькими, ідеологічними методами*.

Внаслідок свого критичного ставлення до кланових структур у владі хізбіти піддавалися переслідуванню у ряді країн Центральної Азії та в Росії. Через ці події ідеологія ХТ була перенесеною до України. Перші відомості про окремих членів ХТ сягають у нашої країні перших років постперебудовного часу. Наприкінці 90-х рр., у процесі повернення кримських татар з депортації, серед них були присутні ті, хто ознайомився з окремими ідеями ХТ ще під час проживання у Центральній Азії. На початку ХХІ ст. до них долучилися молоді люди з-поміж кримських мусульман. Після повернення добре освічені інтелектуали, частина з яких здобула освіту в ісламських університетах за межами України, а народжені в Криму – у кримських медресе, звернулися до репатріантів, критично налаштованих до дій місцевої влади.

Більшість дослідників погоджується з тим, що хізбіти шукають послідовників передусім в автономних мусульманських громадах, які реєструються як незалежні від Муфтіяту. Деякі з них були зареєстровані у 2000 р., однак пришвидшився цей процес після 2002 р., внаслідок чого нині нараховується понад 60 автономних громад. Вірогідно, що причини, внаслідок яких члени якоїсь громади хочуть зареєструвати свою общину як автономну від ДУМК, у кожному випадку є різними. Серед них найчастіше називають протест проти фактичної підпорядкованості Муфтіяту багаторічним незмінним лідерам Меджлісу, які монополізували весь процес прийняття рішень; прагнення сповідувати іслам у його «чистому» (арабському) варіанті без нашарувань кримськотатарських народних традицій; бажання членів громади самостійно визначати своє ставлення до політичного ісламу (без стримуючого впливу Меджлісу); усвідомлення переваг прямого, без посередників, спілкування з закордонними спонсорами.

Поява релігійно-політичного руху «Хізб ат-Тахрір» на українських теренах стала звершеною реальністю. Важко передбачити його політичну долю, але сьогодні він має очевидні шанси стати специфічним суб'єктом політичного процесу в АРК. На користь цього свідчать такі факти: а) ХТ є популярною ісламістською версією політичного ісламу, а елімінувати ісламизм з мусульманської політичної культури, на думку дослідників-ісламознавців, неможливо; б) кримські осередки ХТ зайняли ту нішу у релігійно-політичному житті Криму, яку тривалий час не наважувалися зайняти Муфтіят мусульман Криму і Меджліс кримськотатарського народу – стати виразником політичних інтересів мусульман півострова і транслятором серед них політичних ідей, напрацьованих світовою ісламською соціально-політичною думкою; в) попри певну утопічність ідей ХТ збільшення кількості їх симпатиків вказує на зростаюче прагнення мусульманської частини населення відшукати вихід з важкого економічного становища, в якому опинилися в останні десятиріччя громадяни України (тим більше репатріанти, позбавлені родючих земель і засобів до існування), за рецептами, які пропонує світова умма у вигляді соціально-політичних доктрин ісламу. Логічна незавершеність і наївність ряду положень політичного вчення ХТ, непродуманість соціально-цивілізаційних наслідків у разі втілення (хай суто гіпотетичного) політичних проєктів ХТ не відлякують від «Хізб ат-Тахрір» його adeptів. Навпаки – в епоху панування постмодернізму у масовій культурі та великого капіталу в економіці України ідеї хізбітів стають привабливими, особливо для освіченої міської молоді.

У разі невжиття владними інституціями країни та автономії ефективних заходів щодо запобігання радикалізації ісламу конфліктні прояви серед мусульман Криму у недалекому майбутньому можуть набути *хронічних, довготривалих форм* і за резонансового збігу з етнічними конфліктами із загостренням настроїв сепаратизму на півострові здатні утворити вибухонебезпечну суміш, що загрожуватиме стабільності держави, а в перспективі – й безпеці країн Чорноморського регіону.

Кримські мусульмани знаходяться на роздоріжжі: вписуватися у політичну систему, запропоновану українським великим капіталом, або навчитися жити окремо від неї, покладаючись лише на допомогу ісламських міжнародних фінансових структур. Останнє є найменш бажаним для соціального миру та злагоди в Україні.

Але у будь-якому разі найважливішою передумовою позитивної участі мусульман у процесах гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин є досягнення консенсусу всередині

самої мусульманської спільноти. Ця дестабілізована спільнота не може бути повновартісним актором руху до громадянської злагоди. Надто різняться вихідні позиції можливих учасників процесу та їх перспективні цілі. Особливо утрудненим є пошук консенсусу та взаєморозуміння між прихильниками «кримського» і класичного ісламу, з одного боку, і adeptами радикального ісламізму – з іншого. Набагато легше складається взаєморозуміння між тими, хто дотримується «чистого» ісламу, і прихильниками історичних релігійно-культурних традицій народу. Саме у взаємодії між ними найяскравіше виявиться соціально-конструктивна роль ісламських організацій Криму. Обидва ці вектори становлення мусульманської спільноти півострова або прямо апелюють до національних цінностей кримськотатарського народу, або ж лояльні до їх історично зумовлених виявів, тому можуть бути сприйняті і позитивно використані спільнотою кримських татар. На відміну від цього, ісламізм (радикальний іслам тотального гатунку) не сприймається переважною більшістю мусульман Криму, оскільки елімінує національне зі свого віровчення, підкоряючи його глобальному проекту планетарної єдності мусульман у Всесвітньому Халіфаті. Цей проект є для України непродуктивним. Радикальний іслам є агресивним за своєю природою і тому є непридатним для українських мусульман, переважний загаль якого має в минулому досвід життя у СРСР як тоталітарній державі і втомився від примусу і насильства. Вони хочуть жити у мирній державі, яка поважає права особистості і нації.

У цій ситуації потрібна підтримувана Українською державою потужна освітньо-культурна багаторічна кампанія, основним призначенням якої є формування толерантності у мусульманському середовищі і довкола нього. Другою передумовою широкої і плідної участі мусульманських організацій у пошуку міжетнічної і міжконфесійної злагоди є створення умов для вироблення проукраїнської громадянської позиції у мусульман України, а для цього – залучення їх до більш активної участі у житті держави, у роботі її інституцій. Коли українські мусульмани ставлять питання про свою участь у роботі державних інститутів, про зняття перешкод для них щодо служби у СБУ та МВД, про якесь визнання, принаймні часткове, форм державно-політичної діяльності, властивих політичним традиціям мусульмансько-тюркських народів, то це і є своєрідною політичною «заявкою» (вимогою). Відвертатися і надалі від цих вимог, як відбувалося протягом 20 останніх років, значить позбавляти цю соціальну групу серйозних перспектив на десятиріччя вперед.

2.4. Координатні вісі піднесення ролі ісламських організацій у гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин

Гармонізація міжетнічних і міжконфесійних відносин, у забезпеченні якої беруть участь українські мусульманські організації, здійснюється у комплексній співпраці трьох суб'єктів (акторів) соціальної дії: держави, релігійних організацій, громадянського суспільства. Тільки разом вони можуть забезпечити стан оптимальних відносин мусульманських організацій з владою і суспільством.

Держава як генератор залучення мусульман до суспільних справ

Провідна роль держави визначається тим, що тільки вона за своєю природою здатна забезпечити вирішення двох взаємопов'язаних фундаментальних завдань, без чого мусульманські організації в Україні просто приречені назавжди залишатися у своїх соціально-культурних нішах, оскільки перебування у переважно християнській країні просто прирікає їх на замкнене існування, у відірваному від суспільства стані, що підсилюється ще не вмерлою радянською парадигмою – обмежити діяльність релігійних громад огорожею церкви або мечеті. Функціонально стати генератором виведення мусульманських спільнот зі стану соціальної ізоляції і потім модератором їх соціальної праці можуть тільки вищі державні інституції. Саме від них залежить визначення цілей стратегічних відносин України з ісламським світом (це не правове, а політичне завдання) і розробка концепції державної політики стосовно ісламу і мусульман всередині країни. Очевидно, що це не два різні завдання, а складові частини одного й того самого. Лише перше є за своєю суттю геостратегічним. Друге належить до галузі внутрішньої політики, однак її втілення здійснюється у прямій залежності від контексту міжнародних відносин. Мусульман уже не можна розглядати в межах одного лише «Закону про свободу совісті і релігійні організації». Українські мусульмани – це не просто одна з багатьох конфесій, справа є набагато серйознішою. Вони є місцевими представниками могутнього ісламського світу і, відповідно, потребують серйозного ставлення до ісламу й до себе. Політика невтручання і обережного спостереження над стихійними процесами в середовищі мусульман може лише загострювати ситуацію.

Розробка нового стратегічного курсу України у відносинах з ісламським світом є справою малознайомою для людей пострадянської політичної культури. Досвід Росії показує, наскільки важливо вчасно приступити до цього завдання. Ця країна

підійшла системно до розвитку відносин із Ісламським світом. У Російській Федерації було створено Групу стратегічного бачення «Росія – Ісламський світ», Центр стратегічних досліджень «Росія – Ісламський світ», Центр арабських та ісламських досліджень, Російсько-арабську Ділову Раду, Центр партнерства цивілізацій, Фонд підтримки ісламської культури, науки й освіти. Урядом Росії було підтримано участь російських вчених у міжнародному русі інтелігенції зі штаб-квартирою у Кувейті під девізом «В ім'я співробітництва культур і партнерства цивілізацій»³⁹. Заходи щодо зближення Росії з Ісламським світом систематично патрунував попередній президент Д. Медведєв. Перші кроки щодо розробки стратегічної програми взаємодії Росії з Ісламським світом було зроблено президентом Росії після його зустрічі з муфтіями Північного Кавказу та інших регіонів Росії 28 серпня 2009 р.

В Україні відсутні якісь відповідники цим крокам. Влада поки що не має відповідних задумів або ж принаймні не інформує про них. Втім, розробка аналогічного стратегічного курсу є цілком на часі. Запізнитися з цим питанням – означає відстати від цивілізованих країн назавжди. Після розробки стратегічного курсу доцільним буде перехід на другий рівень – розробка і реалізація державної політики стосовно ісламу і мусульман. Залишати цю вкрай актуальну проблему на розгляд тільки окремих державних чиновників небезпечно, оскільки вони формують курс не в координатах державної і суспільної доцільності, а відповідно до їх власних уподобань. Зусилля мають здійснюватися у трикутнику: держава – наукові установи – громадські організації. Якщо концепція Стратегічної програми не сформульована, вона все одно існує у вигляді традиційно-усталених поглядів та психологічних установок перших осіб держави та вищого чиновництва (що й відбувається протягом останніх десятиріч в Українській державі). Однак у цьому разі надто переважає суб'єктивний фактор, який дуже залежить від особистих уподобань та традицій виховання можновладців. Вплив наукових обґрунтувань зводиться до мікроскопічного мінімуму, а держава не має концепції щодо недопущення ризиків, пов'язаних з ісламом, обов'язковою для всього чиновництва.

З урахуванням шкоди, якої зазнає держава за відсутності такої Стратегічної програми, для її розробки мають бути залучені кращі спеціалісти з питань геополітики, міжнародних відносин й ісламознавства, які відповідно до здобутків комплексу соціальних наук, а не власних смаків, уподобань і сенсацій, визначають основні концепти такої програми глобального бачення для України.

Мета такої Програми – пошук нового місця України в ускладненому світі; ліквідація і запобігання ризикам, пов'язаним з таким надзвичайно складним контрагентом, як Ісламський світ; усунення протиріч і конкуренції між ісламом і православ'ям в московсько-російському варіанті, симпатії до якого українська влада не приховує від суспільства; відмова від традицій Російської імперії і Радянського Союзу, за якими іслам був терпимою, але другорядною (після православ'я) релігією – Україна має стати рідною країною для всіх громадян (мусульман також). Іслам і мусульмани повинні стати частиною України, а не чимось зовнішнім, ворожим, небажаним.

Суть такої Програми – використання ісламського чинника в національних інтересах України, запобігання такому зовнішньому впливу на мусульманське населення країни, який може зашкодити її інтересам. Ніщо не заважає Україні використати зв'язки з мусульманами Росії та інших країн у своїх інтересах. Тим більше, що вже існує механізм здійснення подібних контактів. Йдеться про створення 17 червня 2009 р. на саміті мусульманських лідерів Співдружності Незалежних Держав спеціального органу – Консультативної ради мусульман СНД. В Росії її розглядають як цінний інструмент для зближення народів, покращення взаємодії між країнами і впевненого проведення політики держав СНД в ісламському світі з метою використання його ресурсів для модернізації своєї економіки. Україні слід вчасно скористатися цими можливостями.

Домінантою Стратегічного курсу має бути проголошення і здійснення партнерських відносин між Українською державою й ісламськими організаціями, а не лише з православними організаціями, як це спостерігається у державній внутрішній політиці сьогодні.

У разі цілком реального виникнення утруднень на шляху зближення України з європейськими інституціями найбільш вірогідним є впровадження російської *моделі* відносин між державою й мусульманськими організаціями, яка дуже тонко враховує особливу роль російського православ'я, не витискаючи на периферію державної уваги мусульман. Росія оперативно визначилася з формуванням чіткого погляду на іслам і пов'язані з ним факти суспільного життя.

Запозичення і прийняття російської моделі відносин між державою і мусульманськими установами принесло б ряд переваг, відкрило б шлях до тісніших контактів між релігійними установами тюрксько-мусульманських народів в Україні і в Росії. Так, ДУМУ взаємодіє з релігійними установами Башкортостану.

стану, а представники ДУМУ «Умма» та Релігійного управління незалежних мусульманських громад були запрошені до участі у Форумі мусульманських лідерів 2009 р., а для РУНМГ «Київський муфтіят» надається широка допомога у комплектації необхідною літературою, у підготовці та стажуванні імамів. У структурі Центрального духовного управління мусульман Росії було введено посаду представника ЦДУМР в Україні. Метою його діяльності є відновлення духовних зв'язків між мусульманами, які живуть на пострадянському просторі, зокрема і в Україні.

Запозичення російської моделі відносин між державою і мусульманськими інститутами наблизило б до створення на просторах Євразії проголошеного керівниками мусульманських організацій Росії «єдиного мусульманського простору». Це відкрило б шлях до створення спільної міждержавної системи підготовки кадрів імамів та фахівців з шариатських наук, до освоєних уже в Росії ісламських фінансових продуктів, до започаткування у нас шариат-банкінгу, надійно гарантованих державами Затоки арабських інвестицій з Близького Сходу. Тим самим Україна могла б скористатися великим досвідом, накопиченим Росією у відносинах з ісламським світом, з міжнародними ісламськими організаціями.

Разом з тим реплікація російської моделі в Україні без урахування нашої специфіки звузила б її самостійність у прийнятті рішень стосовно відносин з країнами ісламського світу і міжнародними ісламськими організаціями. Репродукуючи російську модель відносин держави з мусульманами, Україна позиціонувала б себе як сателіта Росії, автоматично взяла б на себе ті самі ризики і загрози, які властиві сьогодні цій країні. Крім того, на думку аналітиків, співвідношення сил між духовними управліннями мусульман в Росії складається в залежності між суперництва між провідними фінансово-олігархічними кланами. І все це протиставлення може бути перенесено на територію України, що позбавить вітчизняних мусульман вільного вибору свого керівництва. Однак усе це буде залежати від розвитку політичної ситуації в Україні та розгортання її відносин з Російською Федерацією.

Незалежно від швидкості і повноти розробки Стратегічного курсу стосовно відносин з мусульманами і ставлення до ісламу Українська держава вже у поточний період може зробити певні кроки для вирішення їхніх питань.

1) Першим за вагою і значенням напрямом є повсякденна неухильна праця зі створення нормальних умов для повно-

цінного життя людей. Нехтування цим правилом у сучасному світі призводить до різких соціальних зсувів, які усувають з історичної арени політичні системи, якщо вони функціонують в інтересах не суспільства, а лише вузького кола осіб. Арабські революції виникли на фоні відсутності соціально-економічних перспектив для людей молодого і середнього віку, закритості соціальних ліфтів. Мирний характер арабських революцій підірвав основу радикальних ісламістських рухів. Для молоді відкрилися реальні надії на достойну працю, перспективи на здійснення кар'єри, на просування щаблями соціальної ієрархії. А популярність радикальних рухів там різко впала. Ця обставина для України означає важливість послідовного здійснення реальних справ в інтересах конкретних людей на кшталт того, що було зроблено у АРК для кримських татар в останні роки – землевідведення для житлового і культового будівництва, виділення землі для Соборної мечеті у Сімферополі, складання довгострокової Стратегії розвитку із відповідними планами і чітко визначеними строками, джерелами фінансів та відповідальними виконавцями.

2) Визначення нового стратегічного курсу стосовно ісламу й мусульман дозволить розв'язати низку юридично-правових проблем, які не розв'язувалися і не могли бути розв'язаними у попередні 20 років. Має бути здійснений комплекс заходів, які забезпечать досягнення стану реальної рівності всіх груп населення, включаючи і мусульман. У міру демократичного розвитку країни може знайти своє розв'язання проблема визнання елементів правового самовизначення тюрксько-мусульманських народів, що мешкають в країні (Меджліс як традиційна форма мусульманської демократії; елементи шлюбного права згідно з шаріатом). Потребують правового регулювання гарантування законом права всіх мусульман на обов'язкову п'ятиразову молитву та халяльне (дозволене) харчування під час перебування мусульманина у місцях позбавлення волі або ж служби в українській армії.

3) Держава може більш строго і послідовно підходити до тих, хто провокує мусульман на протестні дії, плундрують мусульманські мечеті, кладовища, азизи та інші культові споруди. В абсолютній більшості випадків осіб, які чинили ці протизаконні дії, не було знайдено і покарано. За словами М.Джемільова, справи, порушені за фактами нападів на мусульманські громади і споруди, протягом 20 минулих років не перебували у слідчих органах серед першочергових і важливих. За свідченням А. Булатова, скарги до МВС і СБУ з приводу численних проявів ксенофобії та ісламофобії зазвичай лише

повертаються для розгляду на найбільш низький рівень. Без відповідного реагування вищих державних інстанцій ця справа не зрушить з місця. Доля ксенофобії та ісламофобії має стати державною справою. Держава просто зобов'язана недовзначно оприлюднити свою позицію. Поряд з цим органи влади можуть підтримувати заходи, спрямовані на стримування й обмеження явищ ксенофобії, антисемітизму та ісламофобії. Вже працюють у цьому напрямі Навчально-тренінговий центр юридичної клініки Національної академії внутрішніх справ, в якому навчають запобігати міжетнічній ненависті. Кримський інженерно-педагогічний університет створює Поліетнічний центр. Відповідно до Закону про політичні партії доцільно нарешті наважитися і зняти з реєстрації відкрито конфесійну партію – ПМУ, яка формально існує й сьогодні, а її представники брали участь у роботі територіальних виборчих комісій на виборах до місцевих рад 2010 р.

4) Тільки держава може налагодити за допомогою громадських організацій системний діалог між мусульманами і християнами, мусульманами й іудеями. Поки що лідери православних та ісламських організацій погоджуються лише на поодинокі акції суто демонстраційного характеру. Важливість такого діалогу визначається тим, що групи, які контактують, розмовляють і спілкують, практично ніколи не підійдуть до ситуації відкритого конфлікту. Тільки держава може забезпечити умови для *системного*, регулярного діалогу, бути його модератором. Однак навіть після досягнення рівня сталості цього діалогу потреба у допомозі держави не зникає. Адже другою стадією діалогу, його вершиною стають спільні справи, міжконфесійні заходи. Опікуватися такими справами може лише держава за допомогою громадських організацій. Такими справами можуть бути спільне благодійництво; спільні подорожі до святинь обох релігій; відвідування релігійних шкіл своїх опонентів; літні табори для ознайомлення дітей з цінностями не лише своєї, а й інших релігій; спільні протести проти плондрування мечетей, християнських храмів і синагог; системні акції проти расової і релігійної ненависті, проти ксенофобії, антисемітизму та ісламофобії; обопільні протести проти акцій, які глибоко зачіпають релігійні почуття мусульман – спалень Корану, карикатур на пророка Мухаммада, висміювання жінок у хіджабах; спільна участь у фестивалях культур різних народів. Уже напрацьовано є методика занурення в іншу (нерідну) народну культуру, досвід здійснення чого накопичений вже у літніх таборах толерантності.

5) Після ліквідації Державного комітету у справах релігій існуюча нині Рада церков і релігійних організацій помітно знизила суспільну ефективність своєї праці, перетворившись на замкнене корпоративне співтовариство. Прагнучи закріпити за собою монопольний доступ до владних інституцій, нинішні члени Ради всіляко стримують вступ до Ради нових членів, обмежують прихід нових установ, які було створено українськими мусульманами. Це негативно відбивається на спільній, корисній для суспільства діяльності мусульман.

6) Використання ресурсів в Українській державі для зниження напруги в етнонаціональній сфері та для запобігання міжетнічним і міжрелігійним конфліктам важко переоцінити. Діючи через справедливий сучасний закон на політичному рівні, активно впливаючи через суспільну систему соціального виховання на усталені норми людського співжиття (на психологічному рівні), держава здатна активно підтримати поширення в суспільстві настроїв толерантності, поступове перетворення їх на традицію.

Основними напрямками політики толерантності, здійснюваної засобами державного управління, є:

а) у соціальній сфері – це активне дотримання фундаментальних прав людини на справедливий суспільний порядок і соціальний захист, запобігання різкому і масовому зниженню рівня життя за рахунок демонстраційної соціальної стратифікації, недопущення зростання настроїв соціальної дезорієнтації та апатії, уникнення явних диспропорцій між територіальними й етнічними групами;

б) у сфері державного управління – це розробка і бюджетна підтримка сильних політичних програм, спрямованих на запобігання і протидію всім формам ксенофобії, міжетнічної та міжрелігійної ненависті, проявам екстремізму. В Україні державні службовці повинні ефективно й уніфіковано-однотипно використовувати по всій її території закони, що запобігають дискримінації за етнічною та релігійною належністю, зокрема тих її громадян, які належать до національних і релігійних меншин або вважаються «нетрадиційними» для цієї місцевості. Щодо мусульман, то це необхідність відповідної корекції правових норм деяких законів, зокрема Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» з заміною терміна «державно-церковні відносини» на «державно-конфесійні відносини», надання державного обов'язкового статусу на території АРК двом головним мусульманським святам – Курбан-байрам й Ураза-байрам, визнання можливості викладання курсу «Етики ісламу»

у разі широкого впровадження у школах курсу з основ християнської етики. Гостро необхідними є створення державного наукового підрозділу, який би взяв на себе розробку рекомендацій щодо ефективної державної політики толерантності в Україні, а також активна участь державних інституцій у налагоджуванні систематичного міжрелігійного діалогу (особливо в АРК). Вимагати від державних чинників активно реагувати на такі акти, як залякування і переслідування за етнічною або релігійною ознакою з метою вигнання з місця проживання, публічне зневаження «чужих» релігійних споруд, символів і кладовищ тощо;

в) у сфері культури та освітньої політики – розробка принципів педагогіки толерантності, розрахованої на всі верстви суспільства; запровадження навчальних курсів з проблем виховання толерантності для педагогів, журналістів, державних службовців»; прищеплення навичок аналізу етнорелігійної ситуації у класі, групі, школі, вузі тощо. А також відхід від стихійно усталеної політики практичної монокультурності з переходом до політики принаймні часткового мультикультуралізму, більш адекватної для реалій України як багатоетнічного і поліконфесійного державного утворення, врахування в освіті і роботі мас-медіа культурно-релігійного розмаїття України. Впровадження (поряд з конфесійно орієнтованими системами етики) етики та етикету побутового спілкування, які прищеплять норми толерантного поведіння у побуті щодо представників іншої релігії, нації або раси, навчать відповідної лексичної культури. Перегляд історично усталених стереотипів під час викладання історії та літератури відповідно до сучасних, більш об'єктивних історичних та етнополітичних уявлень. Прагнути того, щоб громадянин якомога раніше і точніше дізнавався про зміст понять «расизм», «ксенофобія», «сегрегація», «національна нетерпимість», «релігійні переслідування», здобував навички оцінки місцевих проявів цих явищ відповідно до міжнародно-правових документів й українського законодавства;

7) останньою за переліком, але зовсім не за значенням є суспільна потреба у точному, адекватному знанні про іслам і мусульман. Згодом розв'язання цієї проблеми стає однією з ключових ланок основ національної безпеки України. Сукупністю цих обставин пояснюються актуальність вивчення процесу політизації тієї частини українського населення, яка сповідує іслам, і дедалі зростаюча увага наукової громадськості до нього. Разом з тим тривожним фактом стала практично повна відсутність будь-якої підтримки з боку владних інституцій України вивчення цього надзвичайно складного і потенційно конфліктогенного

явища. Наслідком такої бездіяльності органів влади стала відсутність не тільки системи моніторингу ісламського середовища, а й надійних, достовірних знань про проблеми, які в ньому визрівають. Варіантів розв'язання такої проблеми є декілька:

а) створення Експертно-аналітичної ради при Кабінеті Міністрів України (на зразок відповідного органу в АРК);

б) створення кафедри ісламознавства в одному з провідних університетів країни;

в) створення дослідницької групи з метою вивчення політичного ісламу в одному з академічних інститутів;

г) здійснення там разового спеціалізованого набору до аспірантури.

2.5. Використання потенціалу ісламських організацій

Усі наявні в Україні ісламські організації тією чи іншою мірою беруть участь у заходах, які сприяють гармонізації міжетнічних і міжрелігійних відносин. Наприклад, усі вони виступають проти расизму, ісламофобії та ксенофобії. В умовах, коли країна розколота у духовно-ціннісному вимірі, мусульмани, як це не парадоксально видається, самим своїм існуванням, солідарністю своїх сегментів, що живуть у різних регіонах, скріплюють країну, її частини, що починають рухатися до розколу або федералізації.

Свій внесок до гармонізації міжетнічних і міжрелігійних відносин робить **Духовне управління мусульман Криму (ДУМК)**, утворене у 1992 р. Нині до його складу входять 987 мусульманських громад. Від початку основу цих громад становили кримські татари, але нині у цих громадах панує абсолютно дружнє ставлення до мусульман іншої етнічної належності: волзьких татар, азербайджанців, вихідців з Північного Кавказу і Центральної Азії, прибульців з Туреччини й арабських країн. Свої погляди на проблеми сучасності ДУМК поширює через свою офіційну газету «Хідаєт», причому дві її полоси друкуються російською мовою, аби донести свою думку до російської частини населення півострова. ДУМК за сприяння благодійницьких фондів видав декілька книжок паралельно кримськотатарською та російською мовами. Чимало матеріалів відкритого у 2009 р. веб-сайту спрямовано проти проявів ворожнечі між релігіями і народами.

ДУМК існує не ізольовано від світу. Воно підтримує відносини з різними організаціями з Туреччини, Саудівської Аравії та інших арабських країн. ДУМК є постійним членом Євразійської Ісламської Ради та міжнародної організації «Всесвітній

ісламський заклик». Незгоди, які має ДУМК з іншими ісламськими організаціями Криму, стосуються не позиції щодо інших етнічних і конфесійних спільнот, а проблем внутрішньої організації мусульманського життя півострова (автономізація незалежних громад), захисту своєї канонічної території (поява на півострові так званих «хабашитів»), принципових питань вчення й інтерпретації ісламу (дії «Хізб ат-Тахрір»).

ДУМК виступає за діалог з представниками інших релігій. Воно підтримувало міцні стосунки з керівництвом Кримської митрополії Української православної церкви в юрисдикції Московської патріархії. Однак ці відносини були призупинені з початком масової кампанії зі встановлення Поклонних хрестів на основних шляхах півострова і поряд з мусульманськими кладовищами. Останнім прикладом незгоди ДУМК з подібною практикою є звернення муфтія ДУМК Еміралі Аблаєва до мера Феодосії з проханням зупинити оформлення землевпорядної та архітектурної документації зі встановлення у цьому місті Поклонного хреста на трасі шосе Джанкой–Керч. Муфтії нагадав, що відповідно до попередньої домовленості такі знаки у місцях поселення мусульман повинні встановлюватися за погодженням з ДУМК⁴⁰. ДУМК завжди виступало проти будь-яких крайнощів у соціальних акціях та релігійних питаннях. Його державницька лінія завжди була пов'язана з ідеєю української незалежності.

Духовне управління мусульман України (ДУМУ) було офіційно зареєстровано у 1993 р. До його складу входять 111 громад. У Київському ісламському університеті, який діє при ДУМУ, здобувають освіту представники багатьох народів. ДУМУ було ініціатором створення спеціалізованої школи «Іршад», видає двомовну газету «Мінарет». У Криму було підтримано видання культурно-просвітницької газети «Мірас» кримськотатарською і російською мовами. У програмі святкування знаменних для мусульман дат неодмінно присутнє запрошення представників української культурної і наукової громадськості. ДУМУ позиціонує себе як борець проти ісламського радикалізму у всіх його різновидах.

Близьким до ДУМУ є офіційно зареєстрований наприкінці 2010 р. **Духовний центр мусульман Криму**, управління яким знаходиться в Євпаторії. Однак факт реєстрації цього управління як паралельної структури дещо ускладнив ситуацію в кримськотатарському середовищі, викликав у ньому настрої конкуренції і протистояння.

У вересні 1994 р. було започатковано роботу **Духовного центру незалежних мусульманських громад**. З 1999 р. центр має назву **Духовний Центр мусульман України (ДЦМУ)** і об'єднує 22 громади. Від початку свого існування цей центр оголосив, що прагне досягнення громадянської, міжнаціональної та міжконфесійної злагоди. Цей центр завжди виступає за координацію дій мусульман і наголошує на неприпустимості розколу мусульманської спільноти України. З 1999 до 2002 р. в Донецьку успішно діяв Український ісламський університет, кількість студентів в якому тоді досягала тисячі осіб.

З вересня 2008 р. офіційно діє **Духовне управління мусульман України «Умма» (ДУМУ «Умма»)**. Воно об'єднує 20 громад. Введенням поняття «умма» до своєї назви це духовне управління наголошує на наднаціональній суті його роботи без поділу на національні, класові та інші стани. Метою ДУМУ «Умма» є робота з усією мусульманською громадою країни. Воно видає першу й єдину україномовну мусульманську газету «Умма». Серед його цілей – поширення культурних цінностей мусульманської цивілізації на теренах України; організація конференцій і семінарів з метою ознайомлення українського суспільства з ісламом; організація добродійних заходів серед усіх українців, незалежно від їх віровизнання; видання газет, просвітницьких книг, журналів, газет, аудіо- та відеопродукції; встановлення дружніх зв'язків з громадами та духовно-адміністративними центрами інших конфесій тощо.

Об'єднання незалежних мусульманських громад міста Києва «Київський муфтіят» (ОНМГ) зареєстровано у жовтні 2006 р. Хоча воно об'єднало переважно волзьких татар, які мешкають в Україні, але його засновники виступають за те, щоб представники народів, які традиційно сповідують іслам, виявляли один до одного взаємоповагу, взаємовитримку та життєву мудрість. Мусульмани з-поміж волзьких татар виступають за збереження національних релігійних традицій. ОНМГ ставить за мету консолідувати співвітчизників, підтримати зв'язки з татарськими спільнотами інших міст країни та зі своєю історичною батьківщиною. «Київський муфтіят» взаємодіє з Всеукраїнським татарським культурним центром «Туган тел». При Татарському домі в Києві, на базі якого діє ОНМГ, працюють недільна школа, бібліотека, творчі колективи. Муфтіят підтримує проведення в Україні Міжнародного тюрко-татарського фестивалю «Київ сандугачи». ОНМГ видає єдиний в Україні науково-популярний журнал з ісламу «Україна и исламский мир». За його сприяння було здійснено підготовку і видання перекладу тексту Корану українською мовою, перекладачем смислів якого є В. Басиров.

Широко відомою в Україні є діяльність **Міжнародної Асоціації громадських організацій «Альраїд»** (раніше Арраїд). На початок 2011 р. до складу «Альраїду» входило 20 організацій. «Альраїд» підтримує діяльність 8 ісламських культурних центрів. Він позиціонує себе як культурницький місток, який зближує між собою мусульманську і західну цивілізації. Основним своїм завданням «Альраїд» вважає культурно-просвітницьку і добродійну діяльність. Підтримувані ним ісламські культурні центри мають конференц-зали, Інтернет-клуби, спортзали, бібліотеки. В центрах вивчають також арабську мову. «Альраїд» прагне донести до українського суспільства правдиву інформацію про іслам, підтримує міжкультурний і міжрелігійний діалог. Гостями його заходів є релігійні діячі багатьох конфесій, які наявні в Україні. «Альраїд» підтримує разом з українськими ісламологами регулярне проведення Всеукраїнського конкурсу ісламознавчих праць молодих вчених імені Агатангела Кримського (проведено вже 5 циклів конкурсу). 7 переможців цього конкурсу вже захистили кандидатські дисертації у різних галузях гуманітарних наук, 4 конкурсанти видали наукові монографії з ісламознавства. «Альраїд» підтримує проведення двох соціологічних досліджень для вивчення специфіки мусульманського середовища, аналізу стану толерантності в молодіжному середовищі, організовує проведення моніторингу мас-медіа для узагальнення даних про прояви ісламофобії у пресі. МАГО «Альраїд» регулярно проводить культурно-просвітницькі семінари, конференції та круглі столи з різної тематики у містах України. В 2008 р. «Альраїд» був одним з організаторів літнього табору релігієзнавців. Ця Асоціація опікується добродійною діяльністю. Щороку вона організовує оздоровчі табори для сиріт, незалежно від віросповідання сімей, з яких вони походять. Ця організація підтримала проведення щорічних футбольних чемпіонатів серед мусульманських команд АРК. Видає газету «Арраїд» російською та арабською мовами, підтримує веб-сайт «Іслам для всіх» та сайт «Альраїд» російською, англійською та арабською мовами. В 2010 р. «Альраїд» став лауреатом міжнародного проекту «Надбання» за значний внесок у зміцнення миру і злагоди в Україні, поширення загальнолюдських цінностей добра і милосердя, гуманізму, толерантності та справедливості, пропаганду здорового способу життя та виховання повноцінної особистості.

Використання потенціалу громадських організацій

Третьою віссю забезпечення діяльності мусульман України з налагодження міжетнічного та міжрелігійного миру та злагоди є

робота громадських організацій. І хоча Україна є ранньодемократичною державою, громадські організації спроможні зробити значний внесок у гармонізацію соціальних відносин. Про це свідчить досвід Росії, де серед неурядових структур дуже плідною визнана праця Групи стратегічного бачення «Росія – Ісламський світ». Серед громадських організацій України, які роблять помітний внесок у створення у суспільстві атмосфери віротерпимості, діють Інститут з прав людини, протидії ксенофобії та екстремізму, Всеукраїнська наукова громадська організація «Український центр ісламознавства», Всеукраїнська асоціація релігійної свободи та інші. На зустрічах лідерів таких організацій обговорюється питання про необхідність створення ними Фонду міжрелігійного взаєморозуміння.

У підсумку слід підкреслити, що ісламські організації України є помітним і зростаючим чинником гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин. Утвердження гармонізуючої ролі ісламу відповідає національним інтересам України, але за умови, що Україна розвиватиметься як демократична країна, в якій Церква реально відокремлена від держави, де суспільству не нав'язуватиметься проект України як винятково і суцільно православної. Україна не повинна повторювати помилок європейських країн, чия модель інтеграції мусульман зазнала невдачі. В зв'язку з демографічною кризою і можливою нестачею робочої сили можливим є приїзд до України нових іммігрантів з мусульманських країн. Важливим є залучення їх до процесу адаптації і недопущення їхньої самоізоляції існування в етнорелігійних спільнотах, приклад чого ми бачимо у «самостроях» кримських татар). Держава має посилювати свою роль модератора у роботі ісламських організацій для запобігання конфліктам у сферах міжетнічних та міжконфесійних відносин.

РОЗДІЛ 3. Інституціоналізація врегулювання конфліктів у релігійному полі України

Релігійне поле України відзначається досить високою мірою конфліктогенності. Причому, як і в інших полях, чим менша дистанція між агентами поля, тим вищим рівнем напруги вирізняються відносини між ними. Тобто, найбільш конфліктними в релігійному полі України є відносини між релігійними агентами, що сповідують однотипні релігійні доктрини. В інформаційному просторі майже не чути про конфлікти між хрис-

тиянами і буддистами, більшого резонансу набувають суперечності між християнами і мусульманами, ще більшого – між православними і католиками (особливо греко-католиками) і найрезонантнішими є конфлікти між різними православними конфесіями. Така, на перший погляд, абсурдна ситуація має абсолютно просте і зрозуміле пояснення: між агентами, які перебувають у безпосередній близькості один до одного, набагато більше предметів конфлікту, ніж у дистанційно розмежованих.

Агенти поля релігії, за висловом П.Бурдье, є підприємствами на ринку виробництва і надання продукції спасіння. Близькі за своєю позицією у релігійному полі агенти пропонують на специфічному ринку однотипну продукцію, розраховану на одну і ту саму цільову групу споживачів. Уже саме поняття ринку передбачає наявність конкуренції. В демократичному суспільстві, яке ґрунтується на вільних економічних відносинах, конкуренція є не просто можливою, але й бажаною та стимульованою формою взаємовідносин. Суперечності, породженні ринковою конкуренцією, визнаються конструктивними, такими, що сприяють подальшому суспільному розвитку, у зв'язку із чим перед структурами громадського та державного менеджменту постає завдання не усунення суперечностей, а використання їх для стимулювання сумлінної конкуренції і запобігання недобросовісній.

Відштовхуючись від того, що поле релігії є ринком специфічної продукції, виникає потреба хоча б схематично охарактеризувати основні концепції сучасної економічної теорії, що стосуються проблеми функціонування ринків. Серед них сьогодні чільне місце належить двом підходам: неокласичному та неоінституційному.

Неокласична економічна теорія дотримується ліберального погляду, що ринок через механізми конкуренції урівноважує відносини між його учасниками. Основним механізмом досягнення рівноваги є раціональний вибір економічного актора, поведінка якого ґрунтується на прагненні максимізувати власну вигоду. Оскільки світ перебуває у стані, близькому до рівноваги, то в ньому діють моделі поведінки, що приблизно відповідають постулату максимізуючого індивіда. У цьому ракурсі неокласична теорія наближається до теорії ігор, яка також бере за основу постулат раціонального вибору: актор завдяки тому, що постійно стикається з однаковими пропозиціями або із рядом дуже схожих між собою альтернатив, має можливість виробити стійкі критерії вибору.

Неокласичну економічну модель було піддано серйозному коригуванню нобелівським лауреатом Рональдом Коузом, який у

1960 р. дійшов висновку, що ринкова конкуренція справді веде до оптимального розподілення активів, незалежно від їх початкового розташування (ключова теза неокласиків), але додавши, що це можливо лише за умови нульових трансакційних витрат. Друга частина цього висновку фактично заперечила його неокласичний зміст, оскільки в сучасній економіці трансакцій без витрат фактично не буває. Робота Коуза спонукала до появи цілої низки наукових досліджень, присвячених проблемі трансакційних витрат, найбільш знаковою з яких є книга ще одного нобелівського лауреата, представника школи інституційної економіки Дугласа Норта «Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки». У ній автор критикує послідовників неокласичної економічної теорії за їхню відданість ідеям ідеального ринку та теорії максимізуючої вигоди (раціональної поведінки), стверджуючи, що у реальному житті немає трансакцій без витрат. Причому з кожним десятиліттям відсоток трансакційних витрат у структурі економіки невинно зростає і в сучасній американській економічній моделі становить близько 45% (тоді як на початку XX ст. обчислювався приблизно у 25%). Основний висновок представників неоінституціональної школи полягає у тому, що рівноваги, врешті-решт, буде досягнуто, але через вплив сторонніх сил, які й визначають характер трансакційних витрат, ця рівновага не буде оптимальною, тобто це буде не та щаслива й ефективна рівновага, на яку сподіваються економісти-ідеалісти, політики-реформатори і населення, що прагне достатку, а зовсім не ідеальна, тобто «погана» рівновага.

Крім того, неоінституціоналісти піддали сумніву дієвість теорії раціонального вибору та максимізуючого суб'єкта, протиставивши їм ідею обмеженої раціональності. Д.Норт, зокрема, відзначав, що методи теорії ігор, якими залюбки послуговуються представники неокласичної економічної теорії, чудово працюють під час аналізу ситуацій, які періодично повторюються і за яких індивід, маючи певний досвід перебування у таких ситуаціях, здатний діяти раціонально. Однак агент стикається з численними унікальними та неповторюваними ситуаціями, що вимагають прийняття рішень за обмеженої інформації і непередбачуваності результатів⁴¹. Це спонукало неоінституціоналістів підтримати теорію обмеженої раціональності Герберта Саймона. Він, зокрема, стверджував, що людина не здатна охопити і опрацювати увесь масив інформації, що відповідало б критеріям раціональності, а діє за певною схемою: здійснює декілька випадкових випробувань, встановлює шаблон,

рівень претензій і робить вибір. Таким чином, обмежена раціональність – це характеристика економічних агентів, які вирішують завдання вибору в умовах неповної інформації і обмежених можливостей її опрацювання⁴².

Д.Норт також стверджує, що не завжди мотивом діяльності актора є прагнення до максимізації особистої вигоди, дуже часто альтруїзм та самообмеження радикально впливають на результати вибору індивіда⁴³. Однак відрізнити справжні альтруїстичні мотиви поведінки актора від альтруїзму заради максимізації користі практично неможливо, тим більше, коли так звана «слабка (неегоїстична) поведінка» є прикриттям, за яким стоїть накопичення соціального чи символічного капіталу. З іншого боку, за можливість виражати власні цінності та інтереси актор платить певну ціну, і чим вона вища, тим меншу роль відіграватимуть ідеологічні погляди, норми та уявлення в процесі вибору актором стратегій власної поведінки.

Таким чином, неоінституціоналісти значно ускладнили економічну теорію, піддавши критиці схематичність теоретичних побудов економістів-неокласиків та показавши, що ідеальних моделей не існує, тому що у будь-якому акті трансакції закладено безліч «підводних каменів», що мають вигляд слабо-прогнозованих витрат. Крім того, безвідмовне функціонування будь-якої моделі неможливе через особливості поведінки акторів, задіяних у ній, яка має обмежено раціональний, а подекуди й опортуністичний характер. Отже, неокласичні категорії «вільного ринку», «сумлінної» і «добросовісної» конкуренції – лише теоретичні поняття, яких у чистому вигляді в природі просто не існує.

Є підстави вважати, що релігійне поле сучасної України може бути ефективно досліджене за допомогою поєднання двох підходів: з одного боку, висновку П.Бурдье, що поле релігії є нічим іншим, як ринком специфічної продукції, та, з іншого, елементів неоінституційної економічної теорії, яка пропонує нові підходи до вивчення можливостей ринку встановити рівновагу в полі.

Одним з ключових ринкових понять є категорія «трансакція». В економіці вона використовується для позначення обміну як товарами, так і юридичними зобов'язаннями. Релігійне поле як специфічний ринок також передбачає велику кількість різноманітних трансакцій.

Основним видом релігійних трансакцій є обмін між індивідом і трансцендентною силою, внаслідок якого кожна зі сторін отримує певне благо: індивід – «продукцію спасіння» (за висловом П.Бурдье), надприродна сила – віру і відданість та все інше,

що є похідним від них. Зрозуміло, що трансцендентна сила не може бути безпосереднім учасником трансакції, її у ній представляє агент релігійного поля, який наділений для цього усіма необхідними атрибутами, зокрема, володіє так званим «трансцендентним капіталом»: здатністю встановлювати контакт з трансцендентною силою і використовувати його за призначенням. Трансцендентний капітал є основним ресурсом релігійного агента, який він конвертує у інші види капіталу: економічний, соціальний, символічний, культурний тощо.

Кожний акт обміну (трансакції), або конвертації капіталу має на меті максимізацію вигоди: конвертуючи частину свого основного капіталу у інший вид капіталу, агент отримує новий ресурс для примноження основного капіталу. Для прикладу, релігійний агент, благословляючи (передаючи частинку трансцендентного капіталу) агента економічного поля (бізнесмена), отримує від нього економічний капітал, який використовує для створення умов задля подальшого накопичення свого основного (трансцендентного) капіталу, починаючи від задоволення власних фізіологічних потреб, закінчуючи будівництвом культових споруд, придбанням предметів культу тощо. У свою чергу, економічний агент за певну частину свого економічного капіталу отримує, як він гадає, сприяння вищих сил у його бізнес-проектах, що має наслідком наступне зростання його основного (економічного) капіталу.

Трансакція між трансцендентною силою та групою індивідів (якщо ми говоримо про релігію як соціальне явище, то маємо на увазі релігійні уявлення певної досить великої групи людей) з більшою чи меншою мірою відкритості має вигляд контракту. Так, наприклад, в іудаїзмі відкрито йдеться про угоду, по суті, контракт між єврейським народом і Богом, в якому чітко прописано права та обов'язки кожної зі сторін. У християнстві контрактні відносини між людиною і Богом завуальовані, але, по суті, вони є саме такими: віруючі погоджуються визнати символ віри в обмін на Божу благодать. Символічним актом укладання контракту в іудаїзмі є обрізання («печатка Союзу»), в християнстві – хрещення.

Конфлікти, що точаться у християнському релігійному полі, є суперечностями навколо питання, кого саме трансцендентна сила (Бог) уповноважила виконувати посередницьку функцію у цій трансакції. Кожен із релігійних агентів стверджує, що це право належить виключно йому. Хрещення, здійснене конкуруючим агентом, визнається недійсним, відповідно і сам контракт проголошується нелегітимним. Так, єдина фор-

мально канонічна православна церква в Україні, якою є УПЦ, здійснює безпрецедентний тиск на «профанів», які прийняли хрещення у «неканонічних» УПЦ КП та УАПЦ: їм відмовляють у доступі до таїнств у храмах церкви, у тому числі у найбільших православних святинях країни – Києво-Печерській та Почаївській лаврах, не допускають до обрядів вінчання та хрещення. В церковному середовищі точиться дискусія стосовно того, чи є потреба у процедурі перехрещення усіх прихожан «неканонічних» церков у випадку їх приєднання до УПЦ. У свою чергу, «неканонічні» агенти прагнуть довести власну канонічність через історичну делегітимацію опонента: основним аргументом у їхніх оборонно-наступальних конструкціях є оголошення нелегітимними проголошення патріаршого статусу Московської митрополії у 1589 р., а також передача Київської митрополії під омофор Московського патріарха у 1686 р.

Формально-правова легітимація нового релігійного агента в релігійному полі з уже усталеною структурою інститутів практично неможлива. Вона може відбуватися (як і в політичному полі) лише через реалізацію волі значної групи людей. Таким чином, наприклад, відбулася легітимація автокефального статусу Болгарської та Румунської православних церков, яка спиралася не на канони православної церкви, а на широку підтримку народів цих країн. Схожу модель легітимації обрали українські національні православні церкви. Щоправда, через розбіжність поглядів українського суспільства щодо перспектив українського православ'я, з одного боку, та нездатність самих церков реалізувати об'єднавчі ініціативи, з іншого, легалізація їх у світовому православ'ї видається примарною. Це розуміє також їхній головний опонент – УПЦ, яка поступово переходить від тактики гострих конфліктів з ними до тактики їх ігнорування, очікуючи відходу потужного лідера – патріарха Філарета (Динесенка). Як показує досвід УАПЦ, без сильного авторитетного провідника, яким був, наприклад, попередній предстоятель цієї церкви патріарх Димитрій (Ярема), дезорганізувати церковну спільноту не становить труднощів. Крім того, необхідність у перспективі інтегрувати приходи «національних церков» у власну структуру не дозволяє повністю «палити мости»: необхідно зберегти той рівень відносин з потенційною паствою, який дозволить їй, зрештою, нею стати.

Зовсім іншу реакцію в УПЦ та її зверхниці РПЦ викликає УГКЦ. На відміну від «національних православних церков», вона наділена формальним легітимним канонічним статусом, має чотиристарічний досвід виживання (що робить безперспек-

тивною тактику вичікування її самодезорганізації) і може посперечатися з УПЦ за приходи «національних православних церков», особливо у Західній Україні. Не дивно, що «проблема УГКЦ» є головним каменем спотикання на шляху до діалогу між Ватиканом та Московією.

Ринок «продукції спасіння» надзвичайно багатий, її споживачами є прості обивателі, бізнесмени, політики: адже агенти будь-якого соціального поля бажають мати захист могутніх потойбічних сил і готові заради цього на певні витрати. Специфіка цього ринку полягає у тому, що блага, які він пропонує, оцінити фактично неможливо. Яким чином виміряти трансцендентний капітал? Інституційні економісти стверджують, що всі вироблені блага за рівнем трансакційних витрат можна поділити на три категорії: дослідні (ті, які можна моментально дослідити), досвідні (ті, якість яких стає очевидною в процесі використання) та довірчі (якість яких неможливо виміряти і тому сприймається на віру). Основні блага (а не другорядні, як обряд богослужіння, церковне мистецтво та архітектура і т.п.), що виробляються у полі релігії і передбачають втручання трансцендентних сил у певну ситуацію, належать до останньої категорії благ. Єдиним ефективним механізмом оцінки довірчих благ можуть бути лише інститути.

Ринок «продукції спасіння» у різних країнах та в різні історичні епохи регулювався не лише неформальними (звичаї, традиції, культура тощо), а й формальними (закон) інститутами. Щоправда, у сучасному світі вплив формальних інститутів на регулювання «якості» релігійних благ зведено до мінімуму (зокрема, у мусульманському світі наявні формальні обмеження, продиктовані вимогами ісламу). У більшості сучасних демократичних суспільств формальні інститути регулюють відносини між релігійними агентами, між ними ж і державою, між ними та громадянами, але не визначають достовірність наданих ними релігійних благ. Цю функцію виконують неформальні інститути. Саме ці інститути, які відображають пам'ять певної соціальної групи про чудесні, надприродні блага, що їх ціла група або окремі її представники отримали від потойбічних сил за допомогою релігійного агента, підтримують віру у нефальшивість «продукції» цього агента.

Специфіка релігійного поля ще й у тому, що окремі його агенти, перебуваючи у ньому тривалий час, самі були основоположниками неформальних інститутів, які визначають функціонування не лише поля релігії, але й усього соціального простору. Зокрема, якщо ми говоримо про традиційну україн-

ську культуру, то апріорі передбачаємо домінуючий вплив на неї православ'я. Більшість громадян країни, незважаючи на глибину їхньої релігійної віри, ідентифікують себе православними (один з пострадянських політичних діячів якось вимовив, на перший погляд абсурдну, але, якщо вдуматися, цілком адекватну у застосуванні до багатьох людей фразу, назвавшись православним атеїстом). Це є свідченням того, що інститути, породжені церковною організацією, зберігають свою дієвість навіть в умовах кризи самої організації, що, в свою чергу, створює сприятливі умови для її відродження.

Сторона, яка самостійно, без тиску опонента встановлює правила гри або, іншими словами, агент, який самостійно формує інститути, прописує у них гарантії власного домінування у полі. Очевидно, що набагато простіше це зробити з допомогою формальних інститутів (наприклад, законодавчо заборонити діяльність тієї чи іншої релігійної організації, як сьогодні це практикується у Росії), однак набагато ефективнішим є «вшиття» у неформальні інститути установок, які «бетонують» домінування певного агента у полі: через звичаї (кампанія з підміни дохристиянської звичаєвості християнськими святами), міфотворчість (міф про прийняття християнства князем Володимиром), історичну пам'ять (установка про ляхів-католиків як поневолювачів українського народу), твори мистецтва (Шевченкові рядки про уніатів) тощо. Як пише Д.Норт, ці неформальні інститути виникають із інформації, що передається через соціальні механізми і є частиною тієї спадщини, яку ми називаємо культурою⁴⁴.

Саме тому окрема культура, сформована як інституційна система за домінуючого впливу одного агента, є, по суті, непридатним середовищем для існування агентів, які не мали можливості впливати на її формування. Вона підтверджує якість та нефальшивість «продукції спасіння» лише одного виробника. Важко уявити інтеграцію у православну культуру свідка Ієгови чи будь-якого іншого неправославного релігійного агента. У них немає іншого вибору, як формувати власну культурну систему.

Монокультурне (яке, швидше за все, є наслідком моноконфесійності) середовище за своєю структурою нагадує монополістичний ринок, де правила (інститути) диктує єдиний виробник специфічних благ. У такому середовищі відбувається відносно просте взаємопроникнення неформальних та формальних інститутів.

Прикладом такого взаємопроникнення на пострадянському просторі є Грузія, де окремою статтею Конституції визнано особливу роль Грузинської православної церкви в історії цієї держави. Крім того, на відміну від інших релігійних організацій, які

можуть бути зареєстрованими як приватні некомерційні юридичні особи, ГПЦ наділена статусом юридичної особи цивільного права, який передбачає незалежність організації від держави. Лише з ГПЦ держава уклала конкордат – конституційний договір, за яким ГПЦ було передано всі культові споруди, що підлягали реституції, у тому числі й ті, що колись належали лютеранській, католицькій та вірменській святоапостольській церквам, та згідно з яким держава погодилася на визнання юридично чинними укладених у ГПЦ шлюбів. За таких умов представники релігійних меншин заявляють про дисбаланс статусів релігійних організацій у Грузії⁴⁵.

Держав, у яких на рівні формальних інститутів закріплено особливий статус однієї церкви, у світі небагато. Більшість із них – мусульманські країни. Інша група країн, де формально закріплено особливий статус окремої релігії, – це монархії, в яких офіційний статус релігії, як і сама монархія, залишається атрибутом державності (Англія, Норвегія, Данія, Ліхтенштейн, Монако). Єдиною країною, де офіційно визнано державний статус православної церкви, залишається Греція, у ст.3 розділу II Конституції якої записано: «Пануючою в Греції релігією є релігія східно-православної Церкви Христової».

У будь-якому конфлікті конфліктуючі сторони обирають стратегії поведінки відповідно до завдань, що підлягають вирішенню, і ресурсів, які можуть бути задіяними для цього. Домінуюча, традиційна, офіційна, державна або з іншими схожими епітетами релігійна організація може мати лише одне завдання: зберегти або повернути собі особливий статус, який забезпечив би їй «монополію на легітимне здійснення релігійної влади над мирянами і на управління цінностями спасіння». Як зазначає П.Бурдье, така церква «прагне завоювати або захистити монополію на «капітал інституційної або сакраментальної благодаті, який є предметом обміну з мирянами та інструментом влади над ними». Коли вона отримує можливість задіяти у конфлікті з опонуючим агентом достатні ресурси/капітали, то конфлікт не може закінчитися інакше, як ліквідацією останнього за допомогою фізичного або символічного (відлучення від церкви) насильства, якщо тільки опонент не виявить упокорення і не визнає легітимність церковної монополії.

Зважаючи на те, що жоден суб'єкт не може перебувати у стані постійного відкритого конфлікту, агенти поля релігії у разі неспрацювання тактики знищення опонента змушені йти на примирливі кроки і виробляти правила-інститути співіснування в полі.

Одним із таких інститутів, що тривалий час ефективно регулював відносини між християнськими церквами, є інститут канонічних територій. Завдяки йому у християнському світі вдається уникати відкритих конфліктів не лише між різними християнськими конфесіями, а й між структурними підрозділами однієї церкви (наприклад, епархіями) і навіть окремими священнослужителями (вони завжди гостро реагували на відхід власної пастви до «чужого» священника). Таким чином, «канонічна територія» сприймається як власність, права на яку доводяться усіма доступними засобами. Інституційні економісти переконують, що накладання прав власності на об'єкти власності – це функція юридичних правил, організаційних форм, методів правового контролю і норм поведінки, іншими словами – інституційної системи. Оскільки за будь-якої структури прав власності трансакційні витрати більші нуля, визначення прав і контроль за їх дотриманням ніколи не бувають повними. Цим пояснюється порушення норм канонічного права щодо принципів канонічних територій. У сучасній українській історії ми маємо низку ситуацій, коли одна із церков, здебільшого УПЦ, заявляла про порушення її канонічної території: це стоєсться «експансії» УГКЦ на традиційно православні території, зокрема найвищим виявом якої було оголошено перенесення митрополичого центру УГКЦ зі Львова до Києва, і намагання Константинопольської патріархії відкрити патріарше подвір'я у Львові, а також підпорядкування Львівського братства УАПЦ Константинопольському патріархату та регулярні відвідування його архієреями (зокрема, уже покійним архієпископом Всеволодом Майданським) України. Незадоволення РПЦ і УПЦ викликає також активна місіонерська діяльність католицького духовенства в Україні. Московський патріарх вважає Західну Україну однією з територій, яка перебуває у його підпорядкуванні і нібито потребує, по-суті, нової євангелізації.

Незважаючи на, як здається, недемократичність, псевдоринковість чи монополістичність такого конституювання релігійного поля, для багатьох суспільств воно є природним і ефективним. Однак це можливо лише за умови тотальної переваги в полі одного з релігійних агентів і, що надважливо, визнання цієї переваги іншими агентами, котрі у винагороду за свій конформізм набувають права на вплив у певному незначному сегменті поля (наприклад, у середовищі окремої етнічної групи, як це спостерігаємо у Грузії).

З іншого боку, якщо справа торкається країн з демократичною політичною системою, яка передбачає періодичну ротацію

політичних агентів, то наявність у них монопольного релігійного агента, статус якого закріплений формальними та неформальними інститутами, створює неоднозначну ситуацію: з одного боку, внутрішні політичні «бурі» практично неспроможні похитнути цілісність такого соціуму, зважаючи на те, що у ньому завжди є загальновизнаний духовний лідер, який у потрібний момент здатний виконати функцію арбітра нації. З іншого боку, зайняття сприятливої позиції у політичному полі великою мірою залежить від прихильності монопольного агента з поля релігії, що веде до запопадливого ставлення політичних агентів до нього і, в свою чергу, частих надуживань ним своїм становищем.

Полікультурний, поліконфесійний соціум кардинальним чином відрізняється від монокультурного, моноконфесійного. Неформальні інститути у ньому не можуть остаточно впливати на формування формальних інститутів. Полікультурність означає наявність кількох або й багатьох неформальних інституційних систем. Правила, встановлені ними, можуть мати певний смисл лише в межах спільнот, належних до них. Приміром, інститути, породжені єврейською чи мормонською культурно-релігійною традицією, діють лише в середовищі євреїв або мормонів, а їх виконання забезпечується певною системою контролю та обмежень, порушення якої веде до обструкції в межах спільноти. Досліджуючи неформальні інститути і, зокрема, механізми забезпечення їх дієвості, Д.Норт наводить два цікаві приклади – страту Сократа, який надав перевагу смерті перед вигнанням з рідного міста, та історію впливового американського політика А.Гамільтона, який у ніч перед власною дуеллю написав цілий трактат про безглуздість такого методу з'ясування стосунків, а зранку, розуміючи, що, порушивши правила, піддається загальній обструкції, відправився на місце дуелі, де, зрештою, і був убитий.

Неформальні інститути – надзвичайно ефективний спосіб регулювання відносин, але лише у середовищі, яке визнає їх. Поза ним вони втрачають сенс. Як уже зазначалося, у простому монокультурному соціумі весь загаль є таким середовищем, який визнає авторитет певних неформальних інститутів. Складне ж полікультурне суспільство наповнене багатьма неформальними інститутами, які не піддаються простій уніфікації. Саме тому єдиним можливим способом регулювання усього спектра міжособистісних, міжгрупових та інших відносин є творення дієвої системи формальних інститутів.

Зважаючи на те, що творення формальних інститутів є прерогативою політико-владних агентів, відображення у них інтересів релігійного агента майже повністю залежить від ресурсів, якими володіє його агент-союзник з поля політики. У свою чергу, потужність цих ресурсів/капіталів значною мірою залежить від того, яку позицію на конкретний момент займає політичний агент у полі політики. Протягом років української незалежності у владному полі спостерігалася зміна агентів, що були союзниками різних українських церков, а в період найтривалішого президентства Леоніда Кучми відбулася трансформація релігійного курсу володарюючого політичного агента з позицій підтримки одного релігійного агента до більш збалансованої системи державно-церковних відносин.

Зважаючи на більшу стабільність поля релігії щодо поля політики, релігійні агенти обирають не стільки конкретного політичного агента собі у союзники, скільки заповнюють певну політико-ідеологічну нішу, взаємодіючи з політичними агентами, які можуть періодично у ній мінятися. УПЦ КП, наприклад, протягом усіх років після здобуття Україною незалежності взаємодіяла з численними національно орієнтованими партіями та окремими політиками, починаючи від старих націонал-демократичних партій (Українська республіканська партія, Народний Рух України та інші) і закінчуючи сучасними репрезентантами цього політичного табору (Наша Україна, Блок Юлії Тимошенко, Свобода). До моменту появи потужної партії Регіонів головним політичним союзником УПЦ, хоч як це дивно, були атеїстичні за своїм ідеологічним спрямуванням Комуністична партія України, Соціалістична партія України та Прогресивна соціалістична партія України. Зміну пріоритетів у виборі політичного союзника на користь більш потужного та ідеологічно близького можна побачити на прикладі виборчої кампанії до Київради у 2008 р., коли намісник Києво-Печерської лаври архієпископ Павло Лебідь був перереєстрований зі списку КПУ у список ПР, що викликало бурхливу негативну реакцію комуністів⁴⁶.

Трансакції капіталів між релігійним та політичним агентом мають на меті максимізацію вигоди обох сторін. Взаємоконвертуючи капітали, ці агенти, безсумнівно, стикаються з проблемою трансакційних витрат, пов'язаних з необхідністю пошуку союзника-партнера, оцінкою його капіталів та можливостей скористатися ними, укладенням контракту та стеженням щодо його дотримання, репутаційними ризиками і т.п. Однак усі ці витрати будуть компенсовані вигодами, які принесе трансакція – у противному разі вона просто не відбудеться. Можна

стверджувати, що сама трансакція капіталів між агентом поля релігії та агентом поля політики є своєрідною трансакційною витратою за основних видів трансакцій, що здійснюються в цих полях: між релігійним агентом та його паствою, з одного боку, та між політичним агентом та його електоратом, з іншого, яка, врешті-решт, сприяє підвищенню їх ефективності. Наділяючи політичного агента часткою трансцендентного капіталу, релігійний агент взамін дістає доступ до благ, що обертаються у полі політики, зокрема, можливість впливати на творення формальних інститутів.

Використання капіталів поля політики в релігійному полі має ознаки недобросовісної конкуренції через умовно корупційний характер такого типу взаємодії. Підтримка одного або декількох релігійних агентів владним агентом, по суті, робить неконкурентоспроможними або слабоспроможними позиції інших релігійних агентів. У зв'язку з цим спостерігаються перманентні спроби релігійних організацій, позбавлених такої підтримки, об'єднаними зусиллями домогтися таких формальних інститутів, які були б засновані на принципах рівноправності учасників державно-церковних відносин (популярне у цих колах гасло: «Усі різні – усі рівні»). Цим також можна пояснити підтримку переважною більшістю релігійних організацій «помаранчевої революції», у якій вони бачили запоруку встановлення не лише юридичної, а й фактичної (у реальних відносинах із владою) рівності конфесій.

Треба визнати, що формальні інститути в Україні, що регулюють відносини у релігійному полі, ґрунтуються на демократичних засадах. Конституція України, її законодавча база в цілому і Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», зокрема, відповідають ліберально-демократичному духові. Однак, з іншого боку, державно-церковні відносини, окрім формального, завжди мали й неформальний або напівформальний характер. Особливо гостро це відчувається на регіональному рівні, де відносини у релігійному полі регулюються не стільки формальними нормами, скільки «опортунізмом» місцевих політико-владних агентів. Непоодинокими є випадки саботажу інтересів одних релігійних організацій та повне сприяння іншим. Греко-католикам роками відмовляють у земельній ділянці для будівництва храму в Одесі, УПЦ стикається із труднощами для спорудження собору у Львові. Такими новинами заповнений український інформаційний простір. Фахівці зазначають, що протекціонізм стосовно певних конфесій посилює регіоналізацію релігійних процесів. Згідно з соціологічними

даними 68% респондентів констатують наявність цього явища як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Спостерігається «одержавлення» домінуючих у регіонах церков, передусім УПЦ, УПЦ КП та УГКЦ⁴⁷.

Поставлені у жорсткі умови конкуренції, релігійні організації, позбавлені владної опіки, змушені виробляти нові, більш ефективні стратегії завоювання ринку. Нові стратегії боротьби за «ринок збуту продукції спасіння» передбачають неординарність і нерутинізованість релігійних практик, наближення продавця до покупця, прагнення задовольнити його найвибагливіші запити. На відміну від традиційних церков, новий продавець уже не чекає покупця у себе у храмі, а, використовуючи методи мережевого маркетингу, проникає у його світ, розмовляє з ним зрозумілою йому мовою, прагне підкреслити свою схожість із ним, часто йде на поступки його інстинктивним уявленням, що ведуть свій початок від часів народної релігії. Такі релігійні агенти мобілізують для завоювання ринку величезні ресурси: у місійній діяльності задіяна величезна кількість священнослужителів. За даними на 1 січня 2012 року в Україні здійснювали діяльність 13921 священник усіх семи зареєстрованих православних церков та інших православних релігійних організацій. У той же час неправославних служителів культу налічувалося 16278. У Києві, Чернівецькій та Запорізькій областях частка православного духовенства у загальній кількості священнослужителів становила 30 і менше відсотків, у Закарпатській – 36%, Донецькій – 40%. Потужну місійну діяльність здійснюють зарубіжні місіонери, яких за даними Держкомнацрелігій лише у 2006 р. прибуло в Україну 12000. Крім того, не слід забувати, що у протестантських організаціях поширеним явищем є місіонерська діяльність віруючих⁴⁸. У багатьох випадках такі стратегії дають бажані результати. За даними на 1 січня 2012 р. в Україні діяло 8949 протестантських релігійних організацій, що становило 27,5% від усієї релігійної мережі країни. У Донецькій області протестантські організації станговлять відносну більшість усіх релігійних громад регіону. Близькі до неї за цим показником Харківська, Запорізька, Чернівецька та Закарпатська області, міста Київ та Севастополь. І якщо для Буковини та Закарпаття протестантизм є історично-традиційною релігією, то у решті регіонів він набув потужного впливу в останні десятиліття.

В умовах «вільного ринку релігійних благ» та застосування конкурентами новітніх стратегій просування на цей ринок церква, яка традиційно утримувала домінуючу позицію у полі завдяки

підтримці володарюючого агента, а не власній місіонерсько-просвітницькій діяльності, поступово втрачає свій вплив, що штовхає її на контрдії. Використовуючи методи політичного лобювання, вона намагається витворити таку систему інститутів для регулювання відносин у полі релігії, яка б спиралася на домінуючі неформальні інститути (у нашому випадку – на православну традицію і культуру). Так, зокрема, в середовищі УПЦ неодноразово озвучувалася теза про доцільність «запозичення позитивного досвіду організації державно-церковних відносин у Грузії», де, нагадуємо, конституційно визнано домінуюче становище у державі Грузинської православної церкви. Однак є дві основні перешкоди на шляху інституціоналізації релігійного поля України на грузинський зразок. По-перше, це відсутність єдності в українському православ'ї і, по-друге, досить низький рівень реальної, а не декларованої релігійності основного загалу населення, яке ідентифікує себе з православ'ям.

Міжправославний конфлікт у сучасній Україні мало схожий на традиційні релігійні конфлікти, що відбуваються за сталими моделями і є, по суті, міжінституційними конфліктами, тобто відображають протистояння окремих інституційних релігійних систем: православної, католицької, протестантської, кожна з яких містить набір як формальних (наприклад, церковне канонічне право) так і неформальних (культура, звичаї, моральні приписи тощо) інститутів. До тих пір, поки релігійні конфлікти в Україні мали яскраво виражене інституційне забарвлення, їх легко було діагностувати навіть «профанам». Однак з появою незалежної Української держави у релігійному полі з'явилися різні агенти, які заявили про свої права на інституційну спадщину українського православ'я. З тих пір основні контури релігійної напруги переходять з міжінституційного на навколоінституційний рівень. Боротьба за інститути, по суті, стає боротьбою за маси «профанів», для яких ці інститути є одним з основних ідентифікаційних якорів. З іншого боку, їхнє знання про інститути надзвичайно стереотипізоване та поверхове, що дозволяє агенту-маніпулятору легко вдаватися до ревізії інститутів, вписуючи у них вигідні для себе норми. Яскравим прикладом такої ревізії інститутів є догматичні системи практично будь-якої з церков. Чим триваліша історія церкви, тим більше її сучасна доктрина відрізняється від первісного оригінального тексту. Саме інституційні трансформації ставали основною причиною церковних розколів, оскільки здійснювалися в інтересах певних зацікавлених груп і апріорі породжували протест тих груп, які були незадоволені порушенням статус-кво.

Після утворення незалежної Української держави виникла необхідність реформувати православну інституційну систему з метою інкорпорації її у новостворену систему інститутів. До реалізації цього проекту приступив не один, а декілька агентів, що запропонували суспільству власні моделі нової української православної інституційної системи. Ґрунтуючись на православних цінностях, традиціях і звичаях, ці моделі відрізнялися своїм суспільно-політичним спрямуванням і успішність їх інкорпорації в інституційну систему залежала від векторів розвитку останньої. Він же внаслідок гострої ціннісної, культурної, політичної, соціально-економічної диференціації українського соціуму не мав логічно-послідовного характеру і давав «крени» то в один, то в інший бік, залежно від суб'єктивного розуміння цього процесу основними політичними акторами. Особливо яскраво це виявилось після подій кінця 2004 р., коли розпочалася гостра криза інститутів, яка за умови подальшого розвитку грозить перетворитись в інституційний колапс, коли інститути перестануть виконувати свою основну функцію – регулювати суспільні відносини.

Ідеологічний конфлікт між двома православними інституційними системами, що протистоять одна одній в Україні, полягає у тому, що вони ґрунтуються на діаметрально протилежних, незіставних та неспівмірних константах, що претендують на роль певного цивілізаційного стрижня. Одна з них відстоює озвучену ще Президентом Леонідом Кравчуком ідею «незалежній державі – незалежну церкву», поєднуючи процеси національного та релігійного відродження та прагнучи надати православ'ю місцевого національного колориту та прив'язати його до української культурної традиції. Інша спирається на нещодавно оголошену новим Патріархом Московським концепцію «Русского мира», яка насправді не є чимось новим, а лише рімейком давно відомих слоганів «Москва – третій Рим» та «Православие, самодержавие, народность», пристосованим до сучасної російської політичної дійсності.

Доводиться констатувати, що на сьогодні жодній зі сторін міжправославного конфлікту не вдалося здобути стратегічної перемоги – жодна з них не змогла накинати усьому суспільству власну православну інституційну модель. Внаслідок цього розпочалася рутинна боротьба за кожну норму у системі діючих формальних інститутів, що регулюють відносини у полі релігії. Уже роками триває боротьба між противниками та прихильниками норми, яка б надавала статусу юридичної особи не окремим релігійним громадам, а церквам та іншим релігійним орга-

нізаціям. Дискутуються нові нормотворчі ініціативи УПЦ, пов'язані з ініціюванням внесення змін до Конституції та законів України задля «пом'якшення» норми, яка проголошує принцип відокремлення церкви від держави та держави від церкви, з метою проникнення церкви у державну систему освіти. Точиться полеміка навколо питань реституції колишньої церковної власності, землевідведення для релігійних організацій, пільгового режиму оподаткування та дотацій на сплату комунальних послуг. За кожною з цих норм стоять інтереси тих чи інших релігійних агентів, що викликає опір їхніх опонентів. У багатьох випадках прийняття певних норм було б вигідним для усіх агентів поля релігії, але, зважаючи на диспропорцію вигоди (комусь це буде більше вигідним, а іншим менше) прийняття цих норм блокується.

Недієздатність формальних інститутів пояснюється не стільки нездатністю домогтися їх дотримання, скільки їх слабкою кореляцією з неформальними інститутами. Так, наприклад, інституційна формалізація керівників ОУН та УПА Героями України суперечила переконанням однієї значної частини українського соціуму, так само як інституційна формалізація червоного прапора символом перемоги над нацизмом вступила у конфлікт із поглядами іншої. За таких обставин марно було сподіватися на функціональність цих норм у межах всього суспільства. Так само необхідно усвідомлювати, що формальна рівність релігійних організацій перед законом не відображає їх реального впливу на суспільство. У західному, а подекуди вже й у вітчизняному науковому дискурсі дедалі частіше звучить критика концепції мультикультуралізму, який нещодавно видавався єдиним дієвим рецептом для організації полікультурних суспільств як такий, що передбачав формування соціальних систем, вибудованих на принципах формальної рівності усіх культур. Результатом реалізації цієї концепції у цілій низці західноєвропейських країн стало зростання соціальної напруги, яке перманентно переростає в акти фізичного насильства та непокори⁴⁹.

В умовах «хитань» інституційної системи відбувається перемінний взаємозв'язок формальних інститутів із неформальними. На формування формальних інститутів у різний період в Україні мала більший чи менший вплив одна з православних інституційних моделей. З іншого боку, політичні актори докладали чимало зусиль, щоб інтегрувати різноманітні православні інституційні системи у систему творених ними інститутів. Особливо яскраво це було продемонстровано у період президентства

Віктора Ющенка, коли державна церковно-релігійна політика була спрямована, по суті, на формування нової православної інституційної моделі, яка передбачала утворення нової інтегрованої інституції – Єдиної помісної православної церкви. Причому цей намір перетворився на своєрідну «ідею-фікс», реалізувати яку тогочасне державне керівництво прагнуло будь-якими засобами: від спроб об'єднати і канонізувати «національні» православні церкви (УПЦ КП та УАПЦ) до намагань підтримати автокефалістські настрої в середовищі УПЦ, відкривши тим самим шлях до перетворення її на базову основу майбутньої Єдиної помісної церкви. Після закінчення президентської каденції В.Ющенка усі його церковні ініціативи були забуті, а нова влада почала вибудовувати нову систему «правил гри» у релігійному полі, керуючись власними інтересами та роблячи ставку на зовсім інших гравців «ринку продукції спасіння».

Отже, ми є свідками надзвичайно складної гри в релігійному полі України, участь в якій беруть не лише агенти цього поля, а й гравці з інших полів, насамперед політичного. Саме їхня участь у грі кратно збільшує її конфліктний характер. Політичні актори зазвичай роблять високі, а деякі з них (як экс-президент Віктор Ющенко) надвисокі ставки у ній, сподіваючись на відповідні виграші. Однак ніхто з них досі не те що не зірвав джек-поту, але навіть не повернув вкладеного. То, можливо, це гра, у якій неможливо виграти?

На нашу думку, щоб відповісти на це запитання, необхідно детально дослідити ринок споживачів «специфічної продукції» за такими основними критеріями, як: рівень релігійності населення, рівень його «православної» та рівень його маніпулятивності.

За рівнем релігійності населення України входить до першої десятки європейських країн⁵⁰. Станом на кінець 2010 р. віруючими себе визнавав 71% українців (у 2000 р. – 58%). Однак необхідно визнати глибокі розбіжності між рівнем маніфестованої та реальної релігійності громадян. Провівши докладні соціологічні дослідження, науковці з Центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова дійшли висновку, що релігійні уявлення більшості українських віруючих досить розмиті. Лише 72% з них вірять в існування Бога, 50% – душі, 36% – в життя після смерті. Незважаючи на певне зростання відвідування богослужінь з 49% у 2000 р. до 59% в 2010 р., вони мають здебільшого ритуальний характер і слабо позначаються на глибині релігійної віри⁵¹.

Інші дослідження показують, що лише 30% віруючих християн вірять у всі чотири основні складові християнського віровчення – як потойбічне життя, рай, пекло, релігійні дива. Причому 18% з тих, хто визнав себе православним, не вірять у жодну з них (серед греко-католиків таких 2%)⁵². Отже, навіть віруючі володіють надто низьким рівнем знань про догматику та обрядову практику власної церкви. З іншого боку, не варто ототожнювати релігійну освіченість з релігійною вірою. Протягом століть найфанатичнішими віруючими були малоосвічені люди і, навпаки, глибокі знання не завжди робили їх володарів релігійними людьми, а швидше породжували у їхніх головах сумніви.

Таким чином, визначити рівень релігійності населення в Україні або, іншими словами, споживчі можливості ринку «продукції спасіння» не так просто. Наведені дані дають підстави говорити про 20-30 відсотків дійсно, а не декларовано віруючих українських громадян (саме стільки з них, згідно з соціологічними дослідженнями, володіють елементарними знаннями про віровчення власної церкви, вірять в основні положення релігії, належність до якої декларують та хоча б на мінімальному рівні здійснюють релігійні практики).

Що стосується розподілу віруючих серед різних релігійних напрямів, то соціологічні дослідження показують, що серед тих, хто декларує себе віруючими, 68% громадян назвалися православними, 8% – греко-католиками, 7% – «просто християнами», 2% – протестантами та євангелістами, 1% – мусульманами, 13% не пов'язали себе з жодною релігійною організацією.

Аналізуючи ці дані, необхідно зазначити, що тлумачення «просто християнин» та протестант є не зовсім коректними, бо не відображають реально наявних конфесій (як відомо, не існує абстрактної протестантської церкви). «Просто християнами» могли назватися представники безлічі протестантських та неопротестантських деномінацій, тим більше, що для невоцерковленої частини віруючих була можливість ідентифікувати себе як таких, що не належать до жодної з релігійних організацій. Варто відзначити, що у поняття «православний» вкладається не стільки релігійна, скільки культурно-ментальна ідентичнісна характеристика. При цьому, мабуть, зайве говорити, що за нечисленними відсотками свідків Єгови, баптистів, євангелістів або прихильників новітніх харизматичних рухів криються не просто ознайомлені з вченням власних церков віруючі, а дуже часто релігійні фанатики. Крім того, необхідно віддати належне релігійній освіті католиків як західного, так і східного обрядів, не забувши при цьому, що в Галичині, де домінують греко-

католики, через менш тривалий період радянської атеїстичної «обробки» збереглася тяглість релігійної традиції, яка, зокрема, виявляється у сімейному релігійному вихованні (соціологічне опитування, проведене Центром Разумкова, показало, що 95% віруючих УГКЦ набували релігійного виховання в сім'ї, в той час як в цілому по країні цей показник становить 36,5%⁵³). Не варто забувати й про мусульман, які також мають свою дециду у цій цифрі. Таким чином, якщо взяти за даність припущення, що «просто християни» – це переважно представники протестантських та неопротестантських деномінацій, що характеризуються високим ступенем релігійної активності, то побачимо, що серед неправославних респондентів рівень свідомої релігійності становить щонайменше 50%, а отже, реально існуючий ринок релігійної продукції в Україні між його православним та неправославним сегментами розподілено приблизно навпіл із частками у 10-20% населення.

Необхідно звернути увагу на таку характеристику православного сегмента релігійного ринку, як його високу динамічність. У ньому постійно спостерігається перетікання «клієнтів» від одного агента до іншого. Крім того, великі можливості криються у наявності потенційних клієнтів – тих, хто не визначився з вибором релігійного агента або й узагалі із власними релігійними почуттями. Цю динамічність підтверджують соціологічні дослідження. Якщо у 2000 р. 9% з тих, хто назвався православним, зарахували себе до парафіян УПЦ МП, 12% – до УПЦ КП, 39% – до «просто православних» та 4% не визначилося, то в 2005 р. ці дані мали такий вигляд: 11% – до УПЦ, 14% – до УПЦ КП, 33% – до «просто православних» та 2% не визначилося, а в 2010 р. такий: 24% – до УПЦ, до 15% – до УПЦ КП, 26% – до «просто православних» та 1,6% не визначилося⁵⁴. На наше переконання, така стрімка позитивна для УПЦ динаміка була зумовлена політичними чинниками, в першу чергу процесами активізації самоідентифікації, що відбувалися внаслідок політичних подій, пов'язаних з «помаранчевою революцією» та різкою політичною диференціацією населення країни.

Останнім показником у здійснюваній нами діагностиці релігійного ринку є визначення його маніпулятивних можливостей. Саме цей показник у першу чергу цікавить політичних агентів, які готові здійснювати взаємоконвертацію капіталів полів політики та релігії. Іншими словами, політичні агенти хочуть знати, чи можуть вони розраховувати на отримання частини соціального та символічного капіталу релігійного агента у випадку інвестицій у нього політичного або іншого капіталу.

Соціологічні опитування підтверджують високий рівень морального авторитету церкви в сучасному українському суспільстві. Для більшої частини українців (56%) церква є таким авторитетом, і лише для чверті (26%) – ні, що в принципі підтверджує наявність значного ресурсу соціального капіталу у розпорядженні церков. Однак соціальний капітал церков не піддається простій механічній конвертації, наприклад, у політичний капітал. Віруючі та симпатети церков відводять своїм духовним лідерам досить скромне місце в процесі власного політичного вибору. Лише близько 7% опитаних підтверджують, що на їх політичний вибір частково впливає позиція їхньої релігійної організації і вони дослуховуються до політичних думок та ідей, які пропагуються в ній⁵⁵.

Вище зазначалося, що серед трансакційних витрат у процесі взаємоконвертації капіталів релігійного та політичного полів можуть бути репутаційні ризики. Їх врахування є надзвичайно важливим особливо для релігійних агентів. Зважаючи на те, що вони пропонують на специфічному ринку довірчі блага, якість яких не піддається перевірці, а сприймається на віру, втрата репутації веде, по суті, до повної або часткової втрати ринку. Особливості християнської традиції (що відображається у постулаті «Богу Боже, кесарю кесаре») та громадської думки в Україні, які характеризуються негативним ставленням до участі церкви у політичних процесах, не дозволяють релігійним агентам відкрито займати та висловлювати власну політичну позицію. Однак це не означає, що вони відмовляються від спроб політичного маніпулювання власною паствою, що набуває прихованих, завуальованих форм. Неадекватність прямого тиску на поле релігії політико-владним актором, щоб домогтися вигідного для себе та свого релігійного агента-союзника його форматування, засвідчила політика Віктора Ющенка.

Чинна влада не тільки не виправила, а, на нашу думку, ще й загострила принципи взаємодії з агентами поля релігії. Як зазначають експерти, держава вибудовує відносини лише з однією конфесією, ігноруючи інші. Президент В.Янукович не хоче чути про можливість діалогу не тільки з окремими релігійними організаціями, за винятком однієї, а й ігнорує численні пропозиції провести консультації щодо подальших перспектив розбудови державно-церковних відносин з Всеукраїнською радою церков та релігійних організацій. ВРЦ тривалий час була консультативною площадкою, на якій проводились узгодження позицій усіх релігійних організацій України з найважливіших проблем релігійного життя. У серпні 2010 р. було здійснено

безпрецедентну акцію, яка полягала у спробі імплементувати в національне законодавство України «Основи Руської православної церкви про достоїнство, свободу і права людини». Цей документ у вигляді проекту Декларації Верховної Ради України «Про гідність, свободу і права людини» було подано на розгляд народними депутатами від Партії регіонів В. Колісниченком та Р. Бортніком. У ньому, зокрема, міститься таке положення: «Суспільство має право вільно визначати зміст та обсяг взаємодії держави з різними релігійними громадами, залежно від їх чисельності, традиційності для країни або регіону, внеску в історію і культуру і від громадянської позиції». Як зазначають експерти, з прийняттям цієї декларації в Україні утвердилася б можливість побудови ієрархії, ранжування церков і релігійних організацій⁵⁶. Прогнозуємо, що така державна політика здатна стати серйозним мобілізаційним фактором для позбавлених владної підтримки релігійних організацій та їхньої пастви.

Таким чином, діагностика «релігійного ринку» України за окремими параметрами констатує:

по-перше, у цей ринок залучено не так багато суб'єктів, як декларується. Постійними учасниками цих відносин є 20-30% населення країни, стільки ж входять у них фрагментарно і, по суті, справляють слабкий вплив на його функціонування;

по-друге, не відповідають дійсності стереотипні уявлення про Україну як країну з переважним домінуванням православних віруючих. Основна маса українських громадян або індиферентні до релігії, або мають досить розмиті релігійні уявлення. Прикметно, що в перспективі ситуація не є обнадійливою для прихильників релігійного світогляду, зважаючи на те, що фактично всі показники, що визначають рівень релігійності населення, падають пропорційно до зменшення вікових параметрів опитаних:

по-третє, релігійне поле в Україні характеризується надзвичайно ускладненими можливостями конвертації капіталів. Соціальний та символічний капітали, що обертаються у ньому, складно конвертуються в інші види капіталів, зокрема політичний. Це підтверджує той факт, що фактично жодний політичний проект у незалежній Україні, який вибудовувався з розрахунку на використання капіталів поля релігії, не був успішним. Жодна з політичних партій «християнської орієнтації» самостійно не змогла подолати виборчого бар'єра чи створити самостійну фракцію у парламенті. Однією з головних причин різкого падіння рейтингу популярності Президента В.Ющенка стала його гуманітарна, у тому числі й релігійна, політика. Не вирізняється оригінальністю й нинішня влада, яка прагне доби-

тися поставлених цілей найпростішими методами, по суті, не займаючись тим видом діяльності, який зветься політикою.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, доходимо таких висновків:

1. Міжконфесійні конфлікти в Україні, як і в усьому світі, поєднують у собі дві складові: ціннісну та матеріальну.

Розглядаючи релігійні конфлікти в контексті неоконституційної економічної теорії і теорії соціального простору П'єра Бурдьє, необхідно погодитися, що релігійне поле є своєрідним ринком специфічної продукції, конфлікти в якому є виявом матеріальних суперечностей між виробниками продукції спасіння за споживачів цієї продукції. Можна констатувати, що цей конфлікт буде розв'язаний у тому разі, якщо трансакційні витрати, що їх несуть сторони конфлікту, перевищуватимуть потенційні вигоди від його продовження. Тобто, як стверджують неоконституціоналісти, рано чи пізно рівновага буде встановлена, але, швидше за все, це буде неідеальна та несправедлива рівновага. Домінувати за такої рівноваги буде той агент, який найоптимальніше зіставив трансакційні витрати з отриманим вигрешем. Доводиться констатувати, що в сучасному релігійному полі України найефективнішою і водночас найризикованішою трансакційною витратою релігійного агента є контрактні взаємовідносини з агентом поля політики. Це означає, що домінуючу позицію у встановленій рівновазі посідає той релігійний агент, який зробить правильну ставку, обираючи політичного агента-союзника.

Якщо матеріальні інтереси є об'єктивним фактором у міжконфесійних конфліктах, то їх суб'єктивним чинником є ціннісні орієнтації конфліктантів. Економісти-неоконституціоналісти, на відміну від економістів-неокласиків, які основним і ледь не єдиним мотивом соціальної дії вважають прагнення актора максимізувати власну вигоду, вважають, що у багатьох випадках альтруїзм та самообмеження радикально впливають на результати вибору індивіда. П'єр Бурдьє зазначає, що сила агента в полі релігії залежить від позицій соціальної групи, яку він здатний мобілізувати. Це означає, що релігійний агент залежний від власної пастви та її ціннісних орієнтацій, а відступивши від них, ризикує втратити ринок.

Розглядаючи релігійний конфлікт як ціннісний, стає очевидним, що розв'язання його якщо і можливе, то вимагає екстраординарних зусиль. На сьогодні в Україні немає і у найближчій перспективі не передбачається появи тієї сили, яка візьме на себе цю місію. Тому доцільно, на нашу думку, вести мову не про розв'язання міжконфесійних конфліктів у сучасній Україні, а про пошуки механізмів управління або керування ними.

2. Конфліктологи зазначають, що конфлікт піддається управлінню у разі його інституціоналізації. Це саме стверджують неоінституціоналісти. Лише за наявності дієвої системи формальних та неформальних інститутів можливе управління конфліктами у релігійному полі. В Україні ж склалася розбалансована система інститутів, що регулюють цей вид суспільних відносини. З одного боку, формальні інститути на рівні нормативно-правових актів витримані в ліберальному дусі, гарантуючи рівноправні можливості для діяльності усіх легальних релігійних організацій. З іншого – православна культура як неформальний інститут, що містить у собі систему уявлень, звичаїв, традицій та норм, є ідентифікаційним якорем для більшості українських громадян (навіть невірних). За таких обставин цілком справедливими видаються прагнення наблизити формальні інститути до домінуючих у суспільстві неформальних інститутів.

У будь-якому разі, необхідно вести мову про формування системи дієздатних інститутів, тобто не просто про набір норм, які або мають символічний характер і швидше вказують орієнтири, що їх прагне суспільство, а не регулюють суспільні відносини або застосовуються вибірково заради задоволення певних інтересів, а про систему всеосяжних правил гри. При цьому важливим є не стільки їх бездоганність, скільки загальнообов'язковість. Ненормальною є ситуація, аналогічна російській, де суворість законів компенсується їх невиконанням. Ситуація, коли до одних норми застосовуються, а до інших – ні, хоча у правилах прописана їх загальнообов'язковість, є грою без правил. У такому разі у правилах слід чітко зазначити, хто підпадає під дію тієї чи іншої норми, а хто – ні. Адже, як відомо, гра без правил гірша, ніж гра за поганими правилами.

Отже, ефективне конституювання поля релігії можливе за допомогою дієздатної інституційної системи. Роль держави полягає у встановленні зрозумілих правил гри (формальних інститутів) у полі і дотримання їх виконання. При цьому можливі різні варіанти інституційного оформлення поля: від оголошення державної релігії (як у Греції) до підтримки окремих церков (як у Німеччині) або повного дистанціювання держави від церкви (як у Франції). У кожному з озвучених варіантів формуватиметься специфічний «ринок релігійних благ», однак за умови дієвості правил гри кожен з агентів зможе розрахувати можливості входження у цей ринок і подальшого свого перебування у ньому. Якщо ж прогнозовані трансакційні витрати перевищуватимуть можливі вигоди, агент просто не стане учасником цієї гри. Це значно знизить конфліктогенність та девіантність поля релігії.

РОЗДІЛ 4. Моделі побудови поліетнічного і поліконфесійного суспільства: перспективи застосування в Україні

Моделі етнічної та/або конфесійної політики є інструментами, за допомогою яких держава досягає цілей, визначених загальною стратегією її існування. За двадцять років незалежності Україна не виробила узгодженої усім суспільством стратегії розвитку навіть у найзагальнішому вигляді. Відсутність національної стратегії має наслідком і відсутність цілісної концепції державної етнонаціональної політики, і періодичні невдачі у спробах здійснювати послідовну конфесійну політику. Завдання нашого дослідження – розглянути низку можливих моделей етнополітики, спробувати спрогнозувати можливі наслідки їх застосування у вітчизняних умовах і таким способом допомогти запобіганню виникнення етнічних конфліктів із застосуванням гуманістичної практики.

Перед тим, як перейти до розгляду власне моделей етнополітики, варто окреслити загальні етнополітичні процеси, що відбуваються в Україні, а також коло проблем, що існують у цій сфері суспільного життя. При цьому ми ґрунтуємося на статистичних даних Всеукраїнських переписів населення 1989⁵⁷ і 2001⁵⁸ рр., беззпідставно припускаючи, що виявлені ними тенденції залишаються незмінними.

4.1. Загальні тенденції етнонаціонального розвитку в Україні

Етносоціальний процес в Україні характеризується, насамперед, такими найбільш виразними особливостями:

1. Зміцненням тенденції до становлення української поліетнічної нації європейського зразка на ґрунті пріоритету громадянського «національно-державного» патріотизму.

2. Поступовим зменшенням сегмента, який зберігає ідентичність «радянського народу» і пріоритет розвитку російської мови і культури.

Адекватним показником належності до тієї або іншої спільноти можуть вважатися мовно-культурні уподобання громадян.

У період 1989–2001 рр. зросла концентрація російськомовного населення у п'яти східних областях країни. Якщо в 1959⁵⁹–1989 рр. тут постійно мешкало 53–56% російськомовного населення України, то 2001 р. ця частка становила вже 61%. При цьому ця тенденція майже не простежується на

Півдні, де частка російськомовних, яка 1989 р. становила 24% від усіх мешканців України цієї категорії, 2001 р. збільшилася до 25,1%. Натомість питома вага російськомовних, що мешкали на Заході, в загальній кількості цієї категорії населення, яка поступово зменшувалася з 6,1% 1959 р. до 5% 1989 р., стрімко знизилася до 2,4% 2001 р.

Загальна кількість російськомовного населення в державі зменшилася на 16%. У дев'яти східних і південних областях абсолютне скорочення російськомовного населення становило впродовж 1989–2001 рр. лише 9%. При цьому серед етнічних українців тут частка україномовних зменшилася з 73,5 до 63,7%, хоча питома вага українців у населенні Сходу, відповідно, зросла з 26,5 до 36,2%. Аналогічні процеси тривали й на Півдні. У трьох причорноморських областях питома вага українців у 1989–2001 рр. зросла з 65 до 72,3% (у Криму в той же період вона зменшилась з 25,8 до 24%). Але частка україномовних серед них зменшилася з 80,8 до 78,9% (у Криму з 52,6 до 38,8%), а питома вага українців у російськомовному населенні Півдня зросла з 31,5 до 43,9% (у Криму з 14,8 до 18,6%). Важливо відзначити, що концентрація в окремих регіонах України російськомовного і російськокультурного населення супроводжувалася зміцненням чи збереженням там радянської політичної традиції, що поряд із зміцненням проєвропейських настроїв на Заході та у Центрі вилилося у міжрегіональне ідеологічне протистояння.

4.2. Загальні тенденції і регіональні особливості розвитку титульного етносу

Упродовж 1989–2001 рр. частка етнічних українців зросла з 72,7 до 77,8% населення країни. При цьому зросла кількість українців-городян (на 4,8%), а кількість селян скоротилася (на 6,5%). Але зростання української спільноти відбувалося переважно за рахунок репатріації, насамперед із країн колишнього СРСР. Питома вага репатріантів, що в'їхали до України у 1989–2001 рр.⁶⁰, у східних областях становила 3,3% від загальної кількості українців, у південних – 3,6%, при цьому у Криму – 7,6%. На більшу увагу заслуговують зміни мовної структури української спільноти. В той час, коли частка україномовного населення в країні, яка скоротилася в 1959–1989 рр. з 73 до 64,7%, 2001 р. нарешті зросла до 67,5%, серед саме українців частка україномовних зменшилася: з 87,7 до 85,2% (1959 р. – 93,5%).

Натомість загальна кількість українців, які вважали рідною російську мову, зросла на 21,1% (966,3 тис. осіб). Все зростання при-

падало на східні і південні області. В інших областях спостерігалось значне скорочення чисельності російськомовних українців.

Зменшення на 75% україномовного українського населення в державі є наслідком мовної асиміляції. Треба підкреслити, що впродовж останнього десятиріччя припинилася поступова тенденція до мовної реасиміляції українського населення, яка окреслилася після перебудови і на початку існування незалежної України. Натомість у східних областях і Криму темпи деукраїнізації і, відповідно, русифікації українців наближаються до показників 1970-х рр.⁶¹, а в Донецькій і Луганській областях перевищують їх, навіть з урахування розмірів репатріації, в півтора раза.

4.3. Тенденції етносоціального розвитку національних меншин України

1. Кількість росіян протягом 1989–2001 рр. скоротилася більш як на чверть. Це привело до скорочення їхньої питомої ваги в загальному складі населення з 21,1 до 17,%, у т.ч. у складі міського населення з 29 до 22,4%. Саме останні цифри характеризують падіння етнополітичного потенціалу російської спільноти. При цьому росіяни залишаються найменш схильною до мовної асиміляції спільнотою.

2. Відбувалися активні міграційні процеси – і з України, і в Україну.

3. Скорочення абсолютної чисельності більшості етнічних спільнот не супроводжується зменшенням їхньої активності, за винятком «нових» етнічних спільнот, чие кількісне зростання супроводжується їхньою пасивністю.

До проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. керівниками всіх громадських організацій українців і національних меншин прогнозувалося, що етнічне відродження у формі повернення до власної етнічної самоідентифікації і власної мови компенсує еміграційний рух. Але реально процес етнічної реасиміляції відбувається лише в румунській і словацькій спільнотах. Серед румунів частка осіб, які вважають рідною мовою румунську, збільшилася у 1989–2001 рр. з 62 до 92%, в т.ч. серед городян з 63,5 до 80,5%, а серед селян (78,5% цієї спільноти) з 62 до 95%. Серед словаків відсоток тих, хто вважає рідною словацьку мову, збільшився за той же час із 35,5 до 41%, в т.ч. серед городян (71,5% цієї спільноти) з 32 до 33%, а серед селян з 56,5 до 61%.

Це пояснюється тим, що в радянські часи румуни піддавалися не лише етнічній, а й мовній молдавській асиміляції (24,5% відсотка румун 1989 р. назвали рідною мовою молдав-

ську). Серед словаків у ті часи високого рівня набула угорська, а також, меншою мірою, чеська мовна асиміляція (25% словаків 1989 р. назвали рідними ці дві мови). Оскільки після 1991 р. зникли як зовнішній тиск, так і внутрішня мотивація такої асиміляції, почався зворотний процес. Проте резерви його можна оцінити, виходячи з того, що лише 4% молдаван Буковини під час перепису населення 2001 р. назвали рідною мовою румунську, а 12% словаків і досі вважають рідною мовою угорську або чеську.

Мовна реасиміляція спостерігається також серед сільської частини деяких етнічних спільнот. Серед албанських селян (63% всієї спільноти) частка тих, хто вважає албанську рідною мовою в 1989–2001 рр. зросла з 64 до 73,5%. Серед польських селян (31% всієї спільноти) частка тих, хто вважає польську рідною мовою, зросла з 12,7 до 15,5%.

Зріс цей відсоток також серед кримськотатарських селян (66% усієї спільноти) – з 92,5 до 93,5%, але це відбулося за рахунок репатріації менш асимільованого населення з Середньої Азії. Також за рахунок іммігрантів зросла з 67 до 69% частка вірменських селян (21% усієї спільноти), які вважають вірменську рідною мовою.

Традиційно високий рівень національної мовної самоідентифікації існує серед угорців, 95,5% яких вважає рідною угорську мову, в т.ч. 98% селян (64% всієї спільноти). Подібний рівень (89%) властивий і такій новій меншині, як турки-месхетинці, серед яких селяни становлять 83% населення. За рахунок селян вдалося взагалі зберегти рівень використання національної мови албанцям (53%) і вірменам (50%).

В інших спільнотах, як і раніше, спостерігається мовна асиміляція. Найменш виразною вона була у народів, серед яких високу частку населення становлять селяни. Так, серед кримських татар питома вага тих, хто вважає кримськотатарську своєю рідною мовою, в цілому зменшилася з 92,5 до 92% за рахунок зниження цього показника серед городян з 93 до 89%.

Серед гагаузів частка тих, хто вважає рідною гагаузьку мову, зменшилася з 79,5 до 71,5%, в т.ч. серед городян з 53 до 36%, а серед селян (73% всієї спільноти) з 89,5 до 84,5%. Серед молдован частка тих, хто вважає рідною молдавську мову, зменшилася з 78 до 70%, в т.ч. серед городян з 55,5 до 38,5%, а серед селян (71,5% всієї спільноти) з 89 до 82,5%. Серед болгар частка тих, хто вважає болгарську рідною мовою, зменшилася з 69,5% до 64%, в т.ч. серед городян з 44 до 34%, а серед селян (59% всієї спільноти) з 88,5 до 85%.

Ще швидше процес мовної асиміляції спостерігається серед меншин, переважна більшість представників яких живуть у містах. Частка тих, хто вважає рідною свою національну мову, впродовж 1989–2001 рр. зменшилася серед: ромів (з 58,5 до 44,5%), волзьких татар (з 49 до 35%), литовців (з 48 до 27%), білорусів і чехів (з 35,5 до 20%), німців (з 23 до 12%), греків (з 18,5 до 6,5%), караїмів (з 9,5 до 6%), євреїв (з 7 до 3%). Дуже низьким є також рівень національної мовної самоідентифікації поляків – 13% (хоча за рахунок селян він у 1989–2001 рр. загалом не зменшився).

Така сама картина спостерігається серед інших народів колишнього СРСР, які проживають на теренах України. Частка тих, хто вважає рідною національну мову, зменшилася (серед найчисленніших спільнот): у азербайджанців (з 72,5 до 53%), грузинів (з 53 до 36,5%), узбеків (з 71,5 до 29%), чувашів (з 42 до 21,5%), казахів (з 62 до 19%), латишів (з 34,5 до 19%), корейців (з 34 до 17,5%), мордві (з 32 до 16%).

Не менш важливим питанням є з'ясування напрямів асиміляції малих національних спільнот. Перепис населення 1989 р. зафіксував високий рівень їхньої російськомовної самоідентифікації: 43% вважали рідною російську мову, а серед городян цей відсоток сягав 58%. На 2001 р. ці показники помітно знизилися: рідною російську мову вважає вже тільки 31% їх представників, в т.ч. 44% городян. Серед селян цей відсоток майже не змінився, залишаючись на рівні 12,5%. Питома вага представників малих національних спільнот серед російськомовного населення в 1989–2002 рр. знизилася з 7 до 5%.

Але зростання україномовної самоідентифікації було значно повільнішим. Якщо 1989 р. українську мову вважали рідною 10% представників національних меншин, то до 2001 р. їхня частка зросла лише до менш ніж 12%. При цьому, якщо серед городян простежується помітне зростання – з 8,5 до 12,5%, то серед селян – навіть зменшення з 12,5 до 10,5%. Питома вага представників національних меншин серед україномовного населення в 1989–2001 рр. залишалася на рівні 0,8%.

Серед національних меншин найрусифікованішими залишаються греки (88,5%), євреї (83%), караїми (78%), німці (65%), білоруси (62,5%), татари (59%), литовці (58%), вірмени (43%), чехи і албанці (36%). Високий рівень русифікації також серед міських болгар (58%), гагаузів (56%), молдован (46,5%). Серед представників інших народів колишнього СРСР (крім турків-месхетинців) питома вага російськомовних становить в середньому 52,5% і коливається (серед найчисленніших спільнот) від 37,5% у азербайджанців до 77% у мордві.

Поляки є єдиною національною меншиною, переважна більшість якої (71%) вважає своєю рідною мовою українську. Високу міру україномовної самоідентифікації демонструють також чехи (42,5%) і словаки (41,5%). Помітним є відсоток україномовних серед ромів і німців (21–22%), білорусів і міських албанців (16,5–17,5%), литовців, караїмів, євреїв і міських румунів (13–14%). Майже у всіх перелічених спільнот зростання частки україномовних впродовж 1989–2001 рр. становило в середньому 8–12% від загальної кількості населення (крім поляків, у яких цей показник дорівнював 4,5%).

4.4. Цивілізаційні характеристики етномовних спільнот в Україні

Динаміка демографічних і мовних змін всередині етнічних спільнот України має важливе значення для цілісного розуміння підґрунтя етнополітичної нестабільності, оскільки за нею криється своєрідне міжцивілізаційне протистояння, яке залишилося у спадок від комуністичних часів.

Україномовна та російськомовна групи, які наразі виступають найактивнішими акторами на етнополітичній сцені, не є ані етносами у чистому вигляді, ані суто мовними групами, позбавленими будь-яких етнокультурних ознак. З одного боку, етнічні українці розділені між обома групами, а з іншого, одна з цих груп являє собою справжній інтернаціонал. Перша з них складається фактично з україномовних етнічних українців, а друга – з росіян (як російсько-, так і україномовних), а також русифікованих українців і представників національних меншин.

Для цивілізаційної характеристики україно- та російськомовної груп може суттєво прислужитися поняття «нації». Щоб коротко визначити розходження між етносом і нацією, можна сказати, що етнос – це загальне походження і доля, нація – це загальна мета і зміст. Етнос – це щось іманентне (не важливо, на реальному чи міфічному рівні), нація – це прояв вільної самоідентифікації (знову ж таки, не важливо, у матеріальному чи трансцендентному змісті). Належність до етносу визначається переважно народженням, належність до нації – вибором.

Проблема полягає в тому, що національна держава має сенс лише з погляду захисту від зовнішньої небезпеки. Коли небезпеку усунуто, населенню (байдуже, моно- чи поліетнічному) потрібний новий зміст, тобто нова національна ідея. Саме цим пояснюється парадокс новітньої української історії: народ, який практично одностайно проголосував за незалежність, менше ніж за п'ятнадцять років виявився розколотим на два

антагоністичні табори, кожен з яких по-різному бачить нову національну ідею, тобто робить відмінний вибір щодо свого майбутнього.

При цьому, у повній (хоча часто-густо і несвідомій) згоді із наміром долучитися до процесу глобалізації національну ідею шукають не всередині себе, а ззовні, тобто йдеться не про створення нової ідеології, а про приєднання до вже існуючої. А оскільки в безпосередній близькості від державних кордонів знаходяться два центри ідейного тяжіння, з кожним із яких Україну пов'язує багато історичних, культурних, родинних, економічних ниток, то й вибір робиться між ними – між Росією і Європою.

На цій основі і складаються в Україні фактично дві нації, яких умовно можна назвати проєвропейською українською нацією і (нео)радянською проросійською українською нацією.

Для нації в загальному вигляді існує дві мови: побутова мова спілкування і священна мова сакральних текстів. Часто ці дві мови збігаються. В сучасній Україні російська й українська мови одночасно є і побутовими, і «священими». Для носіїв російської мови (тобто для (нео)радянської української нації) основною загрозою є витіснення цієї мови із сакрального поля. Перед носіями української мови (тобто перед європейською українською нацією) стоять два завдання – освоєння побутового простору спілкування і, що набагато важливіше, напрацювання критичного обсягу текстів, які дозволили б українській мові зайняти, нарешті, домінуюче становище мови «священної».

4.5. Проблеми етнонаціонального розвитку народів України і теоретичні моделі їх розв'язання

Сьогоднішній стан і динаміка етнонаціональних процесів пов'язані з такими проблемами, що їх мусить розв'язувати держава:

- стихійність процесу становлення української поліетнічної нації, що породжує серйозні регіональні і етнічні диспропорції;
- відсутність ефективної політики підтримки української мови та культури, яка б при цьому не викликала опір з боку російськомовного населення;
- відсутність засобів м'якої інтеграції представників колишнього «радянського народу» до сучасного суспільства європейського типу, що породжує соціальну напругу і дає підстави для регіональної фронди і етномовного розколу нації;
- падіння обсягу репатріації етнічних українців, що в поєднанні з низьким рівнем відтворення населення найближчими

роками може призвести до поступового скорочення питомої ваги українців у державі;

- еміграційні настрої великої частки етнічних неукраїнців, що має наслідком низький рівень їхньої мотивації щодо участі в створенні в Україні сучасного суспільства;

- відірваність національних громадських організацій від власних етнічних груп, а отже, неефективність їхньої діяльності;

- зменшення питомої ваги більшості національних меншин, що має своїм результатом збіднення етнокультурної мапи України та втрату історичної спадщини;

- російський напрям мовної асиміляції більшості національних меншин, що ускладнює їхню інтеграцію до української поліетнічної нації;

- відсутність чіткої політики адаптації в українське суспільство представників соціально депривованих національних спільнот: депортованих народів, легальних і нелегальних біженців та вимушених мігрантів, а також представників етносів з соціально-культурними стандартами, що відрізняються від таких у більшості населення, – що має своїми наслідками нижчий за загальнодержавний рівень життя, виникнення в цих спільнотах криміногенної атмосфери та міжетнічної напруги в містах їхнього масового проживання;

- відсутність чітко сформульованої концепції зовнішньої політики, яка повноцінно враховувала б інтереси як закордонних українців, так і національних меншин в Україні, що має своїм наслідком виникнення непорозумінь і напруги в міжнародних відносинах і не дає скористатися потенціалом діаспор для налагодження міждержавних зв'язків.

Теоретичні підходи до пошуку етнополітичних моделей, у рамках яких можуть бути вирішені зазначені питання, мають спиратися насамперед на розуміння взаємовідносин між етнічністю і мовою.

Традиційні ліберальна і марксистська політичні науки не визнають проміжних ланок між державою і громадянином, трактують національність винятково як громадянство, а етнічну й конфесійну належність – як справу приватного самовизначення. Це особливе самовизначення може або остаточно зникнути в процесі асиміляції, або, навпаки, набути гіпертрофованого розвитку. В останньому випадку воно вимагатиме політичної суверенізації, але винятково у територіальних межах, у діапазоні від автономії до створення окремої держави. Такий підхід ґрунтується на матеріалістичному розумінні етнічності, що,

начебто, походить від географічних особливостей існування народів, пов'язаних із розмаїттям форм економічного буття, спадщини багатовікової політичної історії та мови як явища, що акумулює зазначені чинники. Отже, у теоретичній перспективі процес глобалізації має «фізично» знівелювати вплив географії, економіки й історичної пам'яті. Наслідком буде якщо не остаточне зникнення етнічності, то принаймні витіснення її на узбіччя особистої й суспільної свідомості.

Не вдаючись до докладного критичного аналізу ані марксистської, ані ліберальної, ані будь-яких інших концепцій, породжених західною думкою нового часу, констатуємо лише, що вони не враховують цілої низки реалій історичного і політичного характеру.

Реалії ж, по-перше, полягають у тому, що жодна із зазначених концепцій не спроможна пояснити довгострокового існування класичних діаспор (асирійської, вірменської, грецької, єврейської), асиміляція яких не відбувається попри зовнішній політичний тиск чи участь у загальнодержавних господарських процесах.

По-друге, очевидно, що держави, побудовані за марксистською (СРСР, Китай, Югославія) чи ліберальною (Франція, Великобританія, Іспанія) моделями, виявилися неспроможними повністю вирішити етнополітичне питання, наслідком чого стає або їхній розпад на етнічні державні утворення, або періодичні етнічні конфлікти.

Нарешті, впродовж останніх десятиріч поряд із класичними сепаратистськими рухами виникають конфлікти цілком нового штибу, що не мають на меті відокремлення певної території з метою створення незалежної національної держави. Ба більше, їхньою руйнівною силою є етноконфесійні спільноти неавтохтонного походження, що прагнуть утвердити не політичне панування, а свою культурну окремішність. Причому не лише утвердити для, так би мовити, хатнього ужитку (що певною мірою ще відповідає ліберальній моделі), а й домогтися права на її публічне маніфестування й визнання з боку національної державотворчої більшості. При цьому, на відміну від, скажімо, ситуацій у колишніх колоніях, це прагнення не підсилюється усвідомленням власної економічної чи загальноцивілізаційної, тобто «матеріальної», зверхності. Навпаки, цей рух виникає у середовищі людей, що переселилися до країн, набагато розвиненіших і комфортніших, саме з метою скористатися цими перевагами.

Отже, можна констатувати, що прагнення зберегти і маніфестувати свою етноконфесійну ідентичність не пов'язане із

впливом суто матеріальних чинників. Тому наше бачення цієї проблеми пов'язане з принципово іншим поглядом на світ взагалі, світ, у якому перед веде свідомо ідеальна складова, що втілюється у матеріальному світі. Такий підхід жодною мірою не унеможливорює наукового дослідження та раціонального осмислення, позаяк не передбачає обов'язкового волюнтаризму Вищої сили. Так само він обмежує духовні прояви людини певними об'єктивними законами й чинниками. Для цілей нашої розвідки достатньо обмежитися визнанням двох постулатів:

- примата духовного над матеріальним;
- раціональності духовного світу, принаймні у межах досліджуваних тут феноменів.

Виходячи з цих постулатів, етнічні (етноконфесійні) спільноти мають розглядатися як світоглядні об'єднання, ключовою відмінною рисою яких є уявлення про їхній особливий шлях в історії. Світогляд цей має цілісний «релігійний» характер, тобто спирається не стільки на конкретне позитивне знання, скільки на віру, тобто знання «іманентне». Саме такий світогляд і диктує властивий даному народові особливий спосіб життя, що включає етичні принципи, сімейні традиції, колективні й індивідуальні життєві цінності. До цього докладаються зазначені вище мовні, політичні, географічні й економічні особливості, що стають додатковими чинниками етногенезу.

З наведеного випливає, що, по-перше, такі спільноти мають стабільне джерело існування, так би мовити, «всередині себе самих». Це забезпечує їм тривале життя в часі, межу якому може покласти лише повне фізичне зникнення. В іншому випадку вони можуть пережити навіть кардинальну зміну конкретного групового світогляду (наприклад, релігійних уявлень), оскільки він є лише формою, в якій виражено «дух народу». Через це вони виявляють стійкість до різного роду зовнішніх впливів. Водночас ця спільність не є тотожною біологічній єдності, оскільки життєздатна ідеологія здатна рекрутувати нових членів з інших спільнот.

Отже, моделі державної етнонаціональної політики мають виходити саме з такого погляду на її об'єкти – етнічні спільноти і спрямовуватися на створення для них можливостей самовідтворення як спільнот, об'єднаних насамперед спільним світоглядом і світосприйняттям. При цьому слід дивитися на теоретичні етнополітичні моделі не як на панацеї, а як на конструкції, кожна з яких може бути оптимальною для певної етнополітичної ситуації.

Сецесія. Згода держави на відокремлення якоїсь своєї частини як засіб розв'язання етнонаціональних проблем є крайнім випадком. Зазвичай сецесії передують тривала боротьба населення відокремлюваної території за свою незалежність. У такому разі сецесія є вимушеним кроком центральної влади. Але ХХ ст. надає нам приклади добровільної сецесії внаслідок змін у політичній ідеології держави (наприклад, розпад Британської та Османської імперій).

У новітній історії незалежної України ідея добровільної сецесії частини території (чи то Галичини, чи то південно-східного регіону) має своїх adeptів. Її розглядають як засіб розв'язання глобальної проблеми вибору вектора цивілізаційного розвитку. При цьому динаміка географічного зміщення цієї ідеї збігається з динамікою зміщення загальних електоральних уподобань. Об'єктивні демографічні процеси, що лежать в основі цієї динаміки, демонструють очевидну тенденцію до поступової українізації та європеїзації суспільства. Разом із тим, вони відбуваються досить повільно, що має як свої переваги, так і небезпеки.

Переваги полягають у тому, що зміна цивілізаційної парадигми відбувається разом зі зміною поколінь. Прорадянська частина населення не змушена різко змінювати усталений спосіб життя та моделі культурної (мовної, історичної, ціннісної) поведінки, хоча й відчуває певний дискомфорт від усвідомлення незворотного зникнення «старого світу». Разом з тим, проєвропейська частина населення позбавлена можливості вирішити цивілізаційне питання «миттєво», за рахунок швидкої примусової українізації й десовєтизації суспільства. Такі кроки, безперечно, можуть дестабілізувати ситуацію в країні й призвести до силових конфліктів і сплеску сепаратизму.

З іншого боку, повільна українізація залишає ґрунт для зовнішнього втручання під гаслом захисту етнічно та/або мовно-культурно спорідненого населення. Таке втручання вже має місце як на рівні державної ідеології й пропаганди, так і практичних кроків у вигляді фінансової підтримки відповідних громадських (а подекуди й політичних) структур, видачі паспортів інших держав тощо. Треба чітко усвідомити, що претензії на українську територію лунають з боку шовіністичних кіл не лише Росії, а й країн по західний бік кордону – Румунії та Угорщини. Тому цілком можливо, що у певний момент перед Українською державою може постати питання рубати: чи добровільно віддати частину території, чи йти на силове придушення підтриманого ззовні збройного сепаратизму. При цьому треба пам'ятати, що досвід посткомуністичних країн

Південно-Східної Європи та колишнього СРСР свідчить: практично в усіх випадках збройний етнічний сепаратизм перемагає, якщо не де-юре, то де-факто. Найпоказовішим є приклад Росії, на кавказькому прикордонні якої сьогодні існує низка напівфеодальних утворень, що отримують данину від імперії в обмін на визнання формальної єдності.

Регулювання міграційних потоків. За певних умов держава може вдаватися до стимулювання міграційних процесів, а саме:

- сприяння або запобігання еміграції представників національних меншин на їхні історичні батьківщини;

- заохочення або заборону імміграції у країну, переселення автохтонних народів із національних окраїн і, відповідно, розселення там представників державотворчого етносу.

Очевидно, що вдаватися до таких заходів треба з повним усвідомленням як бажаних результатів такої політики, так і її можливих небажаних наслідків. Бажаними результатами треба вважати:

- захист власного цивілізаційного простору від іммігрантів з країн іншої культури (Африки, Далекого та Середнього Сходу);

- звільнення території держави від представників етнічних спільнот, які у перспективі можуть стати носіями сепаратистських прагнень;

- гомогенізація етнокультурного простору, що має стати ґрунтом для цивілізаційного й політичного об'єднання країни.

Зазначимо, що сьогодні Україна не стоїть перед загрозою масового припливу біженців з країн третього світу, насамперед через не надто сприятливі умови для їхньої соціально-економічної адаптації. З іншого боку, процес еміграції представників національних меншин і так йде досить швидко, а повернення на історичну батьківщину етнічних українців відбувається дуже повільно й майже повністю перекривається трудовою міграцією в Європу і Росію. Отже, міграційні процеси досі не стали вагомим чинником українізації країни. Що ж стосується національних окраїн, то місцеве автохтонне населення не виявляє схильності ані до еміграції, ані до переселення в інші регіони України.

Погляньмо тепер на небезпеки такої моделі етнополітики. Вони лежать, скоріше, у соціально-економічній площині. По-перше, зазвичай представники національних меншин посідають провідні місця у престижних професіях, тоді як на долю титульного етносу залишається аграрний сектор. Такими були результати цілеспрямованої етнічної політики держав, під владою

яких упродовж сторіч перебували українські землі (Польщі, Австро-Угорщини, Росії, СРСР). Досвід цих країн повторював загальну колоніальну практику, за якої створюється зденаціоналізована соціально мобільна загальноімперська еліта, що стає опорою й рушійною силою багатонаціональної держави. Так чи так, за цих умов масова еміграція меншин з України може негативно позначитися на ситуації, приміром, у вітчизняній науці або високотехнологічному виробництві.

По-друге, загальне старіння населення призводить до необхідності компенсувати втрати в робочій силі, без чого неможливо надалі підтримувати хоча б сучасний обсяг соціального забезпечення непрацездатного населення. Така ситуація існує в усіх європейських країнах, що й привело до стимулювання трудової імміграції з Туреччини (переважно до Німеччини) та арабських країн. І сьогодні складнощі на тамтешніх ринках зайнятості та завищені уявлення щодо престижності того чи іншого виду праці заважають цим країнам зупинити приплив іммігрантів, хоча ті очевидно загрожують їхній культурній, й навіть цивілізаційній, ідентичності. Україна у цьому сенсі перебуває поки що у вигідніших умовах, оскільки має декілька потенційних ресурсів збільшення працездатного населення, а саме:

- заохочення до повернення трудових мігрантів з Західної Європи і Росії;
- заохочення репатріації етнічних українців з країн колишнього СРСР;
- заохочення трудової міграції до України культурно споріднених етнічних росіян або білорусів.

Що стосується стимулювання внутрішньої міграції в межах України, то загальне скорочення кількості населення всюди, крім декількох мегаполісів, робить таку перспективу примарною у найближчий історичний період. Звичайно, штучною підтримкою окраїнних регіонів (Закарпаття, Буковини, Криму, Донбасу) можна заохотити переселення туди мешканців з інших областей. Але такий процес може призвести до ще стрімкішого спустошення Центральної України, яка досі залишається тим ядром, що утримує єдність держави.

Сегрегація. Як цілеспрямована державна політика сегрегація зазвичай є проміжною ланкою на шляху досягнення одного з двох результатів: примусу до еміграції небажаної частини населення або відокремлення території його компактного проживання. Класичними прикладами політики сегрегації у XX ст. можна вважати Третій Рейх і стару Південно-Африканську республіку.

Зрозуміло, що сьогодні державна політика сегрегації за расовою або етнічною ознакою є неприйнятною з погляду загально визнаних гуманітарних стандартів. Але в Україні склалася ситуація, коли поволі відбувається природна «сегрегація» населення за ознакою цивілізаційного вибору. На Галичині й Західній Волині сконцентроване проєвропейське, українсько-культурне, а на Донбасі й у Криму – прорадянське, російсько-культурне населення. Звичайно, це не є повноцінною сегрегацією із законодавчо оформленими обмежувальними нормами. Але й за сьогоднішніх умов існує небезпека створення двох моноцивілізаційних анклавів, що є першими претендентами на відокремлення за будь-якого загострення політичної ситуації. Така тенденція потребує пильної уваги з боку держави, передовсім розробки комплексу цільових заходів, спрямованих на розмивання культурних монолітів у зазначених регіонах. Очевидно, що до цих заходів має бути включено позитивну дискримінацію щодо носіїв неросійської культури на Сході й неукраїнської – на Заході країни.

Територіальна автономія. До моделей територіальної автономії належать як повна федералізація (або й навіть конфедерація) держави, так і створення окремих автономних утворень у межах певних регіонів.

В Україні зазвичай сприймають будь-які заклики до федералізації чи створення окремої регіональної автономії як перший крок до наступного руйнування єдиної держави. Але досвід інших країн свідчить, що це не тотожні речі. Ба більше, своєчасне надання додаткових автономних прав певним територіям здатне запобігти розпаду держави, значною мірою позбавивши підтримки потенційний сепаратистський рух. І знову ж таки, у разі, коли відокремлення стає наслідком волевиявлення більшості мешканців, виважена попередня політика центру дозволяє зберегти добрі стосунки з новим державним утворенням і навіть залишити його у стані певної політичної єдності з метрополією. З іншого боку, слід спокійно ставитися до суто політичних закликів до автономії, завжди правильно оцінюючи реальний потенціал автономістського руху.

Сучасна Україна вже декілька разів стикалася із закликами до федералізації та автономізації (Крим, Закарпаття, так звана «Південно-Східна Українська Автономна Республіка»). Але той факт, що кожного разу вимога автономії залишалася на рівні вузького кола політиків (навіть не політичних еліт) і байдужа реакція на ці вимоги з боку центрального уряду не приводила до масових виступів населення, свідчить про відсутність у сьогод-

нішній Україні реального сепаратистського руху. Теоретично вогнищем сепаратизму міг би стати Крим за умов кардинальної зміни демографічного балансу на користь кримських татар і переважання серед них радикальних сил. Але реальна динаміка демографічних процесів у цієї національної спільноти, уповільнення її репатріації, демонстративна лояльність її провідників до Української держави, а також швидка асиміляція молоді роблять цю перспективу суто примарною. Так само теоретично кримський сепаратизм міг би стати продуктом радикалізації російського населення півострова або інспірування ззовні. Однак економічні інтереси місцевих еліт, що швидше зможуть зберегти свою «незалежність» у співпраці з Києвом, ніж з Москвою, залишають таку перспективу на рівні декларацій.

Отже, сьогоденні українські реалії не потребують застосування повної або часткової політичної автономізації, хоча її ідея буде час від часу з'являтися у політичному просторі країни.

Національно-культурна автономія. Чинний Закон України «Про національні меншини» (ст. 6) визначає національно-культурну автономію як «користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству».

Наведене визначення не може бути визнане коректним, оскільки воно відбиває відсутність у законодавця розуміння усіх тонкощів етнополітичних реалій. Насправді, національно-культурна автономія – це позатериторіальна самоорганізація національних меншин через створення на основі чинного законодавства системи органів національного самоврядування, які разом із громадськими, релігійними та іншими національними організаціями самостійно вирішують питання збереження своєї групової ідентичності, розвитку національної культури, мови і традицій, а також представляють законні інтереси відповідних національних меншин перед органами державної влади і місцевого самоврядування.

Коротше кажучи, національно-культурна автономія – це не більш-менш довільний набір можливостей для розвитку мови та культури національних меншин, а насамперед формальна структура, яка забезпечує всебічне функціонування етнічної (етноконфесійної) спільноти як цілісного організму.

Як і будь-яка модель етнополітики, національно-культурна автономія має як потенційні переваги, так і потенційні загрози. Переваги пов'язані з тим, що, на відміну від звичайних громадських організацій національних меншин, національно-культурна автономія не лише має права, а й накладає на себе певні фіксовані обов'язки щодо держави та членів відповідних етнічних (етноконфесійних) спільнот. Вона має бути інтегрована у наявну систему адміністративних органів, системи освіти і соціального захисту тощо. Отже, автономія не лише забезпечує додаткові преференції своїм членам, а й знімає певний тягар із держави. З іншого боку, члени автономії на законних і чітко формалізованих підставах беруть участь у її (автономії) інституванні і мають змогу вимагати від неї певних дій.

Небезпеки національно-культурної автономії пов'язані з реальним станом спільнот, яким надається право її створення. Якщо рівень етнічної (етноконфесійної) свідомості у спільноті високий, але сама вона належить до цивілізації, чужої для державотворчого етносу, виникає небезпека не просто консервації, а й стимулювання цивілізаційних розбіжностей та конфліктів і надання формального інструменту для інокультурної агресії. Якщо ж рівень етнічної свідомості низький, то автономія швидко перетвориться на засіб задоволення приватних економічних і політичних потреб для обмеженого кола активістів національного руху з-поміж політиків і бізнесменів.

Отже, насамперед слід дати відповіді на два запитання:

- чи становить культура певної етнічної (етноконфесійної) спільноти загрозу для українського цивілізаційного простору?
- чи достатньо високим є сьогодиншній рівень національної свідомості й національного життя цієї спільноти?

На нашу думку, з-посеред етнічних спільнот, що мешкають сьогодні на теренах України, зазначеним умовам відповідають ті, що компактно проживають на своїх історичних землях, а саме: кримські татари, угорці, румуни, молдовани й гагаузи.

Зрозуміло, дещо дивним видаватиметься надання права на національно-культурну автономію спільнотам, які мешкають компактно, адже зазвичай таку автономію розглядають як позатериторіальну форму самоорганізації. Але сьогодні рівень національної свідомості і національного життя діаспорних меншин, що історично мешкають в Україні, внаслідок тривалої асиміляції за радянських часів так і не повернувся на достатньо високий рівень. Те саме стосується меншин колоністського походження, що мешкають переважно на Півдні України. Що ж до нових для України спільнот з країн Азії та Африки, то

надання їм права на національно-культурну автономію може лише законсервувати і так наявне відокремлення їх від українського суспільства й сприяти створенню нових вогнищ потенційного культурного конфлікту. Навпаки, надання права на створення повноцінних екстериторіальних органів національно-культурного самоврядування вищезазначеним автохтонним народам могло б запобігти розвитку в їхньому середовищі сепаратистських прагнень.

Окреме питання стосується етнічних росіян, а також українців у тих регіонах, де вони становлять т.зв. меншину в меншині (насамперед, у Криму). Треба визнати, що етнічні росіяни як такі не демонструють рівня національного життя, вищого ніж у вищезазначених діаспорних народів. Отже, національно-культурна автономія для росіян швидко перетвориться на автономію для т.зв. російсько-культурного населення. Це лише сприятиме поглибленню розколу між «двома Українами», що суперечить цілям етнонаціональної політики. Так само й етнічні українці у східних і південних регіонах не становлять сьогодні згуртованих національних спільнот. Таким чином, українська національно-культурна автономія у регіонах, де кількісно переважають національні меншини, швидко перетворилася б на знаряддя для самореалізації політичних сил радикального спрямування.

Мультикультуралізм. Ще донедавна ця модель, що вважалася в етнополітології чи не найвищим досягненням етнополітики Старого Світу, сьогодні зазнає відчутних ударів. Ми вже зупинялися на цьому, тому тепер час визначити причини того, що провідники західних держав охрестили «крахом мультикультуралізму».

Основна причина знову ж таки полягає в абсолютизації цього інструменту. Але спочатку уточнимо, у чому ж його сутність. Фактично, мультикультуралізм – це неформалізована модель національно-культурної автономії. Але, на відміну від останньої, держава у цьому разі повністю відмовляється від будь-якого втручання у національне життя етнічних (етноконфесійних) спільнот, які живуть на власний розсуд своїм традиційним життям. Якщо йдеться про спільноти, які внаслідок тривалого співіснування з державотворчим етносом значною мірою вже адаптували свої традиції до панівної культури, така політика не становить загрози конфлікту. Але коли йдеться про великий загаль нових іммігрантів, що приносять із собою не лише культурні відмінності, а й традиції іншого життєвого укладу, підсилені загальною соціальною або релігійною агресивністю, виникає зовсім інша ситуація. Панівна етнічна більшість

поступово втрачає свої позиції у культурній, а згодом (через різні сімейні стандарти) і в демографічній площині.

Очевидно, що запобігти такому розвитку подій у межах звичайної толерантності, що становить основу мультикультуралізму, неможливо. Неможливо вже тому, що нові етнічні (етно-конфесійні) спільноти не сповідують такої самої толерантності стосовно того, що є чужим для їхньої цивілізації.

Стосовно України слід зауважити, що державна національна політика усі роки незалежності проводилася в дусі пасивного мультикультуралізму. Тобто втручання держави у справи етнічних спільнот обмежувалося підтримкою їхніх акцій культурницького характеру. Така політика залишалася безпечною до того часу, поки не виникла низка загроз – по-перше, у вигляді зростання впливу іноземних держав на національне життя певних меншин, а по-друге, у вигляді утворення в Україні значної кількості груп біженців і вимушених переселенців із країн Середнього і Далекого Сходу, які є носіями зовсім чужої українцям культури. Така ситуація змушує хоча б вибірково відмовитися від політики стихійного мультикультуралізму і спробувати запровадити стосовно цих спільнот інші моделі етнополітики.

Інтеграція. Зближення етнічних спільнот з метою їх політичного об'єднання, але без втрати ними своїх ідентифікуючих ознак, може бути корисним у двох випадках:

- коли йдеться про держави, побудовані іммігрантами, де кожна з культур не є автохтонною, а отже системотворчою. Класичним прикладом такої інтеграції є США, де успішно триває соціальний експеримент зі створення нової нації, яка складається з чисельних етнічних, мовних і конфесійних спільнот;

- коли йдеться про держави, створені двома (або більше) народами, частка яких у складі населення є приблизно однаковою. За таких умов інтеграція є альтернативою розпаду країни, якщо за тих чи інших умов проблему не можна розв'язати шляхом федералізації. Останні події у Бельгії, Канаді, Великій Британії демонструють, що шлях повільного розпаду за таких умов є найвірогіднішим. З іншого боку, створення Європейського Союзу є спробою наддержавної інтеграції на базі певних спільних цінностей.

У сучасній Україні нагальним є питання інтеграції двох частин населення, що належить не до різних етнічних спільнот, а до двох цивілізаційних конгломератів, що вище ми позначили як україно- і російськокультурний. Передумовою такої інтеграції можуть бути такі чинники:

- обидві частини мають тривалий досвід співіснування в межах єдиної держави;

- одна частина майже повністю, а інша наполовину складається з осіб, що відносять себе до однієї етнічної спільноти – українців;

- більшість членів обох конгломератів прагнуть зберегти єдність Української держави.

Разом з тим існує низка чинників, що заважають такій інтеграції:

- різні світоглядні цінності, у т.ч. стосовно засадничих питань, як-от політичні свободи і права людини, роль держави, соціальна й політична активність або пасивність громадянина тощо;

- протилежні оцінки історичного здобутку в цілому та окремих подій і постатей;

- негативний зовнішній вплив з боку цивілізаційно споріднених країн (переважно, Росії), що не сприяють, а, навпаки, намагаються завадити внутрішньоукраїнській інтеграції.

Важливо усвідомити, що попри переконання багатьох політиків, які досі виходять з марксистського бачення історії, економічна інтеграція жодною мірою не може бути запорукою інтеграції культурної. Очевидно, що питання збереження цілісності України без фізичного усунення (через еміграцію чи знищення внаслідок демографічних процесів) одного із зазначених конгломератів буде вирішене тим чи іншим способом залежно від того, чи зможуть вітчизняні еліти скористатися позитивними передумовами інтеграції. Це, у свою чергу, значною мірою залежатиме від їхньої здатності поставити загальнонаціональні інтереси над особистими цивілізаційними уподобаннями.

Акультурація. На відміну від інтеграції, акультурація, яка в теорії має бути обоюстороннім процесом, в реалії проявляється як пристосування культури національних меншин до культури державотворчого етносу. Звичайно, при цьому не йдеться про повну відмову від своїх культурних особливостей, мови, звичаїв тощо. Але процес акультурації передбачає дотримання певних стандартів у побуті, сімейному житті, соціальній поведінці, що відповідають цінностям і критеріям, притаманним країні загалом. На нашу думку, саме державна політика акультурації здатна вирішити питання, що сьогодні постали перед багатьма європейськими країнами.

В Україні питання акультурації так само стоїть стосовно мігрантів і біженців з африканських і азійських країн. Заходи з акультурації меншин мали б включати:

- обов'язкове вивчення державної мови; ознайомлення зі сталими релігійними традиціями українців й інших народів, що здавна населяють Україну;
- ознайомлення з сімейними та іншими побутовими традиціями, що сформувалися впродовж радянського часу;
- профілактику расистських і ксенофобських проявів як з боку місцевого населення, так і з боку мігрантів і біженців;
- запобігання етнічній організованій злочинності в середовищі мігрантів тощо.

Окремо стоїть українське (воно ж і загальноєвропейське) питання акультурації ромів. Цілком очевидно, що наявний спосіб життя та етнічної самоорганізації цієї спільноти має у своєму підґрунті певні світоглядні настанови. На жаль, досі ніхто ані з дослідників, ані з політиків не спромігся виявити ці духовні корені особливої ромської цивілізації, яка існує вже впродовж багатьох сторіч. Без вирішення цього питання жодні заходи щодо залучення ромів до «цивілізованого» життя не матимуть успіху.

Асиміляція. Якщо сучасна Європа пропонує нам досвід мультикультуралізму, то у спадщину від Радянського Союзу Україні залишилася не лише майже тотальна асимільованість населення до російської мови і культури, а й стала схильність до асимілятивної практики взагалі. Єдина розбіжність полягає в тому, що колишні радянські функціонери, які до сьогодні визначають вітчизняну етнонаціональну політику, намагаються замінити суцільну русифікацію так само суцільною українізацією. Такий підхід знаходить підтримку з боку українських національно орієнтованих еліт, які досі ґрунтують свої етнополітичні уявлення на реаліях і практиках міжвоєнної доби. Усе це разом створює небезпечну ситуацію, за якої державні чиновники можуть спокуситися до «простого» вирішення усіх наявних національних питань шляхом прискореної українізації. Прикрий досвід Радянського Союзу та багатьох пострадянських держав свідчить, що цей шлях може призвести до загострення в етнополітичній сфері, аж до етнічних конфліктів.

На нашу думку, політика України має, навпаки, полягати у заохоченні деасиміляції не лише етнічних українців, а й представників національних меншин. Тобто, замість примусово українізувати останніх, варто підтримати їхнє прагнення до повернення до власних національних мов і культур.

Інша проблема полягає у ставленні держави до українських субетносів, що досі збереглися переважно на Закарпатті. Тут ми стикаємося з двома питаннями:

– чи необхідна жорстка культурна консолідація українського етносу, чи держава зацікавлена у збереженні регіонального та племінного розмаїття як спільного культурного надбання?

– як держава має ставитися до спроб політизації субетнічних розбіжностей, зокрема, до мотивованого у такий спосіб автономізму й сепаратизму?

Природно, що і тут слід виходити із загального підходу до формування державної етнополітики і запобігати конфліктам. Якщо субетнічні групи дійсно прагнуть лише підтримувати свої мовні й культурні особливості, немає проблеми в тому, щоб вони це робили на приватному рівні (у сім'ї, побутовому спілкуванні тощо) або на рівні місцевої самодіяльності (етнофестивалі, народна творчість, приватне книговидавництво тощо). З іншого боку, особливо сьогодні, за умов, коли сама українська культура потребує підтримки, держава не має переводити культивування регіонально-племінних розбіжностей на офіційний рівень (запроваджувати місцеві говірки в освіті, діловодстві, судочинстві тощо).

Будь-які спроби штучно політизувати такі особливості треба розглядати як невинуватені. Політика стосовно таких груп має полягати у розмежуванні культурних прагнень і політичних спекуляцій. Конкретно щодо наявної проблеми т.зв. «політичного русинства», то тут держава має скористатися загальним племінним розмаїттям Закарпатського регіону і рівномірно підтримувати місцеву самобутність бойків, лемків, гуцулів і русинів, не надаючи переваг і політичних преференцій жодній з цих спільнот.

Разом із тим, міжнародний досвід свідчить, що навіть за тривалої політики примусової уніфікації неможливо знищити регіональні мовно-культурні особливості. Тиск у цьому напрямі лише змусить їх приховати, перевести на глибинний рівень свідомості, але за першої-ліпшої нагоди вони розквітнуть з новою силою, тим більше, чим сильніше їх намагалися придушити. І такий культурний «ренесанс» уже часто-густо супроводжуватиметься прагненням до політичної автономії як запоруки від нової асиміляції.

Іредентизм. Питання воз'єднання усіх історичних етнічних українських земель як на Заході, так і на Сході активно обговорювалося у перші роки незалежності. Згодом, внаслідок усвідомлення реальних можливостей молодой Української держави, ці мрії відійшли на маргінес, тим більше, що країна стикнулася з протилежною проблемою – збереження своєї цілісності у сьогоднішніх кордонах. Отже, вже сьогодні треба тверезо оцінити як потенційні можливості такого розширення кордонів, так і переваги й недоліки такої політики.

По-перше, варто мати на увазі, що ідеологічним підґрунтям такого прагнення є право націй на самовизначення, що є одним із засадничих елементів сьогодишнього міжнародного права. Але сам цей принцип є наслідком матеріалістичного бачення світу, що беззастережно пов'язує етнічність з «кров'ю та ґрунтом». Як ми вже зазначали, головною умовою збереження народу є самоусвідомлення ним власної історичної місії. Безумовно, існування в межах єдиної держави спрощує досягнення цієї місії, але зосередженість лише на механічному возз'єднанні може, навпаки, затьмарити духовну мету. Отже, входження всіх земель, що населені етнічними українцями, до складу Української держави не може бути метою понад усе, без урахування інших ідеологічних і політичних складових.

По-друге, внаслідок цілеспрямованої політики депортацій, переселень і асиміляції з боку урядів відповідних держав колишні етнічні українські землі Росії, Польщі, Угорщини, Румунії, навіть Словаччини, Білорусі й Молдови, сьогодні не мають уже домінуючого українського і, що не менш важливо, українсько-культурного населення, як це було ще напередодні Другої світової війни. Отже, не можна очікувати появи основного чинника возз'єднання – масового прагнення до нього мешканців відповідних територій. З іншого боку, навіть якщо таке возз'єднання відбулося б, поряд із відносно незначною кількістю свідомих українців держава отримала б значний масив іноетнічного й інокультурного населення, що лише примножить наявні проблеми прикордонних регіонів.

По-третє, досвід сьогодишніх Росії та Румунії, які поки що лише теоретично проголошують прагнення до відродження Російської імперії й Великої Румунії, наочно демонструє, як така політика, навіть на рівні декларацій, здатна погіршити стосунки із найближчими сусідами.

Усе це спонукає до висновку, що набагато доцільніше у такій ситуації зробити ставку на всебічну державну (й заохочення недержавної) підтримку українських діаспор у сусідніх країнах. Ця політика мусить мати на меті створення політично лояльного до власних держав, але дружнього до України етнічного лобі, яке могло б просувати економічні й політичні інтереси історичної батьківщини. При цьому треба наголошувати на паритетності ставлення до етнічних українців у країнах проживання та до відповідних національних меншин в Україні, аби запобігти утискам української меншини у країнах проживання і стримати намагання використати національні меншини в самій Україні як «п'яту колону» їхніх історичних батьківщин.

Основною причиною відсутності послідовності у державній етнонаціональній політиці слід вважати той факт, що в Україні влада не спромоглася ані стати над міжнаціональними суперечностями, ані, навіть, бути виразником інтересів однієї якоїсь національної спільноти, наприклад, державотворчого етносу. Владу, як ми бачимо, поділено між конкуруючими «ідеологічними націями» на загальнодержавному рівні та етнічними спільнотами на регіональному і вона, відповідно, прагне виражати їхні інтереси. У такій ситуації будь-які практичні рекомендації, аби вони не мали суто «партійного» характеру і не були орієнтовані на інтереси того чи іншого етнополітичного угруповання, мають означити «межу невідповідності», об'єктивно спільну для усіх політичних акторів як всередині, так і за межами України. Такою межею є розпад України, у якому не зацікавлені усі політичні сили. Тому головним завданням держави є запобігання міжетнічним конфліктам або оперативна ліквідація їх. Для цього мусить бути створена ефективна суспільно-державна система моніторингу життя національних спільнот, що перебуває у постійній взаємодії як із національними організаціями, так і з відповідними органами державної влади. У правовому відношенні з цього випливає необхідність запровадження, поряд з нормами права цивільного і державного, права корпоративного, що передбачає визнання паритетності колективних прав і обов'язків етнічних спільнот щодо прав і обов'язків держави й окремої особи.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Присутні в Україні міжетнічні та міжконфесійні протиріччя, у т.ч. й ті, що досягли конфліктної фази, за своєю природою і характером не перейшли межі, за якою їхнє розв'язання може здійснюватися тільки силовими засобами. Отже, до них з успіхом можуть бути застосовані гуманітарні технології, сперті на принципи міжетнічної та міжконфесійної толерантності та емпатії, поваги індивідуальних та колективних прав, взаємного визнання групових інтересів, загалом на засадах «культури миру».

Насамперед привертає увагу умовність поліетнічності українського соціуму. Хоча частка населення, яке не входить до національної більшості, формально становить понад 22%, але у ній самій домінують етнічні росіяни, які за своєю психологією, соціальними і ціннісними орієнтирами практично не відрізняються від етнічних українців. Відзначена психологічна близькість цих двох спільнот важлива з огляду на те, що разом вони становлять понад 95% населення України.

Майже всі етнічні спільноти не відрізняються за етнодемографічною динамікою (за винятком деяких, чиє кратне зростання відбулося або внаслідок репатріації, або масової імміграції заради втечі від небезпек, спричинених ситуаціями на їхніх історичних батьківщинах). В Україні відсутні етнічні спільноти, які можуть мати підстави вважати, що їм загрожує насильницьке демографічне скорочення.

Релігійний ренесанс всередині етнічних спільнот України не супроводжується посиленням міжетнічної напруги через відмінності у віруваннях людей. Найбільші конфесійні спільноти – православна, греко-католицька, римо-католицька, протестантська, ісламська об'єднані навколо тих своїх релігійних канонів, якими утверджуються цінність людського життя, доброчесність, міжлюдська повага, терпимість тощо.

Загальна атмосфера міжетнічних та міжконфесійних відносин визначається етнополітичною ментальністю національної більшості. Титульний етнос проявляє себе тими ментальними рисами, що притаманні землеробському народові і які поки що домінують у ньому попри зростаючу урбанізацію. При цьому спостерігається дедалі більше переважання законослухняності над традицією селянської схильності до анархії. Показово, що традиційний урбаністичний спосіб життя українських росіян не відрізняє їх від етнічних українців за набором уподобаних ціннісних настанов, які стосуються здоров'я, сім'ї, добробуту, соціального успіху і т.п. Тотожність ціннісних настанов найбіль-

ших слов'янських спільнот має своїм наслідком міжетнічну фіксацію і виникнення такого сегмента, як біетнори, які самою своєю присутністю зміцнюють схожість цих двох спільнот.

Загальний стан міжетнічних відносин в Україні позначений взаємною толерантністю. Для гострих міжетнічних конфліктів в Україні немає не тільки ціннісного, а й суто соціального чинника, пов'язаного з питаннями статусної суспільної ролі. Етнічні спільноти (за деякими традиційними винятками, як, наприклад, роми) не розрізняються дуже помітно за рівнем зайнятості, за наявністю у своєму складі представників найбільш престижних професій. Статус національних меншин не має наслідків для їх представників дискримінації за етнічною, мовною, расовою чи конфесійною ознакою. Вірогідною проблемою може бути тільки збільшення кількості іммігрантських груп, що потребує визначення для них окремого правового статусу і запровадження програми соціальної та культурної адаптації.

Загалом спокійна етнополітична ситуація в Україні супроводжується наявністю деяких конфліктогенних точок у міжетнічних і міжконфесійних відносинах, до яких належать незавершеність соціальної і психологічної адаптації кримськотатарських репатріантів на своїй історичній батьківщині, мовне питання, окремі прояви ксенофобії, оцінка історичного минулого та інші.

Наявні проблеми мають бути розв'язані насамперед поліпшенням державного етнополітичного менеджменту, який має спиратися на діалог між органами влади та громадськими організаціями національних меншин і релігійними установами.

Взаємовідносинам у християнському середовищі притаманна загальна риса, якою характеризується релігійний світ – претензії кожної із церков на монопольне право бути посередником між людиною і трансцендентним світом. Тим самим чиниться негативний тиск на психологію вірних інших церков, яким відмовляють у здійсненні таїнств.

Апеляція до гуманістичних ідеалів заради досягнення компромісу у цьому питанні ускладнюється тим, що претенденти на монополію у посередництві з вищими силами використовують її як товар на політичному ринку, намагаючись обміняти її на підтримку влади або претендентів на неї. Такого роду обмін позначений корупційними ознаками, несумісними з демократичними і гуманітарними цінностями. Можливість застосування гуманітарних технологій розв'язання таких ситуацій суттєво ускладнюється тією обставиною, що маніпулювання релігійною свідомістю у політичних цілях підриває авторитет церкви, яка поки що є тим інститутом, який користується най-

більшою довірою населення. Врегулювання міжконфесійних відносин за такої ситуації залежатиме від рівня інституціоналізації християнського середовища в Україні.

Ісламські релігійні організації, незважаючи на те, що іслам належить до нетрадиційних релігій для майже всієї України, спроможні відігравати позитивну роль у стабілізації етноконфесійної сфери. Але цей потенціал поки що використовується недостатньо, значною мірою через традицію упередженості християн до цієї релігії. Гуманістичний потенціал ісламу підсилюється тим, що він є невід'ємною частиною цілісної світоглядної системи, якою є мусульманська релігія. Причому гуманістична цілісність ісламу стосується усіх сфер людського буття – від екології до економіки та політики. Разом з тим, органічна єдність ісламських релігійних та життєвих цінностей і настанов спричиняє політизацію ісламу та мусульманського середовища, що сприймається з настороженістю у християнському середовищі. Подальша спрямованість процесу політизації ісламу залежатиме від здатності держави залучити його організації до вирішення суспільних питань і таким способом запобігти ізоляції мусульман від навколишнього середовища та їх політичній радикалізації.

Для вирішення комплексу етнокультурних питань України пропонуються такі кроки:

1. Створення цілісного інституту національно-культурної автономії як форми екстериторіального об'єднання національних спільнот, у т.ч. задля розвитку альтернативних систем соціального захисту, етнокультурного та етноконфесійного виховання, освіти мовами меншин.

2. Здійснення політики сприяння акультурації нещодавно прибулих меншин. Зокрема, з боку іммігрантів мають здійснюватися такі обов'язкові кроки:

- вивчення державної мови;
- ознайомлення зі сталими релігійними традиціями українців й інших народів, що здавна населяють Україну;
- ознайомлення з сімейними та іншими побутовими традиціями, що присутні на території України.

З боку держави, у свою чергу, має здійснюватись:

- запобігання расистським і ксенофобським проявам як з боку місцевого населення, так і з боку мігрантів і біженців;
- запобігання етнічній організованій злочинності в середовищі мігрантів тощо;
- визначення для мігрантів і біженців певних місцевостей для поселення і працевлаштування.

3. Розвиток мережі національних газет, видавництв, бібліотек, театрів, обцинних центрів.

4. Створення дитячих, молодіжних і сімейних таборів, підтримка традиційних гуманістичних сімейних і обцинних цінностей етнічних спільнот України.

5. Використання потенціалу української діаспори і діаспор інших держав у нашій країні для лобювання політичних та економічних інтересів України за кордоном.

6. Посилення законотворчої, контролюючої і правоохоронної діяльності держави, насамперед зміцнення законодавчої бази етнонаціональної політики, зокрема прийняття законів про:

- благодійність, який визначав би розмір і порядок отримання пільг для спонсорів національного життя, порядок створення і функціонування благодійних фондів;

- освіти мовами меншин;

- національно-культурну автономію, який встановив би демократичні механізми її самоврядування;

- імміграцію, який визначав би порядок і квоти на в'їзд для постійного проживання в Україну, порядок одержання іммігрантами податкових та інших пільг і покладав би на них відповідні зобов'язання.

7. Створення ефективної суспільно-державної системи моніторингу етнополітичної сфери з метою запобігання міжетнічним і міжконфесійним конфліктам і розв'язання їх.

8. Запровадження у державне управління та у суспільне життя культури толерантності, проведення відповідної державної політики, яка має включати:

- а) у соціальній сфері – активне дотримання фундаментальних прав людини на справедливий суспільний порядок і соціальний захист, запобігання різкому і масовому зниженню рівня життя за рахунок демонстраційної соціальної стратифікації, недопущення зростання настроїв соціальної дезорієнтації та апатії, уникнення явних соціальних диспропорцій між етнічними групами;

- б) у сфері державного управління – розробка і бюджетна підтримка державних програм, спрямованих на запобігання і протидію всім формам ксенофобії, міжетнічної та міжрелігійної ненависті, проявам екстремізму;

- в) у сфері правопорядку – уніфіковано-однотипне застосування по всій території України законів, що запобігають дискримінації за етнічною та релігійною ознакою;

- д) у сфері культури та освітньої політики – розробка принципів виховання толерантності, розрахованих на всі верстви суспільства, та впровадження їх у систему освіти.

У зв'язку зі зростанням суспільно-політичної активності ісламу Українській державі необхідно розробити стратегічну програму розвитку взаємовідносин з Ісламським світом. Незалежно від швидкості і повноти розробки, вже тепер доцільно здійснити такі кроки:

1). Створення умов для соціально-культурного розвитку мусульманської общини України.

2). Практичне забезпечення реальної рівності всіх груп населення, включно з мусульманами, надання мусульманам фактичних можливостей для здійснення обрядових дій, передбачених ісламом, у різноманітних суспільних обставинах.

3). Суворе застосування закону до тих, хто чинить провокаційні дії щодо мусульман, такі як плондрування мусульманських кладовищ, мечетей та інших культових споруд.

4). Зняття з реєстрації відверто політичних ісламських організацій.

5). Налагодження за допомогою громадських організацій постійного діалогу між мусульманами і християнами, мусульманами та іудеями.

6). Створення умов для поширення адекватного знання про іслам і мусульман, сприяння розвитку ісламознавства в Україні, у т.ч. створення відповідної кафедри в одному з провідних університетів країни, а також створення дослідницької групи з метою вивчення політичного ісламу в одному з академічних інститутів, здійснення там разового спеціалізованого набору 4-5 осіб до аспірантури.

7). Створення системи моніторингу ісламського середовища (як варіант, у вигляді експертно-аналітичної ради при Кабінеті Міністрів України).

Реалізація висловлених пропозицій дозволить суттєво посилити гуманітарну складову державної політики у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Allport J. The Nature of Prejudice. – New York, 1958. – P. 81.
- ² Див. у: Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя в сучасній Україні. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
- ³ Див. у: «Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому. – К., 2009. – С. 13–26.
- ⁴ Див.: Мусульманская мораль и этика [Електронний ресурс: <http://www.alradio.ru/blog/2941.html>].
- ⁵ Див.: Булгаков С. Очерки учения православной церкви [Електронний ресурс: http://krotov.info/libr_min/b/bulgakovs/prav_12.html].
- ⁶ Див. у: Кондрашов В.А. Католическая этика [Електронний ресурс: http://samlib.ru/r/kondrashow_w_a/st68.shtml]
- ⁷ Див.: Уэстби Д. Протестантская этика. Общая информация [Електронний ресурс: <http://mb-soft.com/believe/trn/protesta.htm>].
- ⁸ Там само. – С. 116.
- ⁹ Там само. – С. 125.
- ¹⁰ Мащенко А. Советский Союз уничтожили мутанты // Крымское время. – 2011. – 18 августа.
- ¹¹ Мащенко А. Антигерои нашего времени // Крымское время. – 2011. – 11 августа.
- ¹² Дмитриев К. Двадцать лет спустя // Крымское время. – 2011. – № 78.
- ¹³ Васильев А. Крымчане поминают своего Государя // Крымское время. – 2011. – 16 июля.
- ¹⁴ Украинский характер (характерные социально-психологические особенности населения Украины). Аналитический доклад. – К., 2011 // Електронний ресурс: http://dialogs.org.ua/_files/20110616.pdf.
- ¹⁵ Дончан и львовян волнуют одинаковые проблемы // Електронний ресурс: <http://dias.com.ua/ru/publikations/5.html>.
- ¹⁶ Донецк снова сравнили со Львовом // Електронний ресурс: http://dias.com.ua/ru/publikations/donetsk_srnivili_so_lvovom.html.
- ¹⁷ Див.: Грабовський С. Куди хочуть завести Україну «соотечественники»? // Тиждень. – 2011. – 5 вересня [Електронний ресурс: <http://tuzhden.ua/Politick/30082>].
- ¹⁸ «Русские Крыма: социологические показатели образа жизни» (Аналитическая справка об итогах социологического исследования [Електронний ресурс: <http://www.moscow-crimea.ru/219-russkie-kryma>]).
- ¹⁹ Украинского еврейства не существует?... Интервью с историком Виталием Нахмановичем // Хадашот. – 2011. – № 7–8 (июнь).

²⁰ Результати щорічних моніторингових опитувань 1992–2010 років // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 520–531.

²¹ Результати щорічних моніторингових опитувань 1992–2010 років. – С. 519–520.

²² Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 371–372.

²³ Міняйло О. Криза громадянської ідентичності як передумова етнічного конфлікту // Идентичность и толерантность в многоэтническом гражданском обществе. Материалы III международного семинара 11–14 мая 2004 г., г. Алушта. – Симферополь, 2004. – С. 139.

²⁴ Див. у: Василевська Т. Етнічні засади етнополітики // Идентичность и толерантность в многоэтническом гражданском обществе. Материалы III международного семинара 11–14 мая 2004 г., г. Алушта. – Симферополь, 2004. – С. 45.

²⁵ Нагорна Л. Діалектика інтересу і моралі у міжетнічних відносинах // Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К., 2010. – С. 110–112.

²⁶ Майборода О. Етнопрофесійна структура населення України: тенденція змін та їхній вплив на міжетнічні відносини // Наукові записи ІПіЕНД. – К., 2005. – Вип. 27. – С. 30–48.

²⁷ Закон України «Про громадянство України» // (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2001, № 13, ст. 65){Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2508-IV (2508-15) від 05.04.2005, ВВР, 2005, № 20, ст. 277 № 2663-IV (2663-15) від 16.06.2005, ВВР, 2005, № 30, ст. 408, № 1014-V (1014-16) від 11.05.2007, ВВР, 2007, № 33, ст. 442} // [Електронний ресурс: [http : //zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=2235-14](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=2235-14)]

²⁸ Закон України «Про національні меншини в Україні» // Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12>.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації. – К., 2005. – С. 73.

³² Див. у: Бобовникова Л. Русские, украинцы и крымские татары: поиск основания межэтнического согласия в Крыму // Проблемы управления многоэтническими сообществами в условиях глобализационных и цивилизационных вызовов. Материалы IV международного семинара. 4–6 мая 2005 г., г. Алушта. – Симферополь, 2005.

³³ [Електронний ресурс: http://www.un.org/ru/lokuments/decl_conv/conventions/io1169.shtml].

³⁴ Результати щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2010 років. – С. 533,534.

³⁵ Бобовникова Л. К вопросу о философском аспекте понятия «толерантность» // Идентичность и толерантность в многоэтническом гражданском обществе. Материалы международного III семинара 11–14 мая 2004 г., г. Алушта. – Симферополь, 2004. – С. 29.

³⁶ Див. у: Александрова О.С. Межі й антиподи толерантності як суперечливої суспільної цінності // Грані. – 2011. – № 1. – С. 54–59.

³⁷ Золотухина И. Двойное дно двойного гражданства // Сегодня. – 2011. – 8 сентября; Золотухина И. «Стану венгром в обмен на Шенген» // Сегодня. – 2011. – 6 сентября.

³⁸ Поняття «хізб» пов'язане з розділенням, поділом цілого на частини. Звідси трактування «хізб'у» як партії: ліванська «Hizbolla» (Хезболла – Партія Бога), «Хізб ат-Тахрір» (Партія визволення), «Хізб-і ісламі» Гульбеддіна Хекматіяра. «Хізб» пов'язаний також традиційно з назвою частини «джюзу» – однієї тридцятої частини Корану. Часте написання назви партії як «Хізб ут-Тахрір» з вживанням літери «у» в транскрипції артикля латиницею «ut» пов'язане з помилковим прочитанням огласовки «фатха», яку використовують для позначення короткого голосного звуку [a], тому саме й є помилковим.

³⁹ Швед В.А. Развитие отношений России с Исламским миром: выводы для Украины // Украина и Исламский мир. – 2009. – №3. – С.38.

⁴⁰ Голос Крыма. – 2011. – 9 сентября.

⁴¹ Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики\ Пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнер. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – С.42

⁴² Аузан А.А. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория. – М.: Инфра-М, 2005. – С. 11

⁴³ Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – С. 39

⁴⁴ Там само. – С.57

⁴⁵ В Грузии межрелигиозная группа пытается решить вопросы статуса конфессий и религиозной собственности // Кавказский узел. – 19 марта 2011. – Режим доступа <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/182528/?print=true>

⁴⁶ Владика Павло: я йду на вибори з Партією регіонів. – Режим доступу <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;21726/>

⁴⁷ Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – С.253

⁴⁸ Там само. – С.258–259

⁴⁹ Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

⁵⁰ Паращевін Максим. Релігія та релігійність в Україні / за ред. С.Макеєва. – К.: Інститут політики. Інститут соціології НАН України, 2009. – С.13

⁵¹ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин / Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку». – К., 8 лютого 2011 р. – Режим доступу http://risu.org.ua/php/uploads/files/articles/ArticleFiles_40664_prz_2011_Rlg_smll.pdf

⁵² Паращевін Максим. Релігія та релігійність в Україні. – С.38

⁵³ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. – С.35.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – С.43

⁵⁶ Там само. – С.58

⁵⁷ Дані перепису 1989 р. наведено і підраховано за виданням: Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). Ч. 1. – К., 1991 – С. 4–13, 44–55; Ч. 2. – К., 1992 – С. 196–254.

⁵⁸ Дані перепису 2001 р. наведено і підраховано за виданням: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003 (CD-видання).

⁵⁹ Тут і далі дані перепису 1959 р. наведено і підраховано за виданням: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963 – С. 168–191.

⁶⁰ Тут і далі кількість репатріантів підраховано шляхом екстраполяції даних за 1991–1997 рр., наведених у роботі: Горбань Т. Етнонаціональна структура регіонів України: динаміка розвитку // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – 2002. – Вип. 19. – С. 12–13, 20, 24, 26.

⁶¹ Дані перепису 1970 р. підраховано за виданням: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М., 1973. – С. 152–191.

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

*Аналітичні доповіді
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*

Підписано до друку 29.11.12 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура School. Ум. др. арк. 34,87. Обл.- вид. арк. 32,81
Тираж 300 прим. Зам. № 577

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.